

CONVIVIA NEOLATINA HUNGARICA 4.

**Latin nyelvű udvari kultúra Magyarországon
a 15–18. században**

CONVIVIA NEOLATINA HUNGARICA 4.

CONVIVIA NEOLATINA HUNGARICA 4.

**Latin nyelvű udvari kultúra
Magyarországon a 15–18. században**

Szerkesztette
Békés Enikő – Kasza Péter – Kiss Farkas Gábor

KÖNYVKIADÓ
Szeged
2021

A kötet megjelenését
az NKFIH K-119237 *Buda oppugnata – Wolfgang Lazius elfeledett történeti műve*
című kutatási projektje,
az ELKH BTK Irodalomtudományi Intézete

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont
**Irodalomtudományi
Intézet**

és az ELKH-SZTE Antikvitás és Reneszánsz Kutatócsoportja
támogatta.

© Szerzők, 2021
© Lazi Kiadó, 2021

ISBN 978–963–267–639–8
ISSN 2416–125X

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát
egyes fejezeteket illetően is.

A borítón
Cosimo Tura: *Múzsza (Calliope?)* című festménye látható
(c. 1455–1460, London, National Gallery)

Kiadja a Lazi Könyvkiadó kft.
Felelős kiadó: a kiadó igazgatója

Nyomdai előkészítés:
Szőnyi Etelka

Nyomdai kivitelezés: Színvonal Nyomda
Felelős vezető: Arday Zsolt

Tartalom

Előszó	7
--------------	---

TAURINUS-PROBLÉMÁK

EKLER PÉTER Stephanus Taurinus autográf kéziratái	11
--	----

HEGYI GÉZA – KOVÁCS MIHAI Taurinus Erdélyben	19
---	----

A HUNYADI-UDVAR

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ Hunyadi angyalai	35
---	----

MOLNÁR PÉTER Kultusz és kritika a Magyi-formuláskönyv történeti szövegeiben. Az <i>Epitaphium super excisione urbis Waradiensis</i> alakváltozásai	45
---	----

SIMON LAJOS ZOLTÁN Mátyás, a bosszúálló. Allúziós technika és uralkodókép Alexander Cortesius <i>De laudibus bellicis Matthiae Corvini Hungariae regis</i> című eposzában	57
--	----

FEJEDELMEK ÉS FŐURAK

MÓRÉ TÜNDE János Zsigmond mint tökéletes uralkodó Johann Sommer halotti oráció-jában ...	71
---	----

MÁTÉ ÁGNES Egy epikus esküvő Kassán: Bethlen Gábor második násza. Vergilius-centoban elbeszélve	81
--	----

KISS FARKAS GÁBOR Neolatin petrarkizmus Magyarországon (1450–1550)	93
---	----

SZABÓ ANDRÁS Miskolci Csulyak István és a késmárki Thököly udvar a latin nyelvű útleírás (<i>Diarium apodemicum</i>) alapján	109
---	-----

TÓTH GERGELY <i>Quisquis est in aulis magnorum principum...</i> Udvari tanácsosok, Habsburg uralom és a régi magyar királyi udvar emléke Révay Péter <i>De monarchia</i> című munkájában ..	117
--	-----

UDVAROK ÉS HISTORIKUSOK

KASZA PÉTER

Magyar történelem Bécsből nézve: a Habsburg-udvari történetírás jelentősége a magyar historiográfiában 131

CSAPÓ FANNI

Wolfgang Lazius magyar vonatkozású földrajzleírásai 145

MAJOROS MÁTÉ

„Ferdinánd arcai” – Tiroli Ferdinánd a humanista történetírásban: Wolfgang Lazius, Johannes Herold, Forgách Ferenc és Istvánffy Miklós Ferdinánd-ábrázolásai 155

PETNEHÁZI GÁBOR

Ellentétes narratívák fogságában. Gian Michele Bruto és a *Rerum Ungari-carum libri* 167

GYULAI ÉVA

Két udvar vonzásában: a historikus Verancsics Antal 197

NAGY GÁBOR

Obsidiones Hafnienses. Vítus Bering, a szöveggyűjtő? 213

SZABÓ NOÉMI

Ilona Maróton. A maróti mészárlás 16. századi latin nyelvű históriáinkban 231

UDVAR ÉS TUDOMÁNY

SZABÓ ÁDÁM

Egy nem jól hangzó dicséret: Ernst Soner az udvari életről 243

MOLNÁR DÁVID

Az államrend zenei harmóniája: Rakowski Márton *Libellus de partibus reipublicae* című költeményének platonikus államelmélete 253

ORBÁN ÁRON

Szolgálni is meg nem is. Nicolaus Pistolotius mint a Batthyányak és Nádasdyak orvosa 265

SÁNTA SÁRA

Commentarios meos... nomini tuo, Illustrissime Praesul, inscribo. Szily János szombat-helyi püspök mecénatúrája és Schönvisner István 277

Előszó

2019 novemberében – mondhatjuk, hogy szinte hagyományosan – Szegeden került megrendezésre a IV. Neolatin konferencia. A mából visszatekintve különösen idillinek tűnnek azok a kicsit borongós novemberi napok, amikor az életünket és mindennapjainkat jelentősen átíró és felforgató világjárvány még távoli fenyegetésnek tűnt. Az utolsó konferenciák egyike volt, amelyet még személyes jelenléttel és maszkok nélkül rendezhettünk meg.

A tanácskozást két alapvető téma köré hirdettük meg: kihasználva Stephanus Taurinus halálának 500. évfordulóját részint az ő nagy jelentőségű eposza, illetve a magyarországi neolatin epika, valamint általában véve a latin nyelvű udvari kultúra voltak a 2019. évi konferencia hívószavai. Örömmel vettük, hogy a felhívásra számos jelentkezés érkezett, és az előadók között régi ismerősök, rutinos neolatinosok mellett új kollégákat, fiatal kutatókat is köszönthettünk. A sikeresen lezajlott tanácskozást követően a kötet munkálatai is szépen haladtak, bár a pandémia nem könnyítette meg sem szerzők, sem a szerkesztők életét. Minden nehézség ellenére azonban örömmel nyugtázhatjuk, hogy immár a IV. konferencia kötete is nyomdába kerülhetett és elfoglalhatja majd méltó helyét az sorozat előző három darabja mellett.

Aligha van olyan konferencia, melynek minden előadásából tanulmány születik: írások maradnak ki és el ilyen vagy olyan okból. Nincs ez másként a mi esetünkben sem. Mégis biztosak vagyunk benne, hogy akik kézbe veszik, haszonnal forgathatják majd ezt a kötetet. Változatos témákban, több korszakból merítve, színvonalasan megírt tanulmányokat kap az olvasó: legyen szó fejedelmi, főúri vagy főpapi udvarokról, verses vagy prózában írt alkotásokról, Mátyás 15. századi udvarának kisugárzásáról vagy éppen Habsburg és nem Habsburg udvari történetírásról.

Ezúton köszönjük az NKFIH, az ELKH BTK ITI, illetve az MTA–SZTE Antikvitás és Reneszánsz Kutatócsoport támogatását, mellyel hozzájárultak a konferencia megszervezéséhez és lebonyolításához, illetve a kötet megjelenéséhez. Nemkülönben köszönettel tartozunk minden szerzőnknek és előadónknak, akik tanulmányukkal járultak hozzá a kötet létrejöttéhez. Szerkesztőkként abban a reményben bocsátjuk útjára a kötetet, hogy adataival egyaránt hasznára lesz a tapasztalt kutatóknak, és inspirációt jelent majd a jövő tudósgenerációja számára is.

Budapest–Szeged, 2021 május

BÉKÉS ENIKŐ – KASZA PÉTER – KISS FARKAS GÁBOR

TAURINUS-PROBLÉMÁK

EKLER PÉTER

Stephanus Taurinus autográf kéziratai

A morvaországi német eredetű családból származó Stephanus Taurinus (1480/1485k.–1519) halálának 500. évfordulójára 2019-ben emlékeztünk. Taurinus fő műve a Dózsa György vezette parasztfelkelést megörökítő latin nyelvű eposz, a nyomtatásban is megjelent *Stauromachia*. Írásunk a Taurinushoz köthető elenyésző számú autográf kéziratos forrás bemutatására vállalkozik. Egyrészt a „humanista” Taurinus leveleit fogjuk bemutatni, másrészt pedig a diplomatikai emléktanyagban fellelhető releváns dokumentumok ismertetésével a Taurinus hivatali tevékenységét dokumentáló adatokat szeretnénk ismertté tenni. A korszak történetének kiváló ismerője, Neumann Tibor felhívta figyelmünket egy levélre, aminek Taurinus a szerzője, de eddig nem azonosították őt a missilis szerzőjeként. Teljes terjedelmében közölni óhajtjuk a latin nyelvű dokumentumot. Egyúttal felsoroljuk és ismertetjük Taurinus többi, kevés számú autográf kézirátát is. Taurinus az egyikben beszámol kapzsi szállásadójáról, akiről ezért csipkelődő hangú verset is írt. Az epigramma szorosan követi Martialis római költő egyik versét. Bár a vers nem ismeretlen, mindazonáltal érdemes együtt olvasni a két epigrammát, a mintát és Taurinus sorait. Az összehasonlíthatóság érdekében teljes terjedelmében közölni fogjuk mindkét verset.

Stephanus Taurinus

Stephanus Taurinus 1480/1485 körül a morvaországi Olmützben (Olomouc) német családban született Stieröxel néven. Később – vezetékneve alapján, humanista szokás szerint – a Taurinus nevet használta. Tanulmányait Olmützben kezdte meg. Augustinus Moravus Olomucensis (Olmützi Ágoston, 1467–1513) volt Taurinus első, meghatározó jelentőségű patrónusa. Valószínűleg az ő közbenjárásával szerezte meg Thurzó Szaniszló (1470–1540) olmützi és Thurzó János (1466–1520) boroszlói püspökök támogatását is. A bécsi egyetemen tanult, 1507-ben *magister artium*, később *doctor artium* és *doctor iuris utriusque* fokozatokat szerzett. Taurinus 1509–1511 között mint iurisconsultus Bakócz Tamás (1442–1521) bíboros-érsek udvarába került. Az 1514–1516/1517 esztendőkből elsősorban Esztergomban és Budán tartózkodott. 1517-ben új korszak kezdődik életében, amikor Várdai Ferenc erdélyi püspök szolgálatába kerül. Élete elsősorban Erdélyhez köthető szakaszában a következő titulusokat találjuk neve mellett: archidiaconus, vicarius, iurisconsultus, canonicus. 1518 körül betegségbe esett és Szebenben halt meg 1519. június 11-én.¹ Taurinus nem csupán kortárs szemtanúja volt a parasztháborúnak, hanem két olyan főpap, Bakócz Ta-

---

¹ Életére vonatkozóan általában lásd: Stephanus TAURINUS Olomucensis, *Stauromachia id est Cruciatorum servile bellum: Servilis belli Pannonici libri V.*, ed. Ladislaus JUHÁSZ, Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum: Saeculum XVI (Budapest: Egyetemi Nyomda, 1944), III–V., V. KOVÁCS Sándor, „A Dózsa-háború humanista eposza”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 63 (1959): 451–460., Franz Josef WORSTBROCK, „Taurinus, Stephanus (Stierochs, Stieröxel)”, in *Deutscher Humanismus 1480–1520: Verfasserlexikon*, herausgegeben von Franz Josef WORSTBROCK, 1052–1058 (Berlin, New York: De Gruyter, 2013).

más és Várdai Ferenc szolgálatában állt, akik fontos szerepet töltöttek be az események alakításában.²

Taurinus „humanista” levelei

Taurinus levelei, amelyeket kortársának, a híres humanistának, Joachim Vadianusnak (Joachim von Watt, 1484–1551) írt, szép példái a korabeli humanisták közötti levelezésnek.³ A három ismert, igényes nyelvű levél kapcsolatuk fontos dokumentuma: beszámol életük fontos fejleményeiről, mindennapjaikról, említi ismerőseiket (pl. Thomas Resch, Georg Tanstetter), tanúja irodalmi érdeklődésüknek. Tekintve, hogy Emil Arbenz kiadta a leveleket, és közülük kettő magyar fordításban is olvasható, az alábbiakban csak röviden fogok utalni rájuk.⁴

Az első levél 1514. április 18-án Budán kelt. A latin nyelvű levél érdekessége, hogy játékosan zárul: egy pillanatra németre, majd magyarra vált, és a nem válaszoló Vadianusnak – humorosan – a pálcával(!) való büntetést helyezi kilátásba („Rescribe, rescribe, aber ich wyll dier auff ungerisch schreiben Harum palczatt.”)⁵ Taurinus az 1514. október 28-án Esztergomban írt levelet egy csipkelődő hangú költeménnyel zárja. Az epigramma nyilvánsszói Taurinus zsugori házigazdájára, egy barátságtalan kanonokra zúdulnak. A vers Martialis (Kr. u. 38–41 k.–104) alábbi epigrammája nyomán készült (3,26):

Prædia solus habes et solus, Candide, nummos,
Aurea solus habes, murrina solus habes,
Massica solus habes et Opimi Caecuba solus,
Et cor solus habes, solus et ingenium.
Omnia solus habes—hoc me puta velle negare!—
Uxorem sed habes, Candide, cum populo.

² KISS Farkas Gábor, „Taurinus Parasztháborúja: Kétértelműség és paradoxitás a Jagelló-kor humanista irodalmában”, *Történelmi Szemle* 56 (2014) 4:549–562, 549–550. – Taurinus epikus költeményének az erdélyi és váradi eseményekre vonatkozó megbízhatóságára nézve általában lásd NEUMANN Tibor, „Bulgária–Erdély–Temesvár: Szapolyai János és a parasztháború”, in *Keresztesekből lázadók: Tanulmányok 1514 Magyarországról*, szerk. C. TÓTH Norbert, NEUMANN Tibor, Magyar történelmi emlékek: Értekezések, 103–154 (Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet, 2015).

³ Vadianusra általában lásd: Albert SCHIRRMAYER, „Vadian, Joachim”, in *Deutscher Humanismus 1480–1520: Verfasserlexikon*, hrsg. von Franz Josef WORSTBROCK, 177–237 (Berlin, New York: De Gruyter, 2013).

⁴ Emil ARBENZ, hrsg., *Die Vadianische Briefsammlung der Stadtbibliothek St. Gallen I. Mitteilungen zur vaterländischen Geschichte*, herausgegeben vom Historischen Verein in St. Gallen, XXIV. Dritte Folge IV, I. Hälfte (St. Gallen: Verlag von Huber & Comp. (E. Fehr), 1890), 118 (42), Num. 34.; 128 (52), Num. 43.; 97 (173), Num. 83. A három levél közül az 1514. október 28-án és az 1516. december 11-én kelt levelek Kapitánffy István magyar fordításában is olvashatók: V. KOVÁCS Sándor, vál., bev., jegyz., *Magyar humanisták levelei XV–XVI. század*, ford. BORONKAI Iván et al. Nemzeti könyvtár: Művelődéstörténet (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1971), 464–468. – Wolfgang Göldi (Historische Bestände und Sammlungen, Kantonsbibliothek Vadiana, St. Gallen) és Rudolf Gamper (Bibliothek der Vadianischen Sammlung, Kantonsbibliothek Vadiana, St. Gallen) fontos szakirodalmi ismeretekről tájékoztattak engem, és ezt hálásan köszönöm nekik.

⁵ ARBENZ, *Die Vadianische Briefsammlung...*, 118 (42), Num. 34.

Lássuk Taurinus epigrammáját!

Codre, tuum serva hospitium, quo Codrior alter
 Orbe vago non est; omnia solus habes.
 Omnia solus habes: spondam lectosque, cubile,
 Scrinio et mensas, omnia solus habes.
 Omnia solus habes: pelvim, gutturnia, scamna
 Et tres urceolos, omnia solus habes.
 Omnia solus habes: matulam veteremque cloacam,
 Candelabra, faces, omnia solus habes.
 Omnia solus habes: detrita cantarus ansa
 Obsequio nulli est, omnia solus habes.
 Omnia solus habe: ficos turpemque podagram
 Et serva hospitium, Codre maligne, tuum.⁶

Taurinus a római költő finom, csipkelődő hangnemű epigrammáját követi, imitálja. A minta teljesen a „solus habere” (egyedül neki van) kifejezésre épül, azt ismétli öt soron keresztül. A martialis vers gondolatmenete: Minden egyedül a tiéd, Candidus, a birtokod, az aranyad, a kincseid, kivéve a feleségedet, mivel az közös, az sokaké!⁷ Szembetűnő különbség, hogy Taurinus verse kétszer hosszabb, mint a minta. Taurinus szállásadóját a Codrus név rejti.⁸

Martialis verse esetében az epigramma feszültségi íve a „solus” és a „cum populo” ellentétére épül. A „solus”-ismétlések feladata a pszichológiai előkészítés, a csattanó a „cum populo”-ban csúcsosodik ki.⁹ Taurinus versének gondolatmenete a következő: Codrus, nem kell a szobád, minden a tiéd, minden berendezési tárgy, a bútoroktól az edényekig bezárólag; legyen hát a betegséged is, irigy Codrus, egyedül a tiéd! A Taurinus-vers esetében nem a sokakkal közös („cum populo”) feleség jelenti a csattanót. A költő azt kívánja az irigy Codrusnak, hogy – amint a tárgyaival fukar – úgy a betegségét is egyedül maga viselje!

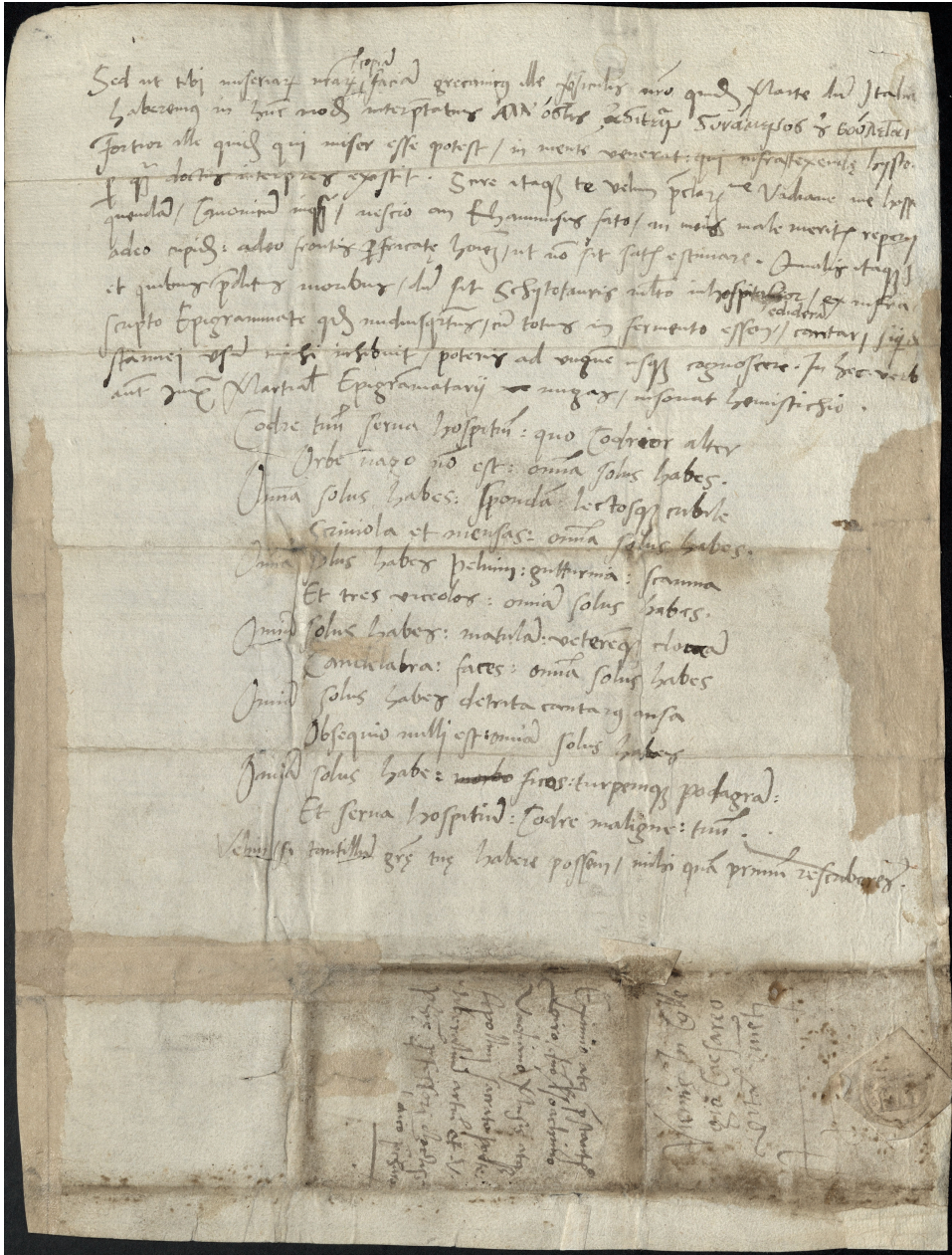
Közös elem, hogy mindkét vers egy-egy emberre irányul, közös bennük továbbá a „solus habes” kifejezés is. Mindkét vers csattanóval zárul. Martialis a kincseivel dicsekvő ember vagyonát mutatja be, Taurinus realiztikus ábrázolással a fukar „főbélőtől” kapott szobát és annak egyszerű bútorait, kopott, sérült tárgyait.

⁶ ARBENZ, *Die Vadianische Briefsammlung...*, 128 (52), Num. 43., V. KOVÁCS, *Magyar humanisták levelei...*, 464–467.

⁷ ADAMIK Tamás, *Martialis és költészete*, Apollo Könyvtár 10 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 84–85., 181.

⁸ Kodrosz Athén mondabeli királya; de Codrus előfordul Vergilius eklogáiban (5, 11; 7, 22), továbbá Iuvenalis egyik satirájában (1, 3, 203. és 208.) is. A Codrus név általában utalhat rosszindulatú, ellenséges emberre is. – Kiss Farkas Gábor szerint elképzelhető, hogy Taurinus a Codrus névvel Urceo Codro (Antonius Urceus Codrus, 1446–1500) neves bolognai retorikatanárra utal, és a hatodik sorban („tres urceolos”) is rá utal, vele játszik – Kiss Farkas Gábor szíves szóbeli közlése (2020. december 16.).

⁹ ADAMIK, *Martialis és költészete...*, 182.

Részlet Taurinus Vadianusnak írt leveléből: az irigy Codruszhoz írt epigramma (Esztergom, 1514. október 28.).

St. Gallen KB Vadiana, Rara Vadianische Sammlung, VadSlg Ms 41a:386

Két évvel később, 1516. december 11-én Esztergomban kelt a harmadik levél. A levél második fele középpontjában Taurinus patrónusa, Augustinus Moravus Olomucensis (1467–1513)¹⁰ emléke áll. Taurinus kéri Vadianust, hogy Augustinus neki (tehát Vadianusnak) írt leveleit másoltassa le, és bocsássa rendelkezésére. A kérés háttere az, hogy Thurzó János (boroszlói püspök: 1506–1520) szeretné nyomtatásban megjelentetni Augustinus leveleit.¹¹

A terv nem valósult meg, Augustinus (nyilván) komoly forrásértékkel bíró levelei – a kortársak és az utókor sajnálatára – nem jelentek meg nyomtatásban. Augustinus Moravus egyébként magáról a levélírástanról – bő két évtizeddel korábban – *De modo epistolandi* címmel nyomtatásban megjelent kézikönyvet is írt. A rövid mű az elméleti fejezetekben a *Rhetorica ad Herennium* gondolatmenetét követi, majd a szerző, Augustinus Moravus saját, barátoknak és ismerősöknek elküldött leveleiből mintaképpen egy csokrot tesz közzé.¹²

Taurinus missilise

Taurinus-autográfok után kutatva a diplomatikai emléktanyagban is csak alig találunk nyomokat. Neumann Tibor hívta fel figyelmünket egy Taurinus által írt, eddig kiadatlan autográf missilisre.¹³ A levél 1515. február 10-én Esztergomban kelt, tehát a már említett,

¹⁰ Augustinus Moravus Olomucensis (Augustin Olomoucký, Olmützi Ágoston, 1467–1513) krakkói és padovai tanulmányok után 1496-tól II. Ulászló magyar és cseh király budai udvarában tevékenykedett a cseh kancellária szolgálatában. Komoly egyházi javadalmakat élvezett; a Sodalitas Litteraria Danubiana (Dunai Tudós Társaság) meghatározó szereplője volt. Életére és tevékenységére legújabbán lásd Péter EKLER and Farkas Gábor KISS, eds., *Augustinus Moravus Olomucensis: Proceedings of the International Symposium to Mark the 500th Anniversary of the Death of Augustinus Moravus Olomucensis (1467–1513), 13th November 2013, National Széchényi Library, Budapest* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2015). – Lásd továbbá Jan MARTÍNEK, „Augustinus Olomucensis”, in *Rukověti' humanistického básnictví v Čechách a na Moravě. Enchiridion renatae poesis Latinae in Bohemia et Moravia cultae*, založili Antonín TRUHLÁŘ a Karel HRDINA, pokračovali Josef HEJNÍČEK a Jan MARTÍNEK, 111–116 (Praha: Academia, 1966); Ralf Georg CZAPLA, „Augustinus Moravus”, in *Deutscher Humanismus 1480–1520: Verfasserlexikon*, herausgegeben von Franz Josef WORSTBROCK, 61–72 (Berlin, New York: De Gruyter, 2008).

¹¹ ARBENZ, *Die Vadianische Briefsammlung...*, 97 (173), Num. 83., V. KOVÁCS, *Magyar humanisták levelei...*, 467–468.

¹² Augustinus Moravus levélírástani művére lásd EKLER Péter: „Epistolaris itaque formula attenuato stilo ducetur potissimum...»: Az ideális stílusnem kérdése Augustinus Moravus Olomucensis »De modo epistolandi«-jában”, in *Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára*, ediderunt Enikő BÉKÉS et Emericus TEGYEY, *Classica–Mediaevalia–Neolatina* 6, 75–81 (Debrecen–Budapest: Institutum Doctrinae Litterarum Academiae Scientiarum Hungaricae, 2012); EKLER Péter, „Augustinus Moravus Olomucensis: Catalogus episcoporum Olomucensium. Adatok a Catalogus keletkezésének történetéhez”, in *Humanista történetírás és neolatín irodalom a 15–18. századi Magyarországon*, szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter és LENGYEL Réka, *Convivia Neolatina Hungarica* 1, 25–31 (Budapest: MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2015), 31.

¹³ Erősen valószínű, hogy autográf missilisről van szó. A missilis aláírása ugyanattól a kéztől származik, mint az egész missilis szövege. Az írásképp alapján a missilist valószínűleg ugyanaz a kéz írhatta (tehát Taurinus), mint a fent említett, 1514. október 28-án kelt levelet: Neumann Tibor szíves szóbeli közlései (2019. október 17. és 20.). – A missilis adatai: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatai Levéltár 94798. A Borsa Iván által készített levéltári leltár szerint a levél Romániába került (lásd: BORSA Iván, *Magyar Országos Levéltár: A Mohács előtti gyűjtemény*, Levéltári leltárak 54 (Budapest: Magyar Országos Levéltár, 1972), 94. l. 673. sz.) Köszönöm szépen Sölch Miklósnak (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár).

1514 októberében Esztergomban és az 1516 decemberében szintén Esztergomban írt levelek közötti időben keletkezett.

A levél címzettje Kövendi Székely Miklós volt jajcai bán (1505–1508).¹⁴ A missilisben szereplő Battyányi Benedek a források szerint 1506–1509, 1510–1511 és 1519–1520 között kincstartó, 1516-ban budai várnagy volt.¹⁵ A levélben említett ügyet – a forrás rövid terjedelme miatt – nem könnyű pontosan rekonstruálni.¹⁶ A missilis tudomásunk szerint kiadatlan, így alább teljes terjedelmében közöljük a szövegét.¹⁷

Salutem. Nobilis ac Generose Domine Nicolae, de tam immani negligentia dominationis vestrae satis mirari nequeo. Nam ubi ipse situs gentium, quid agatis, nescimus. Ego causam vestram pecuniis meis aliquandiu defendi. Scribitur registrum, sed non sunt expense, quibus illud e notarii manibus deliberaremus. Et quod summe necessarium est, significari nobis velim, an testibus probare possimus, et quibus, quod dominus Bathyan habuerit a Regia maiestate XX milia florenorum. Sed specialius dominatio vestra rescribat, an requisiverat vel per se, vel per alium aut alios, dominum Benedictum in officio thesaurarius agentem, ut vobis debitum vestrum 1500 florenorum persolveret, hoc necessario probare habebimus, quia adversarius solum ista exceptione se defendit, quod quicquid fecerit, [verzó] tanquam Regius thesaurarius et publica persona fecerit, unde sit, quia ipsum Benedictum in officio existentem (ut ipse adversarius dicit) non requisivistis, vobis imputetur. Ergo dominatio vestra visis presentibus vel per se, vel suos veniat, ut hunc articulum probationibus nostris infringamus. Missi sunt ab adversario nostro 40 fl ad corrumpendum. Valet et venire non immoremur. Strigoni X Februarij Anno XV. Vester Stephanus Taurinus Olomucensis

Külzet:

Egregio ac nobili viro domino Nicolao Zeckell etc. domino plurimum observando.

Taurinus nevének alakja (Stepha. Tau. Olo.) és aláírásának itt látható képe gyakorlatilag egyezik Taurinus 1516. december 11-én kelt, fent már említett levelén olvasható alakkal (Steph. Tau. Olo.) és írásképpel.

tára) a szakirodalmi tájékoztatást. – A levél általunk tanulmányozott másolatát lásd: *Collectio Diplomatica Hungarica: A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa*, MNL OL DL/DF, hozzáférés: 2020. május 10., <https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/278716/?list=eyJxdWVyeSI6ICI5NDc5OCJ9>.

¹⁴ C. TÓTH Norbert, HORVÁTH Richárd, NEUMANN Tibor és PÁLOSALVI Tamás, *Magyarország világi archontológiája, 1458–1526: I. Főpapok és bárók*. Magyar történelmi emlékek: Adattárak (Budapest: MTA BTK TTI, 2017) 1:142

¹⁵ C. TÓTH, HORVÁTH, NEUMANN és PÁLOSALVI, *Magyarország világi archontológiája...*, 143, 107, 132–133.

¹⁶ Nagy valószínűség szerint a következőket lehet megállapítani: Székely Miklósnak valaki tartozott 1500 forinttal. Taurinus képviselte Székelyt az esztergomi bíróság előtt, és Taurinus instrukciót kért Székelytől a per kapcsán. A perbeli ellenfél Battyányi Benedek volt. Neumann Tibor szíves szóbeli közlése (2019. október 27.).

¹⁷ Köszönetemet fejezem ki Neumann Tibornak a szöveg átírása során nyújtott segítségért.

„Ego Stephanus Taurinus ... manu languida subscripsi.”

Az eddig említett levelek – egy Budán írt levél kivételével – Esztergomban keltek. Taurinus 1517-től Várdai Ferenc erdélyi püspök szolgálatában állt. Ismerünk egy oklevelet, ami nem sokkal Taurinus halála (1519. június 11.) előtt keletkezett, és – bár nem autográf szöveg, de – az irat végén Taurinus aláírása is olvasható. 1519. május 13-án Gyulafehérvárott kelt egy – az erdélyi káptalan által kiadott – oklevél, amelynek végén az utolsó előtti aláíró, a beteg Taurinus kézírása is olvasható: „Ego Stephanus Taurinus ... manu languida subscripsi”.¹⁸

Ezen a helyen érdemes szólnunk Pelei Tamás főesperes glosszáiról, amelyeket egy humanista kézikönyvbe, Erasmus *Adagia* című művét tartalmazó kötetébe írt. Az Erasmus-kötetbe írt adatok realiztikus és érdekes részleteket őriztek meg a Mohács körüli időszak erdélyi püspöki udvaráról és a székeskáptalan tagjairól.¹⁹ A kanonok Pelei szubjektív feljegyzései között nem kevés – más forrásból egyébként ismeretlen – fontos adat található Taurinus kortársaira. Pelei – sajnálatunkra – Taurinust nem említi.²⁰

Záró gondolatok

Stephanus Taurinus ismertsége elsősorban latin nyelvű epikus költeményének, a *Stauromachiának* köszönhető. Rövid írásunkban egy alig ismert missilisére, valamint egy – Martialis közvetlen hatását mutató – 12 soros költeményére hívtuk fel a figyelmet. Utóbbi elsősorban a „humanista” Taurinus irodalmi tevékenységét dokumentálja.

Reméljük, hogy Taurinus halálának 500. évfordulója további lendületet ad a vele kapcsolatos kutatásoknak, és a jövőben további autográf dokumentumokkal gazdagíthatjuk majd az eddig ismert Taurinus által írt levelek, oklevelek rövid sorát.

¹⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár 36360. – Online elérhetősége: <https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/view/288476/?pg=1&bbox=2768%2C-2662%2C6023%2C-753> (hozzáférés: 2020. május 2.). – Köszönöm szépen Hegyi Géznak az oklevélhez kapcsolódó szíves szóbeli közléseket (2020. április 29.).

¹⁹ LAKATOS Bálint, „Az erdélyi káptalan és a püspöki udvar tagjai görbe tükörben: Történeti bejegyzések Pelei Tamás főesperes Erasmus-kötetében (1515–1530 k.)”, *Fons* 16 (2009) 4: 431–469.

²⁰ Lakatos Bálint szerint Pelei és Taurinus viszonya, kapcsolata semleges lehetett: Pelei nem érezte szükségét, hogy Taurinuson köszörülje a nyelvét, de nem is szimpatizálhatott vele annyira, hogy (a kis számú) dicséző szövegei között megemlítsse. Lakatos Bálint szíves szóbeli közlése (2019. november 5.)

EKLER PÉTER

PÉTER EKLER

The autographic manuscripts of Stephanus Taurinus (1480/1485–1519)

Stephanus Taurinus' Latin epic is a highly significant literary account of the peasants' revolt led by György Dózsa. The 500th anniversary of Taurinus' death was commemorated in 2019. The goals of the present paper are twofold. Tibor Neumann has kindly directed my attention to a lesser-known, and hitherto unpublished letter: the author of this autograph manuscript, published in its entirety here, is Taurinus. Furthermore, the paper lists and presents the few other autographs written by Taurinus, one of which is an archival document of historical significance. The other three letters are prominent examples of correspondence between 16th century humanists. The author of the letters, which are relatively loosely structured but of high quality, is Taurinus, while the recipient is Vadianus. These letters are documents of their friendship and reflect Taurinus' erudition and literary knowledge. One of the letters is an account of Taurinus' greedy landlord, about whom he also composes a derisive poem. This epigram closely follows one of the poems of the Roman poet Martial. For the sake of comparison, both poems are published in their entirety.

Taurinus Erdélyben

Stephanus Taurinus késő-középkori irodalmunk egyik ismert alakja. Legnagyobb alkotását, a *Stauromachiát*, életének utolsó, Gyulafehérváron töltött szakaszában fejezte be. Bár a művel meglehetősen gazdag szakirodalom foglalkozik,¹ a szerző életrajza még számos válaszra váró kérdést tartogat. Ez különösen igaz Taurinus erdélyi működésére vonatkozóan, amelyről V. Kovács Sándor ezt írta a múlt század közepén: „Taurinus itteni életéről semmit sem tudunk.”²

Kutatásunk célja Taurinus rövid gyulafehérvári működésének, kapcsolatainak feltárása. Már a munka első fázisában szembesülnünk kellett a forrásadottságok szűkösségével. A *Stauromachia* ajánlása mellett mindössze egy oklevél és egy magánlevél néhány mondatos utalása ismert, a halála után is csak egy naptárbejegyzés, egy oklevél és egy számadáskönyv őrzi a morvaországi humanista erdélyi jelenlétének emlékét. A kitűzött célnak és a forrásadottságoknak megfelelően, írásunkat két részre osztottuk: az elsőben tisztázni szeretnénk Taurinus életrajzában néhány részletét, a másodikban pedig bemutatjuk gyulafehérvári környezetében, a székeskáptalanban kialakult társadalmi és kulturális kapcsolatokat.

Taurinus erdélyi tevékenysége

Az eddigi szakirodalom általánosan elfogadta azt a nézetet, miszerint Taurinus 1517-ben érkezett Erdélybe, ahol elfoglalta a Megyericsi János halála után megüresedett kolozsi főesperességet.³ Megyericsi valóban kolozsi főesperes (1500–1517), továbbá erdélyi kánok (1496–1517) és a Szt. András-oltár igazgatója (1513–1517) volt 1517. április 15-én bekövetkezett halálakor.⁴ Várdai Ferenc erdélyi püspök azonban 1517. június 15-én kiadott oklevelében azt parancsolta vikáriusának, Rákosi Menyhértnek, hogy testvérét, Várdai Mihályt iktassa be a fenti tisztségekbe, melyek másik testvérük, János lemondásával

* Kutatását az NKFIH K 119430. sz. pályázata és az MTA Domus Hungarica Program támogatta.

¹ Az 1959 előtti Taurinus-kutatáshoz lásd V. KOVÁCS Sándor, „A Dózsa-háború humanista eposza (Stephanus Taurinus de Switawia: *Stauromachia*)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 63 (1959): 451–473, 470–472. — Az újabb szakirodalom bibliográfiájához ld. JANKOVITS László, „Taurinus, Stephanus”, in *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, hozzáférés: 2020.05.04, http://mamul.btk.mta.hu/MAMUL_SZERK/mamul_view.php?editid1=1700.

² V. KOVÁCS, „A Dózsa-háború...”, 460.

³ Stephanus TAURINUS OLOMUCENSIS, *Stauromachia id est cruciatorum servile bellum. (Servilis belli Pannonici libri V)*, ed. Ladislaus JUHÁSZ, BSMRAe: Saeculum XVI (Budapest: K. M. Egyetemi Nyomda, 1944), V, X; V. Kovács, „A Dózsa-háború...”, 458; Károly VEKOV, *Locul de adeverire din Alba Iulia (secolele XIII–XVI)*, Bibliotheca Rerum Transsilvaniae XXIX (Cluj-Napoca: Centrul de Studii Transilvane, 2003), 358.

⁴ TEMESVÁRY János és BUDAY Árpád, „Újabb pótlékok Megyericsi János életrajzához”, *Erdélyi Múzeum* 26 (1909): 309–310, 309. Április 23-ára már az alvajda is értesült a haláláról (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [= MNL OL], Diplomatikai Fényképgyűjtemény [= DF] 275319). — Javadalmaira ld. még: DF 277734, 257531, 285626; MNL OL, Diplomatikai Levéltár (= DL) 25560.

ürültek meg.⁵ Eszerint tehát nem Taurinus, hanem rövid ideig Várdai János, majd Mihály örökölte Megyericsei javadalmaikat.⁶

Taurinus igazi elődjét és erdélyi tisztségeit Várdai Ferenc püspök 1519. június 19-én kiadott oklevele nevezi meg. Ekkor arról értesülünk, hogy a püspök – Bátori István nádor közbenjárására – visszahelyezte gergelylaki Buzlai Farkast a Taurinus halálával megüresedett hunyadi főesperességbe és erdélyi kanonokságba, melyektől korábban bizonyos (nem részletezett) okokból fosztotta meg.⁷ A korszak hunyadi főespereseire vonatkozó adatok foghíjassága miatt azonban nem tudjuk pontosabban keltezni Buzlai első tisztségviselését, és így közvetve Taurinus főesperességének kezdetét sem.⁸

Több forrásból is tudjuk azonban, hogy Taurinus az említett főpap vikáriusa volt.⁹ Várdai Ferenc korábban idézett oklevele világosan mutatja, hogy 1517 júniusában még Rákosi Menyhért volt a vikárius, tehát Taurinusnak mindenképp ezután kellett Gyulafehérvárra érkeznie. A *terminus ante quem* meghatározásában segít a *Staurromachia* ajánlása, amelyben maga Taurinus állítja 1519. január 1-jén, hogy az utóbbi kilenc hónapban vikáriusi teendői miatt nem tudott foglalkozni a Budán elkezdett mű folytatásával.¹⁰ A fentiek alapján biztosan lehet állítani, hogy Taurinus valamikor 1517. június 17. és 1518. április 1. között került Erdélybe.¹¹ Két adat is utal arra, hogy Taurinus inkább az említett intervallum második felében érkezhetett Gyulafehérvárra. 1518 januárjában Vadianus svájci humanista üdvözlétét küldte Taurinusnak, akiről még úgy tudta, hogy az esztergomi érsek jogtanácsosa (*iurisconsultum*).¹² 1518. január 4-én Tamás zutori plébános nem a vikáriusnak,

⁵ DL 82477.

⁶ Utóbbi 1517 végén épp oltárigazgatói minőségében tiltakozott Megyericsei (vagyis elődje) váradjai és lombfalvi birtokrészeinek elidegenítése ellen (DL 31014). — A következő évben a három javadalom ismét Várdai Jánosé lett (ld. alább).

⁷ DF 277761; kiadása: KOVÁCS Mihai: „Un caz de numire a arhidiaconilor de Hunedoara în prima parte a secolului al XVI-lea”, *Banatica* 29, 2. sz. (2019): 39–40. Bátori pártfogása annak tulajdonítható, hogy testvére, György Buzlai Katalint, Farkas unokatestvérét vette nőül (Engel Pál, *Középkori magyar genealógia*, CD-ROM, [Budapest: MTA TTI, 2001], Miskolc nem, 2. tábla: Buzlai [buclói, gergelylaki]).

⁸ Tudomásunk van arról, hogy Homroghi Miklós, akit 1509–1513 között említenek a káptalan tagjaként (DF 275330, 277731/b), ismeretlen időpontban szintén hunyadi főesperes volt (DF 277772). Mivel ő 1515-ben már váradai prépostként szerepel (elődje, Kálmáncsehi László szintén 1513-ig mutatható ki – vö. KRISTÓF Ilona, *Egyházi középréteg a késő középkori Váradon [1440–1526]*, Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 4, [Pécs, 2014], 215, 221), erdélyi pályafutása legkésőbb ekkor véget ért, vagyis nagyjából ekkortól számolhatunk Buzlai első tisztségviselésével, majd kicsit később Taurinuséval.

⁹ Friedrich MÜLLER, „Gleichzeitige Aufzeichnungen von Thomas Wal, Johannes Mildt und einem Heltaufer aus den Jahren 1513–1532”, *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* 15, 1. sz. (1880), 45–62, 53; DF 277761; NAGY Imre, NAGY Iván, VÉGHÉLY Dezső, KAMMERER Ernő, DÓRY Ferenc és LUKCSICS Pál, kiad., *A zichi és vásonekeői gróf Zichy-család idős-b-ágának okmánytára*. 12 köt. (Pest–Budapest, 1878–1931) (= ZOkm), 12: 382, 394.

¹⁰ TAURINUS, *Staurromachia*..., 2.

¹¹ Vö. C. TÓTH Norbert, *Magyarország késő középkori főpapi archontológiája: Érsekek, püspökök, illetve segédpüspökök, vikáriusok és jövedelemkezelők az 1440-es évektől 1526-ig*, A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai 27 (Győr: Győri Egyházmegyei Levéltár, 2007), 65–66.

¹² Emil ARBENZ, hg., *Die Vadianische Briefsammlung der Stadtbibliothek St. Gallen*, 2 köt., Mitteilungen zur Vaterländischen Geschichte XXIV (St. Gallen: Verlag von Huber und Comp., 1890), 1: 256.

hanem Váradi Mihály helynöki bírónak (*in officio vicariatus eiusdem ecclesie Albensis Transsilvanensis iudici in spiritualibus et causarum auditori generaliter surrogato*) tett jelentést egy peres ügyvel kapcsolatban.¹³ Elképzelhető tehát, hogy 1518 első napjaiban Taurinus még Esztergomban tartozkodott, a gyulafehérvári vikáriátus pedig betöltetlen volt.

Vikáriusként Taurinus vezette az erdélyi püspökség egyházi bíróságát. A *Staurromachia* bevezetőjében a humanista arról panaszkodik, hogy sokrétű bírósági teendői akadályozták művének folytatását.¹⁴ Az esztergomi vikáriusi bíróság protokolluma azt mutatja, hogy ott naponta legalább négy-öt, de akár húsznál több pert is tárgyaltak.¹⁵ Természetesen, itt figyelembe kell venni, hogy Esztergomba az érseki tartományból, sőt a kalocsai érsek bíróságától is fellebbeztek ügyeket. Mégis, 1520–1521-ben a gyulafehérvári vikáriusi bíróság egyidejűleg legalább két jegyzőt foglalkoztatott,¹⁶ ami arra utal, hogy a munka mennyisége valóban nem lehetett csekély. Ugyanakkor Taurinusnak egyetlen vikáriusként kiadott oklevele sem maradt fenn. Ezt viszonylag rövid működési idejével és a nagymértékű forrás-pusztulással is magyarázhatjuk. Csakhogy közvetlen utódjától, a kevesebb mint egy évig tevékenykedő Szőgyéni Damjántól (1520–1521) hat okiratot ismerünk.¹⁷ Ezért az sem kizárt, hogy az elfoglaltságra való hivatkozás csupán humanista frázis volt.

Taurinus már 1519 elején beteg volt, és egy szebeni orvos, Andreas Selignus kezelte.¹⁸ Ez év június 11-én halt meg Szebenben, és ott is temették el.¹⁹ Láttuk, hogy június 19-én Várdai püspök már a megüresedett hunyadi főesperesség ügyében intézkedett. Jóllehet ekkor a prépostnak, a vikáriusnak és a többi kanonoknak címezte a Buzlai Farkas beiktatására vonatkozó utasítást, a helynökség betöltésére valójában egy ideig várni kellett: a hivatali teendőket 1520 első felében még Enyedi Wolphard Adorján látta el *iudex surrogatus*ként,²⁰ Taurinus vikárius-utódja, a már említett Szőgyéni Damján csak 1520 novemberében tűnik fel.²¹

Taurinus utóéletéhez tartozik, hogy 1520. február 17-én Szentmihályi Tamás, a püspök gyulafehérvári *provisor*a, elküldte János nevű emberét, hogy csépeltesse ki a néhai vikárius szénaverési és désfalvi asztagjait és adja el két (hordó?) borát.²² Ezek nem földesúri jogon, hanem tizedrészesedésként illették meg a néhai vikáriust. A küküllői főesperességben (ahova a fenti két falu tartozott) ugyanis a dézsma nem a püspöké, hanem a káptalané

¹³ DL 82489.

¹⁴ TAURINUS, *Staurromachia* ..., 2.

¹⁵ ERDŐ Péter, „Az esztergomi vikáriusi bíróság legrégebbi protokolluma”, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 7, 1–2 sz. (1995), 63–72, 69.

¹⁶ Váradi Sulyok László: DF 253778, 277771, DL 82565, 82569; Sír Imre: DF 253780, Rudolf THEIL und Carl WERNER, hg., *Urkundenbuch zur Geschichte des Mediascher Kapitels bis zur Reformation*. (Hermannstadt: Theodor Steinhausen, 1870), 69–71.

¹⁷ Ld. az előző jegyzet hivatkozásait.

¹⁸ TAURINUS, *Staurromachia* ..., 2.

¹⁹ MÜLLER, „Gleichzeitige Aufzeichnungen ...”, 53.

²⁰ DL 31026, DF 246283.

²¹ C. TÓTH, *Főpapi archontológia* ..., 66.

²² ZOkm, 12: 382. Április 17-én ugyanaz a János utazott el a *provisor* megbízásából Taurinus tizedeinek értékesítése végett (uo., 12: 394).

volt, de azt a kanonokok nem közösen szedték be, hanem évente (még aratás előtt vagy az év végén) kisorsolták egymást közt a tizedfizető helységeket.²³ A vikárius tizedrészei a *ius spolii* alapján kerülhettek a püspök birtokába.

Taurinus erdélyi környezete

Nem szükséges különösképpen bizonygatni, hogy Taurinus gyulafehérvári társaságának megismerése az irodalomtörténet számára is messzemenő fontossággal bír. Az eddigi szakirodalom megelégedett annyival, hogy csupán általánosságban hivatkozzon az erdélyi püspöki udvar humanista légkörére, esetleg néhány vonás erejéig kitérve annak nevesebb személyiségeire.²⁴ Megalapozottabb összkép azonban csak a kijelölt körön (ti. a székeskáptalanon) belül eső személyek válogatás nélküli, lehető legteljesebb összegyűjtése és életrajzi adattárjuk azonos szempontok alapján történő elkészítése, majd a társadalomtudomány módszereivel elvégzett analízis után remélhető.

Esetünkben e vizsgálathoz kiváló kiindulópontot nyújt az az 1519. május 13-i egyezséglevél,²⁵ melyben az erdélyi káptalan tagjai Gyalui Dénes²⁶ argyasi címzetes püspök, erdélyi kanonok, éneklőkanonok és segédpüspök házában kölcsönösen ígéretet tettek arra, hogy prépostjuk, Szeremlyéni Ferenc elleni ügyükben²⁷ együttesen lépnek fel jogaik védelmében. A forrás kivételes jellege abban áll, hogy a kibocsátók ezúttal nem rejtőztek az arcátalan testület mögé, hanem egyenként aláírták a dokumentumot. Összesen 18 kanonok róttá az egyezés szövege alá a nevét és aktuális tisztségét is tartalmazó sztereotíp mondatot: *Ego N. manu mea propria me subscripsi*. Ez a sablonosság egyébként éppen Taurinus esetében kissé megtörik, aki reszketeg írása védelmében beszúrta, hogy „bágyadt kézzel” (*manu languída*) ír – ami nyilván már előrehaladott betegségével van összefüggésben.

Az oklevél tehát mintegy albumként egy helyen tartalmazza a korszak számos jeles humanistájának (pl. Pelei, Barlabási, Budai, Végedi, Enyedi, Taurinus) saját kezű aláírását. Az íráskép alapján úgy tűnik, hogy az „összeesküvést” az egyébként is összeférhetetlennek ismert²⁸ Pelei Tamás öntötte írásba.

²³ BARABÁS Samu, „Erdélyi káptalani tizedlajstromok”, *Történelmi Tár*[34] (1911): 401–442, 418, 423–424, 433–435; DF 277689, fol. 1v, 3r-v, 5v–6r, 9v–10r; DF 277731/b, fol. 2r-v.

²⁴ BALOGH Jolán, *Az erdélyi renaissance* (Kolozsvár: Erdélyi Tudományos Intézet, 1943), 65–66; TAURINUS, *Stauromachia* ..., V; V. KOVÁCS, „A Dózsa-háború ...”, 458–460; UÓ, „A humanista Lászlai János”, *Filológiai Közlemény* 17 (1971): 344–366, 351–352, 356–358; VEKOV, *Locul de adeverire* ..., 307–309, 336–380.

²⁵ DL 36360. Szövegét lásd a Függelékben (1. sz.).

²⁶ Személyére: KOVÁCS Mihai, „Gyalui Dénes argyasi püspök, erdélyi segédpüspök és éneklőkanonok pályafutása”, *Erdélyi Múzeum* 80, 1. sz. (2018): 40–46.

²⁷ Az 1523. december 29-i vajdai oklevél (DF 277784) alapján úgy véljük, hogy a vita Bolkács és Zsidve falvak felének birtoklása körül folyhatott. Ezeket Mátyás király 1461-ben adományozta a mindenkori erdélyi prépostnak apja, Hunyadi János lelki üdvéért tartandó misézés kötelezettsége mellett (DF 275292), de a 15. század végén a káptalan, a prépost hanyagsága miatt, maga vette át e feladat ellátását, és ennek megfelelően a két jószágrészt is magának követelte.

²⁸ Vö. LAKATOS Bálint, „Az erdélyi káptalan és a püspöki udvar tagjai görbe tükörben: Történeti bejegyzések Pelei Tamás főesperes Erasmus-kötetében (1515–1530 k.)”, *Fons* 16 (2009): 431–469.

A szignálók sorában vegyesen követik egymást méltóságviselők és egyszerű kanonokok. Sorrendjük tehát nem az ülésrend által kifejezett rangsort követi. De nem is volt véletlenszerű. Minthogy a káptalan néhány tagja esetében pontosan ismerjük az itteni javadalmuk elnyerésének időpontját,²⁹ megállapítható, hogy ők pontosan ennek növekvő sorrendjében írták alá az egyezséglevelet. A többiek javadalomviselésének első említése is (jóllehet ez csak *terminus ante quem*) többé-kevésbé illeszkedik az aláírás sorrendjéhez. Ezt a belső rangidőt (amelyet tehát nem az életkor vagy felszentelés ideje, hanem a testületbe való bejutás határozott meg) vették figyelembe egyébként a káptalani jövedelmek szétosztásakor is.³⁰ Az újdonsült javadalmások mindig a lista aljára kerültek, és a szigorú sorrend a későbbiekben már nem változott a testületen belüli előlépéssel. Ennek ismerete pedig azzal az előnnyel jár, hogy segít pontosabban meghatározni a belépés idejét azok esetében is, akiknél ez nem ismert, olykor több évvel „javítva” az első említés időpontját.³¹

Késő középkori számadásainak töredékei³² alapján tudjuk, hogy az erdélyi káptalanban a 16. század elején 24 kanonoki stallum volt.³³ A 18 „kospiráló” tehát a teljes létszámnak épp háromnegyedét teszi ki. Ha pedig hozzájuk számítjuk az ellenfelet, Szeremlyéni prépostot, továbbá az 1517 óta Rómában tartózkodó Lászlói János telegdi főesperest³⁴ és Battyáni Orbánt, aki csak nemrég, 1519. március 23-án szerezte meg a szolnoki főesperességet,³⁵ így feltehetően még nem jutott el Gyulafehérvárra, máris a tagság 5/6 részét ismerjük. Azt is tudjuk, hogy kik a homályba burkolódzó kollégáik: az ugcocsi, a szatmári és a krasznai főesperesség birtokosait nem tudjuk azonosítani a korabeli források alapján. Meglehet, hogy az utóbbi javadalmak közül egyik-másik az adott időpontban nem is volt betöltve.

²⁹ Tordai Salatielt 1500. jan. 15-én (DF 277651), Gyalui Dénest 1508. márc. 26-án (DF 277709), Nyíresi Jánost 1512. máj. 3-án (DF 277729), Végedi Imrét 1514. ápr. 8-án (DL 82391) nevezték ki erdélyi kanonokká. Várdai János 1518. aug. 24-én szerezte meg másodszor a kolozsi főesperességet és vele egy kanonokságot (DL 23075; fentebb láttuk, hogy 1517 májusában rövid ideig már birtokolta ezeket).

³⁰ Vö. BARABÁS, „Erdélyi káptalani ...”, 414–440; DF 277689, 277731/b (az 1519-ben még itt tevékenykedő személyek relatív sorrendje mindegyikben ugyanaz!).

³¹ Pl. ez alapján állítható, hogy az 1516-tól (DF 247041) adatolható, de a sorrendben Nyíresi és Végedi között elhelyezkedő Gárdonyi Ferenc 1512 májusa és 1514 áprilisa között (vagyis nagy valószínűséggel 1513-ban) kaphatta kanonokságát. Nenkei Gergelyt az itt elemzett oklevél említi először, de valamikor 1514 áprilisa (Végedi bekerülése) után és 1516 áprilisa (Enyedi első említése) előtt lett a testület tagja.

³² Ld. fent, a 30. jegyzetnél.

³³ Rendszeren a méltóságokhoz és a főesperességekhez is társult kanonokság, így a kanonokok száma általában kiadja a teljes látszámot. — Téves az az álláspont (MÁLYUSZ Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarország* [Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971], 117) miszerint a káptalan ekkoriban már 27 tagot számlált: 27 vagy 28 felé csak akkor osztották egyik vagy másik bejövő tételt, amikor az éneklő-, ór- és dékánkanonok (esetleg az iskolamester is) dupla porcióban részesült.

³⁴ V. KOVÁCS, „A humanista Lászlai ...”, 358–359; LAKATOS Bálint, „Kálnai Imre főesperesi és királyi titkári kinevezése (1523–1525). Adalékok a pápaság magyar személyi politikájához Mohács előtt”, *Századok* 144 (2010): 411–431, 414–419.

³⁵ DF 279365.

A fenti 21 személy képezi tehát Taurinus azonosított társaságát Gyulafehérvárott. Legtöbbjük életpályája elég jól nyomon követhető a korszak gazdag írásos anyagában, így elkészíthető az adattár is (vö. Függelék 2. sz.), mely alapján elemezhetjük az imént körülhatárolt csoportot.³⁶

A káptalan 1519. évi (ismert) tagságának kevesebb, mint fele, 8–9 fő³⁷ származott az erdélyi egyházmegyéből. A „ejtőernyősök” túlsúlya a méltóságok és főesperességek terén még jobban érvényesült (közülük került ki a prépost, az őrkanonok és 6 főesperes az ismert 9-ből). Mindez világosan jelzi, hogy a testület személyzeti utánpótlását főként külső erők (királyi és püspöki akarat) határozták meg.

A társadalmi háttér tekintetében az erdélyi káptalan aktuális összetétele megfelelt az általános magyarországi helyzetnek: itt is a köznemesi (10 fő) és polgári (7 fő) eredetűek domináltak, vagyis a kanonoki stallumok megszerzése elsősorban számukra jelentett elérhető, ugyanakkor vonzó karriert. Biztosan jobbágy származásút ekkor nem találunk közöttük, bárót is csak egyet Battyáni Orbán személyében, akit azonban vagyona nem, csak apja, Benedek kincstartói (1506–1509, 1510–1511, 1519–1520) és budai várnagyi (1514–1520) tisztsége jogosított fel a *magnificus* cím használatára.³⁸ Erdődi János és Várdai János a köznemesség felső, nagybirtokos rétegéből jött, de pályakezdésük idején családtagjaik nem viseltek országos méltóságokat, sem a zászlósorak közé nem sorolták őket. Beteljesületlen karrierjük is ezt a határhelyzetet példázza: Erdődi lényegében bukott emberként, a zágrábi püspökségről leváltva lett kükküllői főesperes,³⁹ míg Várdai – Battyánihoz hasonlóan – világi pályára váltott (kétszer is), de ott sem vitte ispánságnál többre.⁴⁰ A közép- és kisbirtokosok kilátásaira vagyoni helyzetük alig volt hatással. A módos Barlabási Jánosból ugyan idővel püspök lett, Jankafi Simon viszont végig egyszerű kanonok maradt, miközben a kismemesi gyökerűek egy része (Lászlói János, Pelei Tamás, Végedi Imre) évtizedekig bírt egy-egy főesperesi széket (igaz, feljebb már egyikük sem jutott).

Ugyanezen a skálán mozogtak a „polgári” származásúak is: a szabad királyi városok (Budai Udalrik) és bányavárosok (Tordai Salatiel és János) lakói csakúgy, mint a püspökvárosok (Várad Mihály) és egyházi mezővárosok (Szeremlyéni Ferenc, Gyalui Dénes,

³⁶ Követendő mintát nyújtottak: KÖBLÖS József, *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában. (A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan adattárával)*, Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 12 (Budapest: MTA TTI, 1994); FEDELES Tamás, *A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526)*, Tanulmányok Pécs történetéből 17 (Pécs: Pécs Története Alapítvány, 2005); C. TÓTH Norbert, *Az esztergomi székeskáptalan a 15. században. I. A kanonoki testület és az egyetemjárás*, Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 7 (Budapest, 2015); KARLINSZKY Balázs, „Származás és mobilitás a veszprémi székeskáptalanban 1448–1526 között”, in *Mátyás király és az Egyház*, Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 10, 139–202 (Pécs, 2018).

³⁷ A két Tordai, Jankafi, Pelei, Barlabási, Gyalui, Nyíresi és Enyedi. Keresztúri szülőhelye nem azonosítható.

³⁸ C. TÓTH Norbert, HORVÁTH Richárd, NEUMANN Tibor, PÁLOSFALVI Tamás és W. KOVÁCS András, *Magyarország világi archontológiája 1458–1526. I. Főpapok és bárók. II. Megyék*, Magyar történelmi emlékek, Adattárak (Budapest: MTA BTK TTI, 2016–2017), 1: 132–133; DL 89039, 89040, 101492, 66023, DF 265817, 243436, 267727. Vö. DF 279365.

³⁹ C. TÓTH Norbert, „Erdődi Bakóc Tamás érsek rokonsága. (Rekonstrukciós kísérlet)”, *Turul* 91, 1. sz. (2018): 8–30, 17.

⁴⁰ C. TÓTH ET AL., *Magyarország világi archontológiája...*, 2: 78, 611.

Enyedi Wolphard Adorján) sarjai. Ez utóbbi alcsoport volt a legnépesebb, és itt találjuk a legszínesebb életpályákat is (prépost, éneklőkkanonok és segédpüspök, főesperes és vikárius stb.). Külföldinek vettem Modrusi Lukácsot és természetesen Taurinust, de ez csak félig-meddig helytálló, hiszen Horvátország maga is a Szent Korona része volt, Morvország pedig már 1469 óta perszónálunióban állt a magyar királysággal.

A vizsgált 21 személy közül mindössze 7 fő esetében bizonyítható felsőbb tanulmányok végzése. A peregrinálók időben nem egyenletesen oszlottak el: az 1515-ig a testületbe lépő 16 személy közül alig ketten jártak egyetemre, viszont az utánuk következőkről ez mind elmondható. Kérdés, hogy lehet-e ebben a püspöki széket 1513-ban elfoglaló Várdai Ferenc „káderpolitikáját” látni. Az egyetemjárás elsősorban a módosabb nemesekre (Barlabási, Erdődi, Várdai, Battyáni) és a külföldiekre (Modrusi, Taurinus) volt jellemző (az egyedüli kivétel, mezővárosi polgárként, Enyedi Wolphard Adorján). Az előbbieket tekintve ekkortájt kezdett a peregrinálás egyfajta státuszszimbólummá válni, viszont emiatt egyikük sem törekedett fokozatot szerezni. A többiek esetében azonban a felsőbb tanulmányok elvégzése az érvényesülést hivatott elősegíteni, ezért aztán Taurinus és Enyedi meg sem álltak, míg bölcsészettől és mindkét jogból doktori címet nem szereztek.⁴¹ Nem véletlen, hogy utóbb mindketten püspöki helynökök lettek. Ettől eltekintve a tanulmányok csak enyhén korreláltak a karrierrel.

Egyetemjárásuk célpontjai érdekes földrajzi eloszlást mutatnak. A magyarok körében oly népszerű Krakkó egyáltalán nem fordul elő közöttük. Négyen (Barlabási, Erdődi, Enyedi és Taurinus) tanultak Bécsben, ketten közülük (Barlabási, Enyedi) Bolognában folytatták tanulmányaikat, míg a Ferrarából induló Erdődi fordított útvonalat járt be. Várdai és az őt kísérő Modrusi, valamint Battyáni esetében csak itáliai peregrinációról tudunk (Padova, Bologna).⁴²

Mi volt a felsoroltak egyházi pályafutásának fő motorja, ha sem a származásnak, sem a tanulmányoknak nem volt döntő szerepe? Némelyiknél igenis a családi háttér volt meghatározó, csak nem társadalmi státusa, hanem meglévő kapcsolatai révén. Így Barlabási nagybátyja, Lénárd hosszú ideig erdélyi alvajda (1501–1525) volt,⁴³ apja, János pedig gyulafehérvári várnagy Perényi Ferenc püspöksége alatt (1508).⁴⁴ Nyíresi apja, Tamás a káptalan jegyzőjeként egyengette fia pályáját.⁴⁵ Várdai nyilván püspök-fivérének, Battyáni pedig apja udvari kapcsolatainak köszönhette főesperességét.

⁴¹ TAURINUS: *Stauromachia...*, III; TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban* (Bukarest: Kriterion, 1979), 198–199 (15. sz.).

⁴² TUSKÉS Anna, *Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1365 és 1526 között*, Magyarországi diákok a középkori egyetemeken 1 (Budapest, 2008), 297 (6136. sz.), 299 (6185. sz.), 306 (6345. sz.); HARASZTI Szabó Péter és KELÉNYI Borbála, *Magyarországi diákok francia, angol, itáliai és német egyetemeken a középkorban 1100–1526*, Magyarországi diákok a középkori egyetemeken 3 (Budapest, 2019), 165 (300. sz.), 168 (309. sz.), 169–170 (312. sz.), 172 (314. sz.), 177–179 (327. sz.), 263 (618–619. sz.), 265 (628. sz.), 269–271 (643. sz.), 321 (904. sz.).

⁴³ C. TÓTH ET AL., *Magyarország világi archontológiája...*, 1: 88.

⁴⁴ DF 277713. Igaz, ez már csak legfeljebb fia főesperesi előléptetését segíthette.

⁴⁵ DF 277729.

Egyféle kiterjesztett családi kapcsolatnak fogható fel a püspöki familiárisok helyzete is. Budai Udalrik Bacskai Miklós püspök titkáráként (1503),⁴⁶ Váradi Mihály Kálmáncsehi Domokos volt váradi helynökeként (1496),⁴⁷ Végedi Imre Várdai Ferenc gyulafehérvári provizoraként (1513–1515),⁴⁸ Modrusi Lukács pedig Várdai János nevelőjeként jutott javadalmához. Ide vonhatjuk magát Taurinust is, akit Várdai Ferenc személyes ismeretségük hatására választott vikáriusának.⁴⁹ Szintén inkább a Bakóc–Várdai nexusnak, mintsem korábbi királyi titkári és személynöki hivatalának⁵⁰ köszönhetette Erdődi, hogy püspöki széke elvesztése után meghúzódhatott a jóval szerényebb egzisztenciát biztosító küüllői főesperességben. Enyedinek előnyére vált, hogy az erdélyi káptalan birtokán született, Gyaluinak pedig az, hogy hosszú ideig a püspök gyalui uradalma területén volt plébános.

A legbiztosabb utat az egyházi középrétegbe a királyi udvari szolgálat jelentette. Tordai Salatiel és Szeremlyéni Ferenc kancelláriai jegyző (utóbbi később királyi titkár) volt,⁵¹ amikor erdélyi javadalmait kapta. Egyikük sem elégedett meg pusztán kanonoksággal, és egyidejűleg más testületekben is rendelkeztek javadalmakkal.

Többféle eltérő magatartásformát találunk, ha az itt számba vett személyek káptalanon belüli tevékenységét vizsgáljuk. Néhányan, főként a legelőkelőbbek, csak pénzforrásoknak tekintették javadalmukat, és többnyire a testülettől távol intézték földesúri (Barlabási), politikai (Várdai) vagy udvari teendőiket (Battyáni). Volt, aki Gyulafehérvárott élt, de sérződött visszavonultságban (Pelei, Erdődi). Akiket egy ideig a királyi kancelláriai szolgálat tartott távol (Tordai S., Szeremlyéni), azok később, immár a püspökvárosba költözve is passzívak maradtak.

Láthattuk, hogy 1519-ben a testület több mint háromnegyede helyben tartózkodott. Kétharmaduk tevékenyen be is kapcsolódott a káptalan tevékenységébe. A kanonokok hiteleshelyi tanúbizonyoságként történő kiküldése ekkor már ritkaságszámba ment,⁵² de ha fontos ügyfélről volt szó, Nyíresi (1517, 1526) és Végedi (1538) előfordul ilyen minőségben.⁵³ Sokkal gyakoribb volt részvételük a belső hiteleshelyi munkában: Lászlói és Keresztúri rendszeresen, de Váradi, Budai, Jankafi, Tordai János és Gyalui is gyakran jelen volt az oklevelek kiállításánál.⁵⁴

A káptalan birtokait kormányzó dékánkanonok munkaköre kifejezetten gyakorlatias személyekre volt szabva, így nem meglepő, hogy az évente tartott választás ellenére a hivatal viselői egy szűk körből kerültek ki.⁵⁵ Gyalui és Gárdonyi négyszer-négyszer, Jankafi

⁴⁶ DF 277680. Később gyulafehérvári udvarbírája is: DF 246275, 246276.

⁴⁷ KRISTÓF, *Egyházi középréteg...*, 257.

⁴⁸ C. TÓTH, *Főpapi archontológia...*, 66.

⁴⁹ V. KOVÁCS, „A Dózsa-háború ...”, 457, 459. Szerepet játszott ebben a régi barát, Enyedi Adorján ajánlása is, aki 1516-tól már erdélyi kanonok volt.

⁵⁰ C. TÓTH, „Erdődi Bakóc ...”, 17.

⁵¹ BÓNIS György, *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971), 319, 330.

⁵² GÁLFI Emőke, „Az erdélyi káptalan és hiteleshelyének kapcsolata a XVI. század elején”, *Fons* 18 (2011): 3–24, 13.

⁵³ DL 89105, 30569; MNL OL, F 3, I. O–19.

⁵⁴ GÁLFI, „Az erdélyi káptalan ...”, 11–12, 23–24.

⁵⁵ Uo., 9–11.

pedig háromszor volt dékán, de Keresztúri és Váradi is kétszer-kétszer. Ők öten és az egyszeres dékán Végedi töltötték be 1500 és 1520 között a dékáni évek kétharmadát. Jogi érzéket igényelt a káptalan érdekeinek alkalmi képviselője is: ilyen ügyvédi munkát vállalt Lászó, Végedi és Szeremlyéni többször, Váradi, Budai és Nyíresi pedig egyszer-egyszer.⁵⁶ Az egyházi bíróságok ügyeinek viteléhez már egyetemi tanulmányokra is szükség volt: 1442-től az erdélyi általános püspöki helynökök mind kánonjogi doktorátussal rendelkeztek,⁵⁷ beleértve így Taurinust és Enyedit is.⁵⁸ Lászóiból talán épp ennek hiánya miatt nem lett vikárius, csak helyettes bíró (*index surrogatus*), ahogy Váradiból és – még bolognai jogi tanulmányai előtt – Enyediből is. Nenek, Gergelyről ismert, hogy püspöki vizitátorként tevékenykedett.⁵⁹ Káptalani tagságával párhuzamosan Gyalui Dénes szászfenesi, Enyedi Wolphard Adorján pedig törpényi, majd kolozsvári plébánosként lelkipásztori feladatokat is ellátott.

Végül érdemes egy pillantást vetnünk a humanizmusnak az erdélyi káptalanon belüli jelenlétére. Nyolc személy esetében tudunk kimutatni valamiféle fogékonyságot az új eszmék iránt. Közülük hárman (Tordai Salatiel, Budai, Végedi) csak műértő mecénásokként nyilvánultak meg, öten (Lászó, Pelei, Enyedi, Taurinus, Battyáni) azonban aktív alkotóként adaptálták és terjesztették a reneszánsz szellemét.⁶⁰

Egyharmadot is meghaladó arányuk a többi magyarországi testülettel összevetve kiemelkedő lehetett, de aligha tekinthető egy humanista kör kialakítását célzó, tudatos törekvés eredményének.⁶¹ Eleve több püspök ideje alatt kerültek be a káptalanba, továbbá láthattuk, hogy Tordai királyi protekciónak, Budai és Végedi familiárisi szolgálatuknak, Taurinus jogi képzettségének, nem pedig klasszikus műveltségének köszönhetette stallumát,⁶² míg Battyáni lényegében megvásárolta azt. Ha – fókuszot váltva – Várdai Ferenc püspök összes ismert kanonokkinevezésére tekintünk, akkor is azt látjuk, hogy őt a magasabb eszmék helyett nagyon is földhözragadt szempontok vezették: az új javadalmasokat vagy rokonai (Várdai János és Mihály), vagy familiárisai (Végedi, Modrusi, Tomori Zsigmond) közül nevezte ki, vagy pedig egyéb hatalmasságok (Gerendi Miklós és Piso Jakab esetében az uralkodó, Buzlainál a nádor, Ambroit Gáspárnál vingárti Horvát János kamarás⁶³) akaratának tett eleget. A humanista érdeklődés persze nem jelentett hátrányt, de döntő tényezőt sem.

⁵⁶ DF 275394, 277673, 277746, 277760, 277765, 277770, 277775; Batthyaneum, Erdélyi káptalan lt., lad. V, nr. 3 és 4.

⁵⁷ Az egyetlen kivétel Taurinus utóda, a káptalani jegyzőből vikáriussá emelt Tordai Pál (1521–1530). Vö. C. TÓTH, *Főpapi arcbontológia ...*, 57–68.

⁵⁸ Taurinus Erdélybe hívásában döntő tényező lehetett, hogy 1517 végén egyetlen kánonjogi fokozattal rendelkező tagja sem volt az erdélyi káptalannak (Enyedi csak 1523-ban doktorált!).

⁵⁹ DL 32596.

⁶⁰ Minderre általánosan: BALOGH, *Az erdélyi renaissance...*, 52–70.

⁶¹ Vö. uo. 64–66. E felfogást más szempontból már vitatta: V. KOVÁCS, „A humanista Lászai ...”, 357–358.

⁶² Jellemző e tekintetben, hogy új hivatala inkább akadályozta az alkotásban, mintsem elősegítette volna azt.

⁶³ LAKATOS, „Kálnai Imre ...”, 419–426; DL 82636, 82648, 82681.

Függelék

1. Forrásközlés

1519. május 13., [Gyulafehérvár]

*Az erdélyi káptalan tagjai kötelezik magukat, hogy a Ferenc prépost elleni perükben közösen fog-
nak fellépni.*

Eredeti, papíron, pecsételés nyoma nélkül, DL 36360.

[fol. 1r]

Anno Domini millesimo quingentesimo decimo nono, die terciadecima Mai(!), nos capitulum ecclesie Albensis Transilvane in aedibus reverendi patris, domini Dionisii episcopi Argensis, cantoris et canonici ac suffraganei dicte ecclesie Albensis congregati volentes obviare temporum iniurie, quod si quispiam nostrum subscriptorum constitutioni, privilegiis ac libertati nostre aliqua forsan causa stare nollet et presertim in defensione cause coesse inter nos et Franciscum, huius ecclesie prepositum pro libertate et constitutione unanimiter in regesto(!) sive protocollo nostro facta et conscripta, <vel>⁶⁴ si aliquos de medio nostro fratres in iudicium quodcunque iure tracturus esset idem prepositus previa ratione, extunc nos omnes concorditer et pari consensu ac voluntate pro fratribus nostris nominatim in ius attractis vel attrahendis coram quocunque iudice seculari vel ecclesiastico stabimus vel respondebimus communibus impensis, laboribus ac omni interesse. Eapropter de voluntate omnium nostrum in stabilimentum firmiter fide nostra omnium subscriptorum interposita et chyrographo subscripto nominatim fatemur.

A szöveg alatt, különböző kezek írásával:

Ego, magister Michael de Kerestwr, canonicus prefate ecclesie manu mea propria me subscripsi.

Ego, Symon Jankafy de Ews, canonicus prefate ecclesie manu mea propria me subscripsi.

Ego, Salatiel, archidiaconus Dobocensis et canonicus ecclesie Transsilvanensis etc. prefate manu mea propria me subscripsi.

Ego, Thomas Peley, archidiaconus Ozdiensis et canonicus prefate ecclesie Albensis manu mea propria me subscripsi.

Ego, Joannes Barabasy(!), archidiaconus Albensis et canonicus prefate ecclesie Albensis manu mea propria me subscripsi.

Ego, Udalricus, custos et canonicus dicte ecclesie manu mea propria subscripsi.

[fol. 1v]

Ego, Michael de Waradino, canonicus ecclesie Albensis manu mea propria subscripsi.

Ego, Johannes de Thorda, canonicus dicte ecclesie Albensis manu mea propria subscripsi.

---

⁶⁴ Más kéz által a kihúzott *utputa* szó fölé írva.

Ego, Joannes de Erdewd, archidiaconus Kykelliensis et canonicus Albensis ecclesiae manu propria me subscripsi.

Ego, Dionysius de Gyalo, episcopus Argensis, cantor et canonicus dicte ecclesie Albensis manu propria me subscripsi.

Ego, Johannes de Nyres, canonicus dicte ecclesie Albensis manu propria me subscripsi.

Ego, Franciscus Gardwnus, decanus et canonicus ecclesie Albensis prefate manu propria me subscripsi.

Et ego, Emericus Wegedy, archidiaconus Thordensis et canonicus ecclesie Albensis manu propria subscripsi.

Ego, Gregorius Nenkei, canonicus Albensis, manu propria scripsi.

Ego, Adrianus de Enyedino, canonicus ecclesie Albensis prefate, propria manu me subscripsi.

[fol. 2r]

Ego, Lucas de Modrusio, canonicus ecclesie dicte Albensis propria manu mea me subscripsi.

Ego, Stephanus Taurinus, vicarius Albensis etc., canonicus ecclesie predicte manu languida subscripsi.

Ego, Joannes de Varda, archi(diaconus) Col(osiensis) et canonicus dicte ecclesie Albensis manu propria mea subscripsi.

[fol. 2v]

XVIII. századi kézzel: Expiravit conspiratio.

2. Az erdélyi káptalan 1519. évi tagjainak adattára

Az egyes kanonokok életrajzi adatait az 1. sz. alatt közölt oklevél aláírási sorrendjében ismertettük. A teljesség kedvéért beosztottuk közéljük– az aláírók által követett „régiségi” sorrend alapján, szögletes zárójelben – a testület két távollévő tagját (Lászófi, Battyáni), illetve az ellenfél szerepét játszó Szeremlyéni prépostot. Az egyes személyek neve után zárójelben közöljük a születés és az elhalálozás időpontjára vonatkozó adatokat (ha ismert). Ezt követik: 1. a társadalmi réteg, ahonnan az illető származik; 2. azon kapcsolatok típusa, amelyek karrierjét egyengették; 3. az esetleges egyetemi tanulmányok színhelye és évköre, illetve az elért fokozatok; 4. a pályafutás során betöltött világi hivatalok és 5. egyházi méltóságok (kövérítve azokat az évszámokat, amelyek nem egyszerűen az első, ill. utolsó ismert említés idejét jelölik, hanem ± 1 év pontossággal a tényleges kezdetet vagy végét); végül pedig 6. az illető kanonoksága idején folytatott tevékenysége típusát.⁶⁵

⁶⁵ A területi korlátok miatt kénytelenek voltunk eltekinteni az adattár jegyzetelésétől, csupán az egyes személyekre vonatkozó legfontosabb szakirodalmat jeleztük. Javításaink és a többi adat forrását az erdélyi egyházmegye előkészületben levő, középkori archontológiája fogja tartalmazni. — Rövidítések: AR = Arad vm, art. = artium, bacc. = baccalaureus, BDG = Bodrog vm, civ = polgár, decr. = decretorum, dkk = dé-

- [*Lászlói János*] (*1448 †1523): 1. nob/ kisb (TN); 2. családi (Sánkfalvi-rokonság), udvari; 3. –; 4. –; 5. erd kk, telegdi fesp (1482–**1523**), gyfvi oig (Szt. Kereszt: 1493–1499, Hívó Lelkek: **1512–1517**), erd surrogatus (1511–1512), római magyar gyóntató (**1517–1523**); 6. (hhi kiküldött), ügyvéd, belső hhi munka, egyházi bíró, humanista, mecénás⁶⁶
- Keresztúri Mihály*: 1. ?; 2. ?; 3. –; 4. –; 5. erd kk (1496–1524), erd dkk (**1508–1509, 1513–1514**); 6. belső hhi munka, jószágigazgató
- Jankafi Simon, ősi* (†1531e): 1. nob/ közb (DO, KL); 2. ?; 3. –; 4. –; 5. erd kk (1500–1519), erd dkk (**1500–1502, 1504–1505**); 6. jószágigazgató, földbirtokos, belső hhi munka
- Tordai Salatiel* (†1520): 1. civ/ kir mv; 2. udvari; 3. –; 4. kir jegyző (1500–1506); 5. budai kk (1500), erd kk (**1500–1520**), esztergomi kk, zólyomi fesp (**1501–1507**), ugocsai fesp (1505), dobokai fesp (1519–**1520**); 6. kancellista, mecénás⁶⁷
- Pelei Tamás*: 1. nob/ kisb (KSZ); 2. területi; 3. –; 4. –; 5. erd kk (1503–1536), ózdi fesp (1514–1536); 6. humanista⁶⁸
- Barlabási János, csesztvei* (†1556e): 1. nob/ közb (FH, KL); 2. családi (Perényi-fam. fia); 3. Bécs (1505), Bologna (1508); 4. –; 5. erd kk (1503–1531), fehérvári fesp (1508–1531, 1547–1548), csanádi ppk (1538–1550); 6. földesúr, főpap
- Budai Udalrik* (†1523): 1. civ/ kir v; 2. Bacskai-fam.; 3. –; 4. erd ppki titkár (**1503**, 1514), gyfvi provisor (**1504**); 5. erd kk és örkk (**1503–1523**); 6. kancellista, jószágigazgató, belső hhi munka, ügyvéd, mecénás
- Váradai Mihály*: 1. civ/ ppki v; 2. Kálmáncsehi bizalmasa; 3. –⁶⁹; 4. –; 5. váradai kk (1494–1496), váradai vik (1496), erd kk (**1503–1519**), erd dkk (**1505–1506, 1514–1515**), pápai protonot és erd surrogatus (1518); 6. egyházi bíró, ügyvéd, jószágigazgató, belső hhi munka, ügyvéd⁷⁰
- [*Szeremlyéni Ferenc*] (†1535): 1. civ/ egyházi mv (BDG); 2. udvari; 3. –; 4. kir jegyző (1503), kir titkár (**1509–1516**); 5. egri kk, patai fesp (1500–**1503**), erd kk (**1503/1504–1514, 1515–1535**), erd prp (**1508–1514, 1515–1535**), pozsonyi prp (**1514**); 6. kancellista, ügyvéd⁷¹
- Tordai „Millyéres” János* (†1531e): 1. civ/ kir mv; 2. ?; 3. –; 4. –; 5. gyfvi oig (Szt. Jakab: 1497–1503), erd kk (1507–1519); 6. belső hhi munka

kánkanonok, DO = Doboka vm, dr. = doctor, e = előtt, ékk = éneklőkkanonok, erd = erdélyi, fam = familiáris, fesp = főesperes, FH = Fehér vm, GM = Gömör vm, gyfvi = gyulafehérvári, hhi = hiteleshelyi, HT = Hont vm, kir = királyi, kisb = kisbirtokos, kk = kanonok, KL = Kolozs vm, KÖ = Kőrös vm, közb = középbirtokos, KSZ = Közép-Szolnok vm, külf = külföldi, mg. = magister, mv = mezőváros, nagyb = nagybirtokos, NO = Nógrád vm, nob = nemes, oig = oltárigazgató, örkk = örkanonok, plb = plébános, ppk = püspök, prp = prépost, SM = Somogy vm, SZB = Szabolcs vm, szfvi = székesfehérvári, ui. = utriusque iuris, v = város, vm = vármegye, VP = Veszprém vm, VS = Vas vm, ZB = Zágráb vm, * = született, † = meghalt.

⁶⁶ V. KOVÁCS, „A humanista Lászlai ...”; LAKATOS, „Kálnai Imre ...”, 414–419.

⁶⁷ KÖBLÖS, *Az egyházi középréteg ...*, 332.

⁶⁸ LAKATOS, „Az erdélyi káptalan ...”, 434–435.

⁶⁹ Nem azonos a Krakóban (1483–1497), majd Padovában (1500) tanuló Váradai Mihállal.

⁷⁰ KRISTÓF, *Egyházi középréteg ...*, 256–257.

⁷¹ KÖBLÖS, *Az egyházi középréteg ...*, 477–478.

- Erdődi János*: 1. nob/ nagyb (KÖ, ZB, VP, VS, SM, HT); 2. családi, udvari; 3. Ferrara (1502), Bologna (1503), Bécs (1504), Padova (1509); 4. kir titkár (1509–1512), személynök (1513–1514); 5. egri kk (1494–1506), pankotai fesp (1494–1496), győri kk (1497–1505), esztergomi kk (1498k–1518), esztergomi alórkk (1498k), titeli prp (1499–1517), szabolcsi fesp (1502–1506), esztergomi prp (1502–1518), esztergomi oig (Szűz Mária: 1502–), erd kk (1508–1534), zágrábi ppk (1515–1518), küküllői fesp (1518–1534), gyfvi oig (Szt. István, Imre és László: 1520–1525), erd dkk (1528–1529); 6. kancellista, világi bíró, főpap, jószágigazgató⁷²
- Gyalui Dénes* (†1526): 1. civ/ ppki mv; 2. területi; 3. –; 4. –; 5. gyalui plb (1498), szászfenesi plb (1508), erd kk (1508–1521), erd dkk (1509–1513), argyasi ppk (1512–1523), erd segédppk (1514–1520), erd ékk (1517–1521), pálos szerzetes (1520–1526), szentkirályi perjel (1524/25–1526); 6. lelkipásztor, jószágigazgató, belső hhi munka, főpap⁷³
- Nyíresi János*: 1. nob/ kisb (DO); 2. családi (Nyíres Tamás kápt. jegyző fia); 3. –; 4. –; 5. gyfvi oig (Szt. Háromság: 1510), erd kk (1512–1526); 6. hhi kiküldött, ügyvéd
- Gárdonyi Ferenc*: 1. nob/ kisb (NO?); 2. ?; 3. –; 4. –; 5. erd kk (1513–1521), erd dkk (1516–1518, 1519–1521); 6. jószágigazgató
- Végedi Imre* (†1554e): 1. nob/ kisb (AR); 2. Várdai-fam.; 3. –; 4. országbírói jegyző (1505), gyfvi provisor (1513–1515); 5. erd kk (1514–1550), tordai fesp (1515–1550), erd dkk (1518–1519), erd surrogatus (1536); 6. jószágigazgató, ügyvéd, egyházi bíró, (hhi kiküldött), mecénás⁷⁴
- Nenkei Gergely*: 1. nob/ kisb (GM); 2. ?; 3. –; 4. –; 5. erd kk (1515–1522), ppki vizitátor (1522); 6. egyházi bíró
- Enyedi/Wolphard Adorján* (*1491 †1544): 1. civ/ káptalani mv; 2. területi; 3. Bécs (1509–1511), bacc. art. (1511), mg. art. (1511), Bologna (1521–1523), dr. ui. (1523), dr. art. (1524); 4. –; 5. erd kk (1516–1544), törpényi plb (1517–1529), erd surrogatus (1520), pápai protonotarius (1521–1528), kolozsvári plb (1529–1544), krasznai fesp (1531–1533), erd vik (1531–1544), hunyadi fesp (1534), dobokai fesp (1534–1540), kolozsi fesp (1541–1544); 6. egyházi bíró, humanista, mecénás⁷⁵
- Modrusi Lukács*: 1. külf/ horvát; 2. Várdai-fam.; 3. Padova (1508–1509), Bologna (1509–1511); 4. Várdai János nevelője (1508–1509); 5. erd kk (1518–1533), gyfvi oig (Úr Színeváltozása: 1521–1525); 6. ?
- Taurinus (Stieröxel) István* (†1519): 1. külf/ morvaországi német; 2. Bakóc-fam.; 3. Bécs (1501–1507), mg. art. (1507), dr. ui. (1519); 4. –; 5. esztergomi érseki/pápai legátusi

⁷² C. TÓTH, „Erdődi Bakóc ...”, 17.

⁷³ KOVÁCS, „Gyalui Dénes...”.

⁷⁴ VEKOV Károly, „Végedi Imre tordai főesperes 1541. évi végrendelete”, in *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. PÁL-ANTAL Sándor, SIPOS Gábor, W. KOVÁCS András és WOLF Rudolf, 604–622 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2003).

⁷⁵ ERNUSZT Johanna, *Adrianus Wolphardus* (Budapest–Pécs: Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt., 1939).

jogtanácsos (?) (1511–1516), brünni és liegnitzi kk (1515), erd kk, hunyadi fesp (1518–**1519**), erd vik (**1518–1519**); 6. egyházi bíró, humanista⁷⁶
Várdai János, kispárdai (†1539): 1. nob/ nagyb (SZB, BDG); 2. családi; 3. Padova (1508–**1509**), Bologna (**1509–1511**); 4. bodrogi isp (1516–1523), decemvir (1517); 5. erd kk, kolozsi fesp, gyfvi oig (Szt. András) (**1517, 1518–1519**); 6. földesúr, politikus
[Battyáni Orbán, alap] (†1548): 1. báró; 2. családi; 3. Padova (1521–**1523**); 4. kir titkár (1525–**1526**), Gritti bizalmasa (1531–1534), budai várnagy (**–1541**), szegedi kapitány (**1541–1542**), tanácsúr (1543–1546); 5. szolnoki fesp (**1519–1525**), kalocsai kk (1521–1529); 6. udvarnok, politikus, humanista

GÉZA HEGYI – MIHAI KOVÁCS Taurinus in Transylvania

The paper focuses on the late years of Stephanus Taurinus, the Moravian humanist and writer, and his Transylvanian milieu. Previous scholarship was in agreement that Taurinus moved to Transylvania in 1517, becoming archdeacon of Kolozs (Cluj). This paper argues that Taurinus' arrival in Gyulafehérvár (Alba Iulia) can be rather dated to the beginning of 1518. At that time, Ferenc Várdai, bishop of Transylvania, appointed him as his vicar and archdeacon of Hunyad (Hunedoara). The cathedral chapter of Gyulafehérvár in the first decades of the 16th century was known to previous scholarship mostly because of its humanist personalities. However, our prosopographical analysis regarding the canons of this chapter in 1519 has shown that the affinity for humanist values did not play a significant part in the allocation of prebends in this period. As in other chapters of Medieval Hungary, canonries could be acquired mostly through personal relationships, or by the virtue of royal or episcopal service.

⁷⁶ TAURINUS: *Staurumachia* ..., III–XII; V. KOVÁCS, „A Dózsa-háború ...”.

A HUNYADI-UDVAR

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

Hunyadi angyalai

Matteo Zupparado (1400 k.–1457 k.) szicíliai költő *Alfonseis* című latin nyelvű eposza igen sokáig csak címéről volt ismeretes, maga a szöveg eltűnt, illetve lappangott. Éppen ezért, noha Klaniczay Tibor egy rendkívül fontos tanulmányában már említette Zupparado nevét és az *Alfonseist* azzal kapcsolatban, hogy Janus Pannonius egy verses levelében arra buzdította Ercole Strozzi, mintegy kihívva költőtársát poétai vetélkedésre, hogy jobb lenne szerelmi téma helyett hősi, és ezen belül is a kortárs történelemből vett témát választania megéneklésre; ám Klaniczay kénytelen volt azt is hozzátenni, hogy ellentétben Naldo Naldi és Francesco Filelfo műveivel: az *Alfonseist* méltán feledték el.¹

Közben azonban előkerült a mű teljes szövege! A felfedező José Lopez de Toro volt, aki – természetesen a mű magyar vonatkozásait is figyelembe véve – a madridi nemzeti könyvtárban lappangó eposzt Budapesten szerette volna kiadni a Juhász László-féle BSMRAe sorozatban;² végül azonban, hiszen Juhász 1970-ben meghalt, a korábban leállított sorozatot pedig csak Juhász halála után tudta újraindítani Klaniczay Tibor,³ ezért – Lopez de Toro 1972-ben bekövetkezett elhunyna után – végül is Gabriella Albanese jelentette meg 1990-ben.⁴

Albanese egy igen terjedelmes és alapos tanulmányban mutatta be az eposz keletkezését és a vele kapcsolatos, igencsak bonyolult történelmi és irodalomtörténeti helyzetet, majd részletesen kifejtette a kézirat állapotát és a szövegközlésben alapul vett eljárásokat, végül közli a tíz énekes eposz teljes szövegét, és hozzájuk csatolva három jegyzetsorozatot: az első szövegkritikai, a második a felhasznált antik görög és latin, továbbá ókeresztény és középkori, valamint kortárs szépirodalmi, történetírói művekre és dokumentumokra utal, a harmadik pedig természetesen tárgyalja a második szakaszban tárgyalt pre-textusokkal kapcsolatos, továbbá az eposz megítélését befolyásoló összes fölmerülhető szempontot.

Mindenekelőtt röviden át kell tekintenünk az eposz alapjául szolgáló történeti hátteret. Zupparado Szicíliában született és élt, élete legnagyobb részében mint végzett közjegyző látta el a maga hivatali hatáskörében a rá bízott város vagy városok közigazgatását az Aragóniai-ház uralkodása idején, amikor is Mária királynő kormányozta Szicíliát. Természetesen az a szicíliai függetlenségi törekvés, amely annak idején véres felkelésben üzte

¹ KLANICZAY Tibor, „A nagy személyiségek humanista kultusza a XV. században”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 86, 2. sz. (1982): 135–149, és különlenyomatként a *Reneszánsz Füzetek* sorozatának 52. darabjaként. Zuppardót a 145. lapon emlegeti.

² JOSÉ LOPEZ DE TORO, „El humanista siciliano Mateo Zupparado”, *Bollettino del centro di studi filologici e linguistici siciliani* IV (1956): 116–146. – A budapesti kiadás tervéről ld. *Uo.*, 116, 1. jegyzet.

³ Vö. RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „Juhász László és a Bibliotheca”, in: UŐ, *Kutak: tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Humanizmus és Reformáció, 33 (Budapest: Balassi Kiadó, 2012), 350–360.

⁴ MATTEO ZUPPARADO, *Alfonseis*, a cura di Gabriella ALBANESE, Supplementi, Serie Mediolatina e Umanistica, diretta di Gianvito RESTA, 6 (Palermo: Centro di studi filologici e linguistici siciliani, Bollettino, 1990.)

el az Anjoukat, nem hunyt ki az Aragóniaiak alatt sem, akkor sem, hogyha az új dinasztiát hűségesen szolgálták Zupparado és a hozzá hasonló értelmiségiek. Ami az ő jogászai és történetírói műveltségét illeti, az teljességgel megfelel a késő középkori normának, irodalmi tájékozódása azonban jóval túlmutat ezen, akkor is, ha kimutathatóan ismer és használ késő antik, illetve középkori szerzőket, eposzírói törekvése mégis egy mondatban úgy összegezzhető, hogy megpróbálja a vergiliusi kompozíciót összekapcsolni a Lucanus által alkalmazott és a mitikus szerkezeteket leromboló vagy történeti alapjaira lecsupaszító elbeszélés-móddal, valamint Ovidiusnak mind az átváltozásokat tartalmazó nagy eposzának, mind pedig a száműzetésben írt *otium-vágyának* a felhasználásával.⁵ Ebből a szempontból teljességgel egyedülálló az a módszer, ahogyan az eposzokban nélkülözhetetlen mitológiai elemekkel bánt. A legújabb szakirodalom éppen ezért értékeli igen nagyra az egész művet; Paul Gwynne például egyenesen úgy gondolja, hogy Zupparado oldotta meg legelőször az eposznak a Petrarca által még megoldatlanul hagyott műfaji alapkérdését, vagyis hogy hogyan lehet a keresztény hitvilágot, mégpedig nem allegorikusan, azaz a pogány Olymposzt mintegy átértelmezve, hanem a maga dogmatikai korrektségében bevonni az eposz isteni gépezetébe.⁶ Zuppardónál ugyanis szerepel még bizonyos alárendelt helyzetekben, kvázi metonimikusan tenger helyett Neptunus, harc helyett Mars, de ezek nem valóságos személyek, nem cselekednek, a költő csak emlékeztetni akar egy tömör kifejezéssel a vihar vagy a csata komolyságára. Cselekvő isteni beavatkozást viszont csak a keresztény Istennek tulajdonít, valamint az általa teremtett angyali seregeknek, és egy esetben még a pogány alvilágot is keresztényiesíti, amennyiben a törökök hiába imádkoznak Mohamedhez, hiszen prófétájukat éppen az ördögök kínozzák a pokolban.

Nagyon finom megfigyelése Albanésének továbbá az is, hogy a pogány mitológiai apparátus és a keresztény *divinum* között egy harmadik megoldást is ismer és igen ügyesen alkalmaz a költő: nevezetesen azt, hogy panaszkodó nőalakként jelenít meg két várost: a törökök által elfoglalt és elpusztított Konstantinápoly jelenik meg ilyenként, majd pedig magának a költőnek – álmában – Genova városa. Ezt ugyanis szentesíti az antik hagyomány részéről Lucanus (Róma városával), a Biblia részéről pedig Jeruzsálem városa panaszkodik ilyen női alakban.

Idézzük tehát Gwynne-t: „Zupparado *Alfonseise* úgy festi le két hadseregnek a Belgrád falainál zajló összecsapását, mint apokaliptikus küzdelmet Isten és a Gonosz között. Miközben a törökök fohászknak Mohamedhez, akiről Zupparado megjegyzi, hogy a pokolban van leláncolva (*Alfonseis*, IX, 94–103), Hunyadi János buzdító beszéde, amelyet a keresztény seregekhez intéz, Kapisztrán János látomásában csúcsosodik ki, aki látja Krisztust, amint vezeti a mennyei seregeket:

⁵ „Introduzione”, in: ZUPPARDO, *Alfonseis...*, 7–80, kül. 76–80.

⁶ Paul GWYNNE, „Epic”, in: *A Guide to Neo-Latin Literature*, ed. by Victoria MOUL (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 200–220, 210–211.

„Spero equidem, non falsa fides, non gloria fallit,
 maxima cum nostra veniet victoria laude.
 Ipse Capistranus Christum vidisse fatetur
 etherea regione crucem et vexilla gerentem
 pluraque, que hortantur letas ad bella cohortes
 currere et infestas acies consurgere in hostes.”

(*Alfonseis*, IX, 191–196)

[Azt remélem ugyanis, és ez nem csalfa remény, és nem is csalékony dicsőség-vágy, hogy elkövetkezik, mégpedig a legnagyobb dicsőséggel, a mi győzelmünk! Maga Kapisztrán mondja el, hogy látta Krisztust, amint a mennyégben keresztet és zászlót hordoz kezében, és több, a harcba rohanó boldog sereget (ti. az angyalokat), akik pusztító csatarendben rontanak az ellenségre.]

Ez a látomás megismétlődik azon párharcnak a győzedelmes végén, amikor Hunyadi megpróbál párbajt vívni a török vezérrel, de őt ebben meggátolja egy angyal (IX, 333 – 347). Noha Hunyaditól megtagadják ezt az *aristeiát*, az angyal megjósolja a folytatást, amelyben ugyanis V. Alfonz vesz helyette majd elégtételt. Miközben az *Alfonseis* és az a győzelem is, amelyet ünnepel, rövid ideig tartó sikerek voltak, de bemutatnak mégis egy olyan kortárs uralkodót, aki be tudja tölteni a kereszties vitéz szerepét, amelyre őt teljes eposzi apparátussal készítik fel; így tehát a költemény előremutat abba az irányba, amelyet majd a lepantói tengeri győzelem dicsőítésére fognak írni 1571-ben.⁷

Hosszan idéztem Gwynne-t, ugyanis egyrészt ez a könyv, amelynek az eposz-fejezetét írta, nehezen hozzáférhető, másrészt azt lehet mondani, hogy bekapcsolódik egy hosszabb kritikai folyamatba, amelyben pontosan azt vizsgálják a kutatók, hogy a reneszánsz eposzoknak a mitológiai apparátusa mennyiben tekinthető ezekben a művekben elavultnak vagy korszerűnek a keresztény teológia, illetve magának a Bizánc eleste után utoljára még egyszer föltámasztott kereszties had eszméjének a szempontjából.⁸

De hogyan jön össze Nagylelkű Alfonz művészet- és irodalompártolása Hunyadival? Az olasz, spanyol és katalán szakirodalom csak onnan ismeri Thallóczy Lajos nevét és munkásságát, hogy a kiváló történész évekig dolgozott a barcelonai levéltárban, és az ott talált, az Aragóniai dinasztiára vonatkozó anyagot átadta egy olasz kollégájának, Francesco Ceronénak, aki – természetesen hivatkozva adatai forrására és köszönetet mondván ma-

⁷ GWYNNE, „Epic”, 210–211.

⁸ Vö. Christian PETERS, *Mythologie und Politik: Die panegyrische Funktionalisierung der paganen Götter im lateinischen Epos des 15. Jahrhunderts*; Wissenschaftliche Schriften der WWU Münster (Münster: Universitäts- und Landesbibliothek Münster, 2014); Dennis PULINA recenziója a kötetéről: <https://doi.org/10.6094/helden.heroes.heros./2016/02/10>; Florian SCHAFFENRATH, „Narrative Poetry”, in: *The Oxford Handbook of Neo-Latin*, ed. by Sarah KNIGHT, Stefan TILG (Oxford: Oxford University Press, 2015), 57–72; Daniel MELDE and Vivien L. BRUNS and Christian PETERS, *Zeithistorische Novität im Epos: Gattungshistorische Überlegungen mit Einzelstudien zur Epik des italienischen Quattrocento und der französischen Renaissance*, FOR 2305, Working Paper, No. 9 (Berlin: Freie Universität Berlin, 2018).

gyar kollégájának – feldolgozta Aragóniai Alfonz keleti politikáját.⁹ Azt azonban nem tudta sem ő, sem a későbbi nyugati historiográfia, hogy Thallóczy tovább dolgozott a témán, és nem csupán azt az adatot találta meg, amelyet Cerone is fölhasználhatott, vagyis hogy Hunyadi János nagyobbik fiát, Lászlót el akarta küldeni udvari nevelődésre Nápolyba, és Alfonz ezt örömmel vállalta, hanem azt is kikutatta és a vonatkozó dokumentumokat később közölte is, hogy Hunyadi felajánlotta a magyar koronát Aragóniai Alfonznak!¹⁰ Ezt a hallatlanul fontos adatot a későbbi feldolgozások vagy átvették vagy sem, de jelentőségét egészen a legutóbbi időkig nem mérte föl senki a magyar történészek közül. Egészen addig, amíg Anderle Ádám meg nem jelentette idevágó alapvető tanulmányát 1996-ban.¹¹

Korábban akár a spanyol, akár az olasz történészek legnagyobbreszt komolytalannak tekintették Alfonz külpolitikáját, amely a muszlim országokra vonatkozott, és így fellengzésnek vagy üres haszonlesésnek ítélték azt is, hogy a pápától végül is elnyerte 1455 novemberében a megindítandó kereszties hadjárat vezérének címét és rangját. Az új történetírás azonban – és ez teljes világossággal kiderül Albanese tárgyi jegyzeteiből – hosszú és eredményes törekvés megkoronázását látta ebben a vállalkozásban, akkor is, hogyha a sors végül úgy rendelkezett, hogy Hunyadi világraszóló győzelme után az oszmánellenes háború tulajdonképpen elakadt, mivel a király összeveszett a pápával, és főleg Genovával, amely már korábban is nyíltan törökbarát politikájával meghiúsította a legtöbb sikerrel kecsegtető vállalkozást, saját legszűkebb kereskedelmi érdekeinek szolgálatában. (Mint tudjuk, genovai hajók szállították át annak idején Gallipolinál is a török hadsereget Európába. Így kezdődött az a folyamat, amely végül is előbb Bizáncot pusztította el, utána előbb Belgrádnál elakadt, majd Buda következett, és a végén majdnem Bécs.)

Mint ahogyan Thallóczy idézett cikkében már egyértelműen megírta: Alfonz egyáltalán nem volt angyal, de ez csak azért van, mert politikusok között egyáltalán nincsenek angyalok. Amit megtehetett, azt megtette; megörökölte az Anjouk itáliai birtokait, de magára vette azt a terhet is, ami ezzel jár, vagyis a Balkán-félsziget és Közép-Európa védelmét. Megtehetette, amit tehetett, és ezért egy hallatlanul szellemes fordulattal fejezi be Thallóczy a tanulmányát: ha órá bízna, hogy szerkessze meg a király sírfeliratát, akkor az így hangoznék: „In magnis et – *voluit*.”¹² Ez az epitáfium persze szellemes átalakítása a Proptiustól származó szállóigének: „In magnis et voluisse sat est” (Prop. *Eleg.* II. 10, 6.),

⁹ Francesco CERONE, „La politica orientale di Alfonso d’Aragona”, *Archivio storico per le provincie napoletane*, 27 (1902): 3–93, 384–456, 555–634, 774–852; 28 (1903): 154–212.

¹⁰ Barcelonai tanulmányairól, illetve ezeknek várható folytatásáról már jelzést helyezett el következő tanulmányában: THALLÓCZY Lajos, „Nagy Alfonz nápolyi király s a nyugati Balkán-államok”, in: UÓ, *Bosnyák és szerb élet- s nemzedékrajzi tanulmányok* (Budapest: Franklin-Társulat, 1909), 261–296. – Hunyadi 1447-es ajánlatáról pedig ld. *A Frangepán család oklevéltára I–II*, kiad. THALLÓCZY [sic!] Lajos, BARABÁS Samu. *Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria*, 35 (Budapest: MTA, 1910), I, 1133–1453, 350–365.

¹¹ ANDERLE Ádám, „Az aragón kapcsolat (V. Alfonz, el Magnánimo és a magyar trón)”, *Történelmi Szemle*, 38, 4.sz. (1996): 401–411.

¹² THALLÓCZY, „Nagy Alfonz nápolyi király...”, 296.

vagy hogy egy régebbi szegedi professor emeritus, Csengery János fordításában magyarul is idézzem: „Nagy dolgokban érdem a pusztá akarát.”¹³

Tehát ebben az Anjouk, majd Zsigmond, majd I. Ulászló által is követett, a gyermek V. László által azonban természetesen még nem folytatott, de Hunyadi által végtelenül fontosnak tartott külpolitikai tájékozódásban a nápolyi-szicíliai királyság számára egyértelműen fontos volt, hogy mint a töröktől Itáliát a legközvetlenebbül, a tengerparton védő Albániát és a hátszög felől pedig szintén a védőbástya funkcióját ellátó Magyarországot és a hozzá kapcsolódó tengerparti területeket minden lehető eszközzel támogassa. Magyarország számára pedig alapvető volt, hogy a legerősebb itáliai királyság erejét annak szövetségeseiként használhassa, és ez vonatkozik mind a flottára, mind képzett zsoldosok – elsősorban katalánok – kiküldésére, mind általában anyagi és diplomáciai támogatásra. Ebből a háttérből válik érthetővé Hunyadi László tervezett nápolyi kiküldése is, amely talán magában rejtette atyja, Hunyadi János részéről egy későbbi dinasztikus házasság lehetőségét is. (Végül is Mátyás aztán, mint tudjuk, Alfonz leányunokáját vette feleségül; akinek apja, Ferrante törvénytelen gyermek volt, de a király törvényesítette. A gonosz Thallóczy meg is jegyzi, hogy talán ebből az emlékből fakad Beatrix olthatatlan gyűlölete a törvénytelen Corvin János iránt...)

Éppen ezért nápolyi udvari szempontból maga Szkanderbég, aki Albániát védelmezte hősiessé a török ellen, és sokszor nagy sikereket ért el, tulajdonképpen az egyik kinyújtott karja az Albániára és Görögországra egy részére kiterjedő aragóniai jogigénynek, kvázi nem csupán hűbérese, mert ilyen esküt le is tettek vele, Alfonznak, hanem bizonyos értelemben alkirálya, ha a nápolyi diplomáciai protokoll szerint gondolkozunk. Éppen ezért érthető, hogy Zupardo, aki a költemény írásának idején már néhány éve nem Szicíliában, hanem a fővárosban, Nápolyban lakik, és udvari szolgálatban áll, hozzáfért rengeteg olyan bizalmas anyaghoz, amelyet a diplomáciai és katonai levelezések és jelentések tartalmaztak. Ezeket felhasználva szabadon, részben a királydicsőítés követelményeinek, részben az eposzi műfajnak megfelelően formálhatta a cselekményt. Így Palermo da Palermo, Alfonz király szicíliai származású hadvezére lesz a főhőse a negyedik éneknek, amely bemutatja a Beligrád (mai nevén Berat, Albánia) váráért¹⁴ folyó 1455. évi elkeseredett küzdelmet, hiszen ő volt a Szkanderbégnek segítségül küldött nápolyi sereg fővezére. A csatában igen sok itáliai vagy szicíliai katona halt meg, ezért a Szkanderbég itt betöltött, a valóságban ugyancsak nagyon hősiessé szerepe a költeményben a háttérbe szorul. Hiszen egy eposzi főhősnek nem csak *píusnak* kell lennie, hanem *bellicosusnak* is, és szegény Alfonz életében

¹³ PROPERTIUS *elégiai*, ford., jegyz. CSENGERI János, Görög és latin remekírók (Budapest: Franklin-Társulat, 1897), 38.

¹⁴ Paul Gwynne – sajnos – egy újabb tanulmányában azonosítja egymással Beratot és Nándorfehérvárt, és ezért szerinte Zupardo eposzának két harcias éneke, tehát a negyedik és a kilencedik, Beligrád két ostromáról szól: az egyikben a keresztények 1455-ben hiába próbálják visszavenni a töröktől a várat, de szerencsére a következő évben, 1456-ban már úgy elkergetik a törököket, hogy a szultán is arról koldul. Ld. Paul GWYNNE, „A Tale of a Few Cities: Topos, Topography and Topicality in Neo-Latin Epic”, *Renaissanceforum* 10 (2016): 49–75, 50. (A szerző vezetékeve egyébként velsziül azt jelenti, hogy ’fehér’ és ’áldott’. Lát-szik, hogy nagyon szereti Hunyadit, ha ennyire Biancózik.)

kétszer próbált várat ostromolni, de sikertelenül. Tehát hadvezérének albániai hősiessége és áldozatvállalása az ő érdeméül tudható be. (Persze a költő elégedetten jár el, hiszen a maga parciális szicíliai hazafiságát is kifejezheti.)

Hunyadi nem tett ugyan hűbéresküt, de Zuppardo a titkos trónutódlási tárgyalásokból annyit megtudhatott, hogy az Európa-szerte bámult „Fehér Lovag”, azaz Hunyadi egyszer már följánlotta a koronát az Aragóniai-háznak! Hunyadi, akinek „Jankó” becenevéből az olaszok Biancót csináltak, mert így egyrészt megfelelt a középkori ófrancia gestákban szereplő csodálatos és legyőzhetetlen Fehér Lovagnak, másrészt így megelőlegezték, mint neolatin nép, az eljövendő román nacionalizmust is, amelynek fáklyavívői azután sok monográfiát írhattak és írnak is arról, hogy a Bianco tulajdonképpen azt jelenti, hogy ’oláh’, vagyis hogy Hunyadi valójában román volt.¹⁵

Zuppardo Hunyadinak végül is a kilencedik énekben, amely teljes egészében Nándorfehérvár ostromának van szentelve, természetesen jóval nagyobb jelentőséget, ennél fogva kiemelkedőbb szerepet tulajdonít, mint akár az albán hősnek, akár a szicíliai hadvezérnek, az albániai eseményekről és Szkanderbégről szóló negyedik énekben. Hiszen ott Palermo da Palermo a szenvedő és áldozatvállaló királyt helyettesítette, itt viszont a diadalmast helyettesíti Hunyadi; ezért nem úgy beszél a sok országból verbuvált seregéhez – amelyben a költő szándékosan nem különbözteti meg a valódi katonákat a Kapisztrán által toborzott keresztesektől –, mint egy sereg részvevőre, hanem úgy, mint a jelen nem lévő, de vezérlő aragón király helytartója vagy helyettesítője.

„O sceptro fortes et pectore reges,
o quibus in terris illa est concessa potestas
post regem Alfonsum rerum curare labores
christorumque urbes, fortunas, vulnera, casus
et quae se expediant animo meliore tueri,
quanta sit in castris diffusa potentia regi
barbarico vel quanta animo spes orta superbo,
ante situm est oculos: equitum peditumque suorum
maior adest numerus, nullo gerit ordine bellum,
non sibi cura sui, nobis dormire videtur.

¹⁵ Ld. CSERNUS Sándor, „A „Fehér Lovag”. A Hunyadi-mítosz kérdéséhez a XV. sz.-i francia történeti irodalomban”, in: *Tanulmányok Karácsonyi Béla betovenedik születésnapjára*, szerk. KULCSÁR Péter, MADER Béla, MONOK István (Szeged: JATE Könyvtár–BTK Magyar Történeti Tanszék, 1989), 81–97. – Hunyadi román eredetének a továbbbragozására egy példa napjainkból: M. Marcella FERRACCIOLI, Gianfranco GI-RAUDO, „Minimalia Hunyadiana. Libri e manoscritti riguardanti Hunyadi János nella biblioteca del Museo Correr di Venezia, II., Ciro Spontone e Casimiro Freschot”, in: *Annuario dell’Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia*, IX, 2007, a cura di Corina Gabriela BĂDELIȚĂ, Cristian Alexandri DAMIAN, Monica JOIȚA (București: Editura Academiei Române, 2008), 15–26. – Hunyadi itáliai kapcsolatairól feltétlenül figyelembe kell még vennünk Florio Banfi tanulmányát: „Hunyadi János itáliai tartózkodása”, *Erdélyi Múzeum* 39, 7–12. sz. (1934): 261–272. Az egész téma délszláv, de Erdélyt is érintő vonatkozásairól pedig a legalaposabban Jung Károly írt: „Hunyadi János származáslegendájának / származáslegendáinak kérdéséhez”, *Létünk* 36, 2. sz. (2006): 26–51. – Miskolczy Ambrusnak a Hunyadi-mítosz legvadabb változatait is elemző monográfiája megjelenés előtt áll.

Hosti castra patent, tanta est audacia et ingens
 contra hostem boreas stultaque superbia mentis
 cecantisque oculos: animo est dimittere turmas
 incautum contra sparsasque fugare falanges
 et non sperato regem devincere bello.
 Spero equidem, non falsa fides, non gloria fallit,
 maxima cum nostra veniet victoria laude.L
 Ipse Capistranus Christum vidisse fatetur
 etherea regione crucem et vexilla gerentem
 pluraque, que hortantur letas ad bella cohortes
 currere et infestas acies consurgere in hostes ».
 Dixerat, et placuit sententia regibus: ille
 dat signum, cecinere tube, tum exercitus omnisL
 ducitur et structo transit cum milite flumen.”

(*Alfonseis*, IX, 171–199)

Hunyadi tehát úgy szónokol, mint egy Scipio a Hannibál elleni döntő csata előtt. Hallgatói pedig nem egyszerű tiszték vagy közlegények, hanem valahányan kvázi királyok: a keresztény Európa képviselői, akiket a pápa által nemrég fölkent és megerősített vezér, azaz Aragóniai Alfonz szólít meg Hunyadi szavaival. Így aztán érthető természetesen az is, hogy a végén az angyal nem engedi, hogy Hunyadi maga aprítsa miszlikbe II. Mohamedet, mert ez a cukorfalat így megmarad magának Alfonzknak, aki nyilván alig várja, hogy hajóhada élén mezei párbajt vívjon a derék török istenharagjával.

Végül térjünk rá a címben is szereplő angyalokra. Kapisztrán Szent János hiába volt már életében szent a népek szemében, az Aragóniai dinasztia nemigen kedvelte őt, mert az Anjouktól maradt rájuk, és az Anjouk emléke nem volt olyan kedves, mondjuk, Alfonz előtt, mint Janus Pannonius előtt, aki, mint tudjuk, az őt trónjáról letaszítani akaró Anjou Renéről írt panegyricust. Ezért kihagyni lehetetlen volt a nándorfehérvári diadalról szóló bármely narrációkból a kereszties had szerepét és azokat a csodás mozzanatokot, amelyeket a kíséretében lévő ferences szerzetesek azonnal meg is írtak Itáliában, és így világszerte elterjedtek, de egy ügyes fogással meg lehetett tenni azt, hogy az olvasó nem is látja a problematikus minorita klerikális reakciót, hanem csak azt tudjuk, hogy ő mondta maga Hunyadinak, hogy látta Jézust zászlóval és kereszttel a mennybolton az angyali seregek vezéréként; ha márpedig ez így van, akkor el is kell hinnünk.¹⁶

¹⁶ Hatalmas szakirodalma van annak, hogy Hunyadi irigykedett-e Kapisztránra vagy fordítva, és ezért hagyta ki mindegyik a másikat a pápának, illetve a királynak írt jelentéséből. A mindenkori pápával minden alkalommal összeveszésre hajlamos Alfonz tehát nyilvánvalóan csak úgy sugallhatott vagy sugalltathatott Zupparciónak beállítását ebben az alapkérdésben, hogy a csodát tagadni nem szabad, hanem át kell terelni szépen „pártunk és kormányunk” csatornájába, nehogy már csak a papok használhassák ki a csoda előnyeit. Ez is olyan örök téma, amelyről leginkább akkor lehet vastag könyveket írni, akár pro, akár kontra, ha az ember nem tud magyarul. Mivel ilyen szerzők sokan vannak, és ily módon egyikük sem tudja elolvasni Bölcskey Ödön háromkötetes Kapisztrán-monográfiáját (ebből Nándorfehérvárral és a kereszties haddal a második kötet foglalkozik, ld. BÖLCSKEY Ödön, *Capistránói Szent János élete és kora I–III*. (Székesfehérvár,

Az elsőtől a kilencedik énekig tulajdonképpen minden a Bizánc török elfoglalása után következő vészhelyzet lehetséges feloldásáról szól. Mivel az első énekben a nőalakként a királynak álmában megjelenő Konstantinápoly úgy könyörög, mint egyetlen lehetséges megmentőjéhez Alfonzhoz, mint ahogyan a bizánci irodalom végnapjaiban keletkezett görög költemény, miközben a török éppen a várost ostromolta, abban reménykedett, hogy jön Hunyadi, és fölszabadítja őket.¹⁷ Azután következnek olyan énekek, amelyek egyrészt a dinasztia története szempontjából, másrészt a szervezendő keresztes hadjárat vezérségének elnyerése érdekében mutatják be – természetesen kellő méltósággal – Alfonz diplomáciai és politikai húzásait, ám ebbe a keretbe foglalva van egy ének, amely még a leginkább hasonlít a Vergilius és Lucanus mellett talán legfontosabb antik mintájának, vagyis Statius stílusához, ez nem egyéb, mint az *Achilleis* átalakítása és aktualizálása; tudniillik az édesanyja, Venus által a királynéok közé elrejtett ifjú harcos, mint tudjuk, teherbe ejti a király egyik lányát, így aztán csak lebukik, amikor jön Ulysses, hogy megtalálja őt a háremben, és Trója alá cipelje harcolni és meghalni. Erre következik az albán hadszíntéren játszódó negyedik ének, majd pedig a pozitív kicsengésű pápai kinevezést és a vele járó ünnepek pompás leírását ellensúlyozza a költő egy újabb könyörgő nőalakkal, ezúttal Genovával, aki gonosz törökbarát uraitól akar az Aragóniai uralkodóház segítségével megszabadulni. Majd jön a kilencedik ének mint abszolút csúcspont, a jelenné varázsolt jövő, a győzelem, amely biztosra vehető.

És ezután a tizedik ének semmi másról nem szól, mint hogy a költő könyörög a királynak, hogy hagyja már őt békén, tegye nyugdíjba, eressze Szicíliaba, ahol ő kizárólag kertészettel és olvasással óhajt foglalkozni, mint egy valódi petrarkista. Azonkívül most már ő maga szólítja meg Jézust, de úgy, hogy ez a hang emlékeztethet egy magyar olvasót még a Zrínyiász zárására is, a feszülethez intézett ódára:

1924), az angyalok, illetve az isteni beavatkozás kérdését ld. passim, de különösen 330–366), vagy Kulcsár Péter Kapisztrán-életrajzát: KULCSÁR Péter, *Kapisztrán János*, Magyar História, Életrajzok (Budapest: Gondolat Kiadó, 1987.) – Azért emelem ki a hatalmas Hunyadi-szakirodalomból ezt a két művet, mivel csak ezekben találtam megnyugtató magyarázatot arra, hogy a jelentés, illetve beszámoló, illetve levél műfajainak retorikai különbözősége teszi azt, hogy másképp számol be Hunyadi saját királyának, a Prágában tartózkodó V. Lászlónak az eseményekről, mint Kapisztrán és titkára, Giovanni da Tagliacozzo a pápának vagy a rendfőnöknek. Tehát a két hős nem egymás ellen dolgozott. (Persze ha az ember fizetéses marxista, akkor meg tudja oldani a kérdést. Vö. a különben sajnós máig legjobb Hunyadi-monográfia szerzőjét, Elekes Lajost, aki a kényes kérdést úgy oldotta meg, mint Nagy Sándor a gordiuszi csomót, ti. a vonatkozó Nándorfehérvárról szóló fejezet címe: „A nép megvédi hazáját”. Ld. ELEKES Lajos, *Hunyadi* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1952, 438–509), ahol is, mint, mondjuk, Beethoven IX. szimfóniája, egy nagy fortissimóval fejeződik be a mű: „*Most, amikor visszanyertük nemzeti függetlenségünket, most még sokkal inkább, mint eddig, elérkezett az ideje, hogy visszanyúljunk Hunyadi, Rákóczi, Kossuth, Petőfi élető és erőt adó hagyományaihoz. E hagyományok azt hirdetik, hogy hazánk akkor volt erős, megbecsült és független, mikor sorsát a nemzetközi baladással kötötte össze.*» – mondta Rákosi elvtárs Pártunk II. Kongresszusán.”

¹⁷ Vö. MORAVCSIK Gyula, *Bizánc és a magyarság* (Budapest: Lucidus Kiadó, 2003.)

„Quare ego te suplex, caeli pater optime, Christe,
 per caput ornatum spinis, per vulnera nostrae
 lucis et emissam sancto de pectore vocem,
 cum tua sub dulci languerent brachia ligno,
 perque tuos clavos, scaeveque per omnia mortis,
 hanc mihi concedas oro pro munere vitam,
 hanc mihi quo semper mea sint tecum omnia, tecum
 pes, manus et calami, tecum mens, ora, voluntas,
 et cum visceribus tenues secus ossa medulle.
 Tu quoque praeterea, regum celeberrime princeps,
 quem post multa deum mitem clementia regem
 ante pios omnes et sceptrum ante omnia fecit,
 haec eadem siculo pia des tua praemia vati.”

(*Alfonseis*, X, 237–249)

Talán sikerült felhozni néhány érvet amellett, hogy az *Alfonseis* megérdemelte a felfedezést. Akkor is, hogyha a világraszóló győzelem után néhány hétre meghal Hunyadi, majd nem sokkal később Kapisztrán, akinek holtteste úgy eltűnik, hogy ma sem találják, mert a törökök elől jól eldugták; majd meghal a Nagylelkű Alfonz is, és talán vele egy időben meghal vagy legalábbis örökre eltűnik szemünk elől Zuppardo, azt se tudjuk, hogy volt-e még egy kis ideje kertészkedni.

LÁSZLÓ SZÖRÉNYI Hunyadi's angels

The Sicilian humanist Matteo Zuppardo (1400–1476) was the chronicler of the Aragonese king Alfonso IV (or I, according to Neapolitan chronology), also known as Alfonso the Magnanimous. Zuppardo wrote a ten book long epic poem entitled the *Alfonseis*, in which his king is praised as the organizer and future leader of the new crusade, who in the future will destroy the Ottoman Empire and save Europe from the Muslims once and for all. The poem is a subtle piece of work built up of chapters about warfare, diplomatic and royal court intrigues, and ancient mythological allegories. The tonality of the heroic epic can only be found in two books: the fourth, where Zuppardo makes Skanderbeg the main character, and in the ninth, where John Hunyadi is in the center. The latter can fulfil what Alfonso had always aspired: his heroism touches the Lord, who gracefully opens heaven and sends down his army of angels, commanding them to wipe out the Turks off the walls of Belgrade that were guarded by Hunyadi and John of Capistrano. The epic poem remained unknown for a long time before José Lopez de Toro, who attempted its publication for the first time in the BSMRAe series edited by László Juhász in Budapest in the 1930s. Eventually, the text was published not by de Toro (who originally discovered the manuscript), but by Gabriella Albanese in Palermo, in 1990. The latest scholarly literature assigns great value to the work of Zuppardo. Paul Gwynne (2017) claims that Zuppardo was the first to solve a great principal question of the genre (left unanswered even by Petrarch), which concerned how to make Christian religion part of the divine setting of the epic – not by substituting it with the Olympus, but in a non-allegorical way.

Kultusz és kritika a Magyi-formuláskönyv történeti szövegeiben.
Az Epitaphium super excisione urbis Waradiensis
alakváltozásai

Magyi János *notarius* működésére 1476 elejétől 1493 márciusáig találunk adatokat: dolgozott az óbudai káptalan, rövid ideig a királyi személyes jelenlét és esetleg Pest városa szolgálatában, főleg pedig „szabadúszó” közjegyzőként tevékenykedett a kettős fővárosban. A szóban forgó adatok nagy többsége a jogász magánhasználatra készült formuláskönyvben maradt fenn, ám e vaskos, ma több mint ötszáz oldalas kódexben az okleveleken kívül néhány más típusú szöveg is található, köztük történeti tárgyú feljegyzések. Ezek kivételes lehetőséget kínálnak arra, hogy bepillantást kapjunk Mátyás király – korántsem osztatlanul pozitív – kortársi megítélésébe; már amennyire ezt látnunk engedi egy valamelyes műveltséggel rendelkező szakjogász egyéni érdeklődése (bár e szövegek némelyike más, közel kortárs kéztől származhat).¹

A Magyi-formuláskönyv politikai szempontból is értelmezhető történeti szövegei közül elsőként azzal az *Epitaphium super excisione urbis Waradiensis* című, Várad 1474. február eleji oszmán felprédálását felpanaszló, annak kapcsán az uralkodót bíráló feljegyzéssel találkozunk², mely a *notarius* gyűjteményének az említett típusba sorolható darabjai közül egyedül kapott érdemi szakmai figyelmet. A formuláskönyvnek abban a második ívfüzetében olvashatjuk ezt a feljegyzést, melynek datált feljegyzései 1476-ban keltek, és a csak közvetve meghatározható korú dokumentumok sem mondanak ellent annak, hogy lejegyzését erre az évre tegyük.³ A szöveg vége 1475-re datálható vízjelű papírra került.⁴ Noha ezt a szöveget Kovachich Márton György már 1798-ban kiadta, Stephan Endlicher pedig 1826-ban felismerte rokonságát az általa részben kiadott Dubnici Krónika azonos tárgyú fejezetével, érdemi figyelmet csak akkor kapott, amikor Domanovszky Sándor 1899-ben

¹ A formuláskönyv kódexe: Pécs, Püspöki Könyvtár, DD. III. 18. Vö. DF 283678. Kritikai kiadása: MAGYI János *jegyző formuláskönyve. Formularium notarii publici Iobannis MAGYI*, közreadja DRESKA Gábor (Budapest: Közjegyzői Akadémiai Kiadó, Pécsi Egyházmegye, 2019). Magyi életrajza: DRESKA Gábor, „A Magyi-formulárium”, in Uo., XX–XXIV. Köszönöm Dreska Gábor kollégámnak, hogy rendelkezésemre bocsájtotta az akkor még sajtó alatt lévő kötetet!

² MAGYI..., 36 (, 1) – 38 (, 9). (Nr. 40a-c.) A szöveget egy-egy formula gyanánt szerepeltetett oklevél előzi meg, illetve követi. Az *Epitaphium*... ezekhez hasonlóan önálló oldalon, kiemelt címmel kezdődik. Mindhárom szöveg azonos kéztől származik, melynek gazdáját az *Epitaphium*mot záró versszerű szöveg után következő „képvers” fedi fel: *Iobannes*. Lásd Uo. 38 (, 10–11). Nyilván Magyi Jánosról van szó, aki maga másolta a kötet nagy részét. Az *Epitaphium*mot tehát a *notarius* a környező formulákkal egyidejűleg jegyezte le.

³ Uo. 39. (Nr. 41.): 1476. május 1.; Uo. 30. (Nr. 36.): 1476. június 8.; Uo. 42. (Nr. 45.): 1476. június 8.; Uo. 4. (Nr. 46.): 1476. június 10.; Uo. 32. (Nr. 38.): 1476 (csak éves kelet); Uo. 34. (Nr. 39.): 1476. március 29. és 1477. január 23. között kelt; Uo. 35. (Nr. 40.): a keltezetlen okmány említ egy az eljárás korábbi szakaszában, 1475. május 16-án lezajlott cselekményt; Uo. 53. (Nr. 56.): utal az 1475. május 29-i *decretum* 11. cikkelyére. Vö. *Decreta Regni Hungariae, 1458–1490*. Francisci DÖRY collectionem manuscriptam additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius BÓNIS, Geisa ÉRSZEGI, Susanna TEKE (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989), 225.

⁴ MAGYI..., LXIII. (Nr. 3. – a kézirat 31–32. oldalán is). Vö. Uo. 37–38.

a nevezett krónikát vette görcső alá, egy hosszabb tanulmányt és két rövidebb írást szentelve neki.⁵

Magáról a Dubnici Krónikáról Domanovszky megállapította, hogy azt Béltelki Drágfi Bertalan rendelhette meg, akit a kenyérmezei csata kapcsán uralkodói magasságokba emelve (*magnificus et potens serenissimus princeps*) magasztal az ismeretlen szerző, és akinek leszármazottairól több XVI. századi bejegyzés is megemlékezik az eredetileg egyetlen kéz által írt kódexben. Mivel az említett ütközet és egy egészen annak évéig elhúzódó sáskajárás a legkésőbbi események a krónikában, ezért Domanovszky 1479-re tette a mű – nagyrészt kompiláció – összeállítását.⁶ Már ő felfigyelt a krónika a váradi események bemutatásával kezdődő részének erős Mátyás-ellenes élére, mely alapján „pártiratnak”, illetve röpiratnak minősítette a kompilációnak ezt az önállóan fogalmazott részét.⁷ Mályusz Elemér ugyanerről azt írja: „[a hazai krónikás hagyományban] az első alkalommal most hangzott el történetíró részéről elítélő bírálat egy hatalma teljében lévő király ellen.”⁸ A Drágfi Bertalan által megrendelt Mátyás-bírálat okát Domanovszky Sándor csak találgatta: „...egy kedvetlen kimenetelű per – s Drágffynak ekkoriban is több pere folyt – elég ok lehetett volna.”⁹ Mályusz ezt társadalomtörténeti kategóriákban úgy fogalmazta újra, hogy „a köznemesség” és a „nép” bajnokának beállított Mátyás ellenében megfogalmazott bírálat nagyúri érdekeket szolgált.¹⁰ Újabbán Horváth Richárd hántotta le az esetről az absztrakció mályuszi burkát. A Mátyás uralma alatt felemelkedő Drágfi és apja pályáját részletesen elemezve mutatott rá arra, hogy Bertalan úr egy hatalmaskodása következtében éppen 1478–1479 fordulóján vesztette el királya kegyét. Drágfi sólyomkői vára ellen királyi sereg szerveződött, Vingárti Geréb Péter erdélyi vajda és Báthori István országbíró (nem mellékesen Drágfi másodunokatestvére) léptek fel vele és Bánfi Miklóssal szemben, aminek eredményeként 1479. március 10-én, Kolozsvárt személyesen kényszerültek „egyezségre” Szeben városával. Horváth Richárd ebből a helyzetből vezette le a Dubnici Krónika Mátyást bíráló megjegyzéseit éppúgy, mint a rossz hírbe keveredett nagyúr kenyérmezei vitéz-

⁵ Martinus Georgius KOVACHICH (ed.), *Scriptores rerum Hungaricarum minores...* (Budae, 1798), II: 11–12. Vö. Stephan Friedrich Ladislaw ENDLICHER, „*Cronica de gestis Hungarorum* nach einer Handschrift der gräflich Illéshazyschen Bibliothek zu Dubnitz”, *Jahrbücher der Literatur* 33 (1826): *Anzeige Blatt*, 5.; DOMANOVSKY Sándor, „Dubnici Krónika”, *Századok* 33 (1899): 440–445. Uő, „A Dubnici Krónika kódexe”, *Magyar Könyvszemle* 7 (1899): 64–72. az utóbbi tanulmány előzetese, melyet a teljesebb változat fölőlegessé tett. Uő, „A Dubnici Krónika kézírata és kiadása”, *Akadémiai Értesítő* 10 (1899): 397–402. a krónika Mátyás Flórián-féle kiadásának néhány hibáját igazítja helyre (az itt tárgyalandó fejezetet nem érinti). Domanovszky tanulmányaiban a formuláskönyv összeállítóját még – az akkori téves azonosításnak megfelelően – Nyírkálló Tamásnak nevezi.

⁶ DOMANOVSKY, „Dubnici...”, 231–235. és 450. Az idézett szöveghegy Mátyás Flórián kiadásában: *Chronicon Dubnicense...*, recensuit et praefatus est M. FLORIANUS (Quinque-ecclesiis, 1884), 202. A krónika egyetlen kódexéről (OSZK, Cod. Lat. 165.) a legutóbb: KERTÉSZ Balázs, „A 14. századi magyarországi krónikaszerkesztmények utóélete a késő középkorban”, *Századok* 150 (2016): 479–480.

⁷ DOMANOVSKY, „Dubnici...”, 438. és 451.

⁸ MÁLYUSZ Elemér, *A Thuróczy-krónika és forrásai* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967), 75.

⁹ DOMANOVSKY, „Dubnici...”, 450.

¹⁰ MÁLYUSZ, *A Thuróczy-krónika* 75.

kedésének kiemelését.¹¹ Az eddigi kutatások alapján a következő módon képzelhettük el a Dubnici Krónika kialakulását. Az uralkodói kegyben fürdő Drágfi Bertalan – bár papírra írva és viszonylag egyszerű kötésben – gazdagon díszítendő krónikapéldányt rendel. A kompilátor nekikezd a kezdetben a bővebb, a Képes Krónika kódexéről ismert krónikacsaládot követő munkájának. Majd a másoló is munkához lát, letisztázva a rendelkezésére bocsájtott szöveget, kihagyva a másolás után befestendő illusztrációk helyét. A kompilátor munkája utóbb azonban sietőssé válik: meglepszik a Budai Krónika kimásolásával, melyet a Mátyás-ellenes kirohanásokkal tarkított, pamfletszerű befejezés követ.¹² Nem az egész krónikarendelést, hanem csak e változást idézhették elő 1478–1479 telének Bertalan úrra nézve kínos eseményei. A díszes illusztrációkra a viszontagságos időkben nem jut pénz, az 1480-as évek közepére pedig a Mátyás-bírálat miatt a félkész példány aktualitását veszti, mivel Drágfi Bertalan ismét az udvar megbecsült tagja lesz.

Míg Domanovszky Sándor a Dubnici Krónika datálása címén tulajdonképpen csak *terminus a quo*-val szolgált, addig Horváth Richárd tanulmánya nyomán világos, hogy legkorábban 1478 végén támadhatott arra kedve Drágfi Bertalannak, hogy Mátyás-ellenes élt adasson egy korábbi kompilációnak. Eltökélttségét fokozhatta, amikor kenyérmezei kiállása ellenére 1479 végén szlavóniai uradalmának feladására kényszerült, majd amikor Mátyás 1480 elején leváltotta őt a pohárnokmesterségről, illetve amikor az utóbbi év nyarán kudarcot vallott a Báthori István támogatásával megkísérelt – önkényesnek tűnő – máramarosi birtokszerzési kísérlete.¹³ A királyi kegy visszanyerésének első, 1483–1484-re tehető jeleit¹⁴ viszont jóval meg kellett előznie annak, hogy Drágfi felhagyjon az őt sújtó uralkodói intézkedésekkel szembeni dacos válaszlépésekkel. A Dubnici Krónika Mátyást bíráló része így 1478 végétől formálódhatott, és 1479 végén vagy a következő év folyamán rögzülhetett.¹⁵

Valaha Domanovszky Sándor a két, Várad felprédálását megörökítő szöveget összevetve a krónikában olvasható elbeszélésből származtatta a formuláskönyv párhuzamos szövegét. Márpedig – mint láttuk –, Magyi János nagyjából három évvel azelőtt lemásolta az utóbbit, hogy Drágfi Bertalannak eszébe juthatott volna Mátyás-ellenes élt adatni egy általa megrendelt kompilációnak. Domanovszkynak még nem állt módjában megvizsgálni

¹¹ HORVÁTH Richárd, „A béltelki Drágfiak és a királyi udvar kapcsolata a Hunyadiak korában”, in *A Széplágyás és a Wesselényi család (14–17. század)*, szerk. HEGYI Géza, W. KOVÁCS András (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 2012), 197–202.

¹² A kompiláció az 1342 előtti korszakot tárgyaló részének formálódásáról: DOMANOVSKY, „Dubnici...”, 241–256. A kódex anyagáról, kötéséről és tervezett illusztrációiról: Uo. 229–230. Az első oldalon utóbb tollrajzokkal töltötték ki a miniatúrák helyét. Az oldal fényképe: *Csillag a bolla árnyékában. Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása, 2008. március 14 – június 15.*, szerk. FÖLDESI Ferenc (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2008), 79. (Nr. 14.)

¹³ HORVÁTH, „A béltelki...”, 202–205.

¹⁴ Uo. 205–206.

¹⁵ Közvetlenül a Várad 1474 eleji felprédálásáról írt fejezet után esik szó „a fent említett év nyarán” kezdődött saskajárásról, amely „csaknem öt teljes éve” okoz nagy károkat „különösen a mostani, 1478. évben”, „és hasonlóképpen 1479-ben is” (c. 229.): *Chronicon...*, 199. A szerző tehát eredeti szövegét kiegészítve aktualizálta.

a Magyi-formuláskönyv kódexét, és így a szóban forgó szöveget övező dokumentumok keltezésait sem tudta segítséggül hívni az előbbi datálásához¹⁶; okfejtése az új eredmények tükrében alapvetően téves. Érvelése mégis figyelmet érdemel, mert komoly filológiai érveket sorakoztatott fel álláspontja mellett, melyek újraértelmezése nélkül, valamint annak híján, hogy rámutatnánk, hogy mely ponton vétette el az elemzést, sem arról nem alkotunk képet, hogy miként alakult ki e történet ránk maradt két szövegváltozata, sem pedig arról, hogy milyen széles körben válhatott ismertté Mátyás Magyarországon ez a királyt személyében támadó elbeszélés. Domanovszky Sándor után százhusz évvel tehát ismét egymás mellé kell tennünk a történet két ránk maradt változatát. Azokban három szöveg-egységet különíthetünk el: a mindkét elbeszélés gerincét alkotó prózai részt, egy a pusztítás kezdőnapját közlő, évét pedig kronosztichonba rejtő kétsoros verset, mely szintén megtalálható mindkét változatban, illetve egy másik, kilencsoros szövegrészt, mely Domanovszky szigorú ítélete szerint „vers akar lenni”,¹⁷ és amely csak a Magyi-formuláskönyvben maradt ránk. Lássuk először a prózai részt! (A kizárólag az egyik változatban olvasható, tartalmilag fontos részeket aláhúzással emelem ki, az érdemben eltérően megfogalmazott, illetve az áthelyezett részeket dőlt betűvel jelzem.)

Dubnici Krónika, c. 228.¹⁸

Huius itaque Mathie regis tempore post varios infelicesque euentus istud precipuum huic regno accidit lamentabile infortunium, quod cum idem rex regnum vastaret Polonie, eidemque admodum esset infestus, nec pro tunc commodum et utilitatem reipublice regni sui curaret, Hungaria ipsa, quasi principe destituta, media pace atque taciturnitate dies duceret iocundos: tunc immanissimi turci illi christianitatis emuli explorata parte regni, sub medio silencio transuadato Danubio atque Marusio, feria secunda post festum beate Dorothee virginis in anno millesimo quadringentesimo septuagesimo quarto, agili cursu ante diluculum surgentis aurore ciuitatem illam opulentissimam Waradiensem, ciuibus et diuicys omnibus plenam, cui inter ceteras regni urbes in rebus vix erat par, insidiosè inuadendo, eam penitus expoliantes innumerabilem thesaurum at-

*Epitaphium super excisione urbis Waradiensis*¹⁹

Huius itaque Mathie regis tempore post infelices variosque temporis eventus istud precipue huic regno Hungarie accidit infortunium, quod dum idem dominus rex regnum vastaret Polonie {et} eidemve admodum esset infestus, nec comode utilitatem rei publice regni sui curaret, Hungaria namque ipsa quasi principe destituta media pace atque taciturnitatis tempore <dies duceret iocundos, tunc> quam plures immanissimi rabi-di Thurci, illi Christianitatis emuli

illam opulentissimam civitatem Waradiensem, *que felix apellabatur et nuncupata erat, cui in tota Panonia [sic] vix par erat, invadentes*

¹⁶ A kódex akkoriban lappangott: DOMANOVSKY, „Dubnici...”, 441. o., 1. j.; DRESKA, „A Magyi-formulárium”, IX.

¹⁷ DOMANOVSKY, „Dubnici...”, 440.

¹⁸ *Chronicon...*, 197–199.

¹⁹ MAGYI..., 36 (, 4) – 37 (, 11). (Nr. 40b.)

que copiosum tam in auro quam in argento, sed et mercancys et rebus inde haurientes, necnon de ipsa et circumiacentibus suis prouincys quamplurimos nobiles, proceres, ciues et inhabitatores ipsius terre, sexus discrecione non habita honestissimas preclarasque virgines et mulieres captiuantes, et vinctos, immisericorditer perpetuam duxerunt in captiuitatem. Bona et res eiusdem terre prede rapaci omnino exponendo. Paucis autem fuge et alie tutele cautela euadentibus, fletus fit maximus atque ululatus, super captiuitate christianorum, et amissione tantorum bonorum direptorum. Modo sternuntur senes, iugulantur vidue, decapitantur adulte, prociuntur infantes et moriuntur frigore. Depredata igitur et spoliata ciuitate predicta, que prius felix ciuitas vocabatur, non tamen felix, sed infelicissima dici potest, feria tertia sequenti capta preda turci predicti eandem ignis voragine funditus combusserunt. Ruunt claustra et ecclesie in ea constructe, modo non apparent nisi lapides exusti. Detulerunt eciam quasi uniuersa ornamenta ecclesiarum predictarum, puta indumenta sacerdotalia gemmis atque lapidibus preciosis regia facultate conserta, cruces calices reliquias tabulas, et reliquiarum diuersarum capsas ex auro et argento factas, proieceruntque abhominabiliter tam reliquias dominici corporis in pixidibus repertas, quam sanctorum in eisdem repositas. Quid modo restat nisi castrum et monasterium ecclesie basilice, non tamen integrum, quia metu ignitorum telorum tectura est priuatum. Et sic tandem incinerata ciuitate predicta, et circumuicinis suis prouincys depredatis et exustis, ydem turci cum innumerabili glomerata hominum captiuorum caterua et preda indicibili versus propria redierunt, nemine eis obstante. Sed o infelix Hungaria, recte non Hungaria, sicut olim, sed iam angaria dici vales, decidit scutum, modo cuius cor in te est tutum? Rimari etenim posses quanto discrimine hac vice es inuoluta. Certe post expulsionem e regni gencium tartarorum, nulla eis vis, nulla potencia in te taliter arridere valuerat, nec tanta sibi inflixerat dampna, quanta hodie miserabiliter accepisti.

quam plures senes et iuvenes, masculinos et femineos soboles, formasas virgines preclarasque mulieres, dominas et servulas perturbarunt deportaruntque et voluntati eorum subiugarunt.

Sternuntur senes, depopulantur adulte, decolantur iuvenes et virgines preclarasque domine et mulieres occiduntur, et moriuntur parvuli. *Hec, tantorum Christicolarum validissimus clamor, ululatus et maximus fletus!* Tremet terra, iam timet populus in ea, rubicundatur terra sanguine, quasi rivulo fluctuatur. *Die cuius tertia Dorothee transacto festo* ignis voragine combussere et sic abinde

ad propria rediere.

Sed o, civitas preclara! Sacri corporis ossa fuerunt in te recondita, felix apel-labaris, nunc infelicissima dici vales. Decidit tibi scutum, modo in te nullum cor tutum, rimari etenim possis. Quanto discrimine has vice es circumuoluta! Post expulsionem Tartarorum gencium per felicissimum de-

fensorem et tutorem nostrum nulla
vis nullave potencia magna in te tali-
ter arridere valuerat, quantam nunc
miserabiliter accepisti, o Waradinum!

Domanovszky Sándor jól állapította meg, hogy mindkét változat első szavaival (*Huius itaque Mathie regis tempore...*) egy történeti elbeszélés korábbi részéhez, pontosabban annak Mátyás uralmáról írt megjegyzéséhez kapcsolódik. Míg azonban a Magyi-formuláskönyvben szó sincs ilyen kontextusról, addig a Dubnici Krónikában a kezdőmondat a Budai Krónika Mátyást magasztaló zárását követi.²⁰ Csak a Dubnici Krónika által fenntartott változat tesz említést a „törökök” Váradra vezető útvonaláról, a rajtaütés időpontjáról (a formuláskönyvben olvasható párhuzamos szöveg furcsa módon megelőz a portyázók távozásának dátumával), valamint arról a fontos tényről, hogy a támadóknak nem sikerült elfoglalniuk a püspökvárat, benne a székesegyházzal és a káptalan épületeivel (melyek tetőzete azonban leégett).²¹ A Dubnici Krónika e fejezete jóval részletesebben foglalkozik a Váradot, főleg pedig az ottani egyházakat ért károkkal. Domanovszky pont a váradi történet élményszerű jellege miatt tartotta ottaninak vagy környékbelinek a szerzőt.²²

Éppen a Domanovszky által oly fontosnak tartott „váradi szálát” felfejtve találunk azonban egy problémát, mely a Magyi-formuláskönyv a szóban forgó szöveget tartalmazó ívfüzetének datálásától függetlenül is megkérdőjelezi következtetése helyességét. A prózai szöveg utolsó mondatai ugyanis csak a Magyi János gyűjteményében olvasható változatban szólnak Váradról és annak veszteségeiről, míg a Dubnici Krónika e ponttól kezdve szerzővé előlépő kompilátora országossá tágítja a tragédiát. A *Hungaria-angaria* nyelvi játékkal e mondatai alanyává az egész ország válik, még akkor is, amikor olyan részeket vesz át a másik szövegváltozathoz, amelyek ott Váradról szólnak, és az utóbbi városhoz kötődik a *per felicissimum defensorem et tutorem nostrum*, vagyis Szent László által visszavert tatár támadás csak Magyarinál ránk maradt említése (a Dubnici Krónika párhuzamos helyén a „tatár” invázió nézőpontja is országos).²³ A vizsgált történet mindkét változata a távol lévő Mátyást teszi felelőssé Várad oszmán felprédálásáért, ám a Dubnici Krónikában a kár – a „helyi érdekű” részletek elhagyása mellett is – súlyosabbá, a perspektíva pedig országossá válik, erősítve az érvelés Mátyás-ellenes hevét, egyben jól előkészítve a krónika ezt követő fejezeteit. A változás iránya egyértelmű: az eredetileg „tisztán” váradi jellegű szöveget a Dubnici Krónika összeállítója azért módosította, hogy az jobban illeszkedjen a kompiláció önállóan megírt, a királyt más vonatkozásban is bíráló zárásához.

A váradi történet vége a Dubnici Krónikában ennél konkrétabb szálakkal is kapcsolódik a rákövetkező fejezetekhez. Kizárólag ott szerepel, hogy a visszavonuló „törökök” akadálytalanul térhettek haza, ami e műben alig pár sorral alább megismétlődik. A Drágfi

²⁰ DOMANOVSKY, „Dubnici...”, 441. Vö. *Chronicon...*, 197. (c. 227.); *Chronica Hungarorum...* Hasonmás kiadásban, ... (Budapest: Európa Kiadó, 1973), a *facsimile* utolsó oldalán.

²¹ DOMANOVSKY, „Dubnici...”, 440.

²² Uo. 229. és 449–450.

²³ Nem világos, hogy e ponton milyen támadásra gondolt a szerző. A kérdésről lásd alább, 26. j.

zsoldjában álló krónikás ugyanis Mátyás király legnagyobb katonai bravúráját, az 1474. végi Boroszló környéki hadműveleteket csak az Alföldet sújtó újabb oszmán betörés háttereként említi – ennek kapcsán olvashatunk ismét az ország szívében szabadon grasszáló agresszor akadálytalanul indult hazatéréséről.²⁴ Kristó Gyula vette észre, hogy a Dubnici Krónika kompilátora két megjegyzést is átemelt a Mátyás korát tárgyaló részbe a Budai Krónika szövegéből: a németeket a magyarok nyakára ültető Péter király uralmának nyomorúságát megvilágító *Hungaria-angaria* szójátékot éppen az imént elemzett fejezet végére helyezte, míg a Szent István király szájába adott, Vazult minősítő kitélt (*iuvenilis lascivia*) kevéssel alább saját királyára aggatta rá annak második házasságáról írva.²⁵ Ezek az idézetek nemcsak a korábbi krónikahagyománnyal, hanem egymással is összekapcsolják a Dubnici Krónika Mátyást bíráló fejezeteinek azonos szerző által írt elemeit. Minthogy a váradi történet Magyhoz került – a Dubnici Krónikánál korábbi – változatában nem látjuk viszont a *Hugaria-angaria* szójátékot, így ezek alapján is egyértelműnek tűnik, hogy szerzője nem azonos a szóban forgó krónikában ugyanezen történet végét módosító és azt újabb fejezetekkel folytató kompilátorral.

Mindezek után hogyan képzelhetjük el a Várad oszmán felpredálásáról beszámoló, annak ódiúmat Mátyásra hátrító elbeszélés keletkezését, összekapcsolódását a korábbi hazai krónikahagyománnyal, valamint útját a ránk maradt két szövegváltozatig, a Magyi János által 1476-ban lemásolt szövegig, illetve az 1479 végén vagy 1480 folyamán lezárt Dubnici Krónikáig? Mivel az utóbbi mű többletadatai nem származhattak a korábbi, Magyi magánhasználatú kódexében fennmaradt szövegből, ezért fel kell tennünk egy mindkettőjük számára végső forrásul szolgáló „ősváltozat” létezését. A két variáns egyező kezdőszavai alapján ez a történet egy krónikakompilátum kiegészítéseként láthatott napvilágot; ennek a kompilátora-szerzője volt nyilván váradi klerikus. Ezt az „ősváltozatot” túlnyomórészt a Dubnici Krónika, ám a Váradról írt zárómondatok esetében Magyi formuláskönyve tartotta fenn. A szerző klerikusi jogállását jelzi, hogy leginkább az értékesebb kegytárgyak sorsának részletezésével ábrázolja a város anyagi veszteségeit, kiemeli a szentelt ostyá és az ereklyék megszenteltségét. A püspökvárban elhelyezkedő káptalani épületeket ért – a várost sújtónál nyilván csekélyebb – károk felemlegetése esetleg arra utalhat, hogy a nagyprépostság vagy az egyik várbeli kisprépostság tagja vagy klerikusa lehetett. Javadalmán túl esetleg születése is az általa mértéktelenül felmagasztalt Váradhoz kötötte. Szemlélete igen nagymértékben anyagi: Várad szerinte kifejezetten ilyen értékek terén (*in rebus*) múlta volna felül az ország egyéb városait. (Mit szóltak volna ehhez – hogy csak egy szintén a püspök földesúri joghatósága alatt álló települést említsek – a pécsiek?) A pusztítás ecsetelését is az anyagiak, köztük a kereskedők árukészletét ért károk, nem pedig az emberi veszteségek terén kezdi. (Helyi vagyonosabb kereskedőcsalád sarja le-

²⁴ *Chronicon...*, 199.: itt találjuk mind a váradi, mind az alföldi portyáról hazatérő „törökökről” írtakat. Bár némileg eltérnek, ezek egymásra rímelenek (*nemine eis obstante – nullo eis impediante*).

²⁵ KRISTÓ Gyula, „A Dubnici Krónika Mátyás történetének két kifejezéséről”, in *Studia professoris – professor studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. ALMÁSI Tibor, DRASKÓCZY István, JANCsó Éva (Budapest: Magyar Országos Levéltár, 2005), 165–167.

hetett?) Embertársai kapcsán szigorú hierarchiát követve veszi számba a pusztítást: a nemesektől a polgárokig jut el (ennek az elvileg jobbágyi státusúakból álló városnak a polgári elitjét úgy látszik eléggé „tisztelteméltónak” tartotta). Ezt követően szó esik nála ifjakról és aggokról, férfiakról és nőkről (az utóbbiak közül előbb az előkelő szüzeket és asszonyásokat, majd – általában – az özvegyeket emelve ki), ám az alacsony rangúaknak nem jut külön hely felsorolásában. Figyelemre méltó, hogy az emberveszteség kategóriákra osztott számbavételek nem találkoznak klerikusokkal. (Közülük a szerző szemében említést érdemlők a várban vészelhették át a pusztítást.) Ez az ismeretlen klerikus nagyúri támogató nélkül, illetve az általa diktált politikai szándékoktól függetlenül, az 1473-as pünkösdi vásár alkalmával megjelent Budai Krónikát kézbe véve dönthetett úgy, hogy – a bővebb krónikacsalád egyik kéziratot példányát segítségül hívva – előállít a maga számára egy „teljes” *Chronica Hungarorum*-ot.²⁶ Legfeljebb bő fél éves, ám valószínűleg annál lényegesen rövidebb, 1473–1474 telére tehető munka után, kifejezetten Várad balsorsa miatt orrolhatott meg uralkodójára, fejezte be sietősen kompilátori munkáját, és lépett elő önálló szerzővé.²⁷ Szemhatára azonban ekkor sem terjedt túl imádott városán: az utóbbihoz intézte prózában írt szövege utolsó mondatait.

A Dubnici Krónika a Várad felprédálásáról szóló részt követő fejezeteit megvizsgálva még szembeötlőbb, hogy mennyire eltér az előbbi, illetve az utóbbiak írója ismeretanyaga és szemlélete. A Drágfi Bertalan megbízásából munkához látó szerző szemhatára országos lehetett, ő maga pedig a királyi udvarba – esetleg kifejezetten a kancelláriába – is bejáratos volt.²⁸ Vele szemben a váradi klerikus kezébe városa balsorsán kívül legfeljebb az adhatott tollat, hogy a király évekre egyfajta „bajszos püspököt” ültetett az egyházmegye nyakára, a világi és katona létére a püspökséget annak kormányzójaként irányító Egervári László személyében.²⁹ A váradi ügyekről immár az 1474. februári prédálásról írtak országos vissz-

²⁶ Munkájának másik – járulékos – indítóoka lehetett az a szándéka, hogy a magyar múlt hagyományos elbeszélésének részévé tegye Szent László holtában vívott csodás küzdelmének erősen váradi vonatkozású történetét. A kérdéskört „*Reperit ipsium caput... insudatum. Szent László egy váradi eredetű legendás történetének lejegyzése és historiográfiája*” című munkámban tervezem kifejteni.

²⁷ DOMANOVSKY, „Dubnici...”, 241–247. tárta fel, hogy a Dubnici Krónika 24. fejezete után már nincs jele a Képes Krónika családjába tartozó szövegváltozat hatásának. Ez azt jelenti, hogy a kompilátor hamar, a magyarok „második” bejövételére áttérve letett a „teljes” krónikaváltozat megalkotásáról. Ennek oka leginkább az lehetett, hogy a kompilátum rendeltetése megváltozott a Váradot ért támadás nyomán.

²⁸ E témát „A Dubnici Krónika 229–235. fejezeteinek szerzője és az 1474–1475. évek jelentősége Mátyás uralma szempontjából” című munkámban fejtem ki.

²⁹ Egervári László legalább másfél vagy legfeljebb három éven át tartó váradi „vendégszereplésének” adatai: C. TÓTH Norbert – HORVÁTH Richárd – NEUMANN Tibor – PÁLOSFALVI Tamás, *Magyarország világi archontológiája, 1458–1526*, I.: *Főpapok és bárók* (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2016), 51–52. DOMANOVSKY, „Dubnici...”, 450–451. a váradi káptalan nevezetes vämperének – nyilván királyi döntésre visszavezethető – elvesztését is felsorolta a Dubnici Krónika zárófejezeteire jellemző Mátyás-ellenes él magyarázatául. Csakhogy a per legkorábban 1476 nyár eleji megkezdésekor a Várad oszmán felprédálása miatt a királyt hibáztató krónikafejezet egy származékát Magyi János már bemásolta formuláskönyvébe: lásd fent, 3–4. j. Ráadásul az eljárás első szakaszát lezáró 1476. augusztus 20-i *proclamata congregatió*n hozott ítélet még a váradi káptalan javára döntött, a király pálfordulása e kérdésben csak 1477 tavaszára tehető: KUBINYI András, „A városi rend kialakulásának gazdasági feltételei és a főváros kereskedelme a XV. század végén”, *Tanulmányok Budapest múltjából* 15 (1963): 191–192.

hangjára áttérve, érdemes közelebbről megvizsgálnunk a Magyi formuláskönyvében a prózai szöveget kísérő két verset. E két vers (szerű szöveg) közül a némi ügyességgel megfogalmazott rövidebb, kronosztichont tartalmazót talán nem a prózai „ősváltozat” szerzője írta. Míg az utóbbi nagymértékben elfogult városával és annak lakóival szemben, addig e vers – követve az ilyen sorscsapások legelterjedtebb értelmezését – „a nép” bűneivel hozza összefüggésbe a tragikus eseményt; ez a közösség pedig akár Várad lakossága is lehet.³⁰ Igaz, az áldozatoknak itt kijár a *pia plebs* minősítés, amivel e kétsoros elfogadhatóvá vált a fejezet szerzője számára. A ránk maradt változatok közül a Dubnici Krónikáé ezzel a verssel zárja a váradai eseményekről szóló fejezetét, a Magyi-formuláskönyvben azonban a kétsoros megelőzi a prózában írt beszámolót; ott konklúzió gyanánt a máshonnan nem ismert kilencsoros, versszerű szöveg szerepel. Vajon az „ősváltozatnak” részét képezte-e az utóbbi; illetve vajon hová helyezte el annak kompilátora a szóban forgó egy vagy két költeményt?

A kilencsoros „vers” két olyan adatot is tartalmaz, melyek nem olvashatóak sem a fent áttekintett prózai szövegváltozatokban, sem a kétsoros költeményben: egy bizonyos Ali bég vezette a támadókat, utóbb pedig István moldvai vajda bosszút állt rajtuk. Figyelemre méltó az is, hogy az előbbieket huszároknak (vagyis balkáni martalócoknak), míg az áldozatokat hunoknak nevezi.³¹ Domanovszky Sándor így fogalmaz: „ez a vers azt a hatást tette reám, hogy későbbi toldalék.”³² A puszta benyomás persze ennek alátámasztására kevés, ám az eddigiekből már világos lehetett, hogy a Dubnici Krónika kompilátora közvetlenül használta fel a váradai elődje által összeállított, egy krónikaszerkesztményt városa oszmán felpredálásával lezáró szöveget. Mivel a kilencsoros „vers” többletadatokat hoz, miközben nem tartalmaz egyetlen a Dubnici Krónika Mátyást bíráló irányával ellentétes állítást sem, így az utóbbi kompilátora nyilván felhasználta volna művében, ha forrásában ez a szöveg olvasható lett volna. Az „ősváltozatban” tehát e kilencsoros „vers” aligha szerepelhetett, amit az iménti közvetett érveken túl alátámaszt egy közvetlen bizonyíték. A kilencsoros alkotás ugyanis a Dubnici Krónika prózarészében olvashatótól eltérő napra teszi a váradai rajtaütést. Míg a „Dubnici” szerint – a hazai okleveles gyakorlatba illően megfogalmazva – a Dorottya-nap utáni első hétfőn, vagyis február 7-én, addig a kilenc-

³⁰ *Dor februi factis succumbit plebs pia Thurcis. / Peccatum populū plangit clades Waradini: Chronicon...*, 199.; MAGYI..., 36 (, 2–3). (Nr. 40a.)

³¹ MAGYI..., 38 (, 1–9) (Nr. 40c.): *Virginee sobolis iam tot labentibus annis, / millesimus quadringentesimus septuagenus quoque quartus / dum scribebatur annus, Allibek Waradinum devastavit Thurcus / – adventus eius primus, quem notat festum Dorothee, / die cuius tercio transacto abindeque recessere –, / predam fecit in Hunis, divisit spolia hwzaris. / Hwzari dire pugnant et Huni fugam dant, / nam pet Stephanum, Moldaviensem wayvodam, / quod partrant, hoc collo solvebant.*

³² DOMANOVSKY, „Dubnici...”, 441. Megérzését azzal vélte alátámasztani, hogy Katona Istvánnál más betűtípussal szerepelnek e sorok, mint a megelőző prózai rész (ami nyomdahiya is lehet). Utána megkérdőjelezi a két többletadat hitelét: Uo. A magyar határ túloldalának oszmán parancsnokai között 1462-től két évtizeden át főszerepet betöltő Ali szendrői bégről lásd elsősorban FODOR Pál – SZAKÁLY Ferenc, „A kenyérmezei csata (1479. október 13.)”, *Hadtörténelmi Közlemények* 111 (1998): 313. István moldvai vajda „bosszúja” mögött a székely segédc csapatok támogatásával Vaslui mellett 1475. január 10-én a ruméliai beglerbégre mért vereséget sejtethetjük.

sorosban pont Dorottya napján csapnak le a prédálók. Mind a dátum, mind a megfogalmazás módja *lectio difficilior*ként tanúsítja a Dubnici Krónikában olvasható keltezés hitelességét.³³ A téves dátumot hozó kilencsoros „verset” tehát csak olyan szerző írhatta, aki nem ismerte az „ősváltozatban” szereplő – a Dubnici Krónika által fenntartott – helyes időpontot. Ezzel szemben a kronosztichont tartalmazó kétsoros költemény kezdőszavai (*Dor Febru factis*) – Tóth István fordításának megfelelően – Dorottya-nap utánra teszik a támadás kezdetét, tehát nem mondanak ellent a Dubnici Krónika vizsgált prózarészében található datálásnak.³⁴ E kétsoros szövegét és annak elhelyezését is az „ősváltozathól” vehette át a Dubnici Krónika kompilátora. Míg az előbbiben a rövid és némi eleganciával megfogalmazott mű a maga lapidáris módján zárta le mind a Várad balsorsát sirató fejezetet, mind a kompiláció egészét, addig az utóbbiban e szerepe kevésbé érvényesül, hiszen a Drágfi megrendelését teljesítő alkotó a prózarész végén országossá tágítja a Mátyás könnyelműségére visszavezetett katasztrófa perspektíváját – a következő fejezetekben ki- teljesülő folytatást itt megakasztja az ismét Váradot emlegető költemény.

A kilencsoros „vers” viszont jól illeszkedik a váradi történetnek ahhoz a Magyi-formuláskönyv által fenntartott, prózában írt elbeszéléshöz, mely elfelejtkezett a rajtaütés időpontjáról, csak a prédálók távozásának napját adja meg (azt egyébként a Dubnici Krónikával egyezően). A kilencsoros – a benne olvasható többletadatokkal és datálási hibával együtt – keletkezhetett akár teljesen függetlenül, hiszen a tragikus esemény országos feltűnést keltett. Az „ősváltozatot” lerövidítő, főleg az anyagi károk és a váradi körülmények részletezését megritkító átdolgozó szempontjai ugyanakkor tetten érhetőek. *Pannonia* [sic] emlegetésével halvány humanista tónust adott szövegének. A rövidítésre kiszemelt részek elhagyásakor esetleg váradi elődje anyagias szemléletét kívánta helyreigazítani (bár lehet, hogy csak azért estek ilyen passzusok a rövidítés áldozatául, mert bőven akadt belőlük), az azonban biztos, hogy nem osztotta elődje mereven hierarchikus társadalomszemléletét, amikor az áldozatok között a „szolgálóleányokat” is nevesítette. A szöveg drámaiságát fokozandó „vérpatak”-ot emleget. Ugyanez a cél vezethette – és esetleg a téma iránti sajátos érdeklődéséről tett tanúbizonyosságot – akkor is, amikor a váradi nők fogságba hurcolásá-

³³ Domanovszky Sándor először pontosan adja vissza a Dubnici Krónika prózarészében megadott datálást (DOMANOVSKY, „Dubnici...”, 400.), majd a nélkül említi a kilencsoros szövegben szereplő keltezést, hogy jelezné annak eltérését az előbbitől (Uo.), végül pedig arról ír, hogy az elbeszélés „február 6-ára határozza meg” a „betörés idejét”: Uo. 444–445. Vagyis a végén kiköt a Dorottya-napi téves datálásnál. Teke Zsuzsa február 8-át adta meg a támadás időpontjaként: in *Magyarország történeti kronológiája*, főszerk. BENDA Kálmán (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981–1983), I: 295. A két változat azonban a prédálók távozását kötötte a naphoz, vagyis a Dorottya-nap utáni kedddhez, illetve Dorottya harmadnapjához. Egy XVI. század eleji feljegyzésben is tetten érhető, hogy az egyszerűbb téves megoldás miként szorítja ki a tragikus esemény helyes dátumát. A prédikációkat tartalmazó ferences kódex (egykor a gyulafehérvári Batthyány-könyvtár kézirata) kőtetéslábjára rótt bejegyzés szerint a „törökök” az 1474. év második havában, hétfői napon, vagyis Szent Dorottya szűz és mártír ünnepén (*feria secunda mensis secundi scilicet die festo Beate Dorothee virginis et martiris*) csaptak le Váradra: *Catalogus concinnus librorum manuscriptorum Bibliothecae Batthyányanae*. Exaratus per Robertum SZENTIVÁNYI. Editio quarta... (Szeged: Bibliotheca Universitatis Szegediensis, 1958), 241. (Nr. 458.) Márpedig Szent Dorottya ünnepe (február 6.) abban az évben vasárnapra esett, a tragédia ugyanakkor – mint láttuk – valóban hétfőn vette kezdetét.

³⁴ A fordítás első közlése: TÓTH István, „A Magyi János-kódex verseiből”, *Forrás* 18, 3. sz. (1986): 21.

nak elődjétől örökölt felemlegetése mellé két ízben is társított a nemi erőszak képzetét felkeltő megfogalmazást (*Thurci... mulieres... perturbarunt, ... et voluntati eorum subiugarunt*). Az „ősváltozatóból” vehette a kétsoros, kronosztichont tartalmazó verset, melyet az általa kialakított szöveg élére helyezett. Ha különösen nagynak tartjuk figyelmetlenségét, akkor elképzelhető, hogy ő maga társíthatta vagy akár írhatta a kilencsoros „verset” az átalakítva továbbhagyományozott, ám mégiscsak mástól származó prózai részhez, illetve kétsoros költeményhez. Valószínűbb azonban, hogy nem ez az átdolgozó, hanem egy az „ősváltozatót” nem ismerő személy – akár maga Magyi János – helyezhette a Várad felprédálásáról kialakított kompozíció végére a máshol fellelt (esetleg általa írt?) kilencsorost. A formuláskönyvben a kompozíció egészét bevezető cím azonban minden bizonnyal Magyitól származik. Kedvelte az *epitaphium* szót, és hajlamos volt máskor is avval jelölni e szűkebb műfaji megjelölésbe nem illő szövegeket. Így tett a kódex tizedik ívfüzetébe szintén saját kezűleg bemásolt, általa kifejezetten 1476-ra datált, *Epitaphium magnifici Iohannis de Hunyad, regni Hungarie gubernatoris* című, máshonnan nem ismert mű esetében is, mely Hunyadi utolsó napjainak eléggé általános bemutatása után temetési beszédbe illően magasztalja az elhunytat.³⁵

Számára kedves címet fabrikálva a szövegnek miért másolhatta be vajon Magyi János magánhasználatú formuláskönyvébe a váradi tárgyú elbeszélést? A kódex többi hasonló szövegétől eltekintve, vagy azok pusztá létezését szem előtt tartva akár merő történeti érdeklődésre is visszavezethetnénk a *notarius* e döntését. Itt csak megelőlegezni tudom: a formuláskönyv egyéb történeti szövegeinek többsége vagy megengedi Mátyás bírálatát, vagy annak hangot is ad, így a váradi tragédiáról írt szöveg felvétele a gyűjteménybe nem ártatlan „antikvárius” érdeklődés következménye lehetett. Mint ismert, a más irányú háborúkkal szemben a „török” elleni küzdelem elsődlegességének követelése az 1470-es évek elején-közepén ellenzéki szólamná vált. Ezt országgyűlési végzések sora tanúsítja az 1470. évi *decretum* bevezetőjén kezdve, mely kimondja, hogy a megajánlott adó nem csak a csehek, hanem főleg az „alsó részeket” pusztító „törökök” elleni védelemre fordítandó.³⁶ Kifejezetten a „váradi sokk” eredményezhette az 1474-es, illetve az 1475-ös *decretumok* rendelkezéseit, melyek kizárólag a „török” elleni harcra rendelik a *subsídiumot*.³⁷ E két cikkely közül az előbbit éppen akkor alkották meg, amikor a király Boroszlóban készült megmérkőzni a lengyel és a cseh királlyal; az országgyűlési végzések ekkor több kérdésben is kihívást intéztek az uralkodói autoritás ellen.³⁸ Az utóbbi rendelkezés viszont a szabácsi hadjárat a király szándéka szerinti politikai előkészítését szolgálta. A vár bevétel után Mátyás a nehezen elért, legfeljebb taktikai jelentőségű sikert ország-világ előtt szétkürtölve kívánta korábban megkopott „törökverő” hírét helyreállítani. Ami a hazai

³⁵ A cím: MAGYI..., 197 (, 9–10); a datálás: Uo. 201 (, 20–21).

³⁶ *Decreta...*, 1458–1490, 185.

³⁷ Uo. 215. (c. 8.), 223. (c. 2.).

³⁸ Az 1474. őszi politikai válság eltérő értékelései: KUBINYI András, *Mátyás király* (Budapest: Vince Kiadó, 2001), 98–99.; HORVÁTH Richárd – NEUMANN Tibor, *Ecsedi Bátor István. Egy katonabárió életpályája (1458–1493)* (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2012), 35–37., különösen 37. o., 148. j. (Horváth Richárd része).

közvélemény tájékoztatását illeti: meglehet nemcsak az esemény felkeltette közfigyelem kereskedelmi célú kiaknázása, hanem a királyi propaganda terjesztése is indíthatta a *Szabács viadala* esetleg német anyanyelvű szerzőjét, amikor megalkotta a *Reimchronik* műfajába illeszkedő – töredékben ránk maradt – művét.³⁹ Figyelemre méltó, hogy Magyi János éppen a látzólag osztatlan „törökellenes” örömmámor hónapjaiban látta jónak, hogy frissen megkezdett kódexébe bemásolja a váradi vérszről szóló, a királyt amiatt kárhozható sorokat. Úgy látszik, hogy a *Szabács viadala* vagy nem jutott el hozzá, vagy nem felelt meg felfogásának.

Az „ősváltozat” és Magyi gyűjteménye között valószínűsíthető közvetítő léte nem csak egy filológiai kérdés tisztázásához járul hozzá. E tény fényt vet arra, hogy a korábban véltnél szélesebb körben terjedt el ez az országos jelentőségű tragédia ódiumát az uralkodóra hárító írás. Nem egyetlen, konkrét sérelmek kiváltotta nagyúri harag zsoldosaként tollat ragadó kompilátor művével állunk tehát szemben. A szóban forgó közvetítő szöveg kézzel másolt röpiratként terjedhetett, melynek élen cím gyanánt a kronosztichont magába foglaló kétsoros költemény állhatott. Kézenfekvő lett volna, ha ez a röpirat az 1474. őszi országgyűlésre készülve lát napvilágot (ebben az esetben nem lehetett volna része az István moldvai vajda győzelmére utaló kilencsoros versszerű szöveg). A Magyi – az ország legfontosabb vásáros helyén található – pesti műhelyébe utat találó röpirat immár látnunk enged, hogy Mátyás bírálatának igénye nem lehetett jelentéktelen az 1470-es évek közepe hazai politikai társadalmának nem analfabéta szegmensében.⁴⁰

PÉTER MOLNÁR

Cult and criticism in the historical narratives of the Magyi Formulary: The different variants of *Epitaphium super excisione urbis Waradiensis*

The formulary or *ars dictaminis* manual of János Magyi, a notary in Pest between 1476–1493, contains several historical narratives that criticize King Matthias, which was unique in the period of his rule. In the *Epitaphium super excisione urbis Waradiensis*, for example, the author makes the king responsible for the plunder of Várad (Oradea) by the Ottomans. Another version of the story was preserved in the so-called Dubnic Chronicle, ordered by the Drágfi family. In this paper it is argued, in opposition to earlier hypotheses that the version of the narrative in the Magyi Formulary does not originate from the chronicle, but both likely stem from a common source, which may well be a historical compilation largely surviving in the Dubnic Chronicle. The revised version contained in the Formulary, transmitted in a pamphlet on the Várad incidence, derives from the latter.

³⁹ A kommentált kritikai kiadás: IMRE Samu, *A Szabács viadala* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1958), 6–28. A szöveg műfajáról és szerzőjéről Jankovits László és Ötvös Péter közléseit felhasználó összegzés: BOGNÁR Péter – HORVÁTH Iván, „Szabács viadala”, in „*Látjátok jeleim...*”, szerk. MADAS Edit (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2009), 152–155. Míg Galeotto Marzio általánosságban említi, hogy Mátyás asztalánál magyarul énekeltek a nevezetes vitézek tetteiről (c. 17., § 8.), addig ugyanő kifejezetten az 1479. júliusi olomouci, avagy olmützi találkozó kapcsán ír egy a királyt ritmikus német nyelvű szöveg felolvasásával vagy elszavalásával magasztaló túlbuzgó előadóról (c. 23., § 1.): GALEOTTUS MARIUS NARNIENSIS, *De egregie, sapienter, iocose dictis et factis regis Mathie ad ducem Iobannem eius filium liber*, edidit Ladislaus JUHÁSZ (Lipsiae: Teubner, 1934), 18. és 23.

⁴⁰ Ebből a szempontból is figyelemre méltó az a tény, hogy a szóban forgó szöveg a formuláskönyv azon első egységét alkotó oklevelek közé ékelődve maradt fenn, melyekhez Magyi János a királyi kancelláriában juthatott hozzá: DRESKA, „A Magyi-formulárium”, XV–XVI.

SIMON LAJOS ZOLTÁN

Mátyás, a bosszúálló.

Allúziós technika és uralkodókép Alexander Cortesius

*De laudibus bellicis Matthiae Corvini Hungariae regis
című eposzában*

Cortesius és Ugolino Verino

Hunyadi Mátyás tetteiről az 1480-as években két epikus költemény született. A firenzei Ugolino Verino (1438–1516) az 1484-ben Mátyásnak ajánlott *Epigrammatum libri VII* élére helyezte a *Triumphus et vita Mathyae regis admiranda, versu heroico percursa* című, 195 soros panegyricusát. Verino atyai barátságot ápolt a Rómában működő, de erősen firenzei kötődésű Alessandro Tommaso Cortesivel (1460–1490),¹ aki 1487/88 körül, először nyomtatásban, Rómában jelentette meg művét, majd némileg átdolgozva, díszkézirat formájában küldte el a magyar uralkodónak, *De laudibus bellicis Matthiae Corvini Hungariae regis* címmel.² A két humanista kapcsolatát a kutatás régóta számon tartja, a műveik közötti párhuzamokra azonban kevés figyelmet fordítottak, jóllehet az ifjú Cortesius mintája kétségtelenül az immár hírneves Verino műve volt. A *Triumphus* az epigrammákhoz írt monumentális kommentárjában F. Bausi vetette össze Cortesius eposzával, s összesen tizennégy helyen mutatta ki Verino hatását.³ Ez a lista még bővíthető lenne, így pl. átsiklik Cortesius azon sora fölött, mely Nándorfehérvár nevét a csatatéren fehérlő csontokból magyarázza: „nunc Albam appellant, albert quando ossibus arva”, *De laud. bell.* 65, Verinonál: „alba suis inhumatis ossibus arva”, *Triumph.* 142. A két költemény prooemiumait, valamint Szilágyi Erzsébet álmának mindkét műben meglévő jelenetét Chr. Harrauer elemezte.

¹ Cortesius eposzához alapvető tanulmány SZÖRÉNYI László, „Panegyricus és eposz: Zrínyi és Cortesius”, in SZÖRÉNYI László, *Humok és jezsuiták – Fejezetek a magyarországi latin bonfoglalási epika történetéből*, (Budapest: Nap Kiadó, 2018), 48–60. Cortesius pályafutásáról: Florio BANFI, „Alessandro Tommaso Cortese glorificatore di Mattia Corvino re d’Ungheria”, *Archivio Storico per la Dalmazia*, 23 (1937): 135–160. Alison BROWN, „Between curial Rome and convivial Florence: literary patronage in the 1480s”, *Renaissance Studies* 2 (1988): 208–221. A Cortesiek családjáról: John F. D’AMICO, *Renaissance Humanism in Papal Rome: Humanists and Churchmen on the Eve of Reformation* (Baltimore and London: The John Hopkins University Press, 1983.) Paolo Cortesiről: SZÖRÉNYI László, „A lángész, a barbár és a majom: Paulus Cortesius Janus Pannoniusról”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 115 (2011): 189–196. A humanisták Mátyás-képéről: KLANICZAY Tibor, „A keresztshad eszméje és a Mátyás-mítosz”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 79 (1975): 1–14; PAJORIN Klára, „Humanisták birodalomeszménye és Mátyás király”, in *Erdély reneszánsza*, I, szerk. GÁBOR Csilla, LUFFY Katalin, SIPOS Gábor (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 2009), 25–34.

² Alexander CORTESIUS, *De laudibus bellicis Matthiae Corvini Hungariae regis*, edidit Iosephus FÖGEL, BSMRAe Saeculum XV (Lipsiae: Teubner, 1934.) A költemény datálásához HAVAS László, „A. Cortesius panegyricusa Mátyás és a pápaság diplomáciai érintkezéseinek tükrében”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 69 (1965): 323–327.

³ UGOLINO VERINO, *Epigrammi*, a cura di Francesco BAUSI (Messina: Sicania, 1998.)

Mivel tanulmánya a Hunyadiak eredetmondáját vizsgálja, érthető, hogy a további részekre már nem tért ki.⁴

A következőkben tehát a két kiséposzt összehasonlítva vizsgáljuk Cortesius allúziós technikáját, valamint az ebből kibontakozó uralkodóképet.

Fontos azonban megjegyezni, hogy Verino terjedelmes munkásságából nemcsak a *Triumphus* hatása igazolható. Bizonyosnak látszik, hogy Cortesius műve megírásakor már ismerte atyai jó barátja főművét, másfél évtizede készülő regényes történelmi eposzát, a *Carliast*,⁵ vagy annak legalábbis egyes részeit. Erre utal a szövegszerű megfelelések nagy száma. Jó példa azon jelenet, mely Máttyást a bibliai Sámsonhoz hasonlítja:

„Talem belligera miscentem proelia mala
Crinibus et vastis fretum Samsona lacertis
Saepe Palaestinas fama est mactasse phalanges.
Ipse ruens rapido per strata cadavera cursu
Caesorum informes cumulis addebat acervos
Pulsabatque acies mala stridente coruscas.” (880–885)

E hasonlat szövegében a „vastis lacertis”,⁶ a „per strata cadavera cursu”,⁷ a „caesorum acervos”⁸ olyan fordulatok, melyeknek a római költészetben nincsen közvetlen párhuzama, a közös forrás tehát kizárható. Hasonló a „purpureo cruore”,⁹ a hajnal kocsijának leírása,¹⁰ vagy a Vörös-tenger homokjában drágakövek után kutató bennszülött képe.¹¹ Azon jelenet, melyben Hunyadi János égi székéren távozik a földi világból, sokat merít az ókeresztény költészetből, de ihletője valószínűleg a *Carliás* azon jelenete, melyben Nagy Károly Rafael arkangyal társaságában emelkedik az égbe:

„Haec memorans dulci genitor dedit oscula nato
Et simul astrigeris conscendit in aethera bigis,
Aelius ut Solyma vates levis excitus aura
Egit sidereo candentes igne quadrigas...” (320–323)¹²

⁴ Christine HARRAUER, „Mythos als Propaganda: Matthias Corvinus und die Legenden über seine Herkunft”, *Acta Antiqua* 43 (2003): 407–422.

⁵ Modern kiadás és kommentár: Ugolino VERINO, *Carliás: ein Epos des 15. Jahrhunderts*, erstmals hrsg. von Nikolaus THURN (München: Fink, 1995); Nikolaus THURN, *Kommentar zur Carliás des Ugolino Verino*, (München: Fink, 2002.)

⁶ „ferre mox vastis iaculatus pila lacertis”, *Carl.* 12, 272

⁷ „nos alacres raptó per strata cadavera cursu”, *Carl.* 2, 388

⁸ „caesorum tamen ingentes Albertus acervos”, *Carl.* 11, 281

⁹ *De laud. bell.* 344: „purpureo niveos humeros dum caesa cruore”, vö. *Carl.* 2, 354: „umbraque purpureo fugit maculata cruore”

¹⁰ *De laud. bell.* 934: „roscida puniceis oriens Aurora quadrigis”, vö. *Carl.* 1, 452: „crastina puniceis cum lux invecta quadrigis”

¹¹ *De laud. bell.* 53: „veluti rubrae dubitat rimator harenae”, vö. *Carl.* 2, 366: „rubrae dives sulcator harenae”

¹² Vö. *Carl.*, *Paradisus*, 505–509: „Dixit et ardentis Carlo comitante quadrigas / Ascendit, caelique plagam quibus ocior Euro / Tranabat. Celerique ambo per inane volantes / Vectantur curru, dorso velut ignea moles / Nubiferi Heliam Carmeli substulit olim.”

A *Triumphus*ból Cortesius főként a csatajelenetekhez vesz át motívumokat, így a vértől habzó, holttesteket sodró Dráva képét.¹³

Am a szövegszerű megfeleléseknél sokkal lényegesebbek a két panegyricus közötti különbségek. A *Triumphus* az *Epigrammák* nyitódarabjához illően arányos terjedelmű, mindössze 195 sornyi miniatűr eposz, mely Mátyás életének rövid foglatát („versu heroico percursa”) adja. Verino a költemény végén mentegetőzik, hogy tárgyának bősége („rerum copia”, 188) kifogott rajta, ezért jobbnak látta a futólagos elbeszélést („perstrinxisse sat est”, 189). Ennek megfelelően a mű szerkezete is világos és áttekinthető. A rövid prooemium után rögtön Szilágyi Erzsébet álmát látjuk (7–21), majd a gyermek Mátyás neveltetését (22–40), királlyá választását (41–65), az ország belső rendjének helyreállítását (66–78), s az első részt a magyarok vitézségének dicsérete zárja (79–88). Az eposz második felét két nagy hadi esemény foglalja el: az 1479-es délvidéki hadjárat és Otranto fölszabadítása (144–165), végül Mátyás hadvezéri erényeinek bemutatása (167–180). A himnikus hangvételű lezárás (181–195) Mátyást mint a kereszténység pajzsát és lándzsáját magasztalja. A csatajelenetek ellenére szinte derűs hangvételű költemény Mátyás pályafutását töretlen diadalmenetként írja le, melyet nem árnyékolnak be tragikus események. Jellemző példa, hogy Hunyadi László kivégzését meg sem említi, Mátyás raboskodásának is mindössze két sort szentel a diadalmas királyválasztás részletező leírása előtt.

Cortesius, bár a *Carliashoz* hasonló nagyeposzra nem vállalkozott,¹⁴ művét sokkal grandiózusabbá tette azáltal, hogy fölépítésében a claudianusi panegyricust vette mintának,¹⁵ s olyan jeleneteket iktatott be, mint Isten szózata Szűz Máriához (137–183), Messalla Corvinus megjelenése Mátyás álmában (467–500), vagy Allecto fölléptetése (675–746).¹⁶

Vannak azonban más, szembetűnő különbségek is. A törökre mindkét költő használja a *Scythia*, *Scythicus* elnevezést, emellett Verino használja, Cortesius azonban föltűnően kerüli a *Teucert*, mely a kor elterjedt fölfogását tükröző, a törökök trójai eredetére utaló elnevezés.¹⁷ Verino Mátyás római származására még csak nem is utal, Cortesius nem győzi hangsúlyozni. Verino Magyarországra és a magyarokra kizárólag az *Ungaria*, *Ungarus*, *Pannonia*, *Pannonius* neveket használja, Cortesiusnál viszont az *Ungarus* / *Hungarus* hiányzik, csak a *Pannonia*, *Pannonicus*, *Pannon* fordul elő, emellett pedig a *Hunnus*, *Hunnicus*. Azon

¹³ *Triumph.* 130–131: „Intumuit rapidus spumanti sanguine Drausus / vorticibusque atris prostrata cada-vera volvens...”, vö. *De laud. bell.* 424–425: „Tepidas Oderae cruor inficit undas / involvitque ruens labentia corpora vertex.”

¹⁴ A történeti tárgyú nagyeposz helyéről az udvari költészetben: Kristen LIPPINCOTT, „The neo-Latin historical epics of the north Italian courts: an examination of 'courtly culture' in the fifteenth century”, *Renaissance Studies* 3 (1989): 415–428.

¹⁵ Claudianus hatását részletesen elemzi SZÖRÉNYI, „Panegyricus és eposz...”, 54.

¹⁶ Cortesius Vergilius-imitációjához: PAJORIN Klára, „Humanista irodalmi művek Mátyás dicsőítésére”, in *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára*, szerk. RÁZSÓ Gyula, V. MOLNÁR László (Budapest: Zrínyi Kiadó, 1990), 333–361.

¹⁷ SZILÁGYI Emőke Rita, „Teucrisive Turci. Egy ideologikus elnevezés története a 15. századi latin nyelvű művekben”, in *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*, szerk. ÁCS Pál és SZÉKELY Júlia (Budapest: Balassi Kiadó, 2012), 283–298.

hadvezérek között, akiket Mátyás fölülmúlt, megemlíti Attilát is (1131), Hunyadi Jánost pedig következetesen *Hunniades*-nak nevezi.

A hunokra mindkét esetben hangsúlyos helyen, föltűnő műgonddal megformált verssorokban utal. Már Verino is kiemeli a harcias természetű magyarok fegyverforgatásban való jártasságát („Ungarus hanc unam didicit mavortius artem”, 79). Ezt a dicséretet Cortesius Hunyadi János Mátyásnak szóló intelmeibe szövi bele: a táborozásban meg-edződött, veszélyekhez szokott hunok („duratum castris Hunnum assuetumque periclis”, 300), egyetlen vállalkozásában sem fogják cserben hagyni. A másik szöveg hely szintén hangsúlyos, az ellenséges csatasorok között száguldozó, ezeket halálba küldő Mátyást nevezi *rex Hunnicus*-nak:

„Agrina per medios volitans rex Hunnicus hostes,
Agrinis ipse instar totius milia leto
Multa dat et vastam diversa strage ruinam.” (800–802)

Cortesius kitűnő érzékkel az *Aeneis* egyik legszebben archaizáló sorát, az egyszemélyes hadseregként vonuló Clausus képét („agmen agens Clausus magnique ipse agminis instar”, *Aen.* 7, 707) ötvözi az Aeneas-t őrjöngve üldöző Turnuséval („multa virum volitans dat fortia corpora leto”, *Aen.* 12, 328). Egy másik sorban, melyet a díszkézirat szövegéből a költő végül kihagyott, Mátyás mint „pater Hunnicus” tűnik föl.¹⁸ Ismeretes, a hun–magyar azonos-ság kedvező színben való ábrázolása korántsem volt megszokott az itáliai humanisták körében. Ritka kivétel a milánói Giovanni Marliani ünnepi beszéde, melyet Corvin János és Bianca Maria Sforza formális házasságkötésére írt. A vőlegény ősei között Attilát is föl-magasztalja, s Janus Pannonius követi beszédéhez hasonlóan¹⁹ kiemeli, hogy a Leó pápával való találkozás után Attila békésen hazatért magyarjai körébe („ad Hungaros suos”).²⁰ A közvélekedést jobban tükrözi Flavio Biondo *De gestis Venetorum* című műve, melyben a hunokat, gótokat, longobárdokat, magyarokat, szaracénokat, s végül a törököket egységű népekként, a kereszténység ellenségeiként sorolja föl, Velencét pedig az isteni gondviselés által létrehozott végvárként dicséri, mely e barbár népek rohamait föltartóztatja.²¹

Szilágyi Erzsébet álma

A föntiek alapján világos, hogy Cortesius, bár kiindulópontként Verino költeményét használta, más forrásokból dolgozott, mint mestere. Nemcsak Mátyás és környezete hunokról

¹⁸ „Haud secus invigilat pater Hunnicus armis...” Alexander CORTESIUS, *De laudibus bellicis* ..., 30.

¹⁹ Janus Pannonius követi beszédéhez SZÖRÉNYI László, „A diplomáciailag felhasznált Attila”, in SZÖRÉNYI László, *Hunok és jezsuiták...*, 15–28. Az Attila-kultusz hatalmas szakirodalmában is jól eligazít TUBAY Tíziano, „Adalékok a Mátyás-kori Attila-kultuszhoz és a hun-toposz hátteréhez”, in *Scientiarum miscellanea: Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*, szerk. KASZA Péter – KISS Farkas Gábor – MOLNÁR Dávid (Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2017), 17–27.

²⁰ Anthony F. D’ELIA, „Genealogy and the Limits of Panegyric: Turks and Huns in Fifteenth Century Epithalamia”, *Sixteenth Century Studies* 34 (2003): 973–991.

²¹ James HANKINS, „Renaissance Crusaders: Humanist Crusade Literature in the Age of Mehmed”, *Dumbarton Oaks Papers*, 49 (1995): 111–207.

vallott fölfogását ismerte, hanem a magyar historiában is alaposabban tájékozódott. Magyar forrásainak pontos tisztázása alighanem reménytelen feladat lenne. Ám azon változtatások egy része, amelyek Verino eposzához képest művében megjelennek, éppen e tájékozottsággal magyarázható. Föltűnő példája ennek Szilágyi Erzsébet álma. Említettük, hogy Verino ezzel kezdi költeményét, ám a *perursiónak* megfelelően mindössze nyolc sorban adja elő:

„Virtutis iam mater erat praesaga futurae:
Se parere ingentem clipeum per somnia vidit
Ex adamante, trucidis quo tela immania turci
Pannonia arceret procul et contemneret hostem;
Ac prodire suis validam genitalibus hastam
Cernebat, cuius tremere Germania motu,
Illiricae Venetumque urbes ac Thracia fortis,
Pontus et Euxinus vertebat terga pavore.” (7–14)

Erzsébet tehát álmában acélpajzsot és lándzsát szül, s e két szimbólum visszatér a Mátyást magasztaló lezárársban, mintegy keretbe foglalva az egész költeményt a jószólomtól annak beteljesedéséig: „tu sacrosanctae es fidei fortissimus umbo / hastaque” (185–186).

Cortesius ezt a jelenetet 45 soros, színes elbeszéléssé bővíti (92–136), beleszőve a holló és a gyűrű Verinónál hiányzó legendáját is. Elisa, vagyis Erzsébet álmát idillikus környezetbe helyezi: egy félreeső völgyben, árnyas tölgy alatt elszenderül („Ipsa sub umbrosa fatorum nescia quercu / Carpebat placidam seclusa valle quietem”, 99–100), közben ujjáról lecsúszik a gyűrű, melyet egy holló ragad magával, majd a fa tetejére szállva az alvó ölébe ejti. De más maga az álom is:

„Huic puer in somnis, utero quem languida pleno
Gestabat, subito fetae circum ubera visus
Ludere et infantis facto velut agmine in ora
Plurima praecipiti labentia flumina cursu
Pectore sub magno dictu mirabile condi.” (101–105)

Chr. Harrauer a két álomleírást elemző tanulmányában föltételezi, hogy mindkét szerző Menandros Rhétor kézikönyvét használta, aki az alacsony származásúak (γένος ἄδοξον) dicséretéhez – az ősök magasztalása helyett – a születést megelőző csodajelek leírását javasolja, s az egyik, általa ajánlott *exemplum* Kyros története.

Harrauer figyelmét azonban elkerülni látszik, hogy Cortesius elbeszélését félreismerhetetlenül a Tiberis partján elszunnyadó Rhea Silvia Ovidius *Fasti*-jában olvasható története ihlette.²² A szövegszerű megfelelések mellett azonos a két elbeszélés szerkezete is. Miután Rhea Silvia fölébred, 12 soros monológban szól az álmában látott két pálmafáról, melyek közül az erősebb lombjaival beborította a világot. Erzsébet az őt fölébresztő hol-

²² „Dum sedet, umbrosae salices volucresque canorae / fecerunt somnos et leve murmur aquae; / blanda quies furtim victis obrepsit ocellis, / et cadit a mento languida facta manus.” (*Fasti*, 3, 17–20)

lóhoz intézi 15 soros fohászát, s hasonlóan számol be a sebes futású folyamokról, melyek fiának hódításait jelzik előre: „Ut quot ab innumeris manabant fontibus amnes, / tot sint regna meo late parentia nato” (124–125). Harrauer az Erzsébetnek árnyat adó tölgyfát – kissé homályosan – Mátyás életfajaként (*Lebensbaum*) magyarázza, a *fetae* genitivusi alakot (102) pedig egy bizonytalan kilétű nőalakra („um die Brust einer Muttergestalt”) vonatkoztatja, s óvatosan fölveti, hogy talán *Terra Materrel* lehet azonos.²³ Ám a *fetae* alak, akár genitivusnak, akár a *huic* névmással egyeztetett dativusnak vesszük, minden nehézség nélkül vonatkoztatható magára Erzsébetre.

Mint ismeretes, Kyros nagyapja azt álmodja, hogy leánya, Mandané testéből forrás fakad, mely egész Ázsiát elborítja. Ennek a történetnek egyetlen szoros párhuzama van, a magyar krónikák közismert Emese-mondája.²⁴ Egyáltalán nem zárható ki, hogy a folyam mint hatalmi szimbólum motívumát Cortesius nem Hérodotosztól vette át, hanem Emese történetét használta föl. Mással ugyanis aligha magyarázható, hogy – Verinotól eltérően – nem a görög-római mitológiában megszokottabb előjelet választott egy olyan jelenethez, amely Róma alapítójának mondáját hívja elő. A *flumina / amnis* megfelelője, az Anonymusnál olvasható *torrens* megtalálható a Budai krónikában, Thuróczynál és az őt követő Ransanus²⁵ *Epithomájában* is.²⁶ Tegyük hozzá, ha ismerte is Cortesius a hérodotosi elbeszélést, leírása jóval közelebb áll a magyar krónikákéhoz, hiszen Hérodotosnál éppen a hős anyjának álomba szenderülése hiányzik, és némiképp más a „fiziológiai folyamat” (Györffy György) is.²⁷ A gondosan megformált történet, meglehet, korántsem Mátyás köznemesi származását hivatott leplezni. Rhea Silvia megidézése Szilágyi Erzsébetet mitikus vonásokkal ruházza föl, mintegy a rómaiak ősanijához hasonítja, még sorsában is, hiszen egyik fiát ő is elveszíti, míg a másik birodalmat alapít. Megerősíti ezt, hogy a mitikus alakká for-

²³ „Mythos als Propaganda...”, 416.

²⁴ GYÖRFFY György, *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok* (Budapest: Balassi Kiadó, 1993), 42.

²⁵ LÁZÁR István Dávid, „Olasz történetírók Mátyás udvarában”, in *Corollarium. Tanulmányok a 65 éves Tar Ibohya tiszteletére. Acta antiqua et archaeologica. Supplementum XIII*, szerk. CZEROVSZKI Mariann, NAGYILLÉS János (Szeged, 2011), 145–150.

²⁶ „...matri eius in somnio innotuerat avis, quasi in forma Asturis veniens, dum esset gravida, et quasi de utero eius egrederetur torrens, ac in terra non sua multiplicaretur.” *Chronicon Budense*, ed. Iosephus PODHRACZKY (Budae, 1838), 35. „Nam mater illius dum esset gravida, vidit in somnis avem quandam in forma austuris ad se venire suoque in gremio caput reclinare, quodque ex utero illius torrens persplendissimus ortus fuisset, decurrensque in terra aliena extitisset multiplicatus, quod et factum est.” Johannes DE THURO CZ, *Chronica Hungarorum* 1. Textus, ediderunt Elisabeth GALÁNTAI et Julius KRISTÓ (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985), 59. „...ante enim quam partu ipsum edidisset, vidisse illum per quietem affirmabant asturem avem ad illum volasse seque insinuasse in illum uterum, ex quo fuisse mox ortum torrentem nimio splendore coruscum, illudque magna cum luce fluxisse ad remotissimam quandam orbis terrae partem, ibique perstitisse quidem, sed emisisse ex se undique radios, quibus oca omnia circumiecta lucem accipere videbantur, quia vero Hunnorum lingua somnus vocabatur alom, natum ex se filium illum nominasse Alomum.” Petrus RANSANUS, *Epithoma Rerum Hungararum*, curam gerebat Petrus KULCSÁR (Budapest: Akadémiai Kiadó 1977), 95, Index VIII, 3–4.

²⁷ Καὶ οἱ ἐγένετο θυγάτηρ τῆ οὐνομα ἔθετο Μανδάνην: τὴν ἔδοκεε Ἀστυάγης ἐν τῷ ὕπνῳ οὐρήσαι τοσοῦτον ὥστε πληῖσαι μὲν τὴν ἑωυτοῦ πόλιν, ἐπικατακλύσαι δὲ καὶ τὴν Ἀσίην πᾶσαν. Hérodotos, I, 107.

mált Mátyás bölcsőjénél *Gradivus pater* és Romulus együtt jelennek meg, s az újszülöttet vérükből való utódnak („nostro de sanguine... magne nepos”, 196–197) ismerik el. Valószínű, hogy Cortesius egyszersmind remélt magyar olvasóközönségéhez is alkalmazkodni kívánt, s Álmos csodás születésére utalva kívánta még inkább kiemelni Mátyás isteni elhivatottságát. Megkockáztatjuk, hogy a jószálm és a holló-monda összeolvasztását is az Emese álmában megjelenő *astur* ihlethette, hiszen Erzsébet, az imaformulák anaforikus invokációjával, mint Isten küldöttét szólítja meg:

„Corve sacer, longa superis gratissima vita,
Seu tu sponte venis nostri praesagus honoris,
Seu pater altitonans caelo te misit ab alto,
Adsis et tanto fortunes omine natum.” (112–115).

Mátyás születése

Verinót követi Cortesius Mátyás születésének és nevelkedésének elbeszélésénél is, de itt még inkább a *Kontrastimitation* szellemében. Verino 19 soros leírásának középpontjában egyetlen körmondat áll, melynek két, egyaránt ötsoros része Mátyás tanulmányait (26–30), illetve a hadviselésre való fölkészülését (31–35) részletezi. A retorika („Romanum eloquium”, 28), a költők, történetírók megismerése után belekóstol a szent tudományokba is („evolvitque sacrae divina volumina chartae”, 30). A katonai kiképzés a birkózás („inter et aequaevo nuda luctare palaestra”, 31) mellett elsősorban a lovaglás és az íjászat gyakorlását jelenti, melyben még a régi párthusokat is fölülmúlta volna („Parthorum certas potuit superare sagictas”, 35). Ez utóbbi részlet az ifjúkorában még nemeslelkű numida királyfi, Iugurtha neveltetésének sallustiusi elbeszélésre emlékeztet. A leírás első fele viszont Vergilius 4. eclogájából idézi föl a csodálatos gyermek tanulmányait: „vix prima adoleverit aetas, / artibus ipse bonis pueriles imbuit annos” (26–27).

Talán ez a vergiliusi áthallás ihlette meg Cortesius, hogy egy szinte önmagában is megálló, 88 soros *genethliacon* illesszen az eposz szövegébe, mely mind terjedelmét, mind szerkezetét tekintve Vergilius 4. eclogáját hívja elő. A szöveget három, Vergiliusra alludáló sor tagolja három elbeszélő egységre. Míg azonban a 4. eclogában a gyermek növekedésével párhuzamosan bontakozik ki a háborút nem ismerő aranykor, Cortesiusnál éppen fordítva, Mátyás arra születik, hogy rettentő háborúkat indítson a világot elborító barbárság ellen. Verinóval, sőt Vergiliusszal szemben itt szó sincs költők és történetírók olvasgatásáról. Az ecloga alaphelyzetének megfordítását már az is világossá teszi, hogy a 4. ecloga legvégén álló fölszólítás („incipi, parve puer, risu cognoscere matrem”, 60), ahol a kacagás a csecsemő isteni eredetét bizonyítja, rögtön a jövendölés elejére kerül. Mátyás fölnevet ugyan, de afölött érzett örömeiben, hogy máris a fegyvereket csörgetheti: „Incipi, dive puer, tenero vibrare lacerto / tela virum” (204–205). A *genethliacon* első részének (204–219) ez az újszülött Herculest is megidéző diadalmas nevetés az alapmotívuma. A bölcsőnél álló Mars megjegyzi, hogy a csópp Scipio, Caesar, Messalla Corvinus kacagott rá így valaha („mihi riserat olim”, 207), s ilyennek látja majd a világhódító Mátyást a gyászos arab és a megrettent indus is. A második rész („Vix fari poterat, brevibus cum longa

lacertis / Tela dari torvus patre exultante petebas”, 220–221) fő motívuma a rettenthetlenség (220–233). Mátyás gyönyörködik mindabban, amitől a kisgyermek megijed, a kúrtharsogásban, fegyvercsörgésben, az eleső katonák ordításában, a hajtógépek kilötte sziklakövek robajában. A harmadik, leghosszabb szakasz (234–271) Mátyás hadvezérré válását beszéli el. A kezdősor jellemző módon a 4. eclogának éppen azon sorát hívja elő, mely az aranykori béke kiteljesedését hirdeti: „Hinc, ubi iam firmata virum te fecerit aetas, / cedet et ipse mari vector...” (4, 37–38):

„Post ubi paulatim crevit robustior aetas,
Atque metus expers adolevit corpore virtus,
Non tergo, sed fronte vago notissimus hosti
Iam volucres solitus cursu praevertere cervos...” (234–237)

Ez a szöveghely azonban, a kettős imitáció remek példajaként, már nemcsak a 4. eclogát, hanem Catullus 64. carmenéből az Achilleusról jövőndőlő Párkák baljós énekét is félreérthetetlenül földézi:

„Nascetur vobis expers terroris Achilles,
hostibus haud tergo, sed forti pectore notus,
qui persaepe vago victor certamine cursus
flammea praevertet celeris vestigia cervae.” (338–341)

Cortesiussal, úgy tűnik, tisztában volt azzal, hogy Vergilius 4. eclogája a 64. carmen palinódiája, hiszen éppen Achilleus születésével ért véget a hésiódosi hősök kora, s vette kezdetét a vaskor. Sok más, korabeli panegyricusszal szemben alighanem éppen a vaskor és aranykor közötti válságos határhelyzet szuggesztív megjelenítése a *De laudibus* legfőbb jellemzője. A részletesen kidolgozott hasonlatokban a természeti erők tombolása, a felhőszakadások, megáradt folyók, a sáskarajok fekete felhői, a viharban hányódó hajók, a megbokrosodott állatok képei jól illeszkednek a költeményből kirajzolódó sötét és zűrzavaros világhoz.

A korabeli udvari költészetben számtalanszor találkozunk a 4. eclogából átvett motívumokkal, ezek azonban rendszerint az uralkodó által már megvalósított béke és virágzás leírására szolgálnak.²⁸ Unásig emlegetik Astraea visszatérését is, miként a Cosimo Medicit magasztaló Naldo Naldi: „Per te iam virgo terris Astraea redibat”.²⁹ Cortesiussnál ellenben *Astraea* nem csak a tisztaság és a szemérem szelíd istennője. Az eposz közepe táján a költő azt fejtegeti, hogy Mátyás nem elsősorban katonáinak és hadvezéri tapasztalatának köszönheti győzelmeit, hanem annak, hogy maga a földről elüldözött és vérig sértett istennő szólítja harcba:

²⁸ Erről legújabbban L. B. T. HOUGHTON, „The Golden Age Returns: Virgil’s Fourth Eclogue in the Panegyric of the Italian Courts”, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 78 (2015): 71–95.

²⁹ *Elegiae ad Laurentium Medicem*, 3, 11, 347.

„Non his, Matthia, modo formidabilis armis
 Militibusque venis, nec te solertia tantum
 Victorem aut duris facit experientia rebus,
 Sed quod prisca fides pietasque Astraetae virgo
 in pugnas te laesa ciet.” (656–657)

Az előképet megint csak a vaskor kezdetéről szóló elbeszélésben találjuk meg. Valerius Flaccus *Argonauticájának* 2. könyvében, amikor Iasón Hypsipylé társaságában időzik Lémnoson, borzasztó vihar sújt le a szigetre. Soha vadabb rettegés nem fogta el a halandókat, mert az égbe menekülő Astraeta követelésére Iuppiter a földre zúdította haragját.³⁰ E sorokat Cortesius lényegesnek tarthatta, mert az *incunabulum*ban még a kevésbé erőteljes „in pugnam rapuere” olvasható. „Exoriare, inquit, nostro de sanguine tandem, / Magne nepos, patriae decus et tutela ruentis” (196–197) – mondja Mars és Romulus a gyermek születésekor. Ez megint erős áthallás, hiszen az *exoriare* imperativus a római költészetben egyetlenegyszer fordul elő: amikor Dido megátkozta Aeneas minden sarjadékát: „Exoriare aliquis nostris ex ossibus ultor” (*Aen.* 4, 625). Mátyás tehát nem az aranykort elhozó, szabadító gyermek, *παῖς σωτήρ*, sokkal inkább annak ellenképe, az égi hatalmak kiválasztotta bosszúálló, új Achilles, akinek kedvéért Isten hajlandó elhalasztani a bűnbe merült föld elpusztítását.³¹

Mátyás, a bosszúálló

Csak e meglehetősen zord *genethliacon* után veszi kezdetét Mátyás pályafutásának nem kevésbé komor hangvételű elbeszélése Hunyadi János halálával, majd Hunyadi László tragikus történetével, mely ismét kerek, önmagában is megálló *epicedium* (328–355). Hogy ennek Cortesius nagy jelentőséget tulajdonított, jelzi, hogy László halálának leírása kétszer is szerepel, mivel végzetét már a halálos ágyán fekvő atyja megjövendöli:

„Iam propior mors atra ruit. Quid lactea colla,
 Quid flavos calido conspersos sanguine crines
 Commemorem? Heu, tenero, sanguis meus, occidis aevo,
 Proiciis et truncum ferro ceu victima corpus!
 O dolor, o lachrymae, dulcis Ladela, tuorum!” (284–288)

Ez a részlet megint csak a 64. carment idézi, az Achilles sírján föláldozott Polyxena alakját: „quae, velut ancipiti succumbens victima ferro, / proiciet truncum summisso poplite corpus” (64, 368–370). Csak ezt követi maga az elbeszélés, középpontjában László kivégzésének történetileg hű leírásával („terque quaterque ferus nequiquam fortia lictor / colla ferit”, 342–343), mely egyszerre hívja elő az *Aeneis*ből az ifjan elhunyt Marcellus

³⁰ „Saevior haud alio mortales tempore gentes / terror agit; tunc urget enim, tunc flagitat iras / in populos Astraeta Iovem, terrisque relictis / invocat adsiduo Saturnia sidera questu.” (*Arg.* 2. 361–364)

³¹ E motívum részletes elemzése: SZÖRÉNYI, „Panegyricus és eposz...”, 55–57.

elsíratását („Heu pietas” 340,³² és Euryalus halálát („purpureo niveos humeros dum caesa cruore / infecit cervix”, 344).³³

Ezek után nem meglepő, hogy Mátyás háborúinak leírásaiban Cortesius szinte tobzódik az apokaliptikus képek halmozásában. Föltűnően vonzzák a legkülönfélébb, félelmetes természeti jelenségek. Kirívó példa: mikor az éjszaka csöndjében megjelenő Messalla Corvinus átadja Mátyásnak Aeneas ősrégi, de Vulcanus által gondosan följújtott fegyverzetét, az ifjú király vad ujjongását a Volterra melletti Valle del Diavolo sisteregye kitörő kénes-bórsavas gejzirjeihez (*soffioni*) hasonlítja:

„Qualis ubi Etruscis Volaterrae in finibus urbis
Aetnaeo par flamma iugo de rupe cavata
Exilit, aspirant Boreas si forte Notusque,
Sulphureos tum terra vomens eructat acervos
Acrius ignescuntque magis per nubila flammae
Sibilaque ingeminant latrantibus effera saxis.” (507–512)

A minta itt Silius Italicus,³⁴ de mivel Cortesius san gimignanói volt, biztosra vehetjük, hogy a leírás, így az ugató sziklák képe személyes élményen alapul. Jellemző, hogy még a *Georgicá*ból is az Aetnából kilövellő tűzgömbök képét imitálja.³⁵ A *Kontrastimitation* szemléletes példája a madarak dúslombú lakóhelyének képe Lucretius Venus-himnuszából: „frondíferasque domos avium camposque virentis” (1, 18). Ezt az idilli hangulatú hexametert Cortesius egy vihar-hasonlatba illeszti be, mely az ellenségre törő Mátyás erejét illusztrálja, s amely nemcsak a madárfészkeket sodorja magával, hanem a fák lombjait is valósággal leborotvtálja:

„Post ignes rutilos et crebra tonitrua, praeceps
In silvam per inane ruit magnoque fragore
Frondiferas avium sedes atque alta volucrum
Culmina perpetuum geminans quatit ictibus imbrem
Et rapido tonsos prosternit turbine ramos.” (563–567)

Verino is él azon epikus hasonlattal, hogy Mátyás úgy csap le az ellenségre, mint ragadozó madár a galambokra („ut chillo columbos”, *Triumph.* 120). A nem éppen klasszikus *chillo* („karvaly”) helyett Cortesius az *accipitert* használja ugyan, ám a szokatlan *Hyperboreus* jelzővel és a háztetőre riadtan visszazálló galambok váratlanul realista rajzával nemcsak az elcséptelt hasonlatot eleveníti meg, hanem a kiszemelt zsákmány iránt is szánalmat kelt:

³² *Aen.* 6, 878: „Heu, pietas, heu prisca fides...”

³³ *Aen.* 9, 432–435: „Voluitur Euryalus leto, pulchrosque per artus / it cruor inque umeros ceruix collapsa recumbit: / purpureus veluti cum flos succisus aratro.”

³⁴ „sulphureum vomit exeso de vertice fumum. / Ast Aetna eructat tremefactis cautibus ignis...” (*Pun.* 14, 57–58)

³⁵ *De land. bell.* 143: „immittamque globos flammaram in viscera terrae,” vö. *Georg.* 1, 143: „flammaramque globos liquefactaque volvere saxa.”

„Qualis Hyperboreum penna crepitante columba
Accipitrem fugit et praiceps in tecta revertit.” (869–870)

Visszajára fordítja a georgikus idillt is, amikor a seregeit csatarendbe állító királyt a domboldalt szőlőkarókkal betelepítő vincellérhez hasonlítja: „structus ager sudibus cannisque palustribus horret” (896). Csak Avienusnál találkozunk a viperákból font ostort csattogtató Bellona képével.³⁶ Cortesius ezt egy 11 hexameternyi körmondatba olvasztja be, mely szintén a nekibőszülten hadakozó, megáradt folyóként mindent elsodró Mátyás haragját hivatott érzékeltetni:

„...Atque, ubi crudescit furiarum verbere caedes
Et fera vipereo saevit Bellona flagello,
Non secus aggeribus ruptis torrentia torquent
Saxa simul, simul omne pecus silvasque natantes:
Non impune tibi quisquam venit obvius ultro
Irritatque acres animos iramque lacessit.” (1115–1120)

Még különösebb azon elbeszélés, mely valószínűleg Mátyás 1467-es moldvai hadjáratára utal. Miután ugyanis a király átkel a járhatatlan hegygerincen („inexuperabile dorsum”, 906), az Aquilo jeges szárnyai alatt kóborló szarmaták és geták kietlen földjére jut. E zord tájék leírása a barbár népekre alkalmazott toposzokat használja, így a szekéren szállítható lakóházak képét, ám ezeket rendhagyó módon az egyszerű vidéki élet idilli motívumaival vegyíti. A barbár föld békéjét már Mátyás érkezésének pusztá híre is földülja. Ökröt-ekét odahagyva futnak a szántóvetők, elrejtőznek a pásztorok, gazdátlan csatangolnak a csordák, az anyák keblén fölsírnak a csecsemők, a várandós anyák riadalmukban elvetélnék:

„Ergo, vagus toto peragrat quem Sarmata tractu,³⁷
Quem Geta quemque Aquilo glacialibus obruit alis,
Ut procul insonuit Corvini nuntia late
Fama ducis, linquunt tauros et aratra coloni
Aviaque aversi sese in deserta relegant
Pastores, errant incustodita per agros
Armenta, at curvis trahitur casa pendula plaustris,³⁸
Diique Lares frugesque focusque et parva supellex.
Saepe puer carae nutricis ab ubere pendens
Continuit querulos audito nomine fletus.
Quin etiam subito partum clangore tubarum
Territa abortivum rapta nurus edidit alvo...” (913–922)

³⁶ *Orb. terr.* 1362: „vipereo late Bellona flagello / increpat, et magno tremuerunt regna pavore.”

³⁷ Seneca, *Phaedra* 71: „vacuisve vagus Sarmata campis”; Seneca, *Phaedra* 167: „vagi campis Getae”

³⁸ Silius Italicus, *Pun.* 3, 290–291: „Nulla domus; plaustris habitant; migrare per arva / mos atque errantes circumvectare penates.”

A főnti példák talán igazolják, hogy Cortesius egyik jellemző allúziós technikája az antik költészet idilli képeinek gyakori megidézése, majd lerombolása. Ezek az áthallások a hadviselő, kíméletlenül pusztító Mátyást majdhogynem ambivalens jelenséggé teszik. Valószínű, e vad jelenetek halmozása azzal is magyarázható, hogy Cortesius egy másik panegyricust is tervezett, immár a békeidők alkotó uralkodójáról, és a két mű egymást kiegyensúlyozta volna. Ez azonban önmagában nem magyarázza meg Mátyás féktelen háborús őrvongását. Fölmerül a kérdés, vajon nem a hunokhoz, illetve a magyarokhoz kötődő, irgalmatlan dúlás-pusztítás toposzát változtatja-e Cortesius pozitív értelművé? E háborúra termett nép egykor a keresztény világot fenyegette végromlással, most nem kisebb harci dühvel támad a kereszténység ellenségeire. Láthattuk, Hunyadi János halálos ágyán éppen a vakmerő, harcedzett, de hűséges és istenfélő hun népben jelöli meg fia legfőbb támaszát, mely a barbár népek erényeit megtartotta, de immár a kereszténység szolgálatába állította. Hiszen a háborút maguk az égiek indítják, Mátyás csak bosszúálló eszköz a kezükben:

„Inde chorus divum caelique exercitus omnis
Pro te bella manu telis infesta ciebant;
Ipse pater superum, summo tibi Christus Olympo
Propugnator erat.” (261–264)

Cortesius tehát Verino eposzát imitálja ugyan, ám uralkodóképe, történet szemlélete, és egész költői világa gyökeresen különbözik a firenzei mesterétől. Bonfinihoz hasonlóan Mátyás római genealógiáját összeegyezteti a magyarok hun eredetével, a *secundus Attila* isteni küldetésének és a kereszténység védőbástyájának gondolatával. Egyszermind a római költészet alapszövegeit invenciózusan újraírva, némelykor az uralkodó dicsőítésének közhelyeit visszajára fordítva szinte látomásszerű jeleneteket alkot, messze túllépve a hasonló tárgyú művek néha fárasztó frázisain. Méltán tartották ígéretes tehetségnek a kor nagy humanistái, Poliziano, Ficino, Marullus, Mantuanus, és Zsámboky János is jó érzékkel emelte be Bonfini-kiadásának függelékébe.

LAJOS ZOLTÁN SIMON

Matthias Corvinus, the Avenger: The technique of allusion and the representation of the ruler in Alexander Cortesius' *De laudibus bellicis Matthiae Corvini Hungariae regis*

In the 1480s, two epic poems were composed about the military deeds of Matthias Corvinus: Ugo-lino Verino's *Triumphus et vita Mathyae regis admiranda, versu heroico percursa*, (1484), and Alexander Cortesius' *De laudibus bellicis Matthiae Corvini Hungariae regis* (around 1487/88). Although it is evident that Cortesius wrote his poem following Verino's, little attention has been paid so far to the comparative analysis of the two panegyric poems. Based on the comparison of Cortesius' poem with Verino's, this paper shows that, in spite of the apparent similarities, the conception of history and the depiction of the ruler are substantially different in the two pieces. Through the analysis of Cortesius' allusive technique (Ovid's *Fasti*, Vergil's *Eclogue* 4, etc.) a delineation of the characteristics of this peculiar image of the ruler is attempted.

FEJEDELMEK ÉS FŐURAK

*János Zsigmond mint tökéletes uralkodó
Johann Sommer halotti orációjában**

1571 után hunyt el Gyulafehérvárott, hosszú betegeskedés után János Zsigmond, az első erdélyi fejedelem. Az uralkodó halála több vonatkozásban is sajátos helyzetet teremtett. Az Erdélyi Fejedelemség új államalakulat volt, és csupán az 1571-es speyeri egyezmény ismerte el hivatalosan létrejöttét. Az uralkodó végig használta a Magyarország választott királya címet, és változó mértékben birtokolt területeket a fejedelemségen kívül. János Zsigmond utód nélkül halt meg, ezért kérdéses lett a következő fejedelem személye.¹ Uralkodásának utolsó néhány évében János Zsigmond az unitárius egyházat támogató intézkedéseket hozott, iskola és nyomda is az egyház rendelkezésére állt. Halála az unitárius közösség számára is nehéz helyzetet teremtett. A feszült politikai hangulatot érzékeltetik a temetése körüli viták, amelyekről korabeli tudósítók számoltak be:² a temetés ugyan unitárius szertartás szerint zajlott le 1571. május 23-án, Gyulafehérvárott, azonban feltehetően a rendek tiltakozása miatt viszonylagos pompa nélkül rendezték meg.³ Két zsoltár hangzott el, Dávid Ferenc unitárius püspök mondta el a magyar nyelvű halotti prédikációt,⁴ míg Johann Sommer latin nyelvű halotti orációval búcsúztatta a fejedelmet.⁵ Ez utóbbi nyomtatásban is megjelent még ugyanebben az évben Kolozsvárott önálló nyomtatványként, hogy végül két példány maradjon fenn a modern olvasónak: az egyik a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában, míg a másik a marosvásárhelyi Teleki-tékában lelhető fel. Mindkét példány olyan kolligátumba került, amely nem érvényesít különösebb szerkesztői törekvéseket. A nyomtatvány közel felét teszi ki a temetési oráció, ezt követi egy görög és két latin nyelvű epitáfium, valamint az 1570-re datált *Pietas exulans* című vers, végül a kiadványt egy újabb funerációs vers, a *Pietas restituta* című zárja. Dolgozatomban a halotti oráció reprezentációs eszköztárát vizsgálom, elsősorban arra az aspektusra koncentrálni, hogyan ábrázolja a szöveg biografikus elemek felhasználásával az elhunyt János Zsigmondot, mint ideális uralkodót.

* A szerző az MTA BTK Lendület Hosszú reformáció Kelet-Európában (1500–1800) Kutatócsoport tagja, jelen tanulmány e projekt keretében készült el.

¹ OBORNI Teréz, „Az Erdélyi Fejedelemség állama és politikai berendezkedése. »...minden státusok egyenlő értelemmel és akaratl, minden úton és módon egymásnak patrocináljunk és egymást óltalmazzuk?», *Korunk* 3 (2013): 8–16.

² HORN Ildikó, *Hűt és hatalom: Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története* (Budapest: Balassi Kiadó, 2009), 80–83.

³ SEBESI Pál, „Adatok az unitárius istentisztelet történetéhez a XVI. századból”, ford. PÉTER Lajos, *Keresztény Magvető* 78, 4. sz. (1972): 198–200.

⁴ Nem ismerünk nyomtatott példányt belőle.

⁵ Johannes SOMMER, *Oratio funebris in mortem illustrissimi et regis virtutibus ornatissimi, vera etiam pietate excellentis Principis ac Domini D. Ioannis Secundi electi Regis Hungariae etc. Qui natus est Anno Domini 1540. Diem vero suum sancte obiit 1571. Mart. 14.* (Kolozsvár: Heltai Gáspár, 1571).

A halottak búcsúztatására készült szövegek kinyomtatása elsősorban a reformáció megjelenésével hozható kapcsolatba. A szakirodalom az észak-németországi területek evangélikus lakosságának körét jelöli meg ennek a gyakorlatnak a kiindulópontjaként. Az első nyomtatott beszédek éppen Martin Luther nevéhez fűződnek, de még a későbbi, például a Luther temetésén elhangzott beszédek is a korai példák közé tartoznak.⁶ A halotti prédikáció, valamint a halotti oráció azonban közel sem volt mindenhol elfogadott. A két szövegtípus egyrészt eltérő elvárásokat teljesített, másrészt különböző feltételek mellett születtek meg. A halotti prédikáció, megmaradva az egyházi kommunikációs térben, az teológiai igazságot kellett, hogy közölje a búcsúztatás során, ezzel szemben az oráció a halotti búcsúztatás világi változataként figyelembe vehette a retorikai és a reprezentációs szempontokat is. Továbbá amíg az előbbi bármilyen temetésen elhangozhatott, addig a halotti oráció elsősorban az előkelők búcsúztatásának lehetett a része.⁷ Mind a halotti beszéd, mind a halotti oráció felbukkan a 16. századi Magyarországon, néhány évtizednyi különbséggel. Az első magyar nyelvű nyomtatott halotti prédikáció 1599-ben jelent meg,⁸ míg az első latin nyelvű halotti oráció épp a dolgozatunk tárgyát képező szöveg.

A szakirodalom neolatin költőként, valamint antitrinitárius gondolkodóként regisztrálta Sommert, és elsősorban ezekhez a területekhez sorolható munkáit értékelte. Teológiai írásait Balázs Mihály tekintette át több tanulmányban is,⁹ míg neolatin munkáival Pirnát Antal foglalkozott.¹⁰ Mind a magyar királyokkal foglalkozó *Reges Hungarici*, mind a moldvai eseményeket tárgyaló *Clades Moldovicae* című műve megjelent 1580-ban Wittenbergben, valamint a Forgách-család támogatásával 1587-ben, ugyanitt Johann Heraclides életét megörökítő latin szövege, mindegyik jóval a szerző halála után.

Sommer 1570-ben érkezhett Besztercéről Kolozsvárra, az unitárius iskolában vállalt rektori állást. A János Zsigmond halálára írt orációjáról elvétve találunk értékeléseket, azonban Lore Poelchau Sommer életpályáját bemutató cikkében reflektál a János Zsigmond temetésére írt szövegre. Álláspontja szerint Báthory István megválasztása előtt jelenhetett meg a nyomtatvány és elsősorban Sommer politikai nézeteit tartalmazza.¹¹

⁶ KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Historia Litteraria 5 (Budapest: Universitas Kiadó, 1998), 137.

⁷ Uo., 162.

⁸ RMNy 851

⁹ BALÁZS Mihály, *Teológia és irodalom: Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*, Humanizmus és Reformáció 25 (Budapest: Balassi Kiadó, 1998), 84–86; BALÁZS Mihály, „Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról”, in BALÁZS Mihály, *Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről*, A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának Kiadványai 8, 33–61 (Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház, 2016).

¹⁰ Johannes SOMMER, *Vita Jacobi despotaе Moldavorum: Wittenberg, 1587*, szerk. PIRNÁT Antal, Hasonmás kiadás, Bibliotheca Hungarica Antiqua 16 (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet–Akadémiai Kiadó, 1987); PIRNÁT Antal, „Giorgio Blandrata működésének új értelmezése”, in PIRNÁT Antal, *Kiadatlan tanulmányok*, szerk. ÁCS Pál, 131–145 (Budapest: reciti, 2018); PIRNÁT Antal, „Az ariánus Biblia: A bibliakritika történetének egy ismeretlen fejezete”, in Uo., , 145–173.

¹¹ Lore POELCHAU, „Johannes Sommer (1542–1574)”, *Humanistica Lovaniensia* 46, 1. sz. (1997): 182–239.

Részletesebb elemzést Pírnát Antal közölt a szövegről.¹² Áttekintésében felhívja a figyelmet a beszéd valláspolitikai fókuszára, valamint az oráció törökábrázolására is.

Nem ez volt azonban az egyetlen szöveg, ami megemlékezett az uralkodó haláláról Christian Schaesius egy latin munkájában is tárgyalja az esetet 1581-ben, továbbá János Zsigmond titkára, Csanádi Demeter magyar nyelvű tudósító éneket szentelt életének. Schesaeus szövege az egyházhoz kötődő eseményeket ismerteti, János Zsigmond korai halálát pedig az uralkodót gyöttrő betegségek mellett egy kocsibalesetnek is tulajdonítja.¹³

Csanádi írása több kiadást is megért, először 1571-ben jelent meg Debrecenben és Kolozsvárott, hogy ezután Debrecenben még háromszor, Kolozsvárott pedig még egyszer kiadják. Az ének alapátétele az, hogy a szerencse forgandó. Erre azonban az a szerző magyarázata, hogy mindent Isten irányít, és mivel ezeket a döntéseket az ember nem ismeri, változékonyak, kiszámíthatatlannak érzékeli az életét. Csanádi azonban arra is felhívja olvasói figyelmét, hogy zúgolódní teljesen felesleges, sőt ez csak ahhoz vezethet, hogy Isten haragját magára vonja az ember. A munka második szakaszában ezt az állítást támasztja alá, mégpedig János Zsigmond életének legfontosabb epizódjaival. Az erdélyi fejedelem alakja Csanádi feldolgozásában exemplumként szolgál arra vonatkozóan, hogyan lehet Istennek tetsző életet élni, valamint, hogyan lehet elviselni az isten által kiszabott megpróbáltatásokat. A szerző másik fontos állítása pedig arra tér ki, hogy János Zsigmond milyen ember. „Én csudálom ki gonozt mondhat ű felőle,/ Nem látom semmi haszna hogy jüne belőle,/ Isten meg tiltja ne szóllyunk fejedelmünkre,/ Erős büntetése hogy ne szályon fejünkre./ Romlo sárból embernek vagyon ü állása,/ Ne csudált azért ha volt mi fogyatkozása,/ Nem volt senkinek tökéletes boldogsága,/ Hadakozni szidalmas immár megholtakra.”¹⁴ Csanádi verses biográfiája nem kevesebbet állít, mint hogy az elhunyt erdélyi fejedelem kiváltságos pozíciója ellenére sem különbözött az átlagembertől. A későbbiekben világos lesz, hogy Johann Sommer éppen ellenkező logika mentén építette fel halotti búcsúztatóját, és nagy mértékben támaszkodott azokra a már bejárattott toposzokra, amelyeket János Zsigmond gyermekkorától kezdve használtak. János Zsigmond esetében az uralkodói reprezentáció azért is kapott kiemelt jelentőséget, mert egy olyan terület tartozott hozzá, amely még nem volt elismert állam. Ezért már 1551-ben regisztrálhatók azok a törekvések, amelyek a legitímáció kérdésére építik fel János Zsigmondról, mint ifjú uralkodóról alkotott képet – ezeket a kérdéseket Horn Ildikó vizsgálta meg részletesen a *Minerva és szablya* című tanulmányában.¹⁵ Legfontosabb megállapításai

¹² PIRNÁT Antal, *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in der 1570er Jahren* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 34–38.

¹³ Christian SCHESAEUS, „Oratio de origine et progressu inchoatae et propagatae coelestis doctrinae in hac miserrima patria nostra”, in Christian SCHESAEUS, *Opera quae supersunt omnia*, szerk. CSONKA Ferenc, Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova, IV. 344–363 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 358. vö.: HORN, *Hit és hatalom...*, 79.

¹⁴ CSANÁDI Demeter, *Vita Ioannis secundi electi Hungariae regis, Scitico sermone a Demetrio Chanadi, eiusdem Principis Secretario miserabiliter decantata* (Debrecen: Csáktonyai János, 1590), Aii1r.

¹⁵ HORN Ildikó, „Minerva és szablya: János Zsigmond portréja”, in *Fortuna vagy Fatum árnyékában? Fejezetek az Erdélyi Fejedelemség történetéből*, szerk. KOVÁCS KISS Gyöngy, 31–49 (Kolozsvár: Komp-Press, 2014).

a következők: az 1551-ben formálódó narratíva az 1560-as évek közepére nyerte el végleges változatát. Eszerint János Zsigmond azért méltó arra, hogy Magyarország választott királya legyen, mert gyermekkorától kezdve megmutatkozott rátermettsége, apja, Szapolyai János révén joga van hozzá, nem utolsó sorban pedig Isten is így akarja. Személyével kapcsolatban számos forrás áll rendelkezésünkre ebből az időszakból: Georg Albani királyi követ 1564 tavaszán, míg Giovanandrea Gromo olasz testőrkapitány 1564 és 1566 között tartózkodott János Zsigmond gyulafehérvári udvarában, mindketten megemlékeznek az uralkodóról, ahogyan az 1569 után tanácsosaként működő Forgách Ferenc sem hallgatta el hírhedten negatív véleményét.¹⁶ Ezek a leírások Forgách kivételével említik műveltségét, érdeklődési köreit is, azonban nem hallgatják el azt sem, hogy az uralkodó betegségekre hajlamos, gyengébb szervezetű alkat. A másik véglelet Jacobus Palaeologus munkája képviseli, amely Jósias királlyal állítja párhuzamba János Zsigmondot.¹⁷

Az előbb említett források azonban nagy hányadukban történeti feljegyzések, követjelentések közé tartoznak, amelyekre nem vonatkoztak azok a műfaji megkötések, amelyek a világi halotti orációit jellemezték. A gyászbeszéd esetében a tartalmat, retorikai felépítést jelentősen befolyásolhatta a megrendelő, lévén a szöveg legfontosabb funkciója az volt, hogy a család, vagy a megbízó reprezentációjához járuljon hozzá. A halotti búcsúztató beszédek jellemzően tartalmazták az elhunyt életrajzát, a halott méltatásához elengedhetetlen volt felmenőinek ismerete, a laudációnak érinteni kellett a szülőket, a neveltetést, továbbá az erényességet, és olyan cselekedeteket, eseményeket, amiket emlékeztetéseknél tartottak.¹⁸

Johann Sommer ezeket a tartalmi és formai elvárásokat teljesíti, azonban az oráció bevezetése mellőzi a patrónus, támogató vagy megrendelő említését. Ezzel szemben a szónok a beszéd kezdetén egyértelműen utal a bonyolult politikai szituációra, elsősorban vallási vonatkozásban, a helyzet ugyanis befolyásolja szónoki pozícióját is. Központi szerepet kap a bevezetésben a dissimulatio alakzata, ugyanis egy olyan közösség tagjaként prezentálja magát Sommer – és természetesen az elhunyt uralkodót is – akik Jézus Krisztus és az apostolok által alapított hitet követik, és mégis arra kényszerültek, hogy más embernek láttassák magukat, elleplezzék hitüket. Az oráció kinyomtatása Sommer megfogalmazása szerint egy olyan lehetőség, amely segítségével ez a rejtőzködés feloldható, és a hangzó helyett az írott szöveg lesz valóban alkalmas médium arra, hogy méltó emléket állítson János Zsigmond érényeinek. A beszéd célkitűzése, hogy a halott fejedelem dicsérete mellett megvalósuljon a hitközösség temetésén elmaradt hagyományainak a felelevenítése is.

¹⁶ FORGÁCH Ferenc, Ghymeszi Forgách Ferencz *Magyar históriája* 1540–1572, közli MAJER Fidel, Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek 16 (Pest: MTA Történelmi Bizottsága, 1866), 459–464.

¹⁷ Idézi: BALÁZS, „Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról...”, 33.

¹⁸ KECSKEMÉTI, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet...*, 163–168.

„Nam vehementer indignum fuerit, nos qui religionem a Christo et Apostolis conditam sequimur, eamque adeo ab Ethnicorum superstitione diversam, ut alii homines videri debeamus, sic indulgere dolori, quantumvis iusto, ut aliquid a gravitate animi alienum, constantia Christiana indignum, vel ab impia desperatione profectum verbo aut facto ostendamus.”

A bevezető oldalakon azzal vet számot Sommer, hogy a gyásznak mi a megfelelő formája és megnyilvánulása. A példák között említi Caesar felett beszédet mondó Brutust, akinek ellenpontja Dávid király a szövegben. Hangsúlyt fektet arra is Sommer, hogy különbséget tegyen az 'adulatio' és 'laudatio' között, elsősorban azért, hogy jelezze, nem akarja Istenhez hasonlatosnak, vagy Istennel egyenlőnek ábrázolni János Zsigmondot. Ez a megjegyzés arra utal, hogy az orátor jól ismeri a laudatív szövegeknek a hagyományát, amelyhez orációjával csatlakozni kíván.¹⁹ A gyászbeszédnek eleinte különálló egysége volt az elhunyt életrajzát tárgyaló szöveg, ez később beépült a beszédekbe, erre jó példák Christian Schesaeus, illetve Szikszai Fabricius Balázs munkái. Johann Sommer sem mellőzi a biográfiát, azonban nyilvánvaló eltéréseket figyelhetünk meg a János Zsigmondot búcsúztató beszéd esetében. Az oráció a kronologikus logika mentén épül fel, azonban a szerző tartózkodik a konkrét adatoktól és évszámoktól. Inkább általános témákat említi, mint a gyermekkor, neveltetés, továbbá János Zsigmond későbbi uralkodása. A beszéd jelentős hányada azzal foglalkozik, hogy János Zsigmond és a 'vera pietas' kapcsolatát bemutassa. Ennek az egyik retorikai eszköze lesz a korábban élt uralkodók életének exemplumként történő felhasználása, és összehasonlítása Erdély első fejedelmének élettörténetével.

A laudatív szövegeknél jellegzetes a dicséret személy származásának tisztázása, amely rendszerint együtt jár azzal, hogy az elődök dicsőségét gyarapítja a szövegben szereplő leszármazott. János Zsigmond esetében ez Szapolyai Jánost és Izabellát jelenti, Johann Sommer mindkét szülőt jól körülhatárolható szereppel mutatja be a szövegben. Szapolyai Jánoshoz a 'homo novus' antik terminust társítja, akiknek névsorában olyan kiválóságok szerepelnek, mint Cicero, Marius, vagy éppen Tacitus. János Zsigmond édesanyjának viszatérő jelzője az özvegy, vagyis vidua. Szerepe a gyermek fejedelem nevelésében nyilvánul meg leginkább a szöveg szerint, ő az, aki megszabja nevelésének irányát. Az özvegyesség mellett Sommer többször megemlíti Izabella és fia száműzött voltát is: „sed vidua, sed exul, filius infans et ipse quoque Rex natus, ac in regni spem a Solimanno ipso conservatus.”²⁰ A száműzöttség tapasztalatához nem antik párhuzamot választ a szerző, hanem egy jól ismert magyar király lesz az előkép. Mátyás király csehországi rabsága válik retorikai párhuzammá annak érzékeltetésére, hogy milyen körülményeket jelenthet, ha családjától és otthonától távol kell, hogy felnőjön egy gyermek. A Mátyás sorsával vont párhuzamot nem csak Sommernél találhatjuk meg, ugyanis Forgách Ferenc történetírói munká-

¹⁹ Adulatio és laudatio egymáshoz való viszonyához vö.: KLANICZAY Tibor, „A nagy személyiségek humanista kultusza a XV. században”, in KLANICZAY Tibor, *Pallas magyar ivadéka*, 41–58 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985).

²⁰ SOMMER, *Oratio funebris...*, Bi1r.

jában is felbukkan kettejük összevetése, nem meglepő módon János Zsigmond számára előnytelen módon. Forgách ugyanis Mátyás király haláláért teszi felelőssé János Zsigmondot és nemzetségét, emiatt pedig azt a tényt, hogy János Zsigmond utód nélkül hunyt el, úgy interpretálja, hogy jogos isteni büntetés sújtotta a családot.

A származás tárgyalását a gyermekkor követi, amely azt az állítást argumentálja, hogy a fejedelem már gyermekkorában birtokában volt minden olyan erénynek, amely jellemzi a jó uralkodót. Ezt pedig annak köszönheti, hogy a neveltetése megfelelően készítette fel erre a szerepre. A szónok azt sem hallgatja el, hogy Isten támogatásának mi lehet a hátterében. Az ifjú fejedelem szenvedései és az őt ért sorscsapások miatt részesülhet az isteni védelemben. Ennek ábrázolása nem független a török nép bemutatásától. Pirnát Antal is megállapította,²¹ hogy Sommer ugyan a kora újkori narratíva elemeihez igazodva a törököket barbárokként tartja számon, azonban Szulejmán mégis kivételt képez. A szultán János Zsigmonddal szemben ugyanis együttérzést tanúsít, ami éppen barbár mivolta miatt figyelemreméltó magatartás. Isten segítségét azzal érdemelte ki János Zsigmond, hogy látta, a saját népe elúzi hazájából, és pont a barbár ellenség az, aki segítségére van. Sommer érvei nyilván arra szolgáltak, hogy magyarázatot adjon az Oszmán Birodalommal létesített szoros kapcsolatra, azonban ez teljesen ellentétes az egyéb korabeli szövegek értékelésével. A török segítségen a legtöbb forrás ironizál, mint a már említett Csanádi Demeter éneke, amely a farkas és a bárány párhuzamot használja a hatalmi viszonyok érzékeltetésére. „Kiralnetul az Csalár ottan azt kivana,/ Fiat taborba hozza ki küldene latna,/ Oltalmat mint az farkas barannak ajanla,/ Meg mutatat mert Budat kezehez kapcsola.”²²

Az oráció számos helyen nyomatékosítja a fejedelem erényeit, amelyek közül a türelmet és a clementiát emeli ki. Természetesen minden létező erénnyel rendelkezett az uralkodó, Sommer szerint semmilyen negatív tulajdonsága nem volt János Zsigmondnak. Mások szerint viszont volt bőven hibája, nem csak Forgách Ferenc munkájára gondolhatunk itt, más források is említenek szótlanságot, depressziót, de az igazán vad vádakat mégis Forgách hagyta az utókorra.²³ Az alkoholizmus mellett az eretnek nevelés is felbukkan János Zsigmond bemutatásánál, ez utóbbi a temetési beszédben nyilvánvalóan más megvilágításba kerül. Az uralkodót Sommer búcsúztatása úgy ábrázolja, mint aki a tisztaság és erényesség példáit tartalmazó szövegeket olvasott, egyszersmind ez a tény is érvként szolgál arra, hogy felkészült az uralkodásra. Emellett az igaz hitre tanító írásokat nevezi meg a szöveg, mint amiket rendszeresen forgatott a fejedelem.

A temetési beszédben az igazi, tiszta hit ellenfelei továbbra is a pápisták. A szónok hosszú sorokon keresztül taglalja afeletti értetlenségét, hogy nem vettek tudomást bizonyos dogmatikai kérdésekről. A pápa azért értelmezhető ellenfélként, mert elrejti a Szentháromságról szóló tanításokat, így azokat nem lehet megítélni és tanulmányozni.

²¹ PIRNÁT, *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier...*, 36.

²² CSANÁDI, *Vita Ioannis secund...*, Aii1r.

²³ HORN, „Minerva és szablya...”, 42–43.

„Interim autem legerent eorundem qui profligaverant, testimonia: Papam ex multis aliis unam hanc de Deo Trinitate doctrinam retinuisse incorruptam, quid queso potuerunt iudicare aliud, quam aut causam ipsis, cur researent multa, nullam fuisse, aut inepta temeritate ab illis confirmari imprudenter, quod re ipsa prius damnassent.”²⁴

Ez az állítás az oráció után olvasható versekben is felbukkan, a második latin nyelvű epitáfium azért is dicséri János Zsigmondot, mert felszámolta azokat az eretnekségeket, amiket a pápa terjesztett el.²⁵

János Zsigmond nevelése, olvasottsága a legtöbb portréban jelentős figyelmet kap. Forgách Ferenc negatív hangvételű tudósításában is felbukkan az a mozzanat, hogyan oktatják az ifjú fejedelmet. Forgách szövegében azt olvashatjuk, hogy elhallgatják János Zsigmond előtt az evangéliumok és a tanítások valódi tartalmát, a disszimuláció Forgáchnál annak az eszköze, hogy a hamis tanítók felkészítsék az uralkodót arra, hogy az ariánus hitet fogadja el egyetlen, igaz hitként, tulajdonképpen mit sem sejtve, de eretnekséget kövessen el. Az erdélyi fejedelem emlékezetének megalkotásában központi szerepet kap az a probléma, hogyan értelmezhető a tanítások, hogyan kell interpretálni a dogmákat. A szöveg helyes megértése fontos mozzanat a halotti beszédben is, amire több helyen utal Sommer, mondván, hogy a felekezetek közötti különbség nem a tanítás alapjául szolgáló szövegekben van, hanem azok alapos olvasásában és interpretálásában. Éppen ezt kéri számon a katolikusokon a szónok:

„Quid quod omnes Papistarum de Logo, de generatione ipsius ex Essentia Patris, de processione Spiritus, de duabus Naturis etc locutiones apud Platonem, Plotinum et alios Philosophos ad verbum reperiri descriptas non ignorabat? His, ut dixi, causis nostri Principis confirmatus est animus, ut prospecta Sophisticæ istius perplexitate, in eas veniret cogitationes, verisimile non esse, Deum, qui se colit ab hominibus ex toto corde velit, eiusque cultus certam formam præscripserit, de industria ita loqui voluisse, ne ab illis intelligeretur.”²⁶

A beszéd utolsó lapjait Sommer teljesen a vallási polémiáknak szenteli, itt fejt ki a véleményét a Szentháromság-tanról is. Pirnát Antal és Balázs Mihály kutatásaiból tudjuk,²⁷ hogy Sommer az antitrinitarizmuson belül is a nonadorantista irányzathoz sorolható, noha ez specifikusan nem érhető tetten a temetési oráció szövegében. A búcsúztató gondolatmenete szempontjából az elhunyt uralkodó emlékezetes tettei egyértelműen az igaz, romlatlan hit védelméhez tartoznak, hiszen tanulmányai felkészítették arra, hogy felismerje a

²⁴ SOMMER, *Oratio funebris ...*, Ciii1v.

²⁵ „Præstitit hoc uno Generosus nomine Princeps/ Summaque complexus brevi est:/ Dum studuit veros pietati reddere cultus/ Idola Papæ exterminans.” SOMMER Johannes, „Aliud”, in SOMMER *Oratio funebris in mortem illustrissimi et regis virtutibus ornatissimi, vera etiam pietate excellentis Principis ac Domini D. Ioannis Secundi electi Regis Hungariæ etc. Qui natus est Anno Domini 1540. Diem vero suum sancte obiit 1571. Mart.14. Diii1r* (Kolozsvár: n.a., 1571).

²⁶ SOMMER, *Oratio funebris ...*, Ciii1v.

²⁷ Például: SOMMER, *Vita Jacobi despotæ Moldavorum: Wittenberg, 1587.*; BALÁZS, *Teológia és irodalom ...*, 84–88.

valódi dogmákat, és ezért Sommer egyáltalán nem törődik azzal a kérdéssel, hogy mikor fordult az antitrinitarizmus felé a fejedelem. Ez az a kérdéskör, amellyel kapcsolatban ki-törölhetetlen személyes emlékei vannak, így azt a fordulatot használja, hogy amíg él, emlékezni fog arra, hogy milyen fáradozásokkal járt az igaz hit terjesztése:

„Memini ipse, ac dum vixero, semper meminero, non eos tantum, qui magnis laboribus, non minori etiam periculo, primum doctrinae huius repurgationi in regno hoc manus admovissent: Verum etiam alios cum aetate, tum doctrina ac iudicio longe inferiores, suam de religione sententiam summa cum libertate apud eum pronunciare, ac benigne admodum audiri solere.”²⁸

Az első erdélyi fejedelem személyéről és tevékenységéről szóló korabeli beszámolók jelentős mértékben formálták a későbbi narratívát, hiszen unitárius uralkodóként él elsősorban az emlékezetben János Zsigmond uralkodása. A központi probléma minden esetben az eretnesség kérdése. Johann Sommer halotti beszéde az unitárius pozíció felől ábrázolja a fejedelmet, ennek révén válhat az egyetlen igaz hit védelmezőjévé. János Zsigmond hitéletéről tudjuk, hogy katolikus neveltetést kapott, a szakirodalomban nem lezárt probléma az a kérdés, hogy pontosan mikor is lett unitárius János Zsigmond. A datálással kapcsolatos problémákat Balázs Mihály foglalta össze egy tanulmányában, ahol számos érvet hoz fel arra, hogy valószínűleg az 1560-as évek legvégén következhetett be ez a változás.²⁹ Amennyiben áttekintjük a fejedelem intézkedéseit, akkor korábban semmilyen adat nincs arra vonatkozóan, hogy kifejezetten az unitárius egyházat támogató határozatokat hozott volna. A János Zsigmond portrékat azonban egyáltalán nem foglalkoztatta az unitárius hitre való áttérés, konverzió folyamata, egyetlen esetben sem találkozunk konverziós narratívával. Johann Sommernél sincsen ez másképp. A halotti oráció az életrajzi elemekből annyit sejtet és közöl, amely alátámasztja azt a biografikus gondolatmenetet, hogy János Zsigmond száműzetése, neveltetése és megpróbáltatásai arra készítettek fel, hogy felismerje az igazi keresztény tanításokat, amelyek értelemszerűen az unitárius tanok. Ennek a fejlődésnek az ábrázolása érdekében az életrajznak a korban igen népszerű plutarkhoszi modelljét alkalmazza: sorra veszi a fejedelem származását, családját, gyermekkorát, tanulmányait. Azonban évszámot, konkrét eseményeket elvértve találunk a szövegben, annál inkább ráirányítja az olvasó figyelmét János Zsigmond jellemére, valamint azokra a mozzanatokra, amelyek hozzájárultak erényességéhez. János Zsigmond tulajdonságai egyben bizonyítják azt is, hogy a fejedelem rendelkezett a pietasszal, valamint követendő példává teszük életét és tevékenységét, hogy száműzöttként is megőrizte és tanulmányozta az igaz hitet, továbbá visszatérése után helyreállította az egyházi állapotokat.

„Verum satis illi debet, esse quod primus omnium Regum extitit, sub cuius imperio et doceri ceperit rectius, quam multis ante seculis fuerat factum, et progressus quoque mediocres fecerit Christi Evangelium, Ut ita patronus exulantis iam olim pietatis, ac cultus divini instaurator perhibeatur: quo nomine neque

²⁸ SOMMER, *Oratio funebris...*, Ciiii1r.

²⁹ BALÁZS, „Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról...”, 53.

illustrius, neque bono rege dignius, ullum unquam auditum est. Exemplum certe reliquit eiusmodi quod si pluribus regibus imitari libeat, facilis futura sit divinationo, Christianam rem brevi tempore non paulo melius habituram.³⁰

Sommer narratívája egy vallásvédő uralkodói képet alakít ki, amely azonban egy egyenes vonalú fejlődés és felkészülés eredménye, ebben az értelemben egy állandó, változatlanul érénys és tökéletes uralkodót mutat be a szöveg. Érdemes ezen a ponton Balázs Mihályt idézni, aki a következőt írta a János Zsigmondot tárgyaló szövegekről: „[...] ezek a summázó jellemzések még a szokásosnál is nagyobb mértékben változatlanok és szinte mozdatlanok ábrázolják, s a vallási nézeteit változások sorozatában bemutatott szemlélet nem csupán a népszerűbb összefoglalásokból hiányzik, hanem még a szakszerűbb munkákból is.”³¹ Ezt árnyalja Szabó Péter megfigyelése, aki Sommer János Zsigmond búcsúztatására írt epitáfiumában vette észre a békét elhozó fejedelem mellett a hódító uralkodót dicséző sorokat. János Zsigmond utóéletében ugyanis a 'princeps pacis' mellett felbukkan a 'princeps belli' képzete is.³²

A beszéd keletkezésének kontextusához további adalékot szolgáltathat a célközönség kérdése. Az oráció bevezetése egyértelműen utal az unitárius közösségre, vagyis a szöveget szánhatták a hitközösségnek. Azonban a megjelenés időpontja nem zárja ki azt a lehetőséget sem, hogy az akkor még nem eldöntött utódlást kívánta befolyásolni. A katolikus Báthory István és Báthory Kristóf mellett ugyanis az unitárius hitre tért Bekes Gáspár, illetve Hagymássy Kristóf is esélyes volt a fejedelmi címre.³³ Bekes Gáspár igényét is támogathatta Sommer temetési orációja,³⁴ ehhez illeszkedik az igaz hitet felismerő és megóvó uralkodó alakja. A kérdés eldöntésére sajnos semmilyen forrás nem áll rendelkezésünkre, így csupán azt konstatálhatjuk, hogy amennyiben az utóbbi is célja volt a szövegnek, akkor ez nem valósult meg. Báthory István lett a következő erdélyi fejedelem a törökök és az erdélyi rendek támogatásával, és ezzel az unitárius terjeszkedésnek is vége szakadt. Johann Sommer további tevékenységéről nincs adatunk, mindössze annyit közölnek a kalandos életet élő humanistáról a források, hogy 1574-ben pestisben hunyt el.

TÜNDE MÓRÉ

John Sigismund as the ideal monarch in Johann Sommer's eulogy

The reign of the first prince of Transylvania, John Sigismund did not prove to be easy, as the Principality was not completely established until the Treaty of Speyer in 1570. The public representation of Prince John Sigismund placed great importance upon his education and virtues since his early childhood in order to influence the public opinion, and portray him as a legitimate monarch. However, his untimely death created a difficult political situation in the Principality, as there was no heir

³⁰ SOMMER, *Oratio funebris...*, Cíiii1v.

³¹ BALÁZS, „Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról...”, 34.

³² SZABÓ PÉTER, „Kulturális összefonódás, politikai emlékezet Bocskai István János Zsigmondhoz való viszonyában”, in SZABÓ PÉTER, *Jelkép, rítus, udvari kultúra, reprezentáció és politikai tekintély a kora újkor Magyarországon*, 138–146 (Budapest: L'Harmattan, 2008)

³³ HORN, *Hűt és batalom...*, 82.

³⁴ PIRNÁT, *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier...*, 37.

MÓRÉ TÜNDE

apparent at the time of his decease. Furthermore, the prince favored the Unitarian Church in the last period of his life, which created further conflicts after his passing. The anti-Trinitarian humanist, Johann Sommer wrote a Latin funeral oration on him, which was published in 1571. The text reflects upon the political difficulties of the period, introducing John Sigismund as the ideal monarch who defends the true faith and church. In this paper, the context and the sources of this work are discussed, focusing on the role of biographical details in particular.

*Egy epikus esküvő Kassán: Bethlen Gábor második násza
Vergilius-centóban elbeszélve**

Bethlen Gábor erdélyi fejedelem és választott magyar király 1626 márciusában vette nőül második feleségét, Katalint, a brandenburgi választófejedelem húgát. A nemzetközi reprezentáció részeként az eseményre készült latin nyelvű kiadványok közül a jelen dolgozat Johannes Erythraeus *Cento Virgilianus* című művét¹ (RMNY 1359) tárgyalja. Erythraeus művében Bethlen Gábor Aeneas maszkját veszi magára, és ezt az áthallást a szerző nem is titkolja, hiszen a Vergilius-idézetek eredeti helye az ünnepi kiadványban a margóra van nyomtatva. Emellett a mű végén egy verses meghívás olvasható III. Ferdinánd királynak címezve, akinek felmenői Aeneas leszármazottainak tartották magukat, s ezt az önreprezentációs gesztust humanisták is erősítették, például több Habsburg császár emlékére írt Vergilius-centoval. A tanulmány felvetése szerint a Bethlen-Aeneas áthallás a magyar Habsburg-ellenes propaganda fontos elemét jelentette Bethlen Gábor második házasságának reprezentációjában.

Az elsőtől a második házasságig

Amikor Bethlen Gábor erdélyi fejedelem és választott magyar király első felesége, Károlyi Zsuzsanna tizenhét évi házasság után 1622. május 13-án elhunyt, halálát országos gyász és egy hónapig tartó temetési szertartássorozat kísérte. Az első feleségnek jutott osztályrészül, hogy férje felemelkedésében társa legyen, s hogy végrendeletében mint „Magyarországnak megválasztott királyné asszonya s Erdélyországnak fejedelemasszonya” címezhesse magát.² A Károlyi Zsuzsanna halálakor negyvenkét éves Bethlen Gábor azonban csak első feleségét temette el, politikai ambíciója és saját képességeibe vetett hite nem szálltak sírba asszonyával. Bethlen majdani második feleségének azt a feladatot szánta, hogy segítségével az összeurópai politikai színtéren is nagyobb szerephez juthasson és alacsony származása ellenére az európai uralkodócsaládok szemében is emelkedjen a pozíciója. Ennek az ambíciónak Bethlen 1623 tavasza óta hangoztatott elképzelése szerint az tett volna a legjobbat, ha II. Ferdinánd császár és magyar király hozzáadja leányát, Habsburg Cecília Renáta főhercegnőt.³ II. Ferdinánd azonban előbb egy püpos firenzei, majd egy modenai hercegnőt ajánlott Bethlen számára, de a saját leányát, Cecília Renátát végül is nem adta hozzá az erdélyi fejedelemhez. Bethlen sokáig várt a válaszra, de mint Kármán Gábor kutatásai kimutatták, több vasat tartott a tűzben. Amikor már biztos lehetett benne, hogy

* A szerző a SZTE BTK Klasszika-filológiai és Neolatin Tanszék tudományos munkatársa. A tanulmány az NKFIH PD 128227 „Királyi és arisztokrata neolatin nászének költészet a kora újkori Magyarországon” című projekt keretében készült.

¹ Johannes ERYTHRAEUS, *Cento Virgilianus, nuptiis ... Gabrielis, Dei g. sac. Rom. imperij Transylvaniaeque principis ... sponsi et ... Catharinae, marchionissae Brandenburgicae ... sponsae ... consecratum* (Kassa: Schultz, 1626).

² BODROGI János, *Károlyi Zsuzsanna fejedelemasszony* (Nagyenyed: s. n., 1899), 60.

³ FRAKNÓI Vilmos, *Pázmány Péter és kora, 2.*, (Pest: Ráth Mór, 1868), 104–115.

Habsburg menyasszonyt nem kap,⁴ követei útján 1625 szeptemberében hivatalosan is megkérte Brandenburgi Katalinnak, György Vilmos választófejedelem húgának a kezét, és a házassági szerződést 1625. október 6-án alá is írták. A magyarországi esküvőig, amelyet Bethlen eredeti szándékai szerint legkésőbb a következő év húshagyókeddjére, 1626. február 22-re tűztek ki, volt tehát néhány hónap, hogy a költséget nem kímélő külsőségek mellett az ünnepséghez méltó irodalmi művek is elkészüljenek, és az erdélyi fejedelem megmutathassa a világnak, hogy minden tekintetben felér a német-római birodalom más előkelőségeivel.

Mai tudásunk szerint négy szerző, Marussi András,⁵ Johannes Wolphius,⁶ Andreas Teutovillanus⁷ és Johannes Erythraeus köszöntötték műveikkel Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin esküvőjét, amelyet végül némi halasztás után, 1626. március 2-án tartottak Kassán. Erythraeus *Cento Virgilianus* című művéről, mint a 17. századi magyarországi cento-költészet egy darabjáról írt P. Vásárhelyi Judit a Tarnai-émlékkönyvben 1996-ban.⁸ Jómagam a kiadványt a magyarországi, illetve magyar vonatkozású neolatin nászénekek között helyezem el, és a mű részletes elemzése nélkül utalok néhány helyére, amelyek tapasztalataim szerint a Vergilius-intertextusok között a legtipikusabbakká váltak a szerelmi témájú művekben. Végül felhívom a figyelmet arra a kontextusra, amelyet a Habsburg-ház tagjainak ajánlott Vergilius-centók adhattak ennek a munkának, amelyet, külön hangsúlyozom, egy *elutasított* Habsburg leánykérőnek egy *másik hölgyvel* kötött házasságára szereztek.

Erythraeus *Cento Virgilianusa* mint a mitológiai-narratív neolatin nászének típus képviselője

A Litván Nagyfejedelemség területén keletkezett neolatin nászénekeket vizsgálva Skirmantė Šarkauskienė⁹ a kora újkori epithalamiumoknak négy típusát különböztette meg: a hymenaios, a kórus-típusú, a mitológiai-narratív és a retorikus-panegirikus típusú nászénekeket.

⁴ KÁRMÁN Gábor, „Egy diplomáciai zsákutca: Bethlen Gábor házasságkötése Brandenburgi Katalinnal”, *Aetas* 30 (2015): 3: 9–36, 13.

⁵ RMNY 1363. MARUSSI András, *Thalassio nuptialis ... Gabrieli, D.g.sac. Rom. imperij Transylvaniaeque principii ... sponso et ... Catharinae, marchionissae Brandenburgicae ... sponsae votis laetis faustisque acclamata a regno Transylvaniae partibusque Hungariae cum ingenti totius Christianitatis hilaritate Cassoviae 24. Febr. anno 1626.* (Kassa: Schultz, 1626). Róla bővebben GYULAI Éva, „Pax aurea – Marussi András három latin verse Bethlen Gábor fejedelemhez (Kassa, 1620–1622)”, *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica XXI*, 2 (2017): 155–187.

⁶ RMNY 1365. JOANNES WOLPHIUS, *Sacrum nuptiale ... Gabrieli, Dei g. sac. Rom. imperij Transylvaniaeque principii ... sponso et ... Catharinae, marchionissae Brandenburgicae ... sponsae felici omine consecratum ac dedicatum nomine totius Hungariae, Transylvaniae, Oppulhae, Ratiboricae ac sac. Rom. imperij etc.* (Kassa: Schultz, 1626).

⁷ RMNY 1349. ANDREAS TEUTOVILLANUS, *Corona nuptialis sereniss. ac potentiss. principis et domini dn. Gabrielis D. g. sac. Rom. imp. etc., Partium reg. Hung. dn., Sic. com. etc., Oppulhae ac Ratib. ducis etc. illustriss. sponsi cum serenissima princ. ac domina, dn. Catharina marchionissa Brandeb., Prus., Iuliae, Cliviae, Montium Sedorum, Pomer., Cassub., Vandal. etc., nec non in Silesia, Cros. Car. ducissa burgravia Norin., Rugiae princ., com. Marcae et Ravenspergij etc. Ravenstenij domina consecrata ... ipso die sollenni nuptiarum* (Bártfa: Klösz, 1626).

⁸ P. VÁSÁRHELYI Judit, „17. századi cento-költészetünk”, in *Tarnai Andor-émlékkönyv*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, HARGITTAY Emil és THIMÁR Attila, *Historia Litteraria* 2, 307–315 (Budapest: Universitas, 1996).

⁹ SKIRMANTĖ ŠARKAUSKIENĖ, „Classical Tradition in the Neo-Latin Epithalamia of the Grand Duchy of Lithuania”, *Respectus philologicus* (2003): 3: 36–46.

A magyarországi 15–17. századi nászének anyagot vizsgálva, amelynek kb. felét tekintem át, azt figyeltem meg, hogy a fenti négy típus társadalmi csoportok szerint oszlik meg. A hymenaios-típus, amely az antik hagyománynak megfelelően szinte a nászágyig kíséri az új párt, gyakran előfordul a 17. századi lelkészek és iskolamesterek, illetve tanítványaik által írt költemények között, akik magukhoz hasonló, mondjuk így, értelmiségi és polgári rétegbe tartozó személyeket köszöntöttek alkotásaikkal.¹⁰ A Catullus 61. és 62. *carmen*-jét utánzó kórus-típusú nászénekek szintén ebben a társadalmi körben a leggyakoribbak. Több olyan gyűjteménnyel találkoztam, amelyekben a Múzsák kórusa, vagy egy tanár diákjai köszöntik mesterüket, kórust formálva esküvője alkalmából.¹¹

A késő antikvitásban Statius és Claudianus által meghatározott retorikus-panegirikus típusú nászénekeket, amelyekben Juppiter, Venus, Amor, a nimfák és egyéb mitológiai szereplők rendezik el a házasságot és rendezik meg az esküvőt, eddigi megfigyeléseim szerint egy jól körülhatárolható csoport tagjai írták. A magyarországi nászének anyagból a felcsillantott műveltséganyag mennyisége és sűrűsége miatt kitűnő darabokat azok az ifjak szereztek tanáraik, pártfogóik, illetve egykori diáktársaik számára, akiket Szabó András a wittenbergi magyar *coetus* tagjaiként mutat be monográfiájában.¹² Végül Šarkauskienė beosztása szerint a mitológiai-narratív típusba tartoznak azok a szövegek, amelyek Catullusnak a Thetis és Péleusz esküvőjét leíró epyllionját utánozzák. E hosszabb szövegtípus képviselői a magyarországi, illetve magyar kötődésű anyagban kifejezetten a nagy politikai súlyú uralkodói esküvőkre készültek. Ilyen munka például Matthaëus Andronicus epithalamiuma II. Ulászló és Candale-i Anna esküvőjére,¹³ vagy a Jagelló Hedvig és Joachim brandenburgi fejedelem esküvőjére írt epithalamium Benedykt z Koźmina tollából.¹⁴ A polgári-értelmiségi réteg számára ilyen kiséposz-jellegű szövegeket azonban, úgy tűnik, nem írtak. Az a benyomásom, hogy a házasság, így a többedik házasság is e polgári társadalmi rétegek számára a norma része volt, nem igényelt más magyarázatot, mint a bevett szokás. Házasságban kellett élni, mert ez a létforma tartotta az egyént az erkölcsös úton, ez nyújtott partnert, akinek segítségével a háztartást fenn lehetett tartani és a már meglévő gyermekeket felnevelni. Az uralkodói körökben azonban illett a pusztán politikai érdekeket

¹⁰ RMNY 3685. Thomas Antonius THURANSKY, *Hymenaei, quos ... m. Simoni Johanni Grenizjo Posenio-Pannoni, collaboratori in gymnasio Poseniensi evangelico ... Mariam primitus Weichiano, posteaque Galliano conjugis superstitem viduam matrimonio sibi conjungenti, praeceptoris suo debita observantia afficiendo discipuli tertiae curiae unamiter consecrant ductu T. T. die IV. Februarii* (Pozsony: Gründer, 1670).

¹¹ RMNY 3423. *Eulogemata felicitandis ab alto nuptiis, quas ... Samuel Schröterus, ecclesiae Aug. conf. Cassov. archidiaconus et ... contubernii liberar. regiar. civitatum notarius, sponsus et ... Susanna ... Georgii Keismarkeri, iudicis Varuliensium primarii et XIII. regal. in Scep. comitis ... relicta filia, nunc ... Jacobi Günthers ... privigna sponsa ... Cassoviae celebrant, nuncupata a sponsi collegis et amicis* (Kassa: Türsch, 1668).

¹² SZABÓ András, *Coetus Ungaricus: a wittenbergi magyar diáktársaság, 1555–1613* (Budapest: Balassi Kiadó, 2017).

¹³ Matthaëus ANDRONICUS TRAGURINUS, *Epithalamium in nuptias Vladislai Pannoniarum ac Boemiae regis et Annae Candaliae reginae*, szerk. Ladislaus JUHÁSZ, *Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum: Saecula XV–XVI.* (Lipsiae: Teubner, 1933).

¹⁴ Benedykt z KOŹMINA, *Epithalamion Illustrissimi Principis Ioachimi, Dei gratia Marchionis Brandenburgensi, Sacri Romani Imperii Archicamerarii et Principis electoris, ac Illustrissimae Virginis Hedvigis Serenissimi Poloniae Regis Sigismundi filiae* (Krakkó: Michael Scharffenberg, 1535).

nagyobb, mitikus összefüggésbe állítva a dinasztikus házasságok létrejöttét az isteni akarat működésével is alátámasztani.

Johannes Erythraeus *Cento Virgilianusa* az epithalamiumoknak ebbe a mitológiai-narratív típusába tartozik, e mellett pedig szinte a teljes eposzi kelléktárat is felvonultatja. Ugyanakkor, bár az epithalamium és a cento már a későantikvitásban, Ausonius munkájában összekapcsolódott, amelyet *Cento Nuptialis*¹⁵ címmel valószínűleg Gratianus esküvőjére írt i. sz. 374-ben, Erythraeus nem az ő mintáját látszik követni. Erythraeus művében ugyanis csak az események sorrendjének leírása emlékeztet némiképp Ausonius munkájára, de az sem teljesen, mert Ausoniusnál előbb a lakodalmas ház bemutatása, az étel, ital felszolgálása következik, s csak utána a menyasszony, majd a vőlegény bevonulása. Erythraeus művében azonban, a mellett, hogy sokkal több mozzanatot mutat be a házasságkötéssel kapcsolatban, még a fenti elemek is más sorrendben jelennek meg, annak megfelelően, ahogy a valóságban az ünnepség el volt tervezve, illetve megtörténhetett, és ahogyan azt más epyllion-jellegű neolatin nászénekekben is olvashatjuk. A Bethlen–Brandenburgi menyegzőhöz hasonló eseménysorrendet látunk például a Jagelló Hedvig esküvőjére írt epithalamiumokban,¹⁶ illetve a Jan Zamosycki és Báthory Grizeldisz esküvői ünnepségeit leíró levélben.¹⁷ Az események sorrendjéről alább lesz még szó.

Ausonius későantik és Erythraeus neolatin munkájának összevetésével kimutatható, hogy a két mű összesen harmincöt fél sorban illetve teljes, Vergiliustól kölcsönzött sorban osztozik. Ez nagy arány, ha Ausonius 100 sorát tekintjük, de kevésbé jelentős Erythraeus 342 sorához képest. A sorok felhasználása és a narrációban való elhelyezkedése azonban jelentősen különbözik egymástól, és csak három olyan eset van, amikor a neolatin költő ugyanúgy és ugyanolyan sorrendben kombinálja Vergilius sorait, ahogyan Ausonius tette. Ausonius versének 16. sora az *Aeneis* VIII, 181 és I, 215 soraiból áll,¹⁸ hasonlóan Erythraeus munkájának 250. sorához: „Dona laboratae Cereris, pingvisque ferinae”. Ausonius költeménye 65–66. sorában az *Aeneis* V, 558–559. sorait idézi folytatólagosan,¹⁹ és ugyanígy tesz Erythraeus is a maga műve 137–138. sorában: „pectore summo / flexilis obtorti per collum circulus auri.” Végül Ausonius centójának 75. sora a VIII. ecloga 32. sorából és az *Aeneis* X. énekének 607. sorából van összegyűrva: „o digno coniuncta viro, gratissima coniunx”. Erythraeus annyit változtat a saját költeménye 315. sorában, hogy a *viro* szót *Virgo*-ra cseréli: „O digno conjuncta Virgo gratissima conjux”. A szövegszerű érvek alapján tehát kizárható, hogy Erythraeus közvetlenül Ausonius *Cento Nuptialis*ából merített volna ihletet.

¹⁵ R. P. H. GREEN, szerk., *The Works of Ausonius* (Oxford: Clarendon Press, 1991), 132–139.

¹⁶ Jerzy LIBAN, *In sponsalibus illustrissimi Principis Ioachimi Brandenburgensis Dei gratia, tocius Marchiae D. Sacri Romani Imperii electoris et dux, cum Serenissima Principe, virgine Hedvige Invictissimi Sigismundi Regis Poloniae natu maiore filia, genialem transiret in thalamum Oratio* (Krakkó: Ungler, 1535).

¹⁷ *De nuptiis Illustrium Joannis de Zamoscio R. P. Cancellarii et exercitus Praefecti, ac Griseldis Bathorreae, Christophori Transilvaniae principis et Serenissimi Stephani Poloniae Regis fratris, filiae: ad Illustrissimum Principem Georgium Fride-ricum Marchionem Brandenburgensem in Prussia Ducem, R. H. S. R. Epistola* (Krakkó: Lazarus, 1583).

¹⁸ GREEN, *The Works of Ausonius*..., 135.

¹⁹ Uo. 136.

A 324 soros epyllionban a témamegjelölés és segélykérés után Bethlen Gábort látjuk, mint béketeremtő törvényadót, akit kifejezetten az isteni Augustus Caesar jelzővel illet a szerző. Ezt követi Venus parancsa, aki elrendeli, hogy szárnyas kisleány gyűjtsön szerelmet a férfi szívében, hiszen az első szerelme halála nem okozhatja a házasságtól való elpártolását. Amor tehát megsebzí a férfit, majd szerelmet gyűjt a német szűz keblében, s elindul vele a nászmenet Kassa felé. Kassán a vőlegény öltözékét és lovát, majd kíséretének bevonulását írja le először a szerző, ezután következik a menyasszony kíséretével,²⁰ és a bevonulás a templomba, ahol megtörténik az esketés. Érdekes módon esküt csak a vőlegény tesz, amely hallatán a menyasszony nem szól, csupán szemérmesen elpirul. Ezt követi a lakodalmas ház és a vendégek, illetve a felszolgált ételek és italok felsorolása. Az ünnepségen zene és énekszó hallatszik, majd lovasversenyt rendeznek különböző jutalmakért. A leírást áldáskérés zárja, amelyben a narrátor hosszú életet és gyermekáldást kíván az ifjú párnak. A cento után egy *Invitatorium* című vers is olvasható III. Ferdinánd királynak címezve. Nem is Erythraeus munkája az egyetlen a Bethlen–Brandenburgi esküvőre készült költemények közül, amely ilyen közvetlen meghívást tartalmaz a Habsburgok felé, hiszen a Marussi András által írt *Thalassio nuptialis* című kiadványban II. Ferdinándnak és III. Ferdinándnak szóló meghívás is megtalálható. Ezekről alább lesz szó.

Alább átírva olvasható a cento első 12 sora, a témamegjelölés és segélykérés. A két szélső oszlopban az eredeti nyomtatványnak megfelelően az Erythraeustól származó, azonosított vergiliusi helyek olvashatóak. A számok átírásában a nyomtatvány karakterhasználatától csak annyiban tértem el, hogy mindet arab számmal jelöltem, a vegyes arab- és római számok helyett. A sorok számozását én végeztem el, az az eredetiben nem szerepel. Az Erythraeusnál általában felsorolási idézeteket a lábjegyzetben azonosítottam, és a könnyebb követhetőség érdekében ott dőlt betűvel szedtem Vergilius vonatkozó sorának felhasznált részét. Innen látható az is, hogy a felhasznált részek pozíciója megegyezik az eredeti kontextusban betöltött helyükkel: sorkezdő kifejezés a sor elejére kerül a centoban is, illetve az eredeti sor második tagja az újrahaznosítás során is sorzárlat lesz.

Aen. 11.	Conjugium optatum ²¹ praestanti corpore nympham ²²	Aen. 1.
Geo. 4.	Magnanimumque Ducem, ²³ cui vincula jugalia curae, ²⁴	Aen. 4.
Geo. 1.	Hinc canere incipiam; ²⁵ solennesque ordine pompas, ²⁶	Aen. 5.
Aen. 9.	Pocula, ²⁷ craterasque simul, pulchrasque tapetas ²⁸	Aen. 9.

²⁰ A találkozás rekonstruálható részleteiről lásd: DEÁK Éva, „Brandenburgi Katalin és Bethlen Gábor első találkozására”, in *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*, szerk. ERDÉLYI Gabriella és TUSOR Péter, 251–265 (Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 2007).

²¹ Verg., *Aen.* XI, 270: *Conjugium optatum, et pulchram Calydone viderem?*

²² Verg., *Aen.* I, 71: *Sunt mihi bis septem praestanti corpore nymphae.*

²³ Verg., *Georg.* IV, 4: *magnanimosque duces totiusque ordine gentis.*

²⁴ Verg., *Aen.* IV, 59: *Iunoni ante omnis, cui vincula iugalia curae.*

²⁵ Verg., *Georg.* I, 5: *hinc canere incipiam. vos, o clarissima mundi.*

²⁶ Verg., *Aen.* V, 53: *annua vota tamen sollemnisque ordine pompas.*

²⁷ Verg., *Aen.* IX, 264: *pocula, devicta genitor quae cepit Arisba.*

²⁸ Verg., *Aen.* IX, 358: *armaque craterasque simul pulchrosque tapetas.*

Geo. 4.	Expeditiam: ²⁹ coelum et terras qui numine torques, ³⁰	Aen. 4.
Aen. 1.	Nate Patris summi, ³¹ Vigor et Coelestis Origo, ³²	Aen. 6.
Aen. 8.	Adsis, ³³ inceptumque una decurre laborem. ³⁴	Geo. 2.
Geo. 1.	Et vos, ³⁵ o famae merito pars maxima nostrae, ³⁶	Geo. 2.
Ecl. 4.	Sicelides Musae, ³⁷ precor, aspirate canenti. ³⁸	Aen. 9.
Aen. 7.	Pandite nunc Heliconae Deae: ³⁹ celebrate faventes ⁴⁰	Aen. 1.
Aen. 4.	Conjugium, ⁴¹ miroque incensum pectus amore ⁴²	Aen. 3.
Aen. 6.	Magnanimi Herois, ⁴³ fama super Aethera noti. ⁴⁴	Aen. 1.

A nyomtatvány szövegelrendezéséből is látható, hogy Erythraeus nem bízta olvasói felkészültségére a szöveg cento-jellegének a megértését, hanem teljesen nyilvánvalóvá tette azt. A cento szerzők mintha a műfaj létezése óta kötelességüknek érezték volna, hogy mentegetőzzenek a szövegelőállítás ezen lopkodó, nem túl eredeti módja miatt.⁴⁵ Ezt a kötelező toposzt Erythraeus is alkalmazza saját művében, aki a műfaj szigorú szabályainak tulajdonítja verse időnként jelentkező sutaságát:

„Non mihi pertenuique meae Musae illa locentur,
 Fronte vel austera ascribantur: at omnia duro
 Centonum studio, legi tribuantur et arctae.
 Haud aliter praesens passus Maro tradere thema”⁴⁶

A magam részéről a cento műfaját végtelenül szórakoztatónak tartom, semmi kivettni valót nem látok benne.⁴⁷ Miután nagyjából egy évtizedig foglalkoztam egy erősen inter-

²⁹ Verg., *Georg.* IV, 286: *expeditiam* prima repetens ab origine famam.

³⁰ Verg., *Aen.* IV, 269: *Regnator, qui caelum et terras numine torquet.*

³¹ Verg., *Aen.* I, 665: *nate, patris summi* qui tela Typhoia temnis.

³² Verg., *Aen.* VI, 730: *igneus est ollis vigor et caelestis origo.*

³³ Verg., *Aen.* VIII, 78: *adsis* o tantum et propius tua numina firmes.

³⁴ Verg., *Georg.* II, 39: *tuque ades inceptumque una decurre laborem.*

³⁵ Verg., *Georg.* I, 10: *et vos, agrestum praesentia numina, Fauni.*

³⁶ Verg., *Georg.* II, 40: *o decus, o famae merito pars maxima nostrae.*

³⁷ Verg., *Ecl.* IV, 1: *Sicelides Musae, paulo maiora canamus.*

³⁸ Verg., *Aen.* IX, 525: *Vos, o Calliope, precor, aspirate canenti.*

³⁹ Verg., *Aen.* VII, 641: *Pandite nunc Heliconae, deae, cantusque movete.*

⁴⁰ Verg., *Aen.* I, 735: *et vos, O, coetum, Tyrii, celebrate faventes.*

⁴¹ Verg., *Aen.* IV, 172: *conjugium* vocat, hoc praetexit nomine culpam.

⁴² Verg., *Aen.* III, 298: *obstipui, miroque incensum pectus amore.*

⁴³ Verg., *Aen.* VI, 649: *magnanimi heroes* nati melioribus annis.

⁴⁴ Verg., *Aen.* I, 379: *classe vehe mecum, fama super aethera notus.*

⁴⁵ George Hugo TUCKER, „From Rags to Riches: the Early Modern “Centó” Form”, *Humanistica Lovaniensia. Journal of Neo-Latin Studies* 62 (2013): 3–67.

⁴⁶ ERYTHRAEUS, *Centó Virgiliannus...*, B4v.

⁴⁷ Ellentétben például a 19. századi angol értelmezőkkel, akik a copyright bevezetése kapcsán kivetették a centot az elfogadható műfajok kánonjából. Paul K. SAINT-AMOUR, *The Copyrights: Intellectual Property and the Literary Imagination* (Cornell University Press, 2003), 36–56.

textuális prózai szöveggel, Eneas Silvius Piccolomini *Historia de duobus amantibus*ával,⁴⁸ ez alatt az idő alatt megtanultam értékelni azokat a cento(jellegű) szövegek nyújtotta öröme-
ket, amelyek abból erednek, hogy az olvasó bizonyos helyzetekben nem csak felismeri, de
már egyenesen számít rá, hogy Vergiliusnak mely sorait fogja beépítve látni egy adott szit-
tuáció leírásába. Az alábbiakban néhány ilyen szerelmi mozzanatot szeretnék bemutatni,
amelyekkel gyakran lehet találkozni a neolatin nászénekekben is, s amelyeket tipikusan
Vergiliustól kölcsönzött sorokkal írnak le a szerelmi tárgyú szövegekben, prózában és
versben egyaránt.

Mivel főrangúak esetében egy isteni elrendelésből megkötött házasságról van szó, az
előkelő hölgynek Venus kívánsága szerint szerelembe kell esnie. A legjobb, ha ezt Bran-
denburgi Katalin is ugyanúgy teszi, mint Piccolomini Lucretiája,⁴⁹ vagyis azon a módon,
ahogy szegény Dido királynővel történik az *Aeneis*ben:

Aen. 3.	100 Et Regina gravi jam dudum saucia cura,	Aen. 4.
---------	--	---------

Mivel a végülusi recept bevált, Erythraeusnál Dido királynőt utánozza Bethlen Gábor ér-
zelmi lángolása is. Az epyllion-centóban Bethlen is özvegyként talál ismét párra, mint
Dido az eposzban. (Piccolomininél ezt a sort is Lucretiára vonatkoztatva találjuk meg.)⁵⁰

Aen. 4.	49 Vulnus alit venis: ⁵¹ veteris vestigia flammae ⁵²	Aen. 4.
---------	--	---------

Erythraeusnál az ünnepek során hosszú lovas menetben vonulnak a szereplők Kassán
át, akik egyébként ugyanúgy menetelnek, mint Piccolomini novellájában Zsigmond császár
és kísérete Siena utcáin.⁵³ Mindkét szerző ugyanazokat a sorokat kölcsönözi az *Aeneis*ből:

Aen. 10.	115 Ingreditur ⁵⁴ magna iuvenum stipante caterva ⁵⁵	Aen. 1.
----------	---	---------

Egy bevonulásban mindig szerephez jutnak a lovak, amelyek természetesen nyugtalanok,
patájukkal kalapálják a földet, és sörényüket rázzák, ahogyan ezt a *Georgicá*ból minden

⁴⁸ MÁTÉ Ágnes, *Egy kora újkorai sikerkönyv története: 15–16. századi szövegvariánsok és fordítások Eneas Silvius Piccolomini Historia de duobus amantibus című szerelmes regényéből* (Budapest: reciti, 2018).

⁴⁹ „Saucia ergo gravi cura Lucretia” Uo. 247, 1. Vö. Verg., *Aen.* IV, 2.

⁵⁰ „Virum odit, et alens venereum vulnus” Uo. 247, 2.

⁵¹ Verg., *Aen.* IV, 3: vulnus alit venis.

⁵² Verg., *Aen.* IV, 23: agnosco veteris vestigia flammae.

⁵³ „Ibat magna stipante caterva per urbem Caesar iamque Lucretiae domum praeteribat.” MÁTÉ, *Egy kora újkorai...*, 250, 8–9.

⁵⁴ Verg., *Aen.* X, 763: turbidus ingreditur campo.

⁵⁵ Verg., *Aen.* I, 497: incessit magna iuvenum stipante caterva.

humanista nevelést kapott szerző megtanulta. (Piccolomini hősének lova csak egy felsornyi hasonlóságot mutat ezekkel a paripákkal.⁵⁶)

Aen. 6.	Inde datum molitur iter, ⁵⁷ quam Thracius albis	Aen. 5.
Aen. 5.	145 Portat equus bicolor maculis, ⁵⁸ pictisque tapetis:	Aen. 7.
Aen. 7.	Aurea pectoribus demissa monilia pendent. ⁵⁹	
Geo. 3.	Stare loco nescit, ⁶⁰ mandit sub dentibus aurum. ⁶¹	Aen. 7.
Geo. 3.	Insultare solo, et gressus glomerare superbos ⁶²	
Aen. 9.	Contendit, ⁶³ sinuatque alterna volumina crurum. ⁶⁴	Geo. 3.

Ha egy nő szemérmesen viselkedik, ahogyan Brandenburgi Katalin teszi, mikor vőlegénye megesküszik a templomban, hogy kitart mellette, akkor biztosak lehetünk benne, hogy elpirul. Ha pedig elpirul, akkor egy cento-beli nő mindig olyan lesz, mint ha az elefántcsontot bíborcsiga vérével festik meg. Ilyen szemérmesek voltak Piccolomini elbeszélése szerint azok a sienai asszonyok is, akik közé Zsigmond császár leugrott lováról, hogy anyagi szépségüket dicsérje.⁶⁵ Az alább idézett helyen Erythraeus is az *Aeneis* XII. énekének 65–69. soraiból válogat, és kihagyja azt a hasonlatot, amely szerint a hölgyek ahhoz hasonlónak válnak, mint mikor a vörös rózsák közé fehér liliomokat kevernek.⁶⁶ Az illendő női viselkedést kifejező e sorok azonban bekerültek például a Szapolyai Borbálára vagy Bona Sforzára írt epithalamiumokba,⁶⁷ de megtaláljuk Piccolomini novellájában is, aki az első szerelmes együttlét előtt piruló Lucretiát jellemzi így.⁶⁸

⁵⁶ „Erat Euryalo spadix equus arduae cervicis argutique capitis, quem et brevis alvus et obesa terga spectabilem reddebant, animoso pectore, thoris luxuriantibus, qui sonnate tuba stare loco nesciebat.” MÁTÉ, *Egy kora újkori...*, 249, 6–8.

⁵⁷ Verg., *Aen.* VI, 477: *Inde datum molitur iter. iamque arva tenebat.*

⁵⁸ Verg., *Aen.* V, 565–566: *progenies, auctura Italos; quam Thracius albis / Portat equus bicolor maculis.*

⁵⁹ Verg., *Aen.* VII, 277–278: *instratos ostro alipedes pictisque tapetis / (aurea pectoribus demissa monilia pendent.*

⁶⁰ Verg., *Georg.* III, 84: *stare loco nescit, micat auribus et tremit artus.*

⁶¹ Verg., *Aen.* VII, 279: *tecti auro fulvum mandunt sub dentibus aurum).* Itt Erythraeus visszatér az előző két sorban megkezdett rész kölcsönzéséhez, tehát fél sor megszakítással folytatólagosan háromsornyt idéz: *Aen.* VII, 277–279.

⁶² Verg., *Georg.* III, 117: *insultare solo et gressus glomerare superbos.*

⁶³ Verg., *Aen.* IX, 623: *contendit telum diversaue brachia ducens.*

⁶⁴ Verg., *Georg.* III, 192: *compositis, sinuetque alterna volumina crurum.*

⁶⁵ „Sparso nanque inter genas rubore tales dabant ore colores, quales Indicum ebur ostro violatum, aut quales reddunt alba, immixta purpureis rosis, lilia.” MÁTÉ, *Egy kora újkori...*, 243, 14–16.

⁶⁶ Verg., *Aen.* XII, 65–69: *flagrantis perfusa genas, cui plurimus ignem / subiecit rubor et calefacta per ora cucurrit. / Indum sanguineo veluti violaverit ostro / si quis ebur, aut mixta rubent ubi lilia multa / alba rosa, talis virgo dabat ore colores.*

⁶⁷ Szapolyai Borbálára Paulus Crosnensistől: „Aspice purpureis lilia mixta rosis” in Mieczysław BROZEK és Jakub NIEDŹWIEDŹ, szerk., *Szեսnastowieczne epitalamia lacińskie w Polsce*, 60–79 (Kraków: Księgarnia Akademicka, 1999) 72, 226. sor. Bona Sforzára Ioannes Dantiscustól: „Purpureo niveus suffusus sanguine candor / E porphyriaco late fert ore nitorem.” *Uo.* 160, 349–350 skk.

⁶⁸ „genae veluti lilia purpureis admixta rosis” MÁTÉ, *Egy kora újkori...*, 276, 13–14.

Aen. 9.	206 Sic memorat vocemque premit: ⁶⁹ decus enitet ore, ⁷⁰	Aen. 4.
Aen. 12.	Indum sanguineo veluti violaverit ostro ⁷¹	
Aen. 12.	Si quis ebur, ⁷² tales virgo dabat ore colores. ⁷³	Aen. 12.

Végül, mikor Erythraeus áldást kér az ifjú párra, biztosak lehetünk benne, hogy boldogságukat ahhoz hasonlítja, ahogyan Vergilius Euryalust és Nisust áldottnak nevezte az *Aeneis* IX. énekében:

Ecl. 8.	315 O digno conjuncta Virgo ⁷⁴ gratissima conjux, ⁷⁵	Aen. 10.
Aen. 12.	Utere sorte tua, ⁷⁶ rebus sublata secundis, ⁷⁷	Aen. 10.
Aen. 1.	Sis felix ⁷⁸ partu centum complexa nepotes. ⁷⁹	Aen. 6.
Aen. 9.	<i>Fortunati ambo</i> , ⁸⁰ pacem laudate sedentes. ⁸¹	Aen. 11.

A fenti példák elegendőek annak bemutatására, hogy Erythraeus munkája hogyan ötvözi a mitológiai-narratív nászének típus jellegzetességeit a cento műfajával.

Erythraeus *Cento Virgilianusa*: propaganda a propaganda ellen?

Mint a dolgozat elején említettem, Bethlen Gábor terve hosszú ideig az volt, hogy Habsburg Cecília Renáta főhercegnőt veszi el. Egy Fraknói által citált követjelentés szerint Bethlen kijelentette, hogy magát méltónak is tartotta erre a frigyre, nem annyira származása, hanem saját érényei révén szerzett pozíciója miatt. Amikor azután udvariasan ajtót mutattak leánykérő követeknek, szerintem elképzelhető, hogy Bethlen, aki a nemzetközi érintkezésben többször eltévesztette a mértéket,⁸² presztízskérdést csinált belőle, hogy erre a visszautasításra a létre jövő másik házasság solemnitásában is reagáljanak. Erythraeus

⁶⁹ Verg., *Aen.* IX, 324: *sic memorat vocemque premit*, simul ense superbum.

⁷⁰ Verg., *Aen.* IV, 150: Aeneas, tantum egregio decus enitet ore.

⁷¹ Verg., *Aen.* XII, 67. vö. 66. j.

⁷² Verg., *Aen.* XII, 68. vö. 66. j.

⁷³ Verg., *Aen.* XII, 69. vö. 66. j.

⁷⁴ Verg., *Ecl.* VIII, 32: *O digno coniuncta viro*, dum despicias omnis.

⁷⁵ Verg., *Aen.* X, 607: o germana mihi atque eadem *gratissima coniunx*.

⁷⁶ Verg., *Aen.* XII, 932: *utere sorte tua*, miseri te si qua parentis.

⁷⁷ Verg., *Aen.* X, 502: et servare modum *rebus sublata secundis!*

⁷⁸ Verg., *Aen.* I, 330: *sis felix*, nostrumque leves, quaecumque, laborem.

⁷⁹ Verg., *Aen.* VI, 786: laeta deum *partu, centum complexa nepotes*.

⁸⁰ Verg., *Aen.* IX, 446: *Fortunati ambo!* Si quid mea carmina possunt.

⁸¹ Verg., *Aen.* XI, 460: cogite concilium et *pacem laudate sedentes*.

⁸² Durván alattvalóinak címezte a magyar rendeket, amikor meghívta őket első felesége temetésére: MOLNÁR Antal, „Carlo Caraffa bécsi nuncius az 1622. évi soproni országgyűlésen: A szentszéki diplomácia és Magyarország a harmincéves háború első időszakában”, in *Egy új együttműködés kezdete: Az 1622. évi soproni koronázó országgyűlés*, szerk. DOMINKOVITS Péter és KATONA Csaba, 125–231 (Budapest–Sopron: MTA BTK Történettudományi Intézet, Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron megyei Soproni Levéltára, 2014), 171. A lengyel királlyal kölcsönösen udvariatlan hangnemben váltottak leveleket: KÁRMÁN, „Egy diplomáciai zsákutca...”, 20.

munkájából úgy tűnik, hogy ezt nem is csupán a nemzetközi neolatin költészet bevett eszközeivel valósították meg, hanem konkrétan a Habsburg propaganda elemeivel vágtak vissza. Erythraeus művének ugyanis mind a nyomdai kivitelezése, mind a Vergilius idézetekre épített cento formája utköztethető az osztrák Habsburgok önképének elemeivel.

Mint Marie Tanner *The Last Descendant of Aeneas* című könyvében bemutatta, a Habsburgok Aeneas leszármazottainak tartották magukat,⁸³ ahogyan Európa-szerte a magát valamire tartó nemesi családok többsége is igyekezett bizonyítani trójai származását.⁸⁴ Tanner vélekedése szerint ez a tudatos imázs-építés a spanyol Habsburg-ágban II. Fülöppel lezárult. Pontosabban: Tanner könyvében nem foglalkozott az ausztriai Habsburg-ággal, nem vizsgálta, hogy abban az irányban mennyire él tovább ez az örökség-kép. Anna Coreth 1950-es évekbéli kutatásai óta ismert az is, hogy II. Ferdinánd személyes élete, majd erről a császárnak a jezsuita gyóntatói által halála után propagált képe egy új, *pietas Austriaca* néven elhíresült, kifejezetten az osztrák Habsburg-ágra jellemző imázst teremtett meg.⁸⁵ Fellapozva Thomas Winkelbauernek az Ausztria történetéről szóló kötetében a Habsburgok eredetére és III. Ferdinándtól kezdve kifejezetten az osztrák Habsburg-ág eredetére vonatkozó részeket, azonban az tűnik ki, hogy ezt az Aeneasszal és 200 fontos európai személyiséggel való rokonságát az osztrák ág ugyanannyira magáénak tudta, mint a spanyol I. Lipót császár idején (*Dissertatio polemica de prima origine augustissimae domus Habsburgico-Austriacae*, Laibach, 1680) az osztrák Habsburgok már (újra?) szükségét érezték, hogy nyomtatott formában is maguknak vindikálják a fent említett 200 pápával és királlyal őket összekötő rokonságot.⁸⁶

Tehát, még ha II. Ferdinánd császár idején nem is ez volt a leghangsúlyosabb propaganda-elem, hanem a császár extremitásokig vitt személyes devóciója, véleményem szerint az Aeneas-rokonság fontos tényező volt ekkor is az Ausztriai-ház önképének alakításában. Ennek számunkra legfontosabb eleme az a Heinrich Meibom által összeállított *Vergilio-Centones* című kötet, amely 1597-ben látott napvilágot Helmstedtben, s amelyről P. Vásárhelyi Judit részletesen írt. Ebben a kötetben ugyanis tíz Habsburg császárról szóló Vergilius-centoban írt dicsőítő költemény is helyet kapott I. Rudolftól II. Rudolfig bezárólag: *Imperatorum ac Caesarum Romanorum ex familia austriaca oriundorum descriptiones breves et succintae*

⁸³ Marie TANNER, *The Last Descendant of Aeneas: The Hapsburgs and the Mythic Image of the Emperor* (New Haven (Conn.): Yale University Press, 1993), 103.

⁸⁴ Alexandre ECKHARDT, „Sicambria, Capitale légendaire des français en Hongrie”, in *De Sicambria a Sansonci, Histoires et légendes franco-angloises*, Bibliothèque de la revue d’histoire comparée 2, 11–51 (Paris: Les Presses Universitaires de France, 1943); Adam J. GOLDWYN, „Trojan Pasts, Medieval Presents: Epic Continuation in Eleventh to Thirteenth Century Genealogical Histories”, in *Brill’s Companion to Prequels, Sequels, and Retellings of Classical Epic*, szerk. Robert SIMMS, Brill’s Companions to Classical Reception 15, 154–174 (Leiden–Boston: Brill, 2018); Anthony F. D’ELIA, *The Renaissance of Marriage in Fifteenth-Century Italy* (Cambridge, Massachusetts, London, England: Harvard University Press, 2004), 69–71.

⁸⁵ GUITMAN Barnabás „A »szent fejedelem«, II. Ferdinánd vallásgyakorlatának elemei”, in *Az ábúat nem hivatalos alkalmi és formái az 1800 előtti Magyarországon*, szerk. BOGÁR Judit, 55–69 (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 2013).

⁸⁶ Thomas WINKELBAUER, *Ständefreiheit und Fürstenmacht: Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter, Österreichische Geschichte, 1522–1699* (Wien: Ueberreuter, 2003), 520–522.

Virgiliano carmine contextae auctore Henrico Meibomio Poeta Caesario. Ha ezeknek a verseknek a képi megjelenítését összevetjük Erythraeus művének formátumával, nehéz nem arra gondolni, hogy szerzőnk onnan vette az ötletet, hogy Bethlen Gábor esküvőjére ő is egy Vergilius-centót írjon. A verset alkotó verssorok eredeti helyét ugyanúgy a margón jelezték, ahogyan Erythraeus munkájának fent idézett részeiben láttuk.

Tudva, hogy Bethlen Gábor többször hadat viselt a Habsburgok ellen, majd elutasított és végig sértett leánykérő is volt a családjuknál,⁸⁷ különösen érdekes gesztus volt Erythraeus részéről, hogy az *Aeneis* VI. énekéből származó sorokkal isteni Caesar-császárként utalt Bethlen Gáborra:

Aen. 6.	18 Augustus CAESAR ⁸⁸ Divum certissima proles ⁸⁹	Aen. 6.
---------	--	---------

Tette mindezt szerintem annak tudatában, hogy a Habsburgok maguk is Aeneas és a gens Julia leszármazottainak mondták magukat, és a német-római császári címet is az ő családjuk birtokolta már számos generációra visszamenően. Erythraeus művét egy III. Ferdinándnak címzett verses *Invitatorium* zárja, de a Bethlen és a Habsburgok közötti rang-egyenlőség legnyíltabb kifejezése nem itt, hanem egy, a Gábor és Katalin esküvőjére írt másik munkában kapott helyet. A Marussi András által írt *Thalassio nuptialis*-ban⁹⁰ ugyanis külön meghívó vers szól II. Ferdinánd császárhoz, illetve a magyar királynak címzett III. Ferdinándhoz. Az idősebb II. Ferdinánd egyenesen a „legyőzhetetlen Nap, Császár a Világ arany fénye” megszólításban részesül, míg III. Ferdinándot mint ifjút hívja a menyegzőre a dáciai Marsként jellemzett Bethlen Gábor:

INVITATIO ad Sacratissimum Principem, ac Dominum, Dominum
FERDINANDUM II. DEI G. ROMANORUM imperator ...

Sol Auguste; tui Caesar lux aurea Mundi,
Credimus excelsis meritum tibi numen ab astris.

INVITATORIUM ad Serenissimum Principem ac Dominum, Dominum
FERDINANDUM III. DEI G. HUNGARIAE ...

Rex sate REGE; potens Aquilae regnantis imago,
et TERTI FERNANDE Tonans, te, DACIACUS Mars

Te juvenem GABRIEL invitat adesse choreis,

Terjedelmi határok miatt itt csak néhány részletére mutathattam rá annak a szerintem tudatos propagandaépítésnek, amellyel Bethlen Gábor udvara a Habsburgoktól jött elutasításra reagált a Brandenburgi Katalinnal kötött házasságát dokumentáló ünnepi szöveg-

⁸⁷ A sértődés mértékéről és ennek egyenes következményeként a Brandenburgi Katalinnal kötött házasságról a brandenburgi követeknek 1630-ban Bethlen István adott felvilágosítást: A. A., „Brandenburgi Katalin és a diplomácia: hetedik közlemény”, *Történelmi Tár* 21(1898): 670–698. Az adatot Kármán Gábornak köszönöm.

⁸⁸ Verg., *Aen.* VI, 792: *Augustus Caesar, divi genus, aurea condet.*

⁸⁹ Verg., *Aen.* VI, 322: *Anchisa generate, deum certissima proles.*

⁹⁰ MARUSSI, *Thalassio nuptialis...*, számozatlan.

anyagban. Johannes Erythraeus munkája tehát Bethlen Gábor második esküvőjének fényét volt hivatott emelni jól kivitelezett, antik hagyományokra visszatekintő epithalamium és cento formájával, emellett pedig az erdélyi fejedelem Habsburg-ellenes propagandájának tudatosan kidolgozott eleme is volt.

ÁGNES MÁTÉ

**An epic marriage in Kassa: The second wedding of Gábor Bethlen
related in a Vergilius cento**

Gábor Bethlen, Prince of Transylvania married his second wife, Catherine of Brandenburg in March 1626. The occasion was celebrated, among others, by the Neo-Latin poet Johannes Erythraeus with a composition bearing the title *Cento Virgilianus*. The poem is an epyllion narrating the events of the marriage celebrations held in Kassa (Košice) by piecing together lines borrowed from the works of Vergil. Erythraeus depicts the groom as Aeneas in the cento, thus representing him as the ancient hero whom the Habsburg family honored as their mythical ancestor. The present paper argues that Erythraeus identified Gábor Bethlen with Aeneas in order to express the equality of rank between the Prince of Transylvania and the rival Habsburg imperial family. Thus, *Cento Virgilianus* fulfilled a twofold task: on the one hand, it was a commemoration of the marriage celebrations, and, on the other hand, it was part of the anti-Habsburg propaganda developed in the Court of Gábor Bethlen.

Neolatin petrarkizmus Magyarországon (1450–1550)

A petrarkizmus fogalmával a 15–16. századi irodalomban talán az a legjelentősebb probléma, hogy nehezen fogalmazható meg a lényege, és az, hogy miképp határolható el a szerelmi líra más, részben konkurens, részben hasonló diskurzusaitól.¹ Használták a fogalmat arra, hogy Petrarca lírájának imitációira vagy fordításaira utaljanak általa, de arra is, hogy a 16. századi olasz költészetben kibontakozó, Pietro Bembo, majd Giovanni della Casa és mások nevével fémjelzett irányt jelezze, amelynek szerelemideológiája azonban különbözik Petrarcától az erős platonista és neoplatonista hatás miatt.² Ezen kívül használni szokás ezt a terminust az udvari szerelemképet tükröző szerelmi költészet egészére a 16. századi Európában, ha azt az egyes szám első személyű lírai megszólalás, az érzelmek hiperbolizálása, az egyediségek (szingularitások) felsorolása, a paradoxikus ellentételezések és metaforák kedvelése, valamint az anaforikus szerkesztés jellemzi.³

Balassi költészetét is ebben a tágabb értelemben szokás petrarkistának nevezni, bár a költészetére ható neolatin költőket – Angerianust, Marullust, Johannes Secundust nem nevezhetjük egyértelműen annak, hiszen a latin irodalom hagyománytörténetén belül három különböző irányt képviselnek. Angerianus inkább a *Görög Antológia* esztétikai preferenciáit követi, míg Marullus az ókori szerelmi elégia tibullusi és ovidiusi irányának imitációjával jellemezhető, Secundust pedig bevallottan Catullus inspirálta leginkább. Ugyanakkor mindhárom irány jelentkezhethet petrarkizmusként a reneszánsz népnyelvi költészetben: a legjobban ez Angerianus példáján látható, aki a reneszánsz latin epigrammaszerzők közül az egyik leggyakrabban imitált költő volt a 16. századi Franciaországban. Miképp azt James Hutton klasszikus *The Greek Anthology in France and in the Latin Writers of the Netherlands* című nagymonográfiája bemutatta, a legtöbb epigrammáját szonettként fordították, és a szonettek szerzői között találjuk Michel d’Amboise-t (akitől aztán Maurice Scève imitált), Joaquin Du Bellay-t, Guillaume Guérout-t, Michel Guy de Tours-t, Germain Colin Bucher-t, Philippe Desportes-t, Vauquelin de Fresnaye-t. Magától értetődő volt a kor irodalmi felfogása számára az antik epigramma és a petrarcai szonett rokonsága:

¹ A magyar szakirodalomban többek között Tóth Tünde emelte ki a petrarkizmus fogalmának képlékenységet: TÓTH Tünde, „Balassi petrarkizmusa”, in: *Balassi Bálint és a neolatin szerelmi költészet*, (Budapest: ELTE doktori értekezés, 1998) <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/tanulm/tunde2.htm#b> (megtekintve 2021. máj. 2.).

² Arnaldo DiBENEDETTO, „Un’ introduzione al petrarchismo cinquecentesco”, *Italica* 83 (2006), 170–215. Klaniczay ebben az értelemben nevezi platonistának Balassi petrarkizmusát: KLANICZAY Tibor, „A szerelem költője”, in: *Reneszánsz és barokk*, (Budapest: Szépirodalmi, 1961), 183–295.

³ A „plurális petrarkizmus” értelmezési lehetőségéről ld. Roberto GIGLIUCCI, „Appunti sul petrarchismo plurale”, *Italianistica* 34, 2005, 71–75; Armando NUZZO, „Balassi és az európai petrarkizmus”, in: *Balassi Bálint költészete európai tükrökben*, szerk. Majorossy Imre Gábor, (Budapest: PPKE, 2006), 53–72, kül. 58–62. A hatalmas nemzetközi szakirodalomból itt csak William J. KENNEDY két művére hivatkoznék: *The Site of Petrarchism: Early Modern National Sentiment in Italy, France, and England* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2003) és *Petrarchism at Work. Contextual Economies in the Age of Shakespeare*, (Ithaca: Cornell University Press, 2016).

rövid terjedelmük és szerkesztési módjuk hasonlósága, illetve az, hogy a második tercina gyakran egy meglepetésszerű fordulatot, zárlatot tartalmaz, egyértelművé tette már a 16. századi olvasók számára is, hogy a két műfaj nagyon hasonló. Ahogy Hutton mondja, az ókori epigramma és a szonett egyenértékűségét folyton ismétlik a 16. században.⁴ Lorenzo de' Medici már 1482–84-ben saját szonettjeihez írt kommentárjában kifejti, hogy a szonett több okból is nagyon hasonlít az epigrammához: „Ha gran similitudine et conformità questo modo di stile con lo epigramma, quanto allo acume della materia, et alla destrezza dello stile, ma è degno et capace il sonetto di sentenze piu gravi, et pero diventa tanto piu difficile.”⁵ (Ez a stílus [a szonetté] nagyon hasonló az epigrammához ami a tárgyban rejlő elmésséget és a stílári ügyességet illeti, de a szonett elmélyültebb gondolatokat tartalmaz, és emiatt ennyivel nehezebb is.) Thomas Sébillet 1548-ban megjelent *Art poétique françoys*-jában teljes megfelelést tételez fel a latin és a népnyelvi költészet rövid formái között: „Sonnet n'est autre chose que le parfait épigramme de l'italien comme le dizain du françois.” (A szonett nem más, mint a tökéletes epigramma az olaszban, ahogy a dizain a franciában).⁶ Girolamo Ruscelli *Modo di comporre versi nella lingua italianájában* 1553-ban így ír: „Sono i sonetti fatti propriamente per usar alla guisa degli epigrammi, e dell'ode latine e greche, cioè, che ciascuno contenga un pensiero o un soggetto particolare, che in lui finisca” („A szonettek pontosan arra készülnek, hogy az görög és latin epigramák és ódák módjára használják őket, úgy, hogy mindegyik egy gondolatot tartalmaz, vagy egy egyedi tárgyat, amely benne is ér véget”) bár ezt követően megjegyzi, hogy a szonettek tárgya „emelkedett” (alto e grave), míg az epigrammáké nem feltétlenül.⁷ Ennek az azonosításnak az előfordulását látjuk Brodarics István sokszor idézett levelében is, amelyben 1535-ben Petrarca szonettjeit epigrammának nevezi: „quid in vulgari suo carmine de ea prae-dixerit ex libro sonettorum sive epigrammatum eius exscriptum casu his diebus a me repertum vestrae Dominationi mitto.”⁸ Ez Itálián kívül nemzetközi szinten is korai előfordulása ennek a tézisnek, Franciaországban 1550 táján, Spanyolországban 1580 táján lesz általános

⁴ „the equivalence of the sonnet and the ancient epigram is constantly asserted”

⁵ Lorenzo DE' MEDICI, *Poesie volgari, nuovamente stampate, col commento del medesimo sopra alcuni de' suoi sonetti*, (Velenca: Aldo Manuzio, 1554), 120v–121r.

⁶ François RIGOLOT, *Le texte de la Renaissance: des rhétoriciens à Montaigne*, (Genf: Droz, 1982), 183. Ld. még Roland BÉHAR, „The epigram and the definitions of sonnet in 16th c. Spain from Herrera to Garcilaso: Notes on a historiographical problem”, in: *Brief Forms in Medieval and Renaissance Hispanic Literature*, eds. Barry TAYLOR, Alejandro COROLEU, (Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2017), 114–131. Robortello az első, aki epigrammaelméletet ír, de ő nem beszél a népnyelvi költéssel való párhuzamról: Francesco ROBOTELLO, *In librum Aristotelis de arte poetica explicationes*, (Basel: Hervagius, 1555), 327–331. (Első kiadás: 1548).

⁷ BÉHAR, 116.

⁸ TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, „Petrarca szonettje Brodarics levelében”, *ItK* 61 (1957), 227–229; Stephanus BRODERICUS, *Epistulae*, ed. Petrus Kasza, (Budapest: Argumentum, 2012), 443. Az idézet elhelyezésére Brodarics levélfírói életművében ld. KASZA Péter, „A szó elszáll. Az írás megmarad? Brodarics István levélfírói tevékenységéről”, *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica* 14/2 (2009), 193–216, itt 210–211.

ez a felfogás, míg Angliában a 16. század végén már különbséget tesznek epigramma és szonett között.⁹

Mindebből egyáltalán nem következik, hogy a 15–16. századi neolatin szerelmi epigrammákat petrarkistának nevezhetnénk, hiszen a reneszánsz elméletírók elsősorban azért fogalmazták meg ezt az azonosságot, hogy a népnyelvi rövid lírai műfajokat elhelyezzék az antik műfaji kánonban. Kétségtelen azonban, hogy a reneszánsz latin epigrammák között sokat találunk, amelyeknél erőteljesen jelentkezik a petrarcai szerelmi líra hatása, a mértéktelen, mindent irányító szerelem, az imádott hölgy különlegességének, szingularitásának sokoldalú artikulálása, az alárendelt viszony szerető és szeretett között, és az ellentéző és párhuzamos felsorolások kedvelése, a paradoxikus érzések amplifikációja, amelyek az antik epigrammától idegenek. Emiatt kezdte el Leonard Forster a neolatin petrarkizmus kifejezést használni ezekre a versekre 1969-ben megjelent *Icy Fire* című monográfiájában, külön kiemelve az antológiák szerepét e költői dikció terjesztésében.¹⁰ Azóta Petrarca szonettjeinek hatását már jóval korábban, a 15. századi itáliai humanista szerelmi költészetben is kimutatták.¹¹ Enea Silvio Piccolomini, Tito Vespasiano Strozzi, vagy Cristoforo Landino latin szerelmi költészetében magától értetődően jelennek meg a legnépszerűbb népnyelvű szerelmi költő, Petrarca lírai diskurzusának az ókori szerelmi elégiától valamelyest eltérő vonásai (pl. a szerelmes magányos vándorlása a vad természetben, vagy ahogy az *alma gentil*-ből *spiritus* lesz), és ezek a párhuzamok szövegszerűen is kimutathatóak. Petrarca *volgare* lírájának hatása egyértelműen érzékelhető Poliziano latin szerelmi költészetének dikciójában is.¹² Ezenfelül természetesen teljes joggal használhatjuk a petrarkizmus megnevezést a latin nyelvű Petrarca-szonettfordításokra is. Az alábbiakban ebben a két értelemben beszélünk a magyarországi neolatin petrarkizmusról.

⁹ In England, however, the sonnet and the epigram came to be regarded as antithetical by the last decade of the sixteenth century [...]. A. C. HAMILTON (ed.), *The Spenser Encyclopedia*, (London: Routledge, 1990), s.v. 'epigram' [Robert V. Young].

¹⁰ Leonard FORSTER, *The Icy Fire. Five Studies in European Petrarchism*, (Cambridge: University Press, 1969), 33–34, 45–47.

¹¹ Andrea SEVERI a 'Solo e pensoso' egyértelmű imitativ jelenlétét mutatta be három szerzőnél (Landino *Xandra*jában, Tito Vespasiano Strozzi *Eroticon*jában és Marcantonio Aldegati egy elégiájában). Ezenfelül Enea Silvio Piccolomini *Cynthiá*jában és Giovanni Marrasio *Angelinetum* című ciklusában is a lírai főhős magányos vándorlása a természetben petrarcai visszhangokat hordoz. Andrea SEVERI, „Solo et pensoso' in the Latin poetry of the Italian Fifteenth Century,” *Humanist Studies & the Digital Age* 1.1 (2011), 201–208. (DOI: 10.5399/uo/HSDA.1.1.1161). További példákra ld. még Ilaria LANDI, „I Rerum vulgarium fragmenta tra i modelli dell'eglogia senese e fiorentina del Quattrocento”, in *Il petrarchismo. Un modello di poesia per l'Europa*, vol. II., eds. F. CALITTI és R. GIGLIUCCI, (Róma: Bulzoni, 2006), 517–52; Barbara BELEGGIA, „Echi petrarcheschi negli Eroticon libri di Tito Vespasiano Strozzi,” *Il petrarchismo. Un modello di poesia per l'Europa*, vol. II., eds. F. CALITTI és R. GIGLIUCCI (Róma: Bulzoni, 2006), 553–68. A kortárs hatásokra Janus-költészetében felhívja a figyelmet Donatella COPPINI, „La scimmia di Marziale. 'Veteres' e 'Nove' nella poesia di Giano Pannonio”, in *Italia e Ungheria all'epoca dell'umanesimo corviniano*, kiad. Sante GRACIOTTI, Cesare VASOLI, (Firenze: Olschki, 1994), 71–88.

¹² Charles FANTAZZI hívja fel a figyelmet az olyan jelzők gyakori használatára, mint a 'fera' (vad), amelyet a római költészetben nem használnak szerelmi kontextusban, vagy a 'bellissima' jellegű italianizmusokra. „The style of Quattrocento Latin love poetry”, *International Journal of the Classical Tradition* 3 (1996) 127–146.

A magyarországi irodalomban a legkorábbi, sokak által idézett előfordulását Petrarca lírai versei ismeretének Janus Pannonius költészetében találjuk, aki a velencei patrícius, Jacobus Antonius Marcellus (1399–1464/65)¹³ népnyelvi szerelmi költeményeit fordította le az olaszból latinra és ezt epigrammában ajánlotta – vélhetően a szerzőnek:

[Ille ego et haec cecini Dravum generatus ad altum
 Perlege et haec si quis cetera forte legis.]
 Saepe suas flammis veteres flevere poetae,
 cui libet et pro se musa diserta fuit.
 Nos in amore rudes Marcelli lusimus ignis,
 quos modo vulgari luserat ille lyra.
 5 Sive voles cultos Italia testudine rhythmos,
 ille dabit quales ante Petrarca dedit;
 seu cupies elegos Latia sub lege sonantes,
 sumetur vacuo pagina nostra tibi.¹⁴

¹³ Sajnos olasz nyelvű verseiről továbbra sem tud a kutatás. Vö. Giuseppe Gullino, „Marcello, Jacopo Antonio”, *Dizionario biografico degli Italiani* 69 (2007). [https://www.treccani.it/enciclopedia/jacopo-antonio-marcello_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/jacopo-antonio-marcello_(Dizionario-Biografico)/) (megtekintve 2021. máj. 2.). Viszont Anjou René nagy rajongója volt Petrarca szonettjeinek, szeretett felesége halála után 1453-ban egy Petrarca-vers parafrázisát választotta jelmondatul: „Arco per lentare piaga non sana.” Patrick GILLI, „En guise de conclusion. Échec au roi!”, in *René d’Anjou (1409–1480). Pouvoirs et gouvernement*, (Rennes: Presses universitaires de Rennes, 2011), 387–395; SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Parthenopé veszedelme*, (Budapest: Napút, 2011), 20.

¹⁴ Janus PANNONIUS, *Opera*, ed. Iulius MAYER, (Budapest: Balassi, 2006) 175–176 (n. 281). A „De versibus Marcelli a se Latine expressis” latin cím Teleki Sámueltól származik. Miképp a kritikai kiadás közli, a vers kezdetéről Teleki meglehetősen önkényesen választotta le az első két sort és tette külön epigrammává (n. 280: „Ille ego et haec cecini Dravum generatus ad altum, / perlege et haec, si quis cetera forte legis”) annak ellenére, hogy a teljes kézirati szöveghagyomány és Zsámboky is egyben közli ezeket a Marcellus-fordításról szóló verssel. Érvként annyit mond Teleki, hogy „male copulatum”, rosszul van összepárosítva ez a kettő és a következő nyolc sor, de én koherensnek látom a „két” verset egyben is. Érdekes módon Teleki egyben idézi ezt a „két” epigrammát abban az életrajzi részben, ahol a piarista Norbert Conradi abszurd feltételezését cáfolja, miszerint minden obszcén Janus-epigramma valójában csak Marcellus verseinek fordítása, és nem lehet a magyar költő műve. Erről ld. Iani PANNONII *Opusculorum pars altera*, ed. Sámuel TELEKI (Utrecht: Wild, 1784), 206–210; BÁN Imre, „Janus Pannonius és a magyar irodalmi hagyomány”, in: *Janus Pannonius (Tanulmányok)*, szerk. KARDOS Tibor, V. KOVÁCS Sándor, (Budapest: Akadémiai, 1975), 504 és Péter SÁRKÖZY, „L’edizione delle poesie di Janus Pannonius di Norbert Conradi (1754)”, in: *Acta Conventus Neo-Latini Budapestinensis*, ed. Rhoda SCHNUR, (Tempe, Ariz.: Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 2010), 653–660. Nem tartom kizártnak, hogy Teleki azért választotta le ezt a két sort a következőktől, hogy ezzel is valószínűtlenebbé tegye Conradi feltevését, hogy az összes obszcén Janus-epigramma Marcellus, a pajzán olasz verseinek fordítása. Pedig ennek cáfolatára elég annyi, hogy Janus petrarckista versekről beszél, saját obszcén versei pedig egyáltalán nem azok. A Conradi által megfogalmazott tézis, miszerint Janus fennmaradt epigrammái közt fellelhetők a Marcellus-versek nyomai, érdekes módon GERÉZDI Rabánnál is felbukkan, de három idézett példája nem meggyőző. Ld. *A magyar világi líra kezdetei*, (Budapest: Akadémiai, 1962), 269.

[Én, ki a mély Drávánál születtem, énekeltem ezeket is, olvasd hát ezeket is, ha eyebeeket is olvasol tán.]¹⁵ Gyakran siratták égő szerelmüket a régi poéták, és mindenkiért a saját Múzsája beszélt ékesszólóan. Mi – járatlanul a szerelemben – Marcellus szerelmi tüzeit énekeljük, amelyeket ő népnyelvű lanton játszott. Ha olasz lanton akarsz művelt ütemeket hallani, ő olyanokat nyújt, amelyeket korábban Petrarca – ha pedig a latin metrum szerint hangzó elégiákra vágsz, nézd a mi lapunk, ha ráérsz.

A latinra történő fordítási gyakorlatot minden bizonnyal befolyásolta az a Guarino iskolájában bevett gyakorlat, hogy a görög szövegeket latinra, a latinokat görögre fordították.¹⁶ Sem Janus latin fordítása(i), sem Marcello olasz szonettje(i) nem maradtak fenn, így nem tudjuk, pontosan hány tüzet (*ignes* – egy szerelem vagy több?) énekeltek meg, de a többes szám több versre, akár egy ciklusra utalhat. Janusnak a fordításra alkalmazott szóhasználat, a *'pagina nostra'* akár egy bilíngvis elrendezésű kéziratra is utalhat. A fordítás minden bizonnyal elégikus disztichonban született, és az epigrammánál hosszabb, inkább elégiaterjedelmű lehetett („elegos... sonantes”). Janus epigrammája szembeállítja az ókori szerelmi elégia saját szerelmet megéneklő gyakorlatát azzal, ahogy ő maga más hangján, Marcello petrarkista szonettjein keresztül szólal meg.

Janus az elsők között – ha nem az első – volt, aki felfedezte az olasz szonettek latinra fordításának lehetőségét. Az irodalomtörténet szerint Petrarca olasz lírai költeményeinek legkorábbi latin fordítása Pietro Barozzi padovai püspöktől származik, 1460–70 körülől, aki nem is szonettet, hanem a *Vergine bella*... kezdetű canzonét fordította latinra hendekaszillabákban.¹⁷ Több példát találunk a padovai humanista környezetben arra, hogy jeles humanisták népnyelvű szonetteket írnak: a már Kardos Tibor által említett Leonardo Giustinianon kívül említhetjük Domizio Brocardo vagy Ulisse Aleotti költeményeit.¹⁸ Francesco Filelfo épp Jacopo Antonio Marcellót ajánlotta Francesco Sforza figyelmébe egy szo-

¹⁵ Kurcz Ágnes több helyen közölt fordításának kritikáját és a vers forrásait ld. TÖRÖK László, *Janus-arcok*, (Bp.: Typotex, 2008), 89–90, aki azonban nem tér ki a fenti szövegkritikai problémára.

¹⁶ Erről ld. Battista GUARINO, *La didattica del greco e del latino. De ordine docendi ac studendi e altri scritti*, ed. Luigi PIACENTE, (Bari: Edipuglia, 2002), 44–46. Vö. Marrasio *Angelinum*-ának Leonardo Bruniohoz címzett ajánlását: „Non minus in Graium conversus sermo Latinus / Quam Graium per te lingua Latina tenet.” (I, 11–12).

¹⁷ Bratislav LUČIN, „Polifonija Marulićeva prepjeva Petrakine kancone 'Vergine bella'”, in: *Petrarca i petrarkizam u hrvatskoj književnosti – zbornik radova s međunarodnog simpozija održanog od 27. do 29. rujna 2004. u Splitu*, kiad. Bratislav LUČIN, Mirko TOMASOVIĆ, (Split: Književni krug, 2006), 285–304, itt 292–293. Vö. *Ancedota Veneta nunc primum collecta*, ed. Joannes-Baptista-Maria CONTARINI, (Velençe: Petrus Valvasensis, 1757), v. I, 241; Paolo VIII, „La canzone alla Vergine del Petrarca nella traduzione di Filippo Beroaldo”, *Italianistica* 5 (1976), 440–48.

¹⁸ A kor padovai petrarkista költészetéről ld. Vittorio CIAN, „Un codice ignoto di rime volgari appartenenti a B. Castiglione”, in *Giornale storico della letteratura italiana* 34 (1893), 308; Giacomo TAURO, *Dieci sonetti inediti di un poeta padovano nel '400*, (Róma: Balbi, 1898); Arnaldo SEGARIZZI, „Ulisse Aleotti rimatore del sec. XV”, *Giornale storico della letteratura italiana* 47 (1906), 41–66; Adolfo CINQUINI, *Rime inedite del Quattrocento (dal codice Vat. Reg. 1973)*, (Roma: Polizzi e Valentini, 1907), 5, 25–26; Davide ESPOSITO, *Edizione critica e commentata del Canzoniere di Domizio Brocardo (1380–c. 1457)*, 2014. http://veprints.unica.it/1014/1/PhD_Thesis_Esposito.pdf (megtekintve 2021. máj. 2.)

nettben 1462-ben.¹⁹ A ferrarai udvari környezetben is meghatározó olasz nyelvi minta volt Petrarca Daloskönye.²⁰ Nem csak a petrarkista szonettköltészet volt népszerű minta, hanem számos szonettet tulajdonítottak Petrarcanak, amelyek a *Rerum vulgarium fragmentá*ban természetesen nem szerepeltek, de a korabeli olvasó autentikus Petrarca-szöveggént ismerte őket.²¹ Latinra fordított szonettre Janus előtt nem találtam eddig példát, de magától a velencei-padovai környezettől, ahol mind a népnyelv, mind a latin az arisztokratikus irodalmi megszólalás megfelelő eszköze volt, nem lehetett idegen ez a praxis. A patrónuskliens viszony tekintetében hasonló lehetett Janus gesztusa, mint két évtizeddel később Polizianóé, aki Lorenzo de' Medici saját szonettjeiről írt kommentárjának (*Comento de' miei sonetti*) 16. szonettjét („Belle, fresche e purpuree viole”) írta át jóval hosszabb latin szerelmi elégiaként („Formosae, o violae, Veneris munuscula nostrae”), miközben Lorenzo patronáltja, fiának nevelője volt.²²

Janus egy másik változatot is írt ugyanezre a témára, amely immár elhagyja a latin szerelmi elégia és a népnyelvű petrarkista szonett közti választást, és ehelyett a saját dicséretét fogalmazza meg: Pannónia első költőjeként prezentálja önmagát, aki – bár önmaga tapasztalatlan a szerelemben – mégis ékesszólóan tud írni Marcellus égő szerelméről.

De eodem

Saepe suos ignes veteres cecinere poetae

Cuilibet et pro se Musa diserta fuit.

Ipse in amore rudis Marcelli incendia lusi,

Ille ego Pannoniae gloria prima meae. (n. 282.)²³

Figyelemre méltó, hogy Janus fennmaradt latin költői korpuszában a több száz epigramma és több tucat elégia között egyet sem találunk, amelyet szerelmi elégiának nevezhetnénk, vagy az udvari szerelem téziseit fogalmazná meg.²⁴ Bár néhány motívum – a szerelem tüze, az ideális külső szépség leírása (*purpureae genae, lactea colla, rubra labella*), vagy a kegyetlen szerelem (*durus amor*) – valóban előfordul Petrarca költészetében is,²⁵ de ezeket Janus az antik költői hagyományból is ismerte.²⁶ Még az olyan, kivételesen a Szerelemnek hódoló epigrammákban is, mint az *Ad amicam* (Barátnőjéhez) címet viselő nyolcsoros költemény (*Hei mihi! tam tarde congressi...*), csak az első hat sor petrarkizáló hangulatú, de ennek

¹⁹ Giovanni BENADDUCI, „Prose e poesie volgari di Francesco Filelfo”, *Atti e memorie della R. deputazione di storia patria per le province delle Marche* 5 (1901), 147–8.

²⁰ Ld. erről Italo PANTANI, „La fonte d'ogni eloquenzia”: *il Canzoniere petrarchesco nella cultura poetica del Quattrocento ferrarese*. (Roma: Bulzoni, 2002), aki Janusszal is részletesen foglalkozik.

²¹ A Petrarcanak tulajdonított népnyelvű verseket összegyűjtötte a *Rime disperse di Petrarca* című projekt (főszerk. Roberto LEPORATTI): <http://rdp.oivi.cnr.it/testi> (megtekintve 2021. május 2.).

²² FANTAZZI, „The style...”, 140.

²³ Janus PANNONIUS, *Opera*, ed. Mayer, 176.

²⁴ Gerézdi Rabán felfedezni vél néhány „bókverset”, de példái nem meggyőzőek: vö. GERÉZDI Rabán, *A magyar világi líra kezdetei*, (Budapest: Akadémiai, 1962), 269.

²⁵ Vö. Mirko TOMASOVIĆ, „Panonijev epitafor Petranki”, *Dani Hvarškoga kazališta* 16 (1990), 211–212.

²⁶ Petrarca nyughelyéről, Arquáról írt epigrammája sem említi költészetét, csak „szent csontjait”. Janus PANNONIUS, *Opera*, 207–208 (n. 343).

az *Anthologia Latinára* támaszkodó²⁷ idilljét (korai elválás hangsúlyozása, a tölgyfára tekeredő repkény topikus hasonlata) egy olyan sorpár zárja, amely a közmondásosan szegénytelen, üzekedő kutyákhoz hasonlítja a szerelmeseket. Ha Gerhard Regn terminológiájával élünk, aki a petrarkizmus korában „apetrarkistának” nevezte a hedonista-érzéki szerelmi költészeti hagyományt, és szembeállította az antipetrarkizmus petrarcai szerelmi indulaton gúnyolódó változataival,²⁸ akkor kétségtelen, hogy Janus obszcén epigrammái minden esetben apetrarkisták. De az idézett *Ad amicam* c. költeményben a szerelmi harmónia karikírozása az epigramma zárlatának ellentéppontozásával szinte az antipetrarkizmus komikus távlatát emeli be a költeménybe: „Bárcsak Venus bilincse úgy tartana össze minket, mint a párosodó kutyákat?” – mondja Janus.²⁹ Fő ihletői az erotikus tárgyú költészetben nem Petrarca, és nem is a petrarkizáló neolatin líra, hanem Martialis és a *Görög Antológia* voltak, és mindig megőrizte fennmaradt verseiben a távolságtartó, szatirikus, szarkasztikus hangot a testiségről szóló vagy nőkhöz írt epigrammaiban. A hölgy udvari erényekkel teli idealizálásának nyomát sem találjuk, a belső érzelmi meghasonlottság, a tisztelet és szerelmi szolgálat (*servitium*) kifejezése hiányzik, ehelyett a szerelmi kapcsolat legtöbbször inkább adásvételnek, üzleti jellegűnek tűnik. Fennmaradt költői korpusza nem nevezhető semmilyen szempontból petrarkistának, és ha nem tudnánk Marcello-fordításairól, semmi nem tanúskodna Petrarca szonettjei hatásáról. Talán nem túlzás azt mondani, hogy Janus tudatosan tartott távolságot latin költői alkotásaiban a petrarkista népnyelvű szerelmi költészettől, amelyet egyébként minden bizonnal jól ismert.³⁰

A neolatin petrarkista költészet helyzete Janus halálát követően sem változott Magyarországon. Mivel hazánkban a humanista életpálya, az értelmiségi karrier szinte megkezdhetetlen része volt az egyházi pályafutás, a szerelem szubjektív kifejeződése legtöbbször csak elfojtva, szatirikusan, vagy a privát olvasóközönség számára írt versekben jelenhetett meg. Piso Jakab (esztergomi és boroszlói kanonok), akinek líráját legnagyobb mértékben Catullus költészete inspirálta mind frazeológia, mind költői attitűd és a mecénatúrához való viszonya szempontjából, egyetlen szerelmi költeményt sem írt. Kicsiny versgyűjteményében, amely csak 1554-ben jelent meg, egyetlen nőhöz szóló költeményt sem találunk, jöllehet más kényes témákról, mint a korrupt elit, a költészet haszna vagy feleslegessége,

²⁷ Ld. TÖRÖK, *Janus-arok*, 51.

²⁸ Ld. Gerhard REGN, *Torquato Tasso's zyklische Liebeslyrik und die petrarkistische Tradition. Studien zur Parte prima der Rime*, (Tübingen: Narr, 1987), 19.

²⁹ Az utolsó sor (Haeret ut *implicito* cum cane nexa canis) ovidiusi mintája (*Ars amatoria* 2, 484: Haeret *adulterio* cum cane nexa canis) egyértelműen utal a kapcsolat illegitim voltára. Vö. TÖRÖK, 51. Én a záróképben nem hármas fokozást, hanem ellentéppontozást látok az epigrammahagyománynak megfelelően. Zsámboky minden bizonnal emiatt az illetlenség miatt javította 1569. évi kiadásában a kutyák példáját Iuppiterre és Iunóra („cum love nexa soror”, Iani PANNONII ... *Omnia*, ed. Ioannes SAMBUCUS, [Bécs: Steinhof, 1569], 72v), de a Purkircher Györgynek ajánlott példány (Evangélikus Országos Könyvtár, R 282) későbbi tulajdonosának még ez is soknak tűnt, és törölte a kötetből. A kutyák kölcsönös szerelmének „bilincse” (vincla) talán Lucretius nyomán (4, 1201–5) jelenik meg Janusnál.

³⁰ Vö. Marianne D. BIRNBAUM, *Janus: Poet and Politician*, (Zagreb: JAZ, 1981), 69.

vagy a kulturálatlan környezet többször és szellemesen írt.³¹ (A két versében megszólított Lepta férfi, – talán Cicero barátjáról, Q. Paconius Leptáról adta neki Piso a nevét). Pisóval szemben Hieronymus Balbus (ca. 1460–ca. 1535) költészetében már jelentős szerepet kap az udvarló líra. Vitatható, hogy mennyiben kapcsolhatjuk a magyarországi humanista költészet történetéhez műveit, hiszen Velencében született, Pomponio Leto alatt folytatott római tanulmányai után Párizsba költözött, és itt keletkezett költeményeinek jelentős része. Botrányait és menekülését követően I. Miksa udvarában talált új otthonra 1494-ben, ahol Vitéz János bécsi egyházmegyei kormányzó és Vitéz Mihály veszprémi prépost közeli barátja lett. Szatmári György titkára volt 1510-től, általa lett hamarosan pécsi éneklőkanokok (1513-ban már biztosan az), váci prépost, egri őrkanonok, és végül pozsonyi prépost (1515–1522), és egyúttal II. Lajos király egyik nevelője.³² Ezt követően Ausztriában Habsburg Ferdinánd szolgálatába állt, gurki püspök lett (1523–1526), és 1524-től Itáliába költözött.³³ Irodalmi tájékozottsága sokoldalú jártasságának megfelelően teljesen modern és nemzetközi volt. Epigrammagyűjteménye jelentős része még Franciaországban keletkezett és 1483 után jelent meg először nyomtatásban Párizsban (GW 3176, 3178 és még több kiadás),³⁴ majd Lipcsében (1490–95 között, GW 3177). Ezeket jelentősen kibővítette, és új, bécsi keletkezésű versekkel egészítette ki I. Miksa császárnak ajánlott bécsi kiadásában, amely 1494 augusztusában jelent meg (GW 3181). Mind a párizsi, mind a bécsi gyűjtemény számos szerelmi költeményt tartalmaz, amelyekre leginkább a *Görög Antológia* hatott. Néhány versnél azonban határozottan az az olvasó benyomása, hogy a petrarkista szerelmi költészet nyelve is hatással van latin költői dikciójára. A Párizsban írt versek közt is találunk olyat már, ahol a hölgy szépsége oly nagy, hogy a költőben azt a benyomást kelti, az égben született:

³¹ Ld. JANKOVITS László, „Jacobus Piso Schediája”, in: *A magyar irodalom története I: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály et al., (Bp.: Gondolat, 2007), 266–273.

³² Összefoglalóan ld. FEDELES Tamás, *A pécsi székeskáptalan személyi összetétele, 1354–1526*, (Pécs: Pécs története alapítvány, 2005), 321–323.

³³ Magyarországi kapcsolatairól ld. még KNAUZ Nándor, „Balbi Jeromos II. Lajos király tanára”, *Magyar Sion* 4 (1866) 5–27, 81–106, 161–83, 241–61, 321–52, 401–19, 481–502; ÁBEL Jenő, *Magyarországi humanisták és a Dunai Tudós Társaság*, (Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya köréből), Budapest 1880, 32–75; HEGEDŰS István, „Hieronymus Balbus dicsőköltménye Mátyás királyról”, *ItK* 29–31 (1921), 150–155; LAKATOS Bálint, „VI. Adorján (Hadrianus) pápa (1522–1523) magyarországi vonatkozású bullái”, *Acta historica* 138 (2015), 116–121; NEMES Gábor, *Brevia Clementina. VII. Kelemen pápa magyar vonatkozású brévei 1523–1526*, (Budapest-Győr-Róma: Győri Egyházmegyei Levéltár, 2015), 525–3; BÁRÁNY Attila, „A Humanist Diplomat in Early 16th C. Hungary”, *Acta Neerlandica* 15 (2019), 11–48; LAKATOS Bálint, „A király diplomatái: Követek és követségek a Jagelló-korban (1490–1526). II. rész: Adattár”, *Történelmi szemle* 62/2 (2020), 1–82.

³⁴ Ezekről ld. Gilbert TOURNOY, „The Literary Production of Hieronymus Balbus in Paris”, *Gutenberg-Jahrbuch* 53 (1978), 70–77. Gustav C. Knod fedezte fel Beatus Rhenanus sélestati könyvtárában azt a korábban nem ismert párizsi kiadást, amely egy a magyar király szónokához még Párizsban intézett verset is tartalmaz, és ebben fogalmazza meg áttepedési szándékát (*Ad oratorem Pannoniae, inc. Olim Palladiae Musas*). Gustav C. KNOD, *Aus der Bibliothek des Beatus Rhenanus*, (Schlettstadt, 1889), 89. Kiadását ld. Anton SOMMER, *Hieronymus Balbus – vita, carmina quae supersunt*, (Bécs: Sommer, 1991), vol. 1., 125. (A Retzer-féle kiadásban hiányzik, vö. Hieronymus BALBUS, *Opera poetica, oratoria, ac politico-moralia*, ed. Josephus de RETZER (Bécs, 1791), 1–2. köt.)

Alba manus, flavi crines, argentea cervix,
 Siderei vultus, lactea colla, pudor,
 Efficiunt ut te caelo rear esse creatam!
 Nam talis nullo tempore forma fuit. (*Ad Iuliam*).³⁵

Fehér kezed, szőke hajad, ezüstösen fénylő tarkód, csillagos orcád, tejfehér nyakad, szemérmességed mind azt hitetik el velem, hogy az égben születél! Mert ilyen külseje soha senkinek nem volt.

Júlia szemei olyanok, hogy bizonyosan az égiek valamelyikétől származnak – mondja egy másik, Júlia szemeiről írt költeményében (*De oculis Iuliae: Dicite cui vestum superi...*) és hölgyéhez való vonzódását ahhoz hasonlítja, ahogy a mágnes a vasat vonzza:

Attrahit ut ferri magnetica gemma rigorem,
 Luminibus praeceps sic trahor ipse tuus. (*Ad Iuliam*)³⁶
 Ahogy a mágneskő vonzza a kemény vasat, úgy ragadnak el engem a te szemeid.

A párhuzam a szerető szenvedélye és a mágneses vonzás között már az antikvitásban ismert volt, ahogy azt láthatjuk pl. az *Anthologia Planudea* 12, 152 epigrammájában:

Μάγνης Ηράκλειτος, ἔμοι πόθος, οὔτι σίδηρον
 Πέτρῳ, πνεῦμα δ' ἔμδὸν κάλλει ἐφελκόμενος.
 Héракleitosz, vágyott szerelmem, egy mágnes, nem vasat
 Vonz kővel, hanem lelkem a szépségével.

A szép hölgy mint mágnes metaforája azonban a 16. századi petrarkista költészetben fut be nagy karriert. A szerelmi versek párizsi korpuszában találunk olyanokat is, amelyek nem csupán az érzelmi hiperfunkciókat írják le a petrarkista költészethez hasonlóan, ha szerkezeti szempontból is, a szerkesztési paralellizmusok révén is párhuzamba állítható vele:

O manus, o crines, o colla, o lactea cervix,
 O oculi aetherae sidera bina domus!
 O vox, o mores sine rusticitate pudici!
 O frons, o primis aemula labra rosis!
 Perditis heu miserum, periturum cernite amantem,   5
 Cernite me, morior; cernite me morior.
 Heu morior! pulla cingatur veste cadaver!
 Et referant tales marmora scripta sonos:
 'Hic iacet extinctus teneris Hieronymus annis,
 Durae caussa fuit aspera Petra necis.'   10³⁷

³⁵ Balbus verseit Anton Sommer kiadásából idézem, összevetve a párizsi és bécsi kiadással. SOMMER, *Balbus*, 1., 68.

³⁶ SOMMER, *Balbus*, 1., 84.

³⁷ SOMMER, *Balbus*, 1., 83.

A költemény első sorai a női test módszeres vizuális felderítésének hagyományos petrarkista toposzait visszhangozzák: ahogy már a Petrához írt versben is láttuk, sorra kerül a haj, a kéz, a homlok, a nyak, a kezek s lábak, ezek mind hófehéren ragyognak. A szatirikus fordulatot a vers zárata hozza el, amikor egy drasztikus stílusteréssel, a petrarkista normákat komikus erővel felrúgva a fanszörzethez érve kiderül, hogy Hófehérkének az fekete. A martialisi forrással (Epigr. 8, 28) való összevetés mutatja meg igazán, hogy mennyire eltér Balbus epigrammájának petrarkisa ihletésű, anforikus ismétlésen és szigorú strukturális párhuzamosságokon alapuló szerkezete az ókori költő szatirikus versétől.

Bár az eddig idézett verseit Balbus mind a párizsi korszakában, 1489 előtt írta, azokat felvette verseinek 1494-ben megjelent bécsi kiadásába is, ahol a Vitéz Mihályhoz és Vitéz János bécsi püspökhöz kapcsolódó versei is megjelentek. Balbi a petrarkista sémák szatirikus kifordításában olyannyira messze megy, hogy a *locus amoenus* egy szemfordulásnyi idő alatt szexuális fenyegetéssé tud változni: Olivához írt versében a felbukkanó vetélytárs hamar azzal lesz megfenyegetve, hogy leszedik a fűgénének a termését („vel ipse legam quod tua ficus habet”).³⁹ Ezek már egyértelműen köthetők Magyarországhoz is, sőt egyik verse szerint Múzsái is ismerték e vidéket, azaz verseket is írt itt.⁴⁰ Egyik epigrammájában, amelyet magyar barátjához, Vitéz Mihályhoz intézett, két ifjú fiú iránt érzett szenvedélyét írja le.⁴¹ Iolas és Hylas beszélő nevek – az előbbi Héraklész unokaöccse, aki Plutarkhosz és Euripidész szerint szeretője is volt, az utóbbi Theokritosz és Apollóniosz Rhodiosz *Argonautikája* szerint lett Héraklész ifjú fiútanítványává és szeretőjévé. Vitéz Mihály és Balbus mindketten részesévé válnak a héraklészi szerepjátéknak: egyiküknek a szőke Hylas, a másikonak a sötét Iolas tetszik. A szerelmi szenvedély leírása egyértelműen mutat közös vonásokat az antik szerelmi elégiával és a petrarkista költészettel, mint például a *dolendi voluptas*, a szenvedés szeretete: „dulce est meminisse malorum”, mondja Balbus, jó érzés emlékezni a fájdalmakra, hányszor feküdt az ajtó elé a meztelen földre. Hasonlóképp ide sorolható a szenvedély győzelme a racionalitás felett: mindkettőjük eszét elvették a fiúk („ille tibi sensus abstulit, iste mihi”). A múlt szenvedéseinek és a jelen gyönyöreinek szembeállítása egyértelműen felforgatja a szerelmi líra történetmondásának hagyományos narratíváját, amelyben ennek a fordítottja a jellemző: a gyötrelmes jelen idézi meg az örömteli múltat. Ezt a szubverzív hangnemet erősíti az is, hogy az örömteli jelent nem is kettesben, hanem a két fiúszereplő jelenlétében tölti Balbus és Vitéz.⁴²

³⁹ Girolamo BALBI, *Epigrammata* (Bécs: Winterburg, 1494), 6v; SOMMER, *Balbus*, 1., 142.

⁴⁰ Balbus először Pomponio Letohoz, mesteréhez írt versében jelenidőben említi, hogy Magyarországon, Veszprémben és Sümegen (vagy Hegedüs István szerint Somogyban – *Symechia rura*) töltött egy telet: „Strata licet gelidis Sumechia rura pruinis / Vesprimique colam iugera culta soli.” A vers az 1494 nyarán megjelent bécsi kiadásban szerepel (16r), azonban Bohuslaus Lobkowitz von Hassensteinnek írt költői levelében már arról beszél, hogy háromszor (a kézirati variáns szerint egyszer) volt Sümegen és Veszprémben, azonban el kellett hagynia: „Iamque ter [ms.: iter] ingressus Symechia rura, Camoenis / nota meis, linquo Vesprimiosque lares.” A „Camoenis nota meis” kifejezést csak úgy érthetjük, hogy Múzsái, költészete is jelen volt e vidéken. Anton SOMMER, *Balbus*, 1., 160, 238.

⁴¹ Girolamo BALBI, *Epigrammata* (Bécs: Winterburg, 1494), 8v–9r. Sommer, *Balbus*, 1., 146. Magánál a versnél is meglepőbb tény, hogy 1494-ben Bécsben nyomtatásban megjelenhetett.

⁴² Ld. CSEHY Zoltán, *Parnassus biceps*, (Pozsony: Kalligram, 2007), 189–202, kül. 200.

Balbus esetében vitatható, hogy beszélhetünk-e közvetlen Petrarca hatásról, bárminnyire is elszakad líranyelve az antik szerelmi elégiától. Verancsics Antal esetében azonban már nem férhet kétség a közvetlen hatáshoz. Az 1504-ben, Šibenikben, Dalmáciában, nemesi családban született Verancsics esetében ebben nincs is semmi meglepő, hiszen gyermekkorától kezdve olasz kulturális hatásoknak volt kitéve. Tanulmányait nagybátyja, Statileo János, budai prépost támogatta, akinek a segítségével a padovai egyetemen tanult. Mikor Statileo erdélyi püspök lett 1529-ben, Verancsics lett a budai prépost és egyúttal a királyi titkár rangját is elnyerte, emiatt számos diplomáciai küldetésen vett részt Krakóban, Rómában, Franciaországban és másutt. Élete legmeghatározóbb fordulata 1549-ben következett be, amikor az erdélyi udvar az összeomlás szélére került, és a Habsburg udvar szolgálatába állt Bécsben. Gyorsan a magyarországi adminisztráció fontos szereplője lett, elnyerte az egri püspökséget 1557-ben, majd az esztergomi érsekséget 1569-ben. Leveleinek, történeti műveinek és egyéb jegyzeteinek Szalay László által készített 19. századi összkiadásában, az utolsó, 12. kötetben szerepel egy *Otia* című latin versgyűjtemény.⁴³ Sajnos Szalay nem árulja el, milyen forrásból adta ki e verseket, de nyilvánvaló, hogy Verancsics sajátkezü verseskötete a forrás.⁴⁴ Néhány moralizáló epigramma iskolai gyakorlatnak tűnik, és az egyházi javak világi célú kisajátítását ellenző, illetve javalló, megbízásból („ex mandato”) készült epigrammák is talán az 1520-as évekre datálhatók. De több más vers keletkezése az 1540-es évekre tehető (*Fragmentum de filio Johannis regis, De felici natiuitate Joannis II.*), amikor már az erdélyi udvar magasrangú tagja volt. Ennél későbbre datálható verset viszont nem találunk a gyűjteményben, így biztosan 1550 előttre tehető keletkezése.

Verancsics két olasz szöveget vett fel versgyűjteményébe, amelyeket szinte szóról szóra haladva lefordított latinra is. Az első címe *Madregale* és kezdősora ’Si toltà è la speranza’ – „Ha elvész a remény”:

Si toltà è la speranza,
 Et sì in me cresce ogn' hor il gran disio,
 Che mai pace non trovo al vivo mio.
 O crudel vita, o dispietata morte!
 L'una m'adduce in sin al ultima bora,
 L'altra non vuol ch'io mora.
 Così la vita è ria,
 Così la morte è pia.
 Ma la sua gran pietade
 È istessa crudeltade,
 Che mi tien vivo a sì maluaggia sorte.

⁴³ VERANCICS Antal, „*Otia Antonii Verancii*”, in VERANCICS Antal *Összes munkái*, kiad. SZALAY László, WENZEL Gusztáv, (Budapest: MTA, 1875), 5–20.

⁴⁴ Budapest, OSZK, Fol. Lat. 2380, 2. kötet, 105r. A forrásra Mikó Árpád tanulmánya hívta fel a figyelmet: MIKÓ Árpád, „Arckép és önarckép. Verancsics Antal (1504–1573) és a művészetek”, *Művészettörténeti Értesítő* 67 (2018), 5–35, itt 21.

Tal che potria ben dire,
 Chi scorye il mio martyre,
 Che maggior male se trova del morire.⁴⁵

Ez nem más, mint Petrarca *Rerum vulgariū fragmentā*jából a 324. számú darab, az „Amor quando fioriva mia spene” kezdetű ballata parafrasztikus újraírása (dőlten jelöltem a párhuzamos sorokat):

Amor, quando fioria
 mia spene, e ’l guidardon di tanta fede,
 toltà m’è quella ond’attendea mercede.
Abi dispietata morte, abi crudel vita!
L’una m’à posto in doglia,
et mie speranze acerbamente à spente;
l’altra mi tèn qua giú contra mia voglia,
 et lei che se n’è gita
 seguir non posso, ch’ella nol consente.
 Ma pur ogni or presente
 nel mezzo del meo cor madonna siede,
 et qual è la mia vita, ella sel vede.

A ballata első három sora, a refrén (*ripresa*) meglehetősen eltér az eredeti petrarcai variánstól, és a szerelmes reménytelenségét emeli ki, beleszöve a 134. szonett híres kezdősorát („Pace non trovo e non ò da far guerra” – itt „Che mai pace non trovo”), a ballata fennmaradó része meglehetősen szorosan követi Petrarca dalának szövegét és tartalmát. A választás élet és halál között reménytelenül nehéznek tűnik, mivel egyik sem tud a lírikus számára békét és megnyugvást nyújtani: az élet kínozza, míg a halál megkíméli, de épp a halál kíméletessége az oka annak, hogy gyötrelmei nem szűnnek: „la sua gran pietade è istessa crudeltade” – kegyessége így nem más, mint kegyetlenség. A vers végül a petrarckista líra kedvelt eszközével, a szenvedés teátrális szemléltetésével, és egy imaginárius közönség megidézésével zárul: aki látja a szerelmes mártíromságát, azt mondhatná, hogy az élet nagyobb szenvedés számára, mint a halál („chi scorge il mio martyre, che maggior male se trova del morire”). Verancsics a ballata metrikai szerkezetét is átalakította, párrímessé tette. Talán azért esett választása a *Rerum vulgariū fragmenta* 324. versére, mert ez a ballata az egyik legnépszerűbb forrásszövege volt a 16. századi madrigálokknak, és Verancsics címadása, a ’madrigál’ is azt sugallja, hogy zenére adták elő. Három dallam maradt fenn a 16. századból ehhez a ballatához, köztük az egyik Palestrinától, a másik Luca Marenziótól származik, és két változatát még angolra is lefordították a 16. században.⁴⁶

⁴⁵ VERANCICS *Összes munkái*, 12. k., 13.

⁴⁶ Alfred EINSTEIN, *The Italian Madrigal*, (Princeton, Princeton University Press, 1949), vol. 2., 658–659; Iain FENLON, James HAAR, *The Italian Madrigal in the Early Sixteenth Century: Sources and Interpretation*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), 176, 233, 322; William Peter MAHRT, „Yonge versus Watson and the Translation of Italian Madrigals”, *John Donne Journal* 25 (2006), 245–266.

A ballata latin fordítása, ahogy már említettem, szóról szóra haladó tükörfordítás:

Sic spes sublata est mihi,
 Sic desiderium et cupido crescit,
 Ut vitae inveniam haud meae quietem.
 O mors impia, vita et insuavis!
 Quarum me altera pene dat sepulcro, 5
Ut vivam, vult altera.
Sic vita haec est pessima,
Sic certe et mors est pia.
Ast illius pietas
Ipsa, inquam, est crudelitas; 10
 Quae me tot miserum malis reservat.
Quare qui poenas meas
Sentit; posset dicere
 Maius morte malum quod invenitur. 14

Verancsics azonban elhagyja a rímeket, kivéve két sorban, ahol megmarad a pessima – est pia rímpár, de egyúttal önálló metrikus mintát hoz létre latin madrigálja számára. Hendekaszillabákat illeszt a versbe (2.–5., 11., 14. sor), és ezen kívül nyolc katalektikus trochaeikus dimeter alkotja a verset (ez a viszonylag ritka metrum pl. Horatius ‘Truditur dies die’-jének mértéke). Mivel Verancsics látható tudatossággal bánik a versmértékkal, nem egyértelmű, hogy mi lehetett ezzel a célja. Talán a latin változatot is előadásra, éneklésre szánták, és értelmező segítség próbált lenni az olaszul nem értő közönség számára.

Kétségtelen, hogy másik olasz szonettje és annak latin fordítása inkább panegirikus dicséret, és nem egy előadott dal:

Al Magnifico Messer Pietro da Chartagine

Non sei terreno spirit’, alma gentile,
 Che si legiadra div’ in danza godi,
 O, Pietro da Chartagine, a cui sodi
 Dona vert’ honor’ e valor non vile.

O, che cangiar di pass’ in vario stile
 I’ vidi; quai tu cogl’ è piegh’ è innodi;
 E poi risogl’ accort’ è spiegghi; è snodi;
 Volgendo dolce Div’ in bel monile.

N’ella legiadra men se mov’ in danza
 Con gir veloce’, e saggi’, ardite’, e presenta
 Più atta in danzar, ch’ incorrer Atalanta.
 E contrasta con noi, ma non v’avanza
 Pur ove’ voi vestigi’, et essa in presenta
 De perl’ e fior’ assai fiera se vanta.

Ez a szonett, amelyet olaszból fordított latinra, Pietro di Cartagena, vagy Cartagine, tánc-tehetségét dicséri, akit nem sikerült azonosítani. Csak valószínűsíthető, hogy itáliai tartózkodása alatt született a költemény, bár az sem kizárt, hogy Izabella királyné erdélyi udvarban találkozott a kiváló táncossal az 1540-es években. Az olasz változat egyértelműen a petrarcai szonett frazeológiáját követi, az *alma gentile – vile – stile – monile* rímek mind jelen vannak Petrarca daloskönyvében, és a 16. század petrarkista rímshótáraiban is.⁴⁷ A latin változatban itt is a petrarcai frazeológia mechanikus latin nyelvű áttemelése figyelhető meg (*terreno spirit – terrenus spiritus, alma gentile – anima nobilis*):

Non es terrenus spiritus, tu anima nobilis,
 Petre de Chartagine, qui divum te sentis
 In laeto saltu, et cui donat virtus
 Honorem et valorem non vilem.
 O, quem vidi mutare passus variis modis;   5
 Mirum, ut tu colligis, implicas, involvis, et mox
 Resolvis, explicas et evolvis rotando
 Dulce divinum in pulchro circulo.
 Quam illa laeta vix se movet in saltu
 Vertens in loco, et probat audax, et se praesentat   10
 Acta magis in saltum, cum incurrit Atalanta.
 Et luctatur tecum, sed te non promovet,
 Nisi rotando et ipsa in praesentia
 Unionum et florum se nimium iactat.

A petrarcai szonett értő interpretátorának mutatja Verancsicsot a poétikai–technikai tudás, hogy a sorokon belüli nyelvi parallelizmusokat is (pl. a 6.–7. sorban: *è piegh' è innodi; è spieghi, è snodi*) megpróbálja latinra átültetni, és visszaadni: „colligis, *implicas, involvis, et mox*”; „*explicas et evolvis* rotando”. Ez természetesen jóval nehezebb feladat akkor, ha nem áll rendelkezésre a petrarcai líra kidolgozott frazeológiája egy nyelven.

Verancsics költői teljesítménye abból a szempontból is jellegzetes, hogy versgyűjteményében a petrarkista madrigál és a szonett mellett szerelmi és szatirikus epigrammákat is találunk. Az egyikben Verancsics elhagyja szeretett hölgységét, Leinát, mert két évig hiába udvarolt neki (*Ad Leinam*).⁴⁸ Fogadalma az udvari szerelem ideálját írja le: a hölgy csodaszép, minden testrésze tökéletes („*Fronte, oculis, cervice, genis et pectore toto*”), és ráadásul feddhetetlen, akárcsak a petrarkizmus imádott hölgyei (*probitas*). De ez a vers épp a *recusatio*, a szolgálat visszautasítása pillanatában írja le az udvari szerelmet: a szerző tisztán hagyja ott Leinát, hogy férjre találjon, mert eddig hiába ostromolta. Három másik,

⁴⁷ Ld. pl. *Le rime di Francesco Petrarca ... con la tavola di tutte le rime del Canzoniere ridotte coi versi interi sotto le lettere vocali*, (Venezia: Bortoli, 1739), 523.

⁴⁸ VERANCICS ÖSSZESEN MUNKÁI, 12. k., 7.

martialisinak mondható epigrammájában viszont arról panaszkodik, hogy bőrbetegséget kapott el attól a gyűrűtől, amit egy Dorothea nevű prostituálttól kapott szerelmi zálogként.⁴⁹

A Janustól Verancsicsig terjedő évszázadnyi költészeti hagyomány emlékeiből egyértelmű, hogy ismert volt a petrarkista költészeti frazeológia Magyarországon, és ezt többen megpróbálták imitálni, még hozzá latinul. A latin – vagy a görögül tudók számára a teljes antik – szerelmi költészeti hagyomány azonban sokkal rétegzettebb volt, mint az itáliai, és egyetlen szerző sem örvendett a lírában olyan korlátlan tekintélynek, mint Itáliában Petrarca. A latin nyelvű hagyomány rétegzettségéből is fakad, hogy érdemes elkerülni a műfaji hagyományok szigorú számonkérését a humanista latin szerelmi költészetben: Martialis epigrammái, a *Görög Antológia*, és Petrarca *Daloskönyve* párhuzamosan hatottak egymás mellett. Szigorú elkülönítésük sok esetben nem csak lehetetlen, hanem a humanista latin szerelmi költészet poétikájától is idegen: amikor több költői hagyományból és műfajból származó metaforákat, versszerkezeteket, költői inszcenírozást, és viselkedési normákat formáltak egyggyé a neolatin szerelmi költészetben, akkor poétikai szempontból ez az újítás fontosabb lépésnek tűnhetett, mint az ókori és népnyelvi hagyományok és műfajok közti határok szigorú megőrzése.

FARKAS GÁBOR KISS

Neo-Latin Petrarchism in Hungary (1450–1550)

This study explores the presence of Petrarchist poetic and rhetoric tools in Neo-Latin poetry written in, or connected to Hungary, between 1450 and 1550. As the term 'Neo-Latin Petrarchism' itself is controversial, I shortly discuss the applicability of the terminology at the beginning. According to two of his epigrams, Janus Pannonius (1434–1472) has translated a Petrarchist poetry cycle by Jacobo Antonio Marcello into Latin, which does not survive. In the 1480s, Hieronymus Balbus (c. 1460-c. 1535) composed several love poems during his stay in Paris, which clearly show the influence of Petrarchist poetic diction, although his later poetry written in Hungary and Vienna is rather keen on subverting the Petrarchist values and ideals. Antonius Verantius (Verancsics, Vrančić, 1504–1573) composed a sonnetto and a madrigal in two languages (Italian and Latin), which are analyzed in detail. It is demonstrated that his Italian madrigal 'Si tolta è la speranza' is a poetic paraphrase of Petrarch's 'Amor quando fioria', and he translated this text into a Latin madrigal in a unique Latin meter which he created in order to express the sentiment of the Italian variant.

⁴⁹ VERANCICSICS *Összes munkái*, 12. k., 15.

*Miskolci Csulyak István és a késmárki Thököly udvar
a latin nyelvű útleírás (Diarium apodemicum) alapján*

Miskolci Csulyak István (Tolcsva, 1575. október – Olaszliszka, 1645 vége) egyike azoknak a régi magyar íróknak, akiknek életét igen alaposan ismerjük. Nemcsak grafomán volt, hanem az általa leírtak nagy része meg is maradt. Verses és prózai önéletrajzok, útinapló, családfa, részletes könyvjegyzék,¹ latin és magyar versek, illetve beszédek,² emlékkönyv, hivatali iratok és levelezés, magánlevelek – mindezek a műfajok képviselve vannak abban a több folyóméternyi kéziratmennyiségben, amit az utókorra hagyott.³ Miskolci eredetű polgári családban született, de édesapja, Miskolci Csulyak János már olyan református lelkész volt, aki a wittenbergi egyetemen is megfordult.⁴ Hazai iskoláztatását Tolcsván kezdte, majd Tokajhegylja különböző mezővárosaiban (köztük Sárospatakon) és Debrecenben folytatta.⁵ Kilenc éves sem volt, amikor elvesztette az apját, valószínűleg ez a félárvaság, s az anyjával való konfliktusok magyarázzák, hogy 1595-ben elindult, hogy tanulmányait a jezsuitáknál folytassa, ezt azonban anyai nagybátyja, akinél útközben megszállt, megakadályozta. A tehetséges, görögül is jól tudó, latinul gyakorlottan verselő diákot, végül felkarolták a tanárai, s egyedülálló lehetőséget nyitottak meg a számára. 1600 elején a tiszánineni önálló református egyházmegyéek tállyai zsinatán Siderius János abaúji esperes körbekérdezte a kollégáit, hogy kit ajánlanának a diákok közül, aki tanítaná Thököly Sebestyén báró kisebbik fiát. Mivel Miskolci Csulyak ekkor Sátoraljaújhelyen tanult, tanára, Váci Gergely (aki nem mellékesen a sógora is volt), illetve a helybéli lelkész, Sárosi Molnár András őt ajánlotta az állásra.

Thököly Sebestyén báró († Késmárk, 1607. február 3.) mezővárosi polgárból, kereskedőből lett nagybirtokos. 1572-ben nemességet kapott, 1579-ben megvette Késmárk várát, 1598-ban nyerte el a báróságot, s így a főrendek sorába emelkedett. A protestantizmus, később a szepességi kryptokálvinisták és a református egyház támogatója volt, fiait is a reformátusok egyetemére, Heidelbergbe küldte.⁶ Az idősebbik fiú, Thököly István (Késmárk, 1581. december 12. – Késmárk, 1651. november 8.) a heidelbergi tanulással

¹ Könyvtáráról Oláh Róbert írt 2016-ban, Debrecenben megvédett doktori disszertációjában: <https://dea.lib.unideb.hu/dea/handle/2437/232284>

² KOLLER András, „Miskolci Csulyak István korai beszédeiről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 111 (2007): 185–201.

³ JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József és STOLL Béla kiad., *Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei*, Régi magyar költők tára. XVII. század 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962): 39–88, 281–399.

⁴ SZABÓ András, *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Humanizmus és reformáció 37 (Budapest: Balassi Kiadó, 2017), 194.

⁵ Az életrajzi tények közlésénél prózai önéletírására támaszkodom.

⁶ J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, „A ponyvásszekértől a közjó szolgálatáig. Thököly Sebestyén pályafutása”, *Hadtörténelmi Közlemények* 105 (1992): 75–93; GECSÉNYI Lajos, „Bécs és a hódoltság kereskedelmi összeköttetései a 16. században. (Thököly Sebestyén felemelkedésének háttéréhez)”, *Századok* 129 (1995): 767–790.

együtt nyolc évig peregrinált 1595 és 1603 között. A kisebbik fiú, Thököly Miklós (Késmárk, 1587 – ?, 1617. április 22.), akinek 1600-ban nevelőt kerestek, ekkor még csak tizenhárom éves volt. Az apa szándékai végül nem úgy sülttek el, ahogyan azt elképzelte: István később – mivel a szepességi kryptokálvinizmus 1600 után csendben megszűnt⁷ – vallásilag alkalmazkodott a környezetéhez, és evangélikus lett. Politikai álláspontja is megváltozott az apjához képest: szilárdan császárpártivá vált, s ehhez még Bethlen Gábor hadjárata idején is ragaszkodott, jutalmul pedig grófi címet kapott. Reformátusnak megmaradt öccse egy ideig az erdélyi fejedelmi udvarban élt, de fiatalon és nőtlenül halt meg.⁸

1600 január közepén állított be Miskolci Csulyak a késmárki várba, s 20-án indult el újdonsült tanítványával a sárospataki kollégiumba, ahol egy éven keresztül tanultak. Egy év múlva az apa, Thököly Sebestyén visszahívta az udvarába a fiát és a nevelőjét, s ott is maradtak egészen 1601 szeptember elejéig. A polgári, sőt lelkési családból származó fiatalember, akinek műveltségét a protestáns késő humanizmus határozta meg, bekerült egy főnemesi udvarba, amelynek világias kultúrája teljesen idegen lehetett számára. A vár urának, Thököly Sebestyénnek az országgyűlésből való hazatértekor hexameterben írott hőskölteményt adott át, a prózai önéletrajz erre semmiféle reakciót nem rögzít, azt sem tudjuk, hogy a késmárki várúr tudott-e annyira latinul, hogy értékelni tudja a teljesítményt. Amikor aztán az idős báró 1601. május 20-án harmadszor is megnősült, elvéve Pogrányi Erzsébetet,⁹ Miskolci Csulyak lakodalmi verset írt neki – ezért azonban semmi jutalmat nem kapott. Mi több, az udvarbeliek nem békültek meg azzal, hogy ő lett az úrfi nevelője, s nyilvánosan ócsárolták a képzettsége állítólagos silánysága miatt. A kétféle műveltségi kör összeütközése jól érzékelhető a hosszú évekkel később megfogalmazott autobiográfia soraiból. A késmárki udvari életről a legtöbbit talán a ma is álló vár egyik terme mondja el. Az egykor ebédlőként használt helyiség falát 1639-ben, I. Thököly István (Miklós bátyja) idején freskókkal díszítették. A képek (amennyire fel lehet ismerni) élénk és világias nyüzsgésről, zenélésről, táncról, beszélgetésről és lakomázásról szólnak, s mintha egy számbórbé öltözött ember még a színjátszást is megjelenítené.¹⁰ Továbbra is úgy gondolom, hogy 1601 tavaszán az idős várúr esküvőjére készülve megbízták az ifjú nevelőt, hogy másolja le a *Szép magyar komédia* szövegét, a darabot talán elő is adták a jeles alkalommal a késmárki várban. Tőle származik a másolat 90 százaléka, de kedvetlenül, kapkodva, pongyolán tett eleget a kérésnek, mivel a mű világa teljesen idegen volt tőle – a kézírás a Fanchali Jób kódexben minderre egyértelmű bizonyíték.¹¹ Nem ez volt egyébként az

⁷ A szepességi kryptokálvinizmusról és benne a Thököly család szerepéről lásd: SEBŐK Marcell, *Humanista a határon. A késmárki Sebastian Ambrosius története (1554–1600)*, Mikrotörténelem 1 (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2007).

⁸ SZENCI MOLNÁR Albert, *Naplója*, kiad. SZABÓ András, *Historia Litteraria* 13 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2003), 244.

⁹ SZLUHA Márton, *Nyitra vármegye nemes családjai, II. kötet L–Z*, (Budapest: Heraldika Kiadó, 2005), 315–316.

¹⁰ BRUCKNER Győző, *Késmárk szabad királyi város műemlékei* (Eperjes: Kósch, 1908), 20–24; BRUCKNER Győző, *A Thököly család késmárki magánföldesurasága* (Pécs: Dunántúl Nyomda, 1925), 27.

¹¹ SZABÓ András, „Új megfontolások a Fanchali Jób-kódexről, avagy a 'Szép magyar komédia' másolója?”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 113 (2009): 807–825. – Kőszeghy Péter ellenvéleményében nem tud mit kezdeni a kézírás azonosságával, s figyelmen kívül hagyja, milyen mély nyomot hagyott Miskolci Csulyak munkásságán

egyetlen másolat, amelyet Miskolci Csulyak Késmárkon készített, 1601. augusztus 10-én ugyanis lekörmölte maga számára az udvari szakács, Szentbenedeki Mihály szakácskönyvét, ami arra utal, hogy talált olyan területet – az étkezést – ahol azonnali hatással volt rá a főnemesi udvar életmódja.¹²

A szakácskönyv másolata már nevezetes omniáriumának végére került be, a pirosra festett pergamenbe kötött kötetet itt vásárolhatta meg; ma a kéziratot az Országos Széchényi Könyvtár őrzi. Az első, latinul írott mű adja meg az egész vegyes tartalmú gyűjtemény címét: *Diarium apodemicum* (útinapló).¹³ Miután a tizennégy éves Thököly Miklóst kísérve németországi peregrinációra indult, az apa ellátta őt megfelelő utasításokkal és pénzzel. Nyilván az ő kívánsága is volt, hogy részletes naplót írjon külföldi tartózkodásukról, s a pénzbeli kiadásokról is lajstromot kellett vezetnie, ez utóbbi azonban nem maradt az utókorra, csak a végösszeget adja meg az önéletírásában, ez 4850 forint. 1601. szeptember 24-én érkeztek meg Görlitzbe, ahol a kryptokálvinista irányzatú akadémiai gimnázium tanulói lettek, majd 1603 júliusától a református heidelbergi egyetemen folytattak tanulmányokat.¹⁴ 1607 márciusában már európai körútra készülődtek, amikor megérkezett Thököly Sebestyén halálhíre, így váratlanul véget ért a peregrináció, és haza kellett térniük. Április 30-án már Késmárkon voltak, ahol Miskolci Csulyak még egy hónapig maradt, kétszer prédikált is, majd végképp búcsút mondott az udvari világnak és a Thökölyeknek.

Nem ő volt az egyetlen olyan protestáns értelmiségi, aki főnemesi ifjak tanításával teremtette elő külföldi peregrinációjának költségeit. Ez már egy bejárattott, jó fizetést biztosító, némelykor hosszú külföldi tartózkodást lehetővé tevő, ugyanakkor meglehetősen megterhelő módja volt az egyetemjárásnak. Miskolci Csulyak – önéletírása szerint – nappal Thököly Miklóst tanította, saját tanulmányait viszont éjszaka, gyertyafénynél olvasva és írva tudta elvégezni. Egy korábbi esetben Paksi Cormaeus Mihály, későbbi sárospataki tanár fiatal lengyel főnemesek nevelését vállalta el hosszú peregrinációja alatt, 1573-tól 1576-ig, s velük ment Párizsba, illetve Padovába. Hazatérése után nála csak kevésbé érezhető a világias udvari kultúra hatása, nem tartózkodott hónapokig egy főnemesi udvarban, mint Miskolci Csulyak, s egyetlen olyan művét sem ismerjük a magyarországi korszakából, amely kilépett volna a protestáns késő humanizmus keretei közül. Kőszeghy Péterrel ellentétben én nem gondolom, hogy ő lenne az egyik lehetséges „Pataki Névtelen”, az *Eurialus és Lucretia* című széphistória magyarra átdolgozója, református tanári és később lelkészi állása ezt kizárja.¹⁵ Baranyai Decsi János losonci Bánffy Ferenc nevelőjeként tanult Wittenbergben és Straßburgban, később a marosvásárhelyi református iskola rektora lett, de történetírói és jogászai ambíciói a fejedelmi udvar felé vonzották volna, ha nem az örült

az udvari kultúra. A korábbi szakirodalomhoz hasonlóan a kódex beírását csak időbeli sorrendben tudja elképzelni: KŐSZEGHY Péter, *Balassi Bálint: Magyar Amphion*, (Budapest: Balassi Kiadó, 2014), 399–405.

¹² KOVÁCS József, „Szentbenedeki Mihály szakácskönyve 1601-ből”, *Magyar Nyelv* 55 (1959): 135–143.

¹³ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Oct. Lat. 656. ff. 3r–94r.

¹⁴ Gustav TOEPKE, *Die Matrikel der Universität Heidelberg von 1386 bis 1662, zweiter Theil von 1554 bis 1662* (Heidelberg: Winter Verlag, 1886), 217.

¹⁵ KŐSZEGHY, *Balassi Bálint...*, 133–157.

Báthory Zsigmond ült volna az ő idejében a trónon.¹⁶ A kismemesi származású Filiczki János (Farkasfalva, 1580 – Sárospatak, 1622 vége), Miskolci Csulyakék görblitzi tanulótársa 1603-ban cseh főnemes ifjak tanítását vállalta el, akikkel 1616-ig peregrinált. Hazatérése után Sárospatakon lett tanár, ott hunyt el fiatalon.¹⁷ A kortársak által nagyra tartott latin nyelvű versei a protestáns késő humanizmus keretei között maradnak, nem mutatják az udvari kultúra hatását.

Velük ellentétben Miskolci Csulyak István munkásságán jobban nyomot hagyott az udvarral való érintkezés. Útinaplója ugyan látszólag egy humanista műveltségű teológusé, de mivel pénzzel jól el voltak látva (kivéve a Bocskai felkelés időszakát), gond nélkül és viszonylag gyorsan tudtak utazni. Az omniárium közben kezdett megtegni olyan művekkel, amelyek egyáltalán nem tipikusak az ő társadalmi rétegében. Thököly Miklós kérésére szerelmes verset fordított németből magyarra, majd hazatérve számos világias alkalmi költeményt szerzett, köztük több bordalt.¹⁸ Csulyak teológiai szempontból később ugyan a heidelbergi ortodox református irányzatot képviselte, konzervativizmusa azonban nem korlátolt vaskalaposág volt, hanem inkább életszerető, paraszt-polgári józanság. Mint a zempléni egyházmegye esperese az 1630-as években ő lett a Magyarországon is hódító puritanizmus egyik leghevesebb ellenfele, ha egyes verseinek világias jellegét és önéletrajzából jól ismert nem szerelmi házasságait nézzük,¹⁹ akkor talán értjük is, hogy miért: szenteskedőnek, képmutatónak tarthatta őket.

A külföldön peregrináló protestáns diákok korábban is írtak már az útjukról, ezek voltak a latin nyelvű verses hodoeporiconok, amelyeket jól ismerünk Hermann Wiegand 1984-es monográfiájából.²⁰ Nem lehet véletlen, hogy a szintén főnemes kísérőjeként külföldre utazó Baranyai Decsi János már prózában fogalmazza meg (és adja ki nyomtatásban) a hodoeporiconját. Ezt fejleszti tovább Miskolci Csulyak a *Diarium apodemicum* megírásával, nála már nemcsak a kiutazás, hanem a hazaút is olvasható. Maga az útinapló természetesen a peregrinációról szóló korabeli közhelyek felidézésével kezdődik, majd egy epigrammával folytatódik:

¹⁶ SZABÓ, *Coetus...*, 92–95. – Az is lehetséges, hogy a poszt be volt töltve. Gálfi Emőke meggyőzően érvel amellett, hogy Szamosközy István 1597-ben már adatolhatóan udvari historikus, de mivel semmilyen más igazolható állása nincs Erdélyben 1593–1597 között, feltételezhető, hogy már korábban is betöltte ezt a tisztelet Zsigmond udvarában. Vö: Gálfi Emőke, *A gyulafehérvári hitelshely levélkeresői (1556–1690)*, Erdélyi Tudományos Füzetek 283 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 2015), 74–83.

¹⁷ SZABÓ, kiad., SZENCI MOLNÁR..., 203; Marta VACULÍNOVÁ, „Památník Jana Filického v Knihovně Národního muzea a některé nově nalezené básně”, *Sambucus* 9 (2013): 96–103; Marta VACULÍNOVÁ, „Jan Filický z Filic a jeho památník v rukopisné sbírce Knihovny Národního muzea v Praze”, in *Knihy* 2013. Zborník o problémoch a dejinách knižnej kultúry. Dejiny knižnej kultúry Spiša, 304–320 (Martin: Slovenská národná knižnica, 2013).

¹⁸ András SZABÓ, „Liebeslyrik und Ehegedichte ungarischer Dichter. Am Beispiel des István Miskolci Csulyak”, in József JANKOVICS und S. Katalin NÉMETHI hrsg., *Der Mythos von Amor und Psyche in der europäischen Renaissance*, *Studia humanitatis* 12 (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 151–158.

¹⁹ ERDÉLYI Gabriella, „Nem leszen mostoha anya...? Érzelmi gyakorlatok egy 17. századi református lelkész mostohacsaládjában”, *Történelmi Szemle* 60 (2018): 347–364.

²⁰ Hermann WIEGAND, *Hodoeporica. Studien zur neulateinischen Reisedichtung des deutschen Kulturraumes im 16. Jahrhundert. Mit einer Bio-Bibliographie der Autoren und Drucke*, (Baden-Baden: Verlag Valentin Koerner, 1984).

„Hanc rege Christe viam, quam nunc virtutis amore
 Suscipimus, comitesque fideles caelitus adde.
 Incolumes qui nos ducant, vitamque gubernent
 Et studia; et patriis reddant feliciter oris.”

A vers szerzője Georg Fabricius (1516–1571), jeles német humanista és neolatin költő, Miskolci Csulyak csak néhány ponton módosította a szöveget.²¹ Majd jönnek egymás után az utazás állomásai Késmárkról Lengyelország és Szilézia felé elindulva, az egyes nagyobb területek vagy országok külön bevezetőt kapnak. Miután Lengyelországnál rögtön Sebastian Münsterre hivatkozik, világossá válik, hogy itt nem egy spontán és azonnal vezetett útinaplóról van szó, hanem egy utólag megszerkesztett, irodalmi idézeteket és korabeli földrajzi szakirodalmat tartalmazó humanista műről. Kicsit hasonló a helyzet, mint nem sokkal később Szepsi Csombor Márton *Europica varietas*ánál: volt egy útközben vezetett nyers napló, amelyet felhasználva született meg a végleges szöveg.²² Miskolci Csulyak műve nagy részét Heidelbergben dolgozta ki jól olvasható írásképpel, a hazaútról szóló rész kurzívabb, ezt feltehetően már útközben vagy itthon vetette papírra. Ezzel szemben az *Europica varietas* már teljesen itthon, Kassán öltött formát. Míg Szepsi Csombor magyarul, szélesebb közönségnek szánva, tanító szándékkal fogalmazott, addig Miskolci Csulyak a *respublica litterariának* ír latinul. Ennek a műveltségi körnek a sajátossága, hogy regisztrálja az érdekesebb épületeket, s szinte mániákusan másolja a feliratokat: Heidelbergben például bemegy a Szentlélek templomba, s az összes síremlék szövegét leírja. Nem egyedi ez az érdeklődés, a késő humanista értelmiség többek között ezt is gyűjtötte, kisebb mértékben megtalálható a feliratmánia barátjának, Szenci Molnár Albertnek a naplójában is.²³ A feliratok egy része ma is megvan, illetve ismert a szakirodalomból, ugyanakkor számos esetben olyan szövegeket is megőrkített a magyar peregrinus, amelyek egyáltalán nem maradtak másutt az utókorra.

Dokumentálta a magyar peregrináció emlékeit is: Wittenbergben – átutazóban – felsorolja a magyar diáktársaság, a *coetus* jelen lévő tagjait, s lemásolja az anyakönyvük lényeges részeit, külön kiemelve néhai apjának itteni tanulását.²⁴ Jóval részletesebb képet kapunk természetesen Heidelbergről, ahonnan kirándul is tanítványával Ladenburg, Seckenheim, Mannheim, Worms, Franckenthal, Oppenheim, Mainz, Höchst útvonalon.

²¹ Georg FABRICIUS, *Itinerum liber I.* (Basel: Oporinus 1560), 56. – Köszönettel tartozom Márta Vaculínóvának, aki a szerzőt azonosította.

²² KOVÁCS Sándor Iván, „Szepsi Csombor Márton”, in SZEPSI CSOMBOR Márton, *Összes művei*, kiad. KOVÁCS Sándor Iván, KULCSÁR Péter, Régi magyar prózai emlékek 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968), 7–112.

²³ Az utazási irodalom (*ars apodemica*) összefüggéseiről magyarul: KOVÁCS Sándor Iván, „A régi magyar utazási irodalom az európai utazásméleti művek tükrében”, in KOVÁCS Sándor Iván, *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1988), 93–200, 212–240. – A nemzetközi szakirodalomból leginkább lásd: Justin STAGL, „Ars apodemica: Bildungsreise und Reisetethodik von 1560 bis 1600”, in *Reisen und Reiseliteratur im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit*, herausgegeben von Xenja von ERTZDORFF und Dieter NEUKIRCH unter redaktioneller Mitarbeit von Rudolf SCHULZ, Chloe. Beihefte zum Daphnis, Band 13 (Amsterdam – Atlanta: Rodopi Verlag, 1992), 141–189.

²⁴ SZABÓ, *Coetus...*, 194.

Egyedi sajátossága a *Diarium*nak a benne található néhány rajz: a ma is álló görlitzi „Szent Sír” kápolna,²⁵ a frissen alapított Mannheim város első ismert ábrázolása,²⁶ a passauai belváros vázlata a három folyóval. Itt ismét Szenci Molnár Albertre kell utalnom, aki szívesen rajzolt képeket könyvei margójára, viszont a naplójában egyetlen hasonló ábrázolás sincsen. Jóval később Kazinczy Ferenc lesz az, aki a *Fogságom naplójában* minden helyszínt rajzzal illusztrál majd, lényegesen többel, mint 17. századi elődje.²⁷

Már tanulmányom elején is utaltam rá, hogy Miskolci Csulyak Istvánnak sok kézírata maradt az utókorra. A latin nyelvű útinapló nem az egyetlen dokumentuma a Thököly Miklós kíséretében megtett tanulmányútjának, ugyanis a *Diarium*nál sokkal személyesebb hangú hosszú prózai önéletrajz is részletesen tárgyalja ezt az időszakot.²⁸ Ha mindehhez hozzávesszük a peregrinációs albumát is, akkor szinte teljes képet kapunk az 1601 és 1607 közötti időszakról. Az önéletrajz már 1962-ben megjelent Ritoókné Szalay Ágnes fordításában, ennek Heidelbergről szóló részét jómagam részletes jegyzetekkel ellátva átdolgoztam.²⁹ Az emlékkönyv a Jakó család magántulajdonában van, oldalait részletesen feldolgozza a szegedi Inscriptiones Alborum Amicorum-honlap, ráadásul nemrég a hasonmás kiadása is megjelent.³⁰ A *Diarium apodemicum* azonban továbbra sem olvasható nyomtatásban, nem is beszélve a magyar fordításról. 1990-ben megjelent egy néhány lapos válogatás Kulcsár Péter átültetésében, Kovács Sándor Iván és Monok István antológiájában.³¹ A 2000-es évek elején egy német kollégával terveztem a kiadását, ő azonban végül kilépett a vállalkozásból. Mindenesetre elkészült a latin szöveg átírása, s itthon, valamint Heidelbergben nekiláttam a vonatkozó szakirodalom begyűjtésének. A nehézséget az okozza, hogy ez a szöveg főként külföldről szól: Lengyelország, Németország, Ausztria, Csehország. Ebből következik, hogy a helytörténeti irodalom ismerete nélkül nem lehet jó kommentárt írni hozzá, hisz főként 17. század elején állt épületekről és akkor olvasható feliratokról beszél.

²⁵ [https://de.wikipedia.org/wiki/Heiliges_Grab_\(G%C3%B6rlitz\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Heiliges_Grab_(G%C3%B6rlitz))

²⁶ SZABÓ András, „Mannheim első ismert alaprajza Miskolci Csulyak István útinaplójában”, in: *Szabó G. Zoltán 60. születésnapjára* (Budapest: 2003), 15–16.

²⁷ SZILÁGYI Márton, *Forrásérték és poétika. Kazinczy Ferenc: Fogságom naplója*, Irodalomtörténeti füzetek 177 (Budapest: reciti, 2017).

²⁸ SZABÓ András, „Egy grafomán kései humanista én-dokumentumai és önéletrajza. Miskolci Csulyak István (1575–1645)” in MEKIS D. János und Z. VARGA Zoltán kiad., *Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai* (Budapest – Pécs: L’Harmattan – Pécsi Tudományegyetem, 2008), 189–196.

²⁹ JENEI, KLANICZAY . . . , *Pécseli Király. . .*, 283–300; SZABÓ András, „Miskolci Csulyak István Heidelbergben”, in KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka kiad., *Bibliotheca et Universitas. Tanulmányok a hatvanéves Heljai János tiszteletére* (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2011), 119–128.

³⁰ JAKÓ Zsigmond, „Miskolci Csulyak István peregrinációs albuma”, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* (Szeged) 10–11 (1971): 59–72; OLÁH Róbert, „Adalékok Miskolci Csulyak István albumának értékeléséhez”, in *Kísérő tanulmányok Miskolci Csulyak István peregrinációs albumához* (Sárospatak – Debrecen: Hernád Kiadó – TTRE Nagykönyvtára, 2018), 34–56 <http://iaa.bibl.u-szeged.hu/index.php?page=home&subpage=&l etter=&lang=hu>

³¹ MISKOLCI CSULYAK István, „Útinapló (1601–1607)”, KULCSÁR Péter fordítása, in *Magyar utazási irodalom 15–18. század*, válogatás és utószó KOVÁCS Sándor Iván, szöveggondozás és jegyzetek MONOK István, Magyar Remekírók (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990), 301–312.

Néhány évvel ezelőtt kapcsolatba kerültem egy prágai kollégával Marta Vaculínovával, aki a Csehországról szóló részről érdeklődött. Miután megtudta, hogy én már átírtam a szöveget, felvetette egy nemzetközi vállalkozásban való kiadás lehetőségét. Újra felkelkesedve megszerveztünk egy lengyel–cseh–német–osztrák(–magyar) társaságot, akik nekiláttak a kommentárok elkészítésének. Sajnos azonban 2017 táján ez a kezdeményezés is megfeneklett, mivel nekünk, mint szerkesztőknek, semmilyen eszköz nem volt a kezünkben ahhoz, hogy kipróbáljuk kollégáinkból a munkát. Néhány fejezet, Csehország, Szászország és Wittenberg, valamint Thüringia elkészült, a pfalzi és heidelbergi fejezet félkész, a többi azonban csak ígéret. Egyetlen rövid szövegrész, a Mainzról és Hóchstól szóló, nyomtatásban is megjelent Németországban Susann El Kholi kisérszövegével.³² A Csehországról szóló rész megjelenés előtt áll Marta Vaculínová kiadásában és jegyzeteivel. Jelen pillanatban egyetlen lehetőségnek azt látom, hogy az elkészült fejezetek ezekhez hasonlóan külön-külön jelenjenek meg, hogy a beljük fektetett munka ne vesszen el. Nagy kár, Miskolci Csulyak István útinaplója ugyanis fontos helytörténeti és epigráfiai forrás, nem elsősorban nekünk, magyaroknak, hanem azoknak az országoknak, ahol Thököly Miklóssal együtt megfordult.

ANDRÁS SZABÓ

István Miskolci Csulyak and the Thököly court of Késmárk, by *diarium apodemicum*, a travelogue written in Latin

István Miskolci Csulyak is one of the most well-known Hungarian authors of the early modern era. He wrote Latin and Hungarian poems, diaries, an autobiography, a detailed catalog of his library, orations, letters, etc. Due to the sheer amount of his preserved writings, he can be called a true-born graphomaniac. An important part of his oeuvre can be connected to the Thököly family and their aristocratic court at Késmárk (Kežmarok), one of the important towns of Northern Hungary (in today's Slovakia). There, István Miskolci Csulyak became the tutor of the younger baron Miklós (Nicholas) Thököly. The court of his student's father, Sebestyén (Sebastian) Thököly at Késmárk was following a quasi-Renaissance lifestyle, therefore the young Protestant burgher and private teacher seemed to be very alien to them, and vice versa. But their differing attitudes positively shaped Miskolci Csulyak's ways of thinking and writing. His broadened cultural horizon makes his Diary (*Diarium apodemicum*) a very precious source as it offers a colorful panorama of contemporary Germany, Poland, Austria, and Bohemia. His "national chronicles" of all these countries – though not within the framework of a great international edition as it was planned earlier – enrich and deepen our knowledge about all the important places where he escorted Miklós Thököly throughout his peregrination, as for instance, to Heidelberg, Wittenberg, Mannheim, Passau, and Prague.

³² Susann EL KHOLI, „Mainz und das erzbischöfliche Schloss in Höchst aus der Sicht István Miskolcis”, *Archiv für mittelrheinische Kirchengeschichte* 68 (2016): 371–384.

Quisquis est in aulis magnorum principum...
*Udvari tanácsosok, Habsburg uralom és a régi magyar királyi
 udvar emléke Révay Péter De monarchia című munkájában*

„Valahányszor csak a fejedelem udvarába lesz alkalmad menni, alázatosan és szerényen viseld magad, továbbá mutass hűséget szavaidban és tetteidben. Ez ugyanis kedves dolog Isten és az emberek előtt, továbbá ez a záloga a békés és kellemes életnek” – ezzel inti Pál nevű fiát Révay Péter (1568–1622), a tudós evangélikus főrend 1622-ben, halála évében, különleges, moralizáló testamentumának, a *Valedictiónak* a lapjain.¹ Szavaiból úgy tűnhet, az idős koronaőr maga volt a királyhű udvaronc mintaképe, aki ugyanezt igyekszik belepántálni a fiába. Hiba lenne azonban egyetlen szöveghely alapján ilyen megállapítást tenni, mivel Révay életpályája, illetve nagy országtörténetének, a *De monarchia et sacra corona Regni Hungariae centuriae septem* című munkának a vizsgálata alapján árnyaltabb, illetve problematikusabb kép bontakozik ki arról, mit gondolt szerzőnk az udvarról és udvariságról.² Az alábbiakban e kép megrajzolására törekszünk, és megpróbálunk annak egyes részleteire kielégítő magyarázatot adni.

Tanulmányunkban az „udvar” fogalma kapcsán három tényezőt vizsgálunk. Egyrészt az udvart, mint társadalmi, kulturális közeget, illetve az ezzel kapcsolatos megjegyzéseket vesszük górcső alá a szerző művében. Másrészt a tényleges udvart, azaz elsősorban a bécsi *Hofburgot* és annak megjelenítését kutatjuk, de ezt tágabb értelemben tesszük – mivel

¹ „Porro ad aulam principis quoties tibi aditus erit, humiliter et modeste te geres: et fidelitatem in dictis et factis exhibebis. Haec enim gratiam conciliant coram Deo et hominibus, tranquillam denique reddunt vitam et iucundam.” RÉVAY Péter, „Valedictio morituri eiusdem spectabilis ac magnifici quondam domini, domini Petri de Rewa”, in Raphael HRABECIUS, *Oratio funebris in sollemnibus exequiis... Petri de Rewa... habita in loco sepulturae ejusdem et majorum, in templo Martinopolitano Comitatus Thurocensis 17. Iulii, Anno Dei Hominiis MDCXXII ... Adjuncta est valedictio eiusdem domini Petri de Rewa... morituri*, (Cassovia: Daniel Schultz, 1623), H2v–[L4]r, itt: K2v. Révay Péter életpályájára ld. BÓNIS György, *Révay Péter*, Irodalomtörténeti Füzetek 104 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981); újabban ld. TÓTH Gergely, „„Iure electionis»: A 1608-as világi elit politikai programjának megfogalmazódása Révay Péter *De monarchia...* című munkájában”, in *Politikai nyelvek a 17. század első felének Magyarországon*, szerk. KÁRMÁN Gábor–ZÁSZKALICZKY Márton (Budapest: reciti, 2019), 119–154, 121–126.

² A szóban forgó mű: Petrus de REWA [RÉVAY Péter], *De monarchia et sacra corona Regni Hungariae centuriae septem...* (Francofurti: Götz, 1659). A műre ld. bővebben Bartoniek Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, (Budapest: MTA ITI–MTA Könyvtár, 1975), 393–400; BÓNIS, *Révay Péter...*, 61–93; Még ld. TÓTH Gergely, „Lutheránus országtörténet újszoitokus keretben: Révay Péter Monarchiája”, in *Clio inter arma: Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*, szerk. TÓTH Gergely, Monumenta Hungariae Historica: Dissertationes, 117–147 (Budapest: MTA BTK TTI, 2014); TÓTH, „„Iure electionis...”, 132–154. A kötet rövidesen megjelenik kétnyelvű kiadásban, jómagam és munkatársaim gondozásában, illetve fordításában, amelynek bevezető tanulmányában részletesen írok a műről: TÓTH Gergely, „Egy lutheránus főrend politikai testamentuma a história nyelvén: Révay Péter *De monarchia...* című műve”, in RÉVAY Péter: *De monarchia et sacra corona Regni Hungariae centuriae septem. – A magyar királyság birodalmáról és szent koronájáról szóló hét század*, szerk., bev., jegyz. TÓTH Gergely; a latin szöveget gond. és ford. BENEI Bernadett, JARMALOV Rezső, SÁNTA Sára, TÓTH Gergely. Budapest: BTK TTI, 2021 (megjelenés előtt), 15–100.

konkrétan alig ír róla szerzőnk –, és általában azt vizsgáljuk, hogy Révay hogyan viszonyul a Habsburg-ház magyarországi uralmához. Végül kitérünk arra is, hol és hogyan tűnik fel művében a régi magyar *aula regia*, vagyis az önálló, országon belüli királyi udvar, s ami ezt lehetővé tette: a független és erős Magyar Királyság emléke.

Révay, az udvaronc?

Nem jelenthető ki, hogy Révay a szó szoros értelmében „udvari ember” lett volna, vagyis hogy a Habsburg uralkodók udvarában jól kiismerte volna magát. Nem járta be ugyanis azt az utat, amelyet édesapja, Mihály, illetve nagybátyjai, akik mindannyian több évet szolgáltak ténylegesen a bécsi udvarban, egy- vagy kétlovas szolgálókként, illetve étekgógi minőségben.³ A későbbi koronaőr karrierjéből minden bizonnyal azért hiányzik ez az állomás, mert II. Rudolf császár udvara 1583-ban Prágába költözött,⁴ ami idegen, ismeretlen terep volt a magyar nemesség számára. Ezért Révay Péter egy hagyományosabb integrációs utat járt be: evangélikus létére Bécsben, az akkoriban rendkívül népszerű jezsuita gimnáziumban tanult, ami szintén jellemző volt az udvari karrierben gondolkodó magyar arisztokráciára.⁵ (Megjegyzendő azonban, hogy evangélikus hitét soha nem adta fel.)

Révay pályája akkor fonódott össze szorosabban az udvarral, amikor Mátyás főherceg megbízható embere és tanácsadója lett. Ennek köszönhetően már 1605-ben elnyerte a magyar királyi tanácsosi címet – ami egy valódi munkával járó, fontos tisztség volt –, később, 1610-ben pedig magyar királyi udvarmesterré, végül 1618-ban magyar királyi étekgógmesterré nevezte ki az uralkodó.⁶ Jól ismert azonban – legújabbán Pálffy Géza kutatásaiból –, hogy az utóbbi címek nagyjából virtuálisak voltak, mivel 1526 óta nem volt állandó és önálló magyar udvar, s a magyar udvari méltóságok csak az országgyűlések és koronázások alkalmával, leginkább a koronázási lakomák idején töltötték be ténylegesen hivatalukat.⁷ Királyi tanácsosként ugyan Révay gyakori vendég volt Bécsben, Mátyás udvarában, de a tanácskozás végeztével hazament a birtokaira (mint láthattuk, fiának is csak ideiglenes udvari látogatások kapcsán adott tanácsot). Messze állt tehát az udvari arisztokrata ama típusától, amelynek az udvari jelenlét és szolgálat volt a legfontosabb tevékenysége. Tegyük azonban hozzá, hogy erre nem is lett volna lehetősége, hiszen a 16. században a magyar elit tagjai csak ritkán és kevesen akartak és tudtak hosszabb időre tényleges Habsburg udvari méltóságot szerezni, s ezzel a bécsi, illetve prágai udvar valódi tagjaivá válni.⁸ Révay tehát – Habsburg-hű főnemestársainak többségéhez hasonlóan – csak „alkalmi udvari ember” volt.

³ PÁLFFY Géza, „Különleges úton a Magyar Királyság arisztokráciájába: a Révay család a 16. században”, *Történelmi Szemle* 51 (2009): 1–20, 10–11; Maroš MAČUHA, „Najvýznamnejší Révaioci v novoveku”, in *Rod Révai v slovenských dejinách. Zborník prác z interdisciplinárnej konferencie. 16.–17. septembra 2008, Martin*, eds. Miloš KOVAČKA–Eva AUGUSTÍNOVÁ–Maroš MAČUHA, *Studia historico-bibliographica Turociensia* 3, 17–62 (Martin: Slovenská Národná Knižnica, 2010), 18–27.

⁴ PÁLFFY Géza, *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*, História Könyvtár – Monográfiák 27 (Budapest: História–MTA TTI, 2010), 116.

⁵ Uo. 115.

⁶ E kinevezések hátterére legutóbb ld. TÓTH, „»Iure electionis«...”, 122–123.

⁷ PÁLFFY, *A Magyar Királyság...*, 333–334.

⁸ Uo., 110–113.

Udvari és politikai irodalom Révay országtörténetében

A fenti negatív bizonyítás azonban – miszerint Révay nem volt tipikus udvari ember – még nem jelenti azt, hogy nem lenne érdemes a fejedelmi udvarral kapcsolatos nézetek kontextusában vizsgálni a műveit. Minderről szerzőnknek természetesen volt mondanivalója, bár nem annyira hangsúlyos ez a kérdés a művében, mint egyéb témák (így például a fejedelem és a rendek viszonya).

Révay 1619 és 1622 között írja meg élete fő művét, a *De monarchia* című monumentális országtörténetet. Zaklatott évek ezek az életében: 1619 nyarán még a protestánsok sérelmeit állítja össze az országgyűlésen, míg az év végén már a pozsonyi várban őrzi a Szent Koronát – koronaőrri tisztének megfelelően –, illetve egyezkedik Bethlen Gábor és a mellé állt rendek megbízottjaival. 1620-ban az erdélyi fejedelem elszállítja a koronát a magyar fővárosból, és esküjét betartva Révay is követi a felségjelvényeket: mindkét fél megbízik benne, bár támadások is érik, elsősorban II. Ferdinánd (1619–1637) híveinek részéről (talán azért, mert úgy vélték: nem tett meg mindent annak érdekében, hogy a felségjelvények ne kerüljenek az erdélyi fejedelem kezére).⁹ Révay rendkívül kényes helyzetben volt ezekben az években: ellentétes érdekek és törekvések ütközőzónájában találta magát. Igaz, sokszoros politikai szerepvállalása is különleges: udvarhű tanácsos, ugyanakkor öntudatos evangélikus főrend és földesúr; a koronát hűen őrzi ugyan, de az mégiscsak Bethlen hatalmába kerül, s Révay szinte legitimálja az elbitorlást azáltal, hogy az elhurcolt felségjelvények mellett marad.

Ez tehát a mű keletkezésének viharos történeti horizontja, ami bizonyosan szerepet játszott annak megírásakor. Kérdés, hogy hogyan. Anélkül, hogy a részletekbe most jobban belemennénk, annyit talán megállapíthatunk, hogy e helyzetben az öngizolás, a saját politikai állásfoglalás tisztázása is motiválhatta szerzőnket – elsősorban a koronás király, II. Ferdinánd felé, de saját politikai tábora, a világi rendek felé is. Ezekkel az indítékokkal, úgy vélem, számolnunk kell az interpretáció során.

A fő kérdésfelvetésünk immár az, miként fogható meg e nagy országtörténetben a szerzőnknek a fejedelmi udvarhoz való viszonya. A vizsgálatot érdemes távolabbról kezdenünk, mégpedig Révay könyvespolcánál. Szerzőnk a strassburgi akadémián kapott alapos retorikai és jogi képzést, így a korabeli hazai elitben kítűnt olvasottságával.¹⁰ Művei alapján egyértelmű, hogy ismerte a korabeli fejedelemtükröket, az államelméleti, illetve

⁹ Ld. SZILÁGYI Sándor, *Révay Péter és a Szent Korona (1619–1622)*, Értekezések a történeti tudományok köréből V/1 (Budapest: M. T. Akadémia, 1875), 12–30; BÓNIS, *Révay Péter...*, 36–42; PÁLFFY Géza, „A Szent Korona Bethlen Gábor erdélyi fejedelem birtokában (1619–1622): egy korona-itinerárius összeállításának lehetőségeiről”, in *A történelem mint hivatás. A Benda-émlékkonferencia előadásai. 2013. november 27.*, szerk. SZIJÁRTÓ M. István, A Ráday Gyűjtemény tanulmányai 11 (Budapest: Balassi Kiadó–Ráday Gyűjtemény, 2015), 75–107; TÓTH, „Jure electionis...”, 119–120; még részletesebben: TÓTH, „Egy lutheránus főrend...”, 27–31.

¹⁰ Révay strassburgi tanulmányaira ld. ECKHARDT Sándor, *Magyar szónokképzés a XVI. századi Strassburgban*, Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály köréből XXVI/5 (Budapest: MTA, 1944), 3–18; Kees TE-SZELSZKY, *Az ismeretlen korona: Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás*, szerk. CZIBERE Mária, ford. TROSTOVSKY Gabriella, *Historia pro Futuro* (Pannonhalma: Bencés Kiadó, 2009), 221.

államrezon-irodalmat, illetve olyan munkákat is, amelyek a tág értelemben vett udvari irodalom körébe sorolhatók. Hogy az utóbbival kezdjük, szerzőnk forgatta a divatos ál-Marcus Aurelius-életrajzot – helyesebb meghatározás szerint fejedelemtükröt –, vagyis az ízig-vérig udvari ember Antonio Guevara *Reloxát*, illetve annak igen népszerű és jó minőségű 1611. évi latin fordítását (*Horologium principum*). Guevarától egyebek mellett olyan aforizmákat vett át, amelyek a jó fejedelemről, az uralkodói büntetés kívánatos módjáról, illetve a hatalommegosztás ártalmairól szólnak.¹¹ A spanyol szerző jelenléte fontos vonás Révay művében, mert ez is jelzi, hogy rendkívül foglalkoztatták őt az olyan kérdések, mint a fejedelmi hatalom korlátai, illetve az uralkodó és a körülötte levő tanácsadók feladatai és felelőssége – csakúgy, mint Guevarát.¹²

Justus Lipsius politikai munkáinak hatása szintén hangsúlyos Révay művében, bár a köztük lévő viszony problematikus. A magyar főrendet fiatalkorában lenyűgözte a leideni tudós két nagyszerű munkája, a *Constantia* és a *Politica*, különösen az előbbi kis kötetben foglalt neosztoikus filozófia, így az isteni gondviselésről, az állhatatosság parancsáról, a birodalmak körforgásáról alkotott nézetek. A *Constantia* befolyása tehát egyértelműen kimutatható Révaynál, mint sok magyar kortársánál is.¹³ Ám a németalföldi filozófus és

¹¹ „O quoties igitur, et quam diligenter rogandus est Deus, ut reipublicae non ad culpae nostrae pondus, sed ad clementiae suae mensuram principes largiatur. Saepe enim monarchas imperiis, reges regnis, praesides provinciis, dominos terris, antisites ecclesiis, non quales bona subditorum gubernatio postulat, sed quales peccatorum multitudo meretur, concedit.” Ld. RÉVAY: *De monarchia...*, 9. A szentencia második részének forrása: Antonio de GUEVARA, *Horologium principum sive de vita M. Aurelii imperatoris libri III. ... opera et studio Iohannis Wanckelii* (Torgae: Henningus Grosius, 1611), 108. További fontosabb Guevara-kölcsönzések, illetve parafrázisok: „Non enim felicia dici possunt tempora, nisi quibus principes virtute praestantes rerum potiti sunt” (RÉVAY: *De monarchia...*, 13; GUEVARA, *Horologium...*, 45–46.); „...ideo debent benefactorum praemia ad multos, vindictae malefactorum ad paucos pervenire” (RÉVAY: *De monarchia...*, 31; GUEVARA, *Horologium...*, 86); „...iustissime omnino proprio privatur capite, qui multa vult esse in republica capita...” (RÉVAY: *De monarchia...*, 31; GUEVARA, *Horologium...*, 137); „...nam uno diademate duo capita tegere et imperium pluribus partiri grave est et perturbatione plenum.” (RÉVAY: *De monarchia...*, 31; GUEVARA, *Horologium...*, 104).

¹² Gueverára ebben a vonatkozásban ld. Quentin SKINNER, *The Foundations of Modern Political Thought, Volume one: The Renaissance* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 214–215, 219–220; J. C. DAVIS, „Utopianism”, in *The Cambridge History of Political Thought, 1450–1700*, ed. J. H. BURNS and Mark GOLDIE (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 329–344, 330–331. Guevara magyar recepciójára ld. HARGITTAY Emil, *Gloria, fama, literatura: Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, *Historia litteraria* 10 (Budapest: Universitas Kiadó, 2001), 56–65. (Révayt nem említi); MONOSTORI Tibor, „Az aranykori spanyol és a magyarországi irodalom: egy új, európai paradigma”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2020): 417–451 (Révayt szintén nem említi).

¹³ Ld. erre újabban ÁCS Pál, „A késő reneszánsz meglazult pillérei: Sztoicizmus és manierizmus az irodalomban”, in *Mátyás király öröksége: Késő reneszánsz művészet Magyarországon, 16–17. század (kiállítás a Nemzeti Galériában, 2008. március 28–2008. július 27.)*, szerk. MIKÓ Árpád és VERŐ Mária, közrem. ÁCS Pál, 36–50 (Budapest: Magyar Nemzeti Galéria, 2008), 39; Kees TESZELSZKY, „Révay Péter és Justus Lipsius eszméi a történelemről és a nemzeti identitásról”, in *Humanizmus, religio, identitástudat: Tanulmányok a kora újkor Magyarországi művelődéstörténetéről*, szerk. BITSKEY István–FAZAKAS Gergely Tamás, *Studia Litteraria* 45, 106–113 (Debrecen, DEENK Kossuth Egyetemi Kiadója, 2007), 110–111; TÓTH Gergely, „Állhatatosság és politika: Justus Lipsius munkásságának hatása (és hatástalansága) Révay Péter műveire”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 567–584, 571–574. (További irodalommal).

a magyar főúr politikai nézetei meglehetősen messze álltak egymástól. Lipsius az 1580-as évek végére kiábrándult a rendek vezetete Holland Köztársaságból, annak működését kaotikusnak és gyengének látta, ezért az erős, abszolút fejedelmi hatalom teoretikusává vált; úgy vélte továbbá, hogy egy országban csak egy religió lehet, a más felekezetűekre pedig le kell csapni.¹⁴ Révay ezzel szemben a rendi kormányzás és a vallásszabadság szószólója volt: egész élete bizonyosság erre, ahogy a művei is.¹⁵ Ennek ellenére a háború és béke, az igazságos és igazságtalan háború kérdésében, illetve a külpolitikát illető kérdésekben, úgy tűnik, néhol hatott rá Lipsius nagyobb műve, a *Politica*, és az államrezonirodalom pragmatikus szemlélete.¹⁶ Sőt, amint azt alább látni fogjuk, éppen az udvari tanácsadók kérdése kapcsán mutatható még ki a *Politica* befolyása.

Révay jól ismerte és többször név szerint is idézte Jean Bodin munkáit. A jeles francia historikus politikai nézetei ugyanakkor csak kismértékben olvashatók ki a *De monarchiá*-ból – így hiába keresnénk a francia történész ama fő gondolatát, hogy a fejedelem rendelkezik a törvényhozó hatalommal, sőt, az állam törvényei és intézményei fölött áll. Egy helyen feltűnik a szuverenitás kérdésének tárgyalása, ami a *Les six livres de la republique* egyik fő témája, de Révay nem mélyed el különösebben e kérdésben. Bodin inkább alsóbb regiszterekben hatott szerzőnkre, így elsősorban a számmisztika terén.¹⁷ A tudós koronaőr viszont vélhetőleg tőle vette át, illetve alkalmazta gyakran az egyes országok törvényeinek, intézményeinek és szokásainak összehasonlítását, amely módszer a francia szerzőnél abból a meggyőződésből fakadt, hogy efféle összevetések alapján lehet az államok kormányzásának optimális módját megtalálni.¹⁸ A *De monarchiá*-ban több olyan összehasonlítás is van, amelyek témánkat, vagyis a fejedelmi udvart közelebből érintik – erre alább példát is fogunk hozni.

Révay művében időnként feltűnnek az udvari élethez szorosan kapcsolódó szentenciák, illetve intelmek. Egy helyen figyelmezteti az udvaroncokat: még ha nagy szolgálatoikat is tettek, ne képzeljék azt, hogy a fejedelem a lekötelezettjük lett, és sokkal tartozik nekik; ahogy arra se törekedjenek, hogy az uralkodó féljen tőlük.¹⁹ Máshol pedig arra inti

¹⁴ Jan WASZINK, „Introduction”, in Justus LIPSIUS, *Politica: Six Books of Politics or Political Instruction*, ed. Jan WASZINK, Bibliotheca Latinitatis novae (Assen: Royal van Gorcum, 2004), 1–203, 25–27, et passim.

¹⁵ Vö. TÓTH, „Állhatosság és politika...” 576–578.

¹⁶ Uo., 578–583.

¹⁷ Ld. BARTONIEK, *Fejezetek...*, 396; BENE Sándor, „A jövő története és az olvasók”, in *A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László–ORLOVSZKY Géza, 487–500 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007), 493; TÓTH, „Egy lutheránus főrend...”, 70–71.

¹⁸ Bodin módszerére újabban ld. Anthony GRAFTON, „Comparisons Compared: A Study in the Early Modern Roots of Cultural History,” in *Regimes of Comparatism: Frameworks of Comparison in History, Religion and Anthropology*, eds. Renaud GAGNÉ, Simon GOLDHILL and Geoffrey E. R. LLOYD (Leiden: Brill, 2019), 18–48, 41; Révay összehasonlító módszerét észleli, de Bodin hatásával ezen a téren nem számol BARTONIEK, *Fejezetek...*, 397; felveti Bodin hatását ebben a vonatkozásban TESZELSZKY, *Az ismeretlen korona...*, 238, 247. A kérdésre még ld. TÓTH, „Egy lutheránus főrend...”, 71. (További irodalommal.)

¹⁹ „At quisquis est in aulis magnorum principum, etiamsi principem maximis demereatur officiis, ita se comparet, ne multum sibi deberi existimet, nec ut metuatur, labore.” („Aki nagy fejedelmek udvaraiban tartózkodik, még ha óriási érdemeket is szerzett a fejedelem előtt, úgy viselkedjen, hogy ne vélje azt: neki sokkal tartoznak, és ne törekedjen arra, hogy féljenek tőle.”) RÉVAY, *De monarchia...*, 43.

őket: kíséretükkel, pompájukkal ne homályosítsák el a fejedelem ragyogását.²⁰ Az udvari tanácsosokhoz is van egy figyelmeztetése. Eszerint ne javasoljanak olyasmit, ami szembe megy a méltányossággal és tisztességgel, mert – az erasmusi adagium szerint – *consilium malum consultori pessimum*, vagyis „a rossz tanács a tanácsadónak a legrosszabb”.²¹ A történelmi események kommentálásánál is lehet találni lényeges megjegyzéseket. Így például a saját tetszésük szerint cselekvő, a királytól minden hatalmat megvonó „egyházi tanácsosok” (*consiliariorum ecclesiasticorum*) bűneként tálalja a mohácsi vereséget – ahol persze nem csekély felekezeti-politikai motivációt is feltételezhetünk.²² De az uralkodót is figyelmezteti egy helyen: nincs annál rövidebb útja a hatalom elvesztésének, mint amikor a fejedelem egyetlen ember tanácsától függ.²³ Rosszallólag említi, hogy Orseolo Péter, illetve Mária királynő mellőzte a királyi tanácsot (a „szénátust”) uralkodása idején.²⁴

Ezekben a megjegyzésekben, úgy vélem, határozottan megjelenik a korabeli politikai irodalom befolyása, amelynek a központi kérdése Machiavelli óta a fejedelmi hatalom mi- benléte, az állam kormányzásának legmegfelelőbb módozatai – s ezzel összefüggésben fontos helyet kap e művekben a fejedelmi udvar és a fejedelmi tanácsosok kérdése is. Lipsius a *Politicában* hosszú fejezeteket szán a tanácsadóknak, ahol egyrészt az uralkodót oktatja, hogyan válassza ki közvetlen tanácsosait, másrészt magukhoz a tanácsadókhöz is intelmeket fogalmaz meg, miszerint mondják ki bátran véleményüket, de azért legyenek mértéktartóak, és tudjanak titkot tartani.²⁵ Révay fentebbi intelméhez – tehát hogy az uralkodó ne bízza magát egy ember tanácsára – hasonlít Lipsius ama figyelmeztetése, hogy a fejedelem mindenkit egyformán hallgasson meg (*sine discrimine audiat*); ahogy az is, hogy óvakodjon a titkon adott tanácsoktól.²⁶ Szintén meg kell itt említeni újra Guevarát, aki művét nemcsak a fejedelmeknek, hanem a körülötte lévő főembereknek is írta, és szentenciáit is jelentős részben nekik címezte.²⁷ Emellett Guevara ugyancsak hangsúlyozta

²⁰ „Quod cavendum primariis in regno viris, ne se maiori comitatu aut populi benevolentia, ac favore conspicuos cerni patiantur, quam ipsismet regem, si modo tute vivere et non suspecti regi velint; solent enim principes in subditos suos, praesertim a quibus laesi sunt, esse suspiciosi.” („Mert ha egy királyságban a főemberek nyugodtan akarnak élni, a király gyanakvásától mentesen, akkor vigyázniuk kell, nehogy úgy lássák meg őket, hogy a királyénál nagyobb kísérettel vagy nagyobb népszerűséggel keltenek feltűnést: a fejedelmek ugyanis gyanakodni szoktak az alattvalóikra, különösen azokra, akik megsértették őket.”) Uo., 81.

²¹ Videant itaque consultores, ne principibus contra aequi, et honesti rationes suadeant: nam talia molimina improspere cedunt, et illi, qui parat, et qui consulit, unde tritum illud: consilium malum consultori pessimum.” („Ügyeljenek tehát a tanácsadók, nehogy olyasmit javasoljanak a fejedelmeknek, ami ellenkezik a méltányosság és a tisztesség elveivel; az ilyen kísérletek ugyanis nem hoznak gyümölcsöt – sem annak, aki elfogadja a tanácsot, sem annak, aki adja. Innen van az elcsépelet mondás: a rossz tanács a tanácsadónak a legrosszabb.”) Uo. 37.

²² Uo. 67. A kérdésre még ld. TÓTH, „Iure electionis...”, 146; TÓTH, „Egy lutheránus főrend...”, 77.

²³ „Ad deceptionem enim et deiectionem principis non est compendiosior via, quam si is ex alieno, et imprimis ex unius duntaxat consilio et virtute pendeat.” („Mert a fejedelem megtévesztésének és elűzésének nincs gyorsabb módja, mint az, ha idegen tanácstól, s különösen ha egyetlen ember tanácsától és erényétől függ.”) RÉVAY, *De monarchia...*, 25.

²⁴ Uo., 3, 25.

²⁵ Ld. Iustus LIPSIUS, *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex* (Lugduni Batavorum: Plantin, 1590), 90–92, 93–98.

²⁶ Uo., 103, 104–105.

²⁷ SKINNER, *The Foundations...*, 214.

– több helyütt is művében –, hogy súlyos hiba a fejedelem részéről, ha egy ember véleményére hagyatkozik: mert ha valaki sok ember felett uralkodik, ugyanígy sokak véleményét meg kell hallgatnia.²⁸ Vagyis a fent említett szentenciák Révaynál részben ezekre a kötetekre vezethetők vissza.

Egyébként éppen az vehető ki Révay fenti intelmeiből, hogy ezek az udvari jelenlétnek inkább a gyakorlati, politikai oldalát érintik, amelyről a tudós főrendnek, mint a Magyar Tanács tagjának valós tapasztalatai is voltak. A kor politikai irodalma ennek tárgyalásához bőven nyújtott alapanyagot neki, hiszen az említett szerzők, mint láttuk, nagy terjedelemben taglalták a fejedelem és tanácsadói viszonyának problémáit. Ezen túlmenően azonban Révayt kevésbé érdekelte a *vita amlica*, a tényleges udvari élet; ennek megnyilvánulásairól csak elvétve tett említést.

Révay a Habsburg dinasztiáról és magyarországi uralmáról

Révaynak a fejedelmi hatalommal és a fejedelmi udvarral kapcsolatos nézeteiről még többet megtudhatunk, ha a Habsburg dinasztiát érintő megjegyzéseit vizsgáljuk. Először is le kell szögeznünk, hogy Révay a *De monarchiában* elsősorban a világi főrendek politikai álláspontját képviselte, minden udvarhűsége mellett. Egész művében tematizálta a rendek királyválasztó jogát, mint sarkalatos kiváltságot, ahogy a nádorválasztást is, amelynek elmulasztását igen súlyos rendi sérelemként tálalta.²⁹ Az országgyűlések összehívását is az uralkodó kötelességének tekintette: szerinte csak a zsarnokokra jellemző, hogy mellőzik a rendi gyűléseket.³⁰ Mindezek ellenére művéből kiolvasható az az erős meggyőződése, hogy a Habsburg uralom a gondviselés ajándéka, mert a dinasztia megvédelmezi Magyarországot minden ellenségétől, sőt, a császári címet betöltő uralkodó ragyogást és dicsőséget ad neki (bár ebben a hűségnyilatkozatban – amint utaltunk rá – talán egyfajta igazodást, problémás politikai megítélésének javítására tett kísérletet is sejtethünk). Ezért is ünnepli az 1278. évi morvamezei ütközetet, mivel ez volt az Ausztriai Ház első közös győzelme a „Szent Korona birodalmával”.³¹ Ragyogása és glóriája azonban nemcsak a Német–római Császárságnak van, hanem a magyar felségjelvénynek, illetve a magyar királyi címnek is – legalábbis Révay értelmezésében. Habsburg Albert trónra léptekor ugyanis

²⁸ Ld. GUEVARA, *Horologium principum...*, 685; még ld. uo., 202.

²⁹ Ld. erre pl. RÉVAY, *De monarchia...*, 96 (királyválasztás), 88 (nádorválasztás), stb.; még ld. TÓTH, „Iure electionis...”, 135–142; TÓTH, „Egy lutheránus főrend...”, 72–77.

³⁰ RÉVAY, *De monarchia...*, 3.

³¹ „Haec prima militiae, et victoriae rudimenta Monarchia S. Coronae fecit cum domo Austriaca, cuius Rudolphus imperator primus est conditor, felici necessitudinis omine, quando sequentibus saeculis, ad gubernacula monarchiae eiusdem faustis auspiciis pervenerat, maiestatem ipsius non solum integram contra quosvis hostes conservando, sed etiam Romani Imperii societate atque gloria amplificando.” Uo., 17. („Ez volt a Szent Korona birodalmának első közös háborús és győzelmi tapasztalata az Ausztriai házzal, amelynek alapítója Rudolf császár volt. A szoros kapcsolat szerencsés előjellel bírt, mivel az elkövetkező évszázadokban kedvező előjelek mellett ugyanezen királyság irányításáig is eljutott [tehát az Ausztriai Ház – T. G.], s annak méltóságát sértetlenül megőrizte bármiféle ellenséggel szemben, sőt, a Római Birodalom szövegsége és dicsősége által növelte is azt.”)

úgy fogalmaz, hogy ezáltal a Szent Korona fénye rávetült az Ausztriai házra.³² E megjegyzésből talán azt sejtethetjük, hogy Révay és a korabeli magyar elit még tisztában volt a Magyar Királyság egykori tekintélyével, középhatalmi státuszával.

A Habsburg-ház magyarországi uralmának legitimitációja kapcsán központi kérdés volt a királyválasztás kérdése. Pálffy Géza kutatásaiból tudjuk, hogy a Habsburgok többnyire örökletes királyságként tekintettek Magyarországra, míg a magyar rendek ragaszkodtak a szabad királyválasztáshoz – még akkor is, ha ez gyakorlatilag formális aktus volt –, mivel fontos ütőkártyának, a rendi pozíciók erős támaszának látták. E két homlokegyenest eltérő álláspont miatt minden királykoronázást hosszú polémia és kimerítő tárgyalások előztek meg, a bécsi udvar ugyanis mindenáron kerülni akarta az *electio* szót a hivatalos iratokban és az országgyűlés végeztével kiadandó dekrétumban, míg a rendek körömszakadtáig ragaszkodtak hozzá.³³ 1608-ban a helyzet annyiban változott, hogy II. Mátyásnak jól jött a magyar rendek királyválasztó joga, mert így kiragadhatta testvére, Rudolf kezéből a Habsburg-tartományok egyikét – miként a rendeknek is, akik Rudolfot Mátyással szövetezve lemondathatták a magyar trónról. Szerzőnk, mint láttuk, Mátyás híve volt, illetve az 1608-as nemzedék oszlopos tagja, s az ő szemében a rendi jogok nem csupán alkalmi hatalomtechnikai eszközök voltak, hanem elidegeníthetetlen kiváltságok.

A fentiek ismeretében érthető meg Révaynak az 1505. évi rákosi végzésekkel kapcsolatos véleménye. Némileg meglepő módon egyetért annak alapvetésével, miszerint az idegen uralkodó nem előnyös az országnak, de kijelenti, hogy a Habsburgok, „akiket mi, magyarok előzetes szabad választással királyokká teszünk”, nem tekinthetők idegeneknek, mert magyar királyi vér csörgedezik az ereikben, és még *Pannonia Superior* is összeköt minket, hiszen Ausztria és Magyarország egyaránt a hajdani római tartomány területén fekszik. Szerzőnk emellett ismét felhossa a császári címmel járó előnyöket, az abból származó *roburt*, amely a török torkában lévő Magyarországnak valóban fontos volt.³⁴ Az idős koronaőr szavai – akár öngazolásnak tartjuk, akár nem – e helyen őszintének hatnak: valóban erős meggyőződése volt, hogy a Magyar Királyságnak hathatós oltalmat nyújt a „honosított” Habsburg-ház uralma. A szövegből azonban egyértelműen kiérezhető, hogy a „előzetes szabad választás” Révay okfejtésének másik súlypontja. Vagyis szerzőnk úgy volt a Habsburg-dinasztia híve, hogy a magyar rendeknek e viszonyban fontos szerepet szánt.

³² „Ex hac electione Alberti S. Coronae Hungaricae lumen in Austriacam domum illatum.” Uo., 33.

³³ PÁLFFY, *A Magyar Királyság...*, 252–265.

³⁴ „Nec vero istud de domo Austriaca intellectum velim, ex qua quando *libera electione praevia reges adsciscimus*, pro externis penitus censeri non debent. Sunt enim ex sanguine divorum quondam Hungariae regum, deinde principes ipsi per Austriam, quae sedes archiducalis, sunt nobis vicinissimi, ipsa quoque provincia nomen aliquando superioris Pannoniae obtinuit, in uno quondam cum Hungaria nostra corpore. Denique ob caesareae dignitatis eminentiam, quae cum maxima sit in Christianitate, et illa isti familiae deferatur, unde auctoritatis, virium et roboris accessio, Hungari libenter potenti monarchiae gubernationem regni sui deferunt.” RÉVAY, *De monarchia...*, 60. (Kiemelés tőlem, T. G.) Bónis György szintén tárgyalja ezt a részt, és hangsúlyozza Révay Habsburg-hűségét – csak éppen a nyomatékos kitétel, az „előzetes szabad választás”-t nem veszi észre. Vö. BÓNIS, *Révay Péter...*, 87. Bónis érvelése egyébként is súlyosan félrecsúszik Révay politikai álláspontját illetően, s a végén eljut oda, hogy Révay „szembefordult” a rendiséggel (!), illetve, hogy a „mérésékelt abszolútizmus” híve volt. Ld. uo., 93.

Eszménye tehát a rendi monarchia volt – és egy ilyen állami berendezkedésben az udvari tanácsosok mellett fontos szerepet kapott az országgyűlés, valamint a rendi főméltóságok is (amelyek közé maga is tartozott), köztük elsősorban a világi elit vezetője, a nádor.

Magyar királyi udvar – néhány órára:

Révay a koronázásokról és az egykori magyar monarchiáról

Végül feltétlenül szólnunk kell még a *De monarchia* egyik nagyon fontos témaköréről: a koronázásokról, és különösen az 1613. és 1618. évi koronázás igen terjedelmes bemutatásáról.³⁵ Az utóbbi két esemény – Anna császárné magyar királynévá, illetve II. Ferdinánd magyar királlyá koronázása – több szempontból is kiemelkedő fontosságú volt szerzőnk számára. Egyrészt azért, mert koronaőr volt, így hivatalából adódóan komoly szerepe volt ezekben a napokban a korona várbeli előhozatala, majd újbóli visszahelyezése körül.³⁶ Másrészt azért is, mert a koronázást és az azt megelőző választást, ahogy azt fentebb is láttuk, a rendi-királyi hatalommegosztás és együttműködés alapvető zálogának tartotta. Harmadrészt azért is, mert udvari főméltóság, ráadásul magyar királyi udvarmester volt, így 1613-ban és 1618-ban egyaránt a ceremónia aktív résztvevője, sőt, 1618-ban (és vélhetőleg már 1613-ban is) a szertartás egyik főszervezője, illetve a rendek által összeállított koronázási ordó, azaz rendtartás „társzerzője” is egyben.³⁷ Végül bizonyosan azért is fontosak voltak neki a koronázási ünnepek, mert a magyar királyi udvar – ahogy arra szintén utaltunk – ezen alkalmakkor, ha ideiglenesen és alkalmilag is, de újra funkcionált. A hajdani fényes budai aulának gyenge visszfénye volt csupán ez a röpke idő, de mégis azt szimbolizálta, hogy létezik még – ilyen formában is – a Magyar Királyság. Fontos hozzátenni ehhez, hogy a magyar főúri elit dolgozta ki a királykoronázási ceremóniák rendjét, és ennek az elitnek a tagjai állhatatosan ragaszkodtak a régi magyar hagyományokhoz, ahogy a magyar udvari főméltóságok folyamatos betöltéséhez is, akik ekkor valóságos feladatokat láttak el (ahogy láttuk, az udvarmester szervezte – császári kollégájával együtt – a koronázási ceremóniát, az étekgó- és pohárnokmester irányította a koronázási lakomát, és így tovább). Ezáltal a Pozsonyban lezajlott szertartás a magyar államiság fenntartása mellett a magyar rendi állam önreprezentációjául is szolgált.³⁸

A koronázás egyben a régi gloire, a már csak virtuálisan létező magyar birodalom megtestesítője is volt egyúttal. A szertartáson tudvalevőleg magyar főrendek – így 1608-

³⁵ RÉVAY, *De monarchia...*, 133–137 (1618. évi királykoronázás), 138–140 (1613. évi királynékoronázás).

³⁶ Erről ő maga is több helyen részletesen megemlékezett művében. Ld. uo. 127. (1608. évi koronázás utáni visszahelyezés), 133–134, 137. (1618. évi kihozatal és visszahelyezés), 139. (1613. évi kihozatal és visszahelyezés).

³⁷ Az 1618. évi koronázás kapcsán ezt ténylegesen említi is: „Caerimoniae autem descriptio et processus directio imposita erat marschalco regio Ferdinandi, Bernardo a Hermentstein [Herberstein], et Petro de Reva.” Uo. 133. Ám ez az 1613. évi koronázás esetében is erősen valószínűsíthető. A két koronázás írásos rendtartásaira ld. PÁLFFY Géza, „Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon. Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról”, *Századok* 138 (2004), 1005–1101, 1071 (1613), 1073 (1618).

³⁸ PÁLFFY, *A Magyar Királyság...*, 334–338.

ban mások mellett maga Révay Péter – vitték a királyságnak egykor részét képező tartományok zászlait, a Magyar Királyságéval együtt összesen tizet; először 1572-ben, Rudolf koronázásán.³⁹ Révaynál e tiz tartomány és tiz zászló állandóan visszatérő elem a műben – már az előszóban is hivatkozik rájuk, mint a hajdani nagy magyar monarchia kétségbevonhatatlan bizonyítékaira.⁴⁰ A magyar történet bemutatásakor is külön figyelmet szentel nekik, a műve végén pedig rövid fejezetekben mindegyik tartományt bemutatja, címerükkel együtt.⁴¹ Sőt, Révay megemlíti, hogy az 1618. évi koronázáskor udvarmesterként ő osztotta ki a tartományok zászlait és a klenódiumokat az arra kijelölt főurak között.⁴² A koronázási szertartásokon betöltött feladatait egyébként Révay mindig akkurátusan rögzíti, de tartózkodóan egyes szám harmadik személyben beszél magáról.⁴³

A két koronázást tehát Révay igen aprólékosan írja le, követve az ordókat, egyrészt „az utókor kedvéért”, másrészt pedig – legalábbis az 1618. évi szertartást illetően – azért, mert, mint állítja, „nehézségek” támadtak a ceremónia megszervezése kapcsán: e nehézségek mibenlétét azonban nem ismerjük.⁴⁴ Mindenesetre a két szertartás részletes leírása, s benne a különböző udvari méltóságok, zászlóvivők, ajtónállók, pohárnokok, étekfogók – az utóbbiak mind előkelő magyar nemesifjak⁴⁵ – név szerinti felsorolása arra is kiválóan alkalmas volt, hogy ezzel bemutassa a korabeli magyar elitet, amint királya körül az udvari teendőket elvégzi, s ezzel mintegy demonstrálja a Magyar Királyság, illetve a magyar királyi aula tényleges – habár csak ideiglenes – létezését. Nyilvánvalóan hasonló indítékok vezették szerzőnket Anna királyné 1613. évi koronázásának részletes ismertetésekor is.

³⁹ Uo., 321–333. Révay ebbéli szerepére az 1608. évi koronázáson ld. PÁLFFY Géza, „A Magyar Korona országainak koronázási zászlói a 16–17. században” in *„Ez világ, mint egy kert...” Tanulmányok Galavis Géza tiszteletére*, szerk. BUBRYÁK Orsolya, 17–52 (Budapest: MTA MTK–Gondolat, 2010), 26, 44.

⁴⁰ „Quis porro monarchiae nomen invadeat Hungarorum, nisi qui neget veterem huius gentis amplitudinem atque gloriam; quam vel gentium novem diversa imperia (quarum vexilla nunc quoque in coronatione regis novi, velut possessarum trophea praeferri solent) declarant?” RÉVAY, *De monarchia...*, (*) (5) r-v. („Ki irigyelné továbbá a »birodalom« nevet a magyaroktól? Csak azok, akik tagadják e nemzet hajdani tekintélyét és dicsőségét, amelyet akár a kilenc nemzet feletti különféle uralom is fényesen bizonyít – e kilenc nemzet zászlaját ma is ott szokták vinni az új király koronázásán, mint a meghódítottak trófeáit.”)

⁴¹ Uo., 144–149.

⁴² Uo., 134.

⁴³ Ld. uo., 133, 134, 135, 136, 137, 139, 140.

⁴⁴ „Biduo post in limitanda coronationis die conventum, quae prima Iulii nominatur, tandemque post reliquos tractatus diaetales ad calcem deductos invocatione nominis Divini praevia electione solenniter dicta luce, quae in tertiam Trinitatis Dominicam incidit, coronarunt, modo et ordine integro seriatim et accurate in posteritatis gratiam iam describendo actibus minutioribus quoque non praetermissis eo quod hoc temporis de caerimoniae istius decenti coordinatione et dispositione non levis orta fuit difficultas.” Uo., 133. („Két nappal később megegyeztek a koronázás napjának meghatározásában: július elsejét nevezték meg. Végül tehát, miután az egyéb országgyűlési tárgyalásokat befejezték, Isten nevének segítségül hívását követően, az előzetes választás után, a mondott napon – amely a Szentháromság ünnepe utáni harmadik vasárnapra esett – ünnepélyesen megkoronázták őt. Ennek módját és teljes rendtartását fogom most leírni szép sorban és pontosan, az utókor kedvéért, s nem hagyom ki a kisebb mozzanatokat sem, mivel ebben az időben nem csekély nehézség támadt ennek a szertartásnak az illő megszervezése és elrendezése ügyében.”)

⁴⁵ Ez megfelelt a késő középkori magyar gyakorlatnak, amint a felszolgálás rendje is. Vö. PÁLFFY, „Koronázási lakomák...”, 1027, 1031, 1041; PÁLFFY, *A Magyar Királyság...*, 336–337.

Végül nagyon lényeges momentumnak tartom, hogy Révay összehasonlíttja a magyar koronázási szertartást a franciával. Ez egyrészt a bodini komparatív módszer teljesen nyilvánvaló alkalmazása volt – ahogy említettük, a francia szerző többször írt ennek fontosságáról a *Methodus*-ban és a *De republicá*-ban, és folyamatosan alkalmazta is. Lényegesebb azonban ennél, hogy Révay egyenrangú országgént mutatja be Magyarországot Franciaországgal: amint fogalmaz, „igen sok állami határozat, továbbá a berendezkedés, illetve a törvények tekintetében hazánk Franciaországgal vetélkedik”, s a koronázás tekintetében is megfigyelhetők bizonyos párhuzamok.⁴⁶ A koronázás tehát Révay értelmezésében túlmutat a hivatalos, funkcionális jellegén, s olyan ősi, hagyományos ceremónia lesz belőle, amely méltó arra, hogy a francia királyok felkenésével összevessék. Tehát itt is elsősorban az önállóság, az állami szuverenitás jelképeként jelenik meg.

Összegző gondolatok

Amint azt fentebb kifejtettük, Révay Péter – apjával és nagybátyjaival ellentétben – nem szolgált a Habsburg udvarban, így a bécsi *Hofburg*, vagy éppen a prágai Hradzsín belső működése, ceremóniái nem kapnak különösebb hangsúlyt a művében – nem tekintette ezeket igazán a saját közegének. Mivel azonban királyi tanácsos volt, több alkalommal is kitért az udvar mint hatalmi központ problémájára, amely a fejedelem tanácsosainak, illetve magának a fejedelemnek megfogalmazott intésekből testesült meg. Ezen a téren erősen hatott rá a korabeli politikai irodalom (elsősorban Guevara és Lipsius), amelyet kiválóan ismert. Az is látszik ugyanakkor, hogy az udvari élet, vagy az ottani viselkedési szokások kevésbé érdeklik – bár ezzel kapcsolatban is található egy-két szentencia a művében.

A tudós koronaőrnek a tényleges fejedelmi hatalomhoz, tehát a Habsburgokhoz fűződő viszonyát a hűség jellemzi, de szigorúan a világi főrendek kiváltságainak tiszteletben tartása mellett, az 1608-as alapokon. Kimondottan előnyösnek tartja, hogy a magyar király egyben a Német-római Birodalom császára is, ugyanakkor hangsúlyozza – már műve elején is – Magyarország különállását, jelezve, hogy az nem a Német-római Birodalom része.⁴⁷ Révay emellett hangsúlyosan Pozsonyt tekintette az ország fővárosának, míg Bécsét, a magyar uralkodó valóságos székhelyét – ahol egyebek mellett a Magyar Udvari Kancellária is működött – ilyen vonatkozásban egyáltalán nem említi. „Korunkban itt [Pozsony-

⁴⁶ „...porro, quia in plerisque consuetudinibus publicis ordine legibus patria nostra regni Galliae aemulatrix est, non extra oleas vagari videbor, si gratia collationis actuum hic et ibi in inaugurationibus regum adhiberi consuetorum Gallicam caeremoniam leviter attigero, quae et similitudine qualicunque ad nostram accedere videtur et ex propriae gentis usitatis moribus non nihil iucundum lectioni suppeditabit.” RÉVAY, *De monarchia...*, 137–138. („Minthogy pedig igen sok állami határozat, továbbá a berendezkedés, illetve a törvények tekintetében hazánk Franciaországgal vetélkedik, nem lesz haszontalan munka, ha összehasonlítás végett röviden érintem a királyok beiktatásakor itt és ott alkalmazni szokott cselekmények francia szertartását: ez ugyanis egyrészt bizonyos hasonlóságot mutat a miénkkel, másrészt saját nemzetük bevett szokásai folytán [?] kellemes olvasmányul szolgál majd.”)

⁴⁷ Ezt egyébként nagyon sajátos módon teszi meg: Hunyadi Mátyás egyik levelét idézi, amelyben a magyar uralkodó azt fejtegeti, hogy mint magyar király nincs alávetve III. Frigyes császárnak, mert a Magyar Királyság mindig is szabad volt. Révay margószövege ezzel egyezően az idézet mellett: „Regnum Hungariae semper liberum”. Uo., 2. Még ld. TÓTH, „Lutheránus országtörténet...”, 131.

ban – T. G.] folyik a bíraskodás, és itt tartják az országgyűléseket” – írja a mű végén –, „itt őrzik a koronát, és a királykoronázások is ugyanitt mennek végbe a Szent Márton-templomban.”⁴⁸ Ehhez hozzátehetjük: a koronázások alatt itt, Pozsonyban éledt fel villanásnyi időre a boldogabb idők emlékét idéző magyar királyi udvar, amelynek ő néhány órára az udvarmestere lehetett – bizonyára ezért is beszélt el részletesen az 1613. és 1618. évi királyavatási ceremóniáknak, az „egykori nagyság” mementóinak a történetét.

GERGELY TÓTH

Quisquis est in aulis magnorum principum...
**Court Counselors, Habsburg Reign and the Memory of the Old
 Hungarian Royal Court in Péter Révay's *De monarchia***

This study examines how the princely court as a concept and the Habsburg dynasty as an actual power appears in the history of Hungary entitled *De monarchia et sacra corona Regni Hungariae centuriae septem*, written by the Lutheran lord and royal counselor, Péter Révay (1568–1622), and it also examines how he depicts the royal coronations held in Pozsony (today's Bratislava). In his work, the author repeatedly referred to the problem of the court as a center of power, which was embodied in the exhortations addressed to the prince's counselors and to the prince himself. In this respect he was strongly influenced by the political literature of the time (mainly the works of Guevara and Lipsius, and to a lesser extent Bodin). Révay's relationship to actual princely power, that is, to the Habsburgs, is characterized by loyalty, but he made it a condition that the privileges of the secular elite be respected, namely, under the laws of 1608. The author considered Pozsony, and not Vienna, to be the capital of the country, and wrote in particular detail about the coronations of Anna of Tyrol and Ferdinand II (1613, 1618), which took place there. During these occasions, the old Hungarian royal court briefly came to life, as the members of the Hungarian elite actively revived their court positions (master of the table, etc.), and Révay was the chief organizer of the two ceremonies as a Royal Courtmaster. Presumably this is why it was important for him to capture these coronations, and because in this way he was able to emphasize the old glory and independence of the Kingdom of Hungary.

⁴⁸ „Hic [Pozonii – T. G.] nostra ista tempestate et iudicia administrantur, et comitia celebrantur, corona conservatur, regum etiam coronationes in aede D. Martini ibidem absolvuntur...” RÉVAY, *De monarchia...*, 151.

UDVAROK ÉS HISTORIKUSOK

*Magyar történelem Bécsből nézve: a Habsburg-udvari történetírás
jelentősége a magyar historiográfiában**

Aki 16–17. századi magyarországi historiográfiával foglalkozik, aligha tagadhatja, hogy Bartoniek Emma méltán sokszor citált köteténél mindmáig nemigen találunk jobb és átfogóbb összefoglalást a témában. Adatait ugyan gyakran kiegészítjük, olykor cáfoljuk, de a „Bartoniek” fogalom, az a kályha, ahonnan kiindul a kora újkori historiográfia további kutatása. Éppen az említett átfogó teljességre törekvés miatt feltűnő, hogy bizonyos szerzők feltűnően hiányoznak, vagy alig kapnak szerepet Bartoniek kötetében. Ez a megállapítás a 16–17. századi Habsburg-udvari történetírókra vitán felül áll: I. Ferdinánd két udvari historikusát, Caspar Ursinus Veliust (1493–1539), majd utódát, Wolfgang Lazius (1514–1565) egyáltalán nem említi a kötet, miképpen teljességgel kimarad a 17. század első felében a posztot évtizedekig betöltő Berger Illés (1562–1644) is. A Lazius és Berger közti évtizedek két megbecsült bécsi történetírója, Johannes Sambucus (Zsámboky) (1531–1584), illetve a Báthory István lengyel király halála után Habsburg-szolgálatba lépő Giovanni Michele Bruto (Brutus) (1517–1592) ugyan kapnak egy-egy fejezetet, de az embernek az az érzése, hogy szinte vonakodva: a jegyzeteket leszámítva Sambucus öt, Brutus alig több, mint három oldalt kap a kötetben.¹ Tekintve Bartoniek alaposságát, mindez nem lehet véletlen, joggal sejtethünk mögötte koncepcionális okokat. Sambucus történetírói teljesítményét (tegyük hozzá: némi joggal), Bartoniek nem tartja olyan jelentősnek, hogy több szót veszttegesen rá, Brutus esetében pedig világosan megmondja, hogy hiába írt az olasz humanista egy monumentális, a 16. század nagyobb részét lefedő magyar történetet, mivel Erdélyben mindössze két és fél évig, később, már Habsburg-szolgálatban, Pozsonyban négy évig lakott, vagyis alig több, mint hat évet töltött Magyarországon, életművét az olasz történetírás keretei között kell tárgyalni.² Ami a másik három historikust, Veliust, Lazius és Bergert illeti, valószínűleg fel sem merült, hogy foglalkoznia kellene velük.

Bartoniek tekintélye ebben az irányban befolyásolta a későbbi historiográfiai áttekintéseket is: Gunszt Péter is csak Sambucusról szól részletesebben,³ Brutust csak érinti,⁴ a másik három tudós nem szerepel nála sem. Romsics Ignác (elsősorban persze a 19–20. századi történetírára koncentráló) újabb összefoglalásának korábbi századokat tárgyaló be-

* A tanulmány megírását az NKFIH K–119237 azonosító számú, *Buda oppugnata – Wolfgang Lazius elfeledett történelmi műve* című kutatási projektje támogatta.

¹ BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi történetírás történetéből* (Budapest: MTA ITI–MTAK, 1975), 91–101 és 252–257.

² BARTONIEK, *Fejezetek...*, 252–253.

³ GUNSZT Péter, *A magyar történetírás története*, Történelmi Kézikönyvtár (Debrecen: Csokonai, 2000), 105–107.

⁴ GUNSZT, *A magyar történetírás...*, 118.

vezető fejezetébe pedig már egyikük sem fért be, holott számos humanista (Ransanus, Bonfini, Brodarics, Oláh, Szamosközy, Istvánffy, stb.) ugyanitt azért még helyet kapott.⁵

Az, hogy a későbbi összefoglalókban nem szerepeltek, Bartoniek hatásával is magyarázható, de hogy Bartoniek a Velius–Lazius–Berger triászt nem is említi, még régebbi hagyományra megy vissza. Elég kézbe vennünk ehhez Bod Péter irodalomtörténetünk kezdeteit jelentő művét, a *Magyar Athénást*, ahol kisebb-nagyobb szócikkek olvashatók szinte az egész kora újkori magyar történeti irodalom szerzőgárdájáról. Brutus és Zsámboky helyet kapnak itt,⁶ Velius, Lazius és Berger természetesen nem. Ha a Bod Pétertől Bartonieken és Gunsztón át Romsicsig húzható két és fél évszázados ívet nézzük, joggal mondhatjuk, hogy a Habsburg-udvari történetírók nem részei a magyar kánonnak: a magyar historiográfia vonatkozásában nem szokás róluk beszélni, műveiket vizsgálni és kutatni.

Még inkább hangsúlyozza ezt a megállapítást, ha tekintetbe vesszük, hogy Veliusról és Laziusról relatíve részletesen egyetlen magyar nyelvű összefoglalóban olvashatunk, mégpedig Waczulik Margit 1937-ben megjelent kismonográfiájában, mely a 16. század, magyar vonatkozásban is fontos *külföldi* történetíróiról szól. Itt Giovio, Sleidanus, Bongars és de Thou társaságában, tehát olasz, német és francia írók között tárgyalja Waczulik a két Habsburg udvari historikus Magyarországgal kapcsolatos történeti műveit.⁷

Nem vitás tehát, hogy az említett szerzők egyszerűen nem részei a magyarországi irodalmi kánonnak. De miért? Jelen tanulmányban elsősorban a két 16. századi történetíró, Velius és Lazius esetét szem előtt tartva arra keresem a választ, mi okozta, hogy ezek a szerzők, akik kétségtelenül Habsburg-szolgálatban álltak, de elvitathatatlan módon a magyar történelemtől írtak, miért váltak a kánonképződés veszteseivé, illetve, hogy érdemes-e velük ennek ellenére mégis a magyar historiográfia keretei között foglalkozni, vagy másképpen fogalmazva, mit nyerünk azzal, ha kicsit jobban megismerjük és használjuk műveiket.

A kánon a Lajtán túl van

Nézzük először azt a kérdést, mi okozhatta, hogy Velius és Lazius teljességgel mellőzte a magyar historiográfiai hagyomány. Első pillantásra ugyanis ez egyáltalán nem tűnik indokoltnak. Velius élete⁸ utolsó bő évtizedét leszámítva inkább költői babérokra tört:

⁵ ROMSICS Ignác, *Clio bűvöletében: Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel* (Budapest: Osiris, 2011), 30–37.

⁶ BOD Péter, *Magyar Athénás*, szerk., vál., utószó, TORDA István, Magyar Hírmondó (Budapest: Magvető, 1982), 291–292 és 408–409.

⁷ WACZULIK MARGIT, *A török korszak kezdetének nyugati történetirodalma a 16. században* (Budapest: Rábközi Lapkiadó Vállalat, 1937), 45–56.

⁸ Velius életének nincs modern, újabb kutatásokra épülő feldolgozása, ez még a jövő feladata. Máiig az egyetlen részletesebb életrajza Gustav Bauch 19. század végén írt német nyelvű kötete. Vö.: GUSTAV BAUCH, *Caspar Ursinus Velius, der Hofhistoriograph Ferdinands I. und Erzherzog Maximilians II* (Budapest: Friedrich Kilian, 1886). Veliusról újabban lásd: KASZA Péter, szerk., *Caspar Ursinus Velius: Lajos király haláláról és Magyarország bukásáról. Egy elvesztettnek hitt beszámoló a mohácsi csatáról. / Caspar Ursinus Velius: De interitu regis Ludovici et clade Hungariae. A Long-Lost Report about the Battle of Mohács*. A kötetet összeállította, a szöveget gondozta, a jegyzeteket készítette: KASZA Péter; bevezető tanulmányok: KASZA Péter és TÓTH Gergely (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020).

poétikai életműve már önmagában elég, hogy helyet biztosítson számára a 16. század jeles humanistái között. Mohácsot követően azonban pályája komoly fordulatot vett: a magyar és a cseh trónt is elnyerő Habsburg főherceg, I. Ferdinánd szolgálatába fogadta és udvari historikusként alkalmazta Velius. Bár a sziléziai születésű humanista addig alig írt prózai szövegeket, kiválóan megállta a helyét új pozíciójában is. Írnivalója ugyanis akadt bőven, hiszen kenyéradó gazdája már 1527 nyarán háborúba keveredett a magyar királlyá szintén megválasztott Szapolyai Jánossal, így a köztük zajló harcok megörökítése lett Velius legfontosabb feladata. Kétségtelen, hogy amit Velius történeti művéből ma ismerünk, az tartalmaz ugyan olyan részleteket, melyek néhol kitérnek Habsburg Ferdinánd Magyarországon kívüli ügyeire is, ennek ellenére cseppet sem volt indokolatlan, hogy amikor Kollár Ádám bécsi főkönyvtáros 1762-ben sajtó alá rendezte a fennmaradt Velius-kéziratokat, a műnek a *De bello Pannonico* címet adta.⁹ Valóban: a Kollár által tíz könyvre osztott szöveg túlnyomó része magyar eseményekkel foglalkozik, mi több, Velius munkája az 1527–1531 közötti évek egyik legaprólékosabb és legmegbízhatóbb krónikája.

Velius 1539-ben meghalt, művét nem tudta befejezni, posztja azonban nem sokáig maradt üresen. Nem tudjuk pontosan, mikor, de az 1540-es évek közepén már bizonyosan Ferdinánd háziorvosa, a nagy tekintélyű egyetemi tanár, Wolfgang Lazius írja neve alá a *historiographus regius* vagy a *secretarius a historiis* titulust. Lazius, aki 1541-ben tábori orvosként személyesen is részt vett Roggendorf Buda elfoglalására induló hadjáratában, már 1548-ra elkészült egy jelentékeny magyar tárgyú szöveggel. A kéziratos munka a *Rerum Pannonicarum libri IV* címet viselte és a magyar történelem rövid összegzése után négy könyvben tárgyalta az 1540–1542 között Budáért és Pestért folytatott harcokat, illetve a török hódoltság kiépülésének első lépéseit 1543–1546 között. Lazius később koncepciót váltott és (talán az 1543-ban részlegesen kiadott Bonfini-féle *Decades* hatása alatt is) belefogott egy grandiózus vállalkozásba: *Rerum Austriacarum decades* címmel hat tizedre osztva meg akarta írni a Habsburg-ház uralma alatt álló területek történetét a római hódítástól kezdve saját koráig. A mű java ugyan (mai ismereteink szerint) csak terv maradt, de ami elkészült belőle (a teljes V. decas és a VI. valamivel kevesebb, mint fele) javarészt inkább magyar, mint osztrák történelem. Lazius teljes egészében beépítette az V. decasba a korábbi *Rerum Pannonicarum* szövegét, majd ezt az 1550-es évek második felében további könyvekkel egészítette ki, így ez a *decas* végül egy 1526–1556 közötti időszakra vonatkozó magyar történelmi munka lett.¹⁰ A VI. decasból csak négy könyv készült el, ebből kettő a schmalkaldeni háborúval foglalkozik, de a Miksa főherceg koronázásait tárgyaló másik

⁹ *De Bello Pannonico Libri Decem Ex codicibus manu exaratis Caesareis nunc primum in lucem prolati... illustrati, studio et opera Adami Francisci KOLLARII* (Vindobonae: Typis Joannis Thomae Trattner, 1762). – 2013 óta Szebelédi Zsolt jóvoltából magyarul is olvasható: Caspar Ursinus VELIUS, *Tíz könyv a magyar háborúról* (Máriabesnyő: Attraktor, 2013).

¹⁰ A sokoldalú Lazius történetírói működéséről eddig német nyelven is egyetlen könyv született: Michael MAYR, *Wolfgang Lazius als Geschichtsschreiber Österreichs. Ein Beitrag zur Historiographie des 16. Jahrhunderts, Mit Nachträgen zur Biographie* (Innsbruck: Wagner'sche Universitätsbuchhandlung, 1894). Az V. decas tartalmáról és kézirati hagyományáról bővebben: KASZA Péter, „Lazius-kéziratok. Filológiai alapvetés egy kritikai kiadás elé”, *Magyar Könyvszemle* 134 (2018/2): 148–169.

két könyv megint számos magyar vonatkozást tartalmaz. Ha ehhez hozzávesszük Lazius chorografikus műveit, a szintén kéziratban maradt *Descriptio Daciae sive Transilvaniae*-t, illetve az Oláh Miklósnak ajánlott *Archaologia Hungariae*-t, munkássága alapján Lazius szinte magyar történetírónak tűnik.¹¹

Velius és Lazius esetében tehát két olyan szerzőről van szó, akik nem Magyarországon születtek, hivatalos történetíróként I. Ferdinánd udvarának fizetett tagjai voltak, de kétségkívül magyar történelmi tárgyú műveket alkottak. Miért nem kerültek be akkor soha a kánonba? Felvethető, hogy talán azért, mert nem voltak magyarok. De jobban meggondolva ez nem komoly érv. Egyrészt a Nagyszombatban született Zsámboky mellett legalább érintőlegesen meg szokás emlékezni a Velencében született Brutusról, miközben a breznóbányai születésű Berger kimarad, a magyar származás tehát nem lehet igazi *differentia specifica*. Másrészt el kell vetnünk ezt a magyarázatot amiatt is, mert miközben Velius vagy Lazius nem tekinti a szakirodalom a magyar historiográfia részének, senkinek nem jutna eszébe a magyarországi humanista történetírás történetét tárgyalni Ransanus vagy Bonfini mellőzésével, holott mindketten olaszok voltak. Igaz, Bonfini utóbb magyar nemességet, így kvázi „állampolgárságot” kapott és Magyarországon is halt meg, de Ransanus alig töltött több időt Budán, mint Velius, mégis elképzelhetetlen nélküle egy historiográfiai összefoglaló. De éppígy nem szokás a lengyel vagy a német humanista történetírásról beszélni, Filippo Buonaccorsi (1437–1496), azaz Callimachus Experiens, vagy Enea Sylvio Piccolomini (1405–1464) említése nélkül.¹² A származás tehát ebben az értelemben nem lehetett volna akadály a életművük feldolgozásának.

Ha okokat keresünk, megfogalmazott koncepciót nem fogunk találni, legalábbis nekem nem sikerült: szerzőinket egyszerűen nem említik, nem veszik figyelembe, külföldinek, idegennek tekintik. Mivel a származás nem lehet ennek kizárólagos oka, feltételezhetjük, hogy pozíciójukkal magyarázható mellőzésük, vagyis azzal, hogy a Habsburg-udvar szolgálatában állva írták műveiket. Hangsúlyozom, ezt a véleményt egyetlen kutató sem fogalmazta meg expliciten, de persze nehéz is a „nincset” indokolni. Személyes gyanúm az, hogy a 16. század sajátossá váló viszonyai közepette már a kortársak idegennek kezdték tekinteni őket. Nem azért, mert nem voltak magyarok, nem azért, mert nem vagy alig éltek Magyarországon, hanem mert a Mohács után polarizálódó politikai térben a tradicionális magyar gondolkodás számára idegennek tekintett Habsburg-uralkodók szolgál-

¹¹ Lazius magyar témájú chorográfiai műveiről lásd kötetünkben Csapó Fanni írását. Idevágó szövegek még: CSAPÓ Fanni, „Erdély népei egy osztrák humanista szemével”, in *Biográfia és identitás*, szerk. TÓTH Orsolya, 255–268 (Debrecen: Debreceni Egyetem BTK, 2020); CSAPÓ Fanni, „On the manuscript(s) of Lazius' description of Transylvania”, *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* 56 (2020): 309–323.

¹² A példák még szaporíthatók lennének: a 15–16. században általános európai jelenség, hogy az olasz humanisták „exportálják” tudásukat külföldre és több európai országban – többnyire udvari alkalmazásban! – ők az első képviselői az új típusú humanista történetírásnak. Erről bővebben: Markus VÖLKE, „Rhetoren und Pioniere: Italienische Humanisten als Geschichtsschreiber der europäischen Nationen. Eine Skizze”, in *Historische Anstöße: Festschrift für Wolfgang Reinhard zum 65. Geburtstag am 10. April 2002*, ed. Peter BRUSCHEL et al., 339–362 (Berlin: Akademie Verlag, 2002).

latában álltak.¹³ Ennek a „függetlenségi” logikának és retorikának a mentén pedig a magyarokkal ellenséges (nek tekintett) Habsburg-udvar történetírói, akár magyarok voltak, akár nem, akár volt érvényes historiográfiai teljesítményük, akár nem, nem válhattak a magyarországi kánon részévé. Mivel a Lajtán túl írták műveiket, nem fértek be a nemzeti irodalomba, így kimaradtak a nemzeti történetírásból is.

A továbbiakban azt érdemes megvizsgáljunk, jogos-e ez a felfogás, nyer-e azzal bármit a magyar tudományosság, ha vizsgálat tárgyává teszi ezeket szerzőket és műveiket, vagy udvari pozíciójuk annyira kompromittálja őket, hogy a mind ők, mind szövegeik érdemtelenek a kutatás figyelmére.

Udvar és történetírás

Az teljesen nyilvánvaló, hogy Velius, Lazius, Sambucus, majd Brutus és Berger egyaránt fizetett történetírók voltak, így nem egyszerűen kötődtek az udvarhoz, de kimondottan a Habsburg-udvar alkalmazottai voltak. De valóban problémaként kell erre a tényre tekintenünk? Korántsem. Ha alaposabban meggondoljuk akár csak a magyarországi történetírás előzményeit, azt látjuk, hogy a história az egész középkor folyamán kifejezetten udvari műfaj. A magyar középkori historiográfia taglalása itt most nem lehet feladatunk, de elég is az ezzel kapcsolatban írt alapvető művekre utalni, hogy belássuk, akik a 15. század előtt személyükben megragadhatók, Kézai Simon, Küküllői János vagy 14. századi krónika-kompozícióval (közkeletű nevén a Képes Krónikával) összefüggésbe hozható Kálti Márk, mind a legszorosabban kötődtek az udvarhoz és természetes módon képviselték műveikben vagy átdolgozásaikban az adott uralkodó és dinasztia érdekeit és álláspontját. Kristó Gyula kutatásai mutattak rá arra, mennyi átírás nyomát viseli magán a magyar krónikás szöveganyag, mire a 14. században megkapja ma ismert formáját: csak az Árpád-házon belüli hatalmi harcok miatt több esetben újraírják a korábbi krónikaszüvegeket a korai századokban még többnyire névtelen, de bizonyosan az adott uralkodó szolgálatában álló klerikusok.¹⁴

A 15. század végének minden fontos történetírással kapcsolatos teljesítménye még nyilvánvalóbban kötődik az udvarhoz. Az első Magyarországon nyomtatott könyv, Hess András 1473-ban megjelent *Budai Krónikája*, a korábbi udvari krónikás hagyomány szövegeit jelenteti meg nyomtatásban. Bár Hess Karai László prépostnak ajánlja a művet, melynek létrejöttét Mátyás (úgy tűnik) közvetlenül nem támogatta, a munka a korábbi udvari historikusok műveire épít és Mátyás udvarának légköre nélkül aligha született volna meg.

A középkori krónikás hagyományt összegző és részben folytató-kiegészítő Thuróczy János ugyan nem történetíróként kap fizetést, de ítélmesterként a Mátyás-kori adminisztrációt

¹³ Beszédesebb tény, hogy bár a magyarországi történeti irodalom java része kéziratban maradt, a szerzők kéziratban is ismerték és használták elődeik munkáit. Jellemző, hogy Istvánffy Miklós nagy összegzésének írásakor bizonyosan felhasználta Zermegh, Forgách, Brutus, Baranyai Decsi János és talán Verancsics munkáit is, mindet kéziratból, de eddig arra nem találtam adatot, hogy Velius vagy Lazius olvasott volna.

¹⁴ KRISTÓ Gyula, *História és kortörténet a Képes Krónikában*, Gyorsuló idő (Budapest: Magvető, 1977); KRISTÓ Gyula, *Magyar historiográfia I: Történetírás a középkori Magyarországon* (Budapest: Osiris, 2002).

ráció tagja.¹⁵ Ransanust kifejezetten az uralkodópár kéri fel, hogy a kor legszínvonalasabb humanista ízlésének megfelelően dolgozza át a frissen kiadott Thuróczy-krónikát, amit az olasz püspök el is végez 1489-re, vagyis azalatt az idő alatt, amit a magyar udvarban tölt. Bár Ransanusról feltételezhető, hogy szolgálataiért csak jutalmat, nem pedig fizetést kapott, a másik olasz humanista, Antonio Bonfini már Mátyás udvarának tagjaként kezdi írni a magyar történelem monumentális összegzését, a *Decadest*, amit 1490 után Jagelló Ulászló szolgálatában maradván folytat és fejez be. Bonfini már egyértelműen udvari történetíró, akit elsősorban a tőle elvárt történeti mű megírásáért fizetnek.¹⁶

Természetesen nem minden história képviselte az udvari álláspontot. Elég csak a Mátyással erősen kritikus variánsra, a *Dubnici Krónikára* gondolni, de ez inkább kivételes eset. A szabály az egész középkorban egyértelműen az, hogy a történetírás alapvetően udvari kötődésű és így udvarhú műfaj.

A 16. század, illetve egészen pontosan a Mohács utáni évtizedek valóságos robbanást hoznak a hazai történetírásban, ez lesz a század egyik vezető műfaja, legalábbis a latin nyelvű irodalomban. Azt gondolhatnánk, hogy a 16. századi alkotók már sokkal lazábban kapcsolódnak (ha ugyan egyáltalán kapcsolódnak!) valamelyik magyar királyi vagy fejedelmi udvarhoz, hiszen Mohács után már állandó jelleggel két udvart és két centrumot kell tételni az országban – és ez nagyon is jelentős változás. Valójában ennek épp az ellenkezője igaz.

A mohácsi csata legfontosabb krónikása, Brodarics István 1528-ban száműzetésben, de Szapolyai rendíthetetlen híveként írja meg a *Historia verissimát*, és tisztázza benne, mintegy mellesleg, Szapolyait az árulás és Lajos király cserbenhagyásának vádja alól. Brodarics püspök természetesen nem húz fizetést, mint történetíró, és úgy tűnik, munkáját nem is megbízásból írja, de a mű Szapolyaival szembeni elfogultsága, ahogy erre később majd látunk példákat, egyértelmű. A Szapolyaihoz csatlakozó Brodarics tehát Szapolyai érdekeit figyelembe véve számol be a középkori Magyar Királyságot maga alá temető tragédiáról.¹⁷

¹⁵ Thuróczyról és művéről máig az egyik legjobb összefoglaló: MÁLYUSZ Elemér, *A Thuróczy-krónika és forrásai*, Tudománytörténeti tanulmányok 5 (Budapest: Akadémiai 1967).

¹⁶ Érdeemes megjegyezni, hogy Bonfini udvari kötődése és így művének bizonyos tendenciózussága annyira nyilvánvaló, hogy Kulcsár Péter ezzel magyarázta a munka mellőzését 1506, de kiváltképp 1515 után: Mátyás, majd a magyar trónért a Habsburgokkal szintén harcban álló Ulászló alkalmazottjaként Bonfini Habsburg-ellenes élel írta meg Magyarország 15. század végi históriáját, megfelelően kenyéradó gazdái politikai céljainak. Amikor azonban a Habsburg-Jagelló házassági szerződés 1515-ben végleg pontot tett a két dinasztia vetélkedésére, Bonfini szövege időszerűtlenné vált, így évtizedekig egyszerűen megfeledkeztek róla. KULCSÁR Péter, *Humanista történetírás Magyarországon: Tanulmányok* (Budapest: Lucidus Kiadó, 2008), 102. Bonfini Mátyás-képe (főleg a Habsburg-uralkodók vele való esetleges összevetése) még a 16. század közepén is problémát jelentett a Bonfini-kiadást tervezők, Gyalui Torda Zsigmond, illetve később Zsámboky számára. Lásd erről: RITÓÓKNÉ Szalay Ágnes, „Galeotto Marzio és Bonfini történeti művének kiadása”, in RITÓÓKNÉ Szalay Ágnes, „*Nympha super ripam Danubii*”: *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Humanizmus és reformáció 28, 207–211 (Budapest: Balassi Kiadó, 2002).

¹⁷ A *Historia verissima* keletkezéséről bővebben: KASZA Péter, „Egy elveszett kiadás nyomában. Brodarics István Históriajának első kiadásáról”, in *Clio inter arma: Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról. A Kosáry Domokos 100. születésnapjának emlékére rendezett konferencia előadásai*, szerk. TÓTH Gergely, Monumenta Hungariae Historica. Dissertationes, 39–65 (Budapest: MTA BTK, 2014).

A nagyívű összegzést tervező, de azzal soha el nem készül Verancsics Antal történetírói működése, ahogy kötetünkben olvasható tanulmányában ezt Gyulai Éva nagyon meggyőzően kimutatja, egyetlen rövidebb töredéket leszámítva szinte teljes egészében 1549 előttre, tehát Verancsics „Szapolyai-korszakára” datálható. De Gyulai Éva tanulmánya amiatt is kulcsfontosságú, mert szövegszerűen, a Verancsics által használt terminológia, a „mi” és az „ők” elhatárolása kapcsán bebizonyítja, hogy Verancsics kvázi ellenfélként tekint a *factio Germanica* tagjaira, és szimpátiája egyértelműen a Szapolyai-híveké. Talán ezzel is magyarázható, hogy pártváltása után szövegét nem folytatta és fejezte be, mert Habsburg-szolgálatban annak irányultsága már nehezen volt vállalható.

Az erdélyi hagyomány azonban nem marad folytató nélkül Verancsics távozásával. Igaz, az 1567-ben Erdélybe költöző, egykori Habsburg-párti főpap, Forgách Ferenc aligha tekinthető udvari historikusnak, de mégis ő hívja Erdélybe a kor egyik legkiválóbb, nemzetközi hírű történetíróját, az olasz Brutust, aki 1574-től Báthory István erdélyi fejedelem hivatalos, fizetett történetírója lesz, majd követi urát Lengyelországba, és 1576-tól így már lengyel királyi történetíró is. Brutust éppen az erdélyi udvarban, és az erdélyi udvar *érdekében* írt műve kapcsán említi egyáltalán a magyar historiográfia, az ő esetében tehát nem akadály az udvari szolgálat, ha az a megfelelő udvar számára történik.¹⁸

Végül csak két példa, hogy ne nyúljon túl hosszúra ez a fejtegetés. Azt eddig is tudtuk, hogy a 16–17. század fordulójának egyik legképzettebb és legtehetségesebb történetírója, Szamosközy István, mint udvari historikus Bocskai, utóbb Rákóczi Zsigmond szolgálatában állt. Újabban Gálfi Emőke mutatta ki, hogy udvari történetírói működése már 1597-től adatolható, de meggyőzően érvelt emellett is, hogy ez még korábbi, akár már 1593-tól okkal feltételezhető. Vagyis Szamosközy már Báthory Zsigmondnak is a történetírója volt,¹⁹ és talán éppen az ő alkalmazása volt a legfőbb gát Baranyai Decsi János előtt, aki viszont nem állt fejedelmi szolgálatban, de kétségkívül szeretett volna.

Egyértelműen vannak a 16–17. században nehezen kategorizálható, nagy, magányos csillagok, mint Forgách, Istvánffy vagy kicsit később Révay Péter, akik bár ezer szállal kötődtek az udvarhoz, történetíróként „amatőrök” voltak, nem hivatásos, fizetett alkalmazottak, és így mindenképpen egyfajta szellemi függetlenség birtokában írtak. Ezt a szellemi autonómiát persze hiba lenne elvitatni udvari kötődésű szerzők, például épp a fentebb említett Szamosközy esetében. De a lényeg most nem is ez. A fentebbi néhány bekezdésben azt kívántam igazolni, hogy legalábbis a 16. század még nem hoz radikális változást a középkori sémában abból a szempontból, hogy a rendkívül megszorodó történetírók zöme így vagy úgy, de szoros udvari kötődéssel és szemlélettel rendelkezik. A kánonból mégis kimaradó Habsburg-udvari történetírók tehát ebből a szempontból nem a kivételt, hanem a szabályt erősítve a fősodor részét képezik.

¹⁸ Brutus magyarországi tevékenységének feldolgozása még a jövő adóssága. Újabb, részletes munkák hiányában, máig a legátfogóbb, bár adataiban több szempontból meghaladott Toldy Ferenc bevezető tanulmánya a szövegkiadás első kötetében. BRUTUS János Mihály, *Magyar története*, közli TOLDY Ferenc, MHH II 12 (Budapest: Eggenberger, 1863), V–LXXXIV.

¹⁹ GÁLFI Emőke, *A gyulafehérvári hitelszék levéltárából (1556–1690)*, Erdélyi Tudományos Füzetek 283 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 2015), 74–83.

Vissza a kánonba? A Habsburg-udvari történetírás lehetséges szerepéről

De kell-e velük a magyar tudományosságnak foglalkoznia, ha egyszer Habsburg-udvari történetírók voltak? Ha az olvasó sarkítottnak és kissé direkten provokatívnak érzi a kérdést, nem téved. Valóban az. Hiszen a teljes egészében el- és kifejejtett Velius és Lazius, illetve az éppen csak említett Sambucus, ha Bécsben éltek is, a magyar király szolgálatában is álltak. Velius olyannyira, hogy amikor 1539-ben meghalt, I. Ferdinándnak királyként még mindig a magyar királyi cím volt a második legrangosabb titulusa, de ez igaz Lazius időszakának javára is, hiszen Ferdinánd csak 1556 után követte bátyját a német-római császári trónon. A Habsburg udvari történetírás alakjaival tehát nemcsak amiatt kell foglalkoznunk, mert műveik jelentős hányada valójában magyar történelem, hanem azért is, mert a Habsburg összetett monarchia idején egyszerűen anakronizmus idegenként tekinteni a magyar királyi címmel is rendelkező Habsburgok történetíróira.

Már kevésbé hangzik provokatívnak, ha a kérdést úgy fogalmazzuk meg: merő elvi szempontokon túl tartalmi, köztörténeti oldalról nyújthat-e nekünk még újat, relevánsat, történetési szemmel is érdekeset pár olyan történetíró, akik a rengeteg narratív forrást kínáló 16. század kortörténeti eseményeit tették műveik tárgyává? Egyszerűbben szólva: ha a történetíró munkája forrásértéke miatt becsüljük elsősorban, rendelkeznek-e önálló, számba vehető forrásértékkel pl. Velius vagy Lazius művei?

Erre a válasz egyértelműen igen. Veliustól az utóbbi két évben jelentős mennyiségű, eddig ismeretlen, kiadatlan és így feldolgozatlan töredék került elő,²⁰ ami tovább gazdagítja majd a róla alkotható képet, de forrásértéke már akkor is elvitathatatlan, ha csak az eddig ismert és 2013 óta szerencsére már magyar fordításban is olvasható tíz könyvet vesszük alapul. Velius a János és Ferdinánd között folyó polgárháború krónikása, a szöveg, amit Kollár tíz könyvbe rendezve 1762-ben *De bello Pannonico* címen kiadott, az 1527–1531 közti eseményeket tartalmazza. A magyar fordításban 154 oldalas kis kötet fele azonban csak az 1527–28. évi harcokat, a János és Ferdinánd közt kitörő háború első szakaszát beszéli el. Velius itt maga is az események sűrűjében élt: Ferdinánddal utazott Magyarországra 1527 őszén, ő írta a székesfehérvári koronázó beszédet és úgy tűnik, az országban maradt egészen 1528 tavaszáig, amikor a szinai csata Ferdinánd sikerével lezárta a polgárháború első felvonását.²¹ A Kollár-féle kiadás első négy könyve, mely terjedelmében a kötet felét teszi ki, csak ennek az 1527 nyaratól 1528 tavaszáig tartó pár hónapnak a krónikája. Veliusnál részletesebb és pontosabb leírást nem említhetünk erről az időszakról. Nem az ő hibája, hogy e harcok története máig nincs megírva.²² Amikor majd

²⁰ Erről lásd: KASZA Péter, „Kézirat sosem ég el.» Caspar Ursinus Velius mohácsi csatáról írott beszámolójának és egyéb töredékeinek kézirata az OSZK-ban?, *Magyar Könyvszemle* 135 (2019/1): 36–49.

²¹ Velius magyarországi kötődéseiről részletesebben: TÓTH Gergely, „Velius mutilatus: Caspar Ursinus Velius csonkán fennmaradt Mohács-története”, in *Caspar Ursinus Velius...*, szerk. KASZA Péter, 63–86 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020).

²² Újabb B. Szabó János szentelt egy friss szemléletű tanulmányt a témának, amelyben idézte a korábbi, nem túl bőséges szakirodalmat is. Vö.: B. SZABÓ János, „János király döntő csatái: Tokaj, 1527 és Szina, 1528”, in: *Elfeledett báborúk: Középkori csaták és városromok a 6–16. században*, szerk. PÓSÁN László–VESZPRÉMY László, 426–442 (Budapest: Zrínyi, 2016).

elkészül alapos hadtörténeti elemzésük, Velius szövege megkerülhetetlen forrása lesz az eseményeknek. De említhetnénk a frissen előkerült kétiratos anyagból Kőszeg 1532. évi ostromának leírását, melyről egyetlen más kortárs sem számol be.²³ Vagyis Velius nagyon is megérdemli a figyelmet.

Lazius ellentmondásosabb figura. Jóval többet is írt, művének bizonyos részei szinte a plágium határát súroló kompilációk,²⁴ de nála is vannak olyan részek, melyek forrásértéke nagyon is becslendő. Elsőként kell említeni a *Decades* V. részének alapjául szolgáló eredeti művet, az 1548-ra egyfajta változatban elkészült *Rerum Pannonicarum libri*-t. Ahogy erre fentebb utaltam ez a szöveg az 1540–1546 közti időszak krónikája, de súlypontilag Buda három ostromának (1540, 1541, 1542), illetve az 1543-as nagy oszmán hódító hadjáratnak az elbeszélése, rövid, pár oldalas kitekintéssel az 1544–1546. évi utóvédharcokra. Jelentőségét egyrészt az adja, hogy bár a budai ostromokról rengeteg kortárs beszámolóval rendelkezünk, Lazius azon kevesek egyike, aki szemtanúként számolt be a Roggendorf táborában történt eseményekről. Ennél is fontosabb azonban azt a tényt hangsúlyozni, hogy Lazius elsőként ismeri fel ennek a magyarországi helyzet szempontjából sorsfordító pár esztendőnek az alapvető összetartozását. Szinte a sallustiusi történeti monográfia módjára egyetlen jól körülhatárolható eseményt tesz meg a mű tárgyául, mégpedig Buda sorsát, majd az ezt beteljesítő hadjáratot, melynek révén az ország közepén kialakul a hódoltsági zóna. Ezeket az eseményeket Lazius szuverén módon beszéli el, saját élményeire, esetleg más szem- és fültanúkra támaszkodva.²⁵

De példaként említhetnénk még a későbbi V. decas II. könyvét is, mely javarészt Katzianer seregének 1537 évi vereségét tárgyalja. Ez a tragikus és nagy horderejű kudarc az eredeti, 1548-ra elkészült részben alig kilenc sort kapott, de utóbb Lazius kilenc oldalassá bővítette a hadjárat leírását, hangsúlyozva, hogy a hadjáratban részt vevő, akár fogságba is eső és onnan szabaduló tisztek és katonák beszámolóit vette alapul. Egy ilyen beszámoló forrásértéke aligha lenne megkérdőjelezhető, ha sor kerülne az eszéki hadjárat feldolgozására, melyre eddig csak egyetlen kísérlet történt.²⁶ E kiragadott példák talán kelően demonstrálják, hogy a bécsi történetírásnak igenis lenne elolvasásra és megfontolásra érdemes mondandója a magyar történelem egyes pillanatairól, akár a konkrét eseménytörténet szintjén is. De jelentősége, kutatásának igazi hozadéka véleményem szerint mégis másban rejlik. Ez pedig egy másfajta szemlélet, egy eltérő narratíva megismerése és tudatosítása lenne, így historiográfiai síkon várhatók igazán fontos eredmények.

²³ OSZK, Kézirattár, Fol. Lat. 4596 fol. 38r–52v.

²⁴ Ez különösen igaz az V. decas tizedik könyvére, mely Szigetvár 1556. évi ostromáról szól. Itt Lazius szinte szó szerint követi Zsámboky pár évvel korábban megjelent szövegét. Erről bővebben: KASZA Péter, „Parafraízis parafrázisa: Narratívák Szigetvár 1556. évi ostromáról”, in *Imitáció és parafrázis: Szövegváltozatok a magyar régiségben. Tudományos konferencia Pécs, 2019. május 23–25*, szerk. BARTÓK István–JANKOVITS László–PAP Balázs, 117–140 (Pécs: Versokönyv, 2020).

²⁵ KASZA Péter, *Buda oppugnata: Források Buda és Pest 1540–1542. évi ostromainak történetéhez* (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2021) (megjelenés alatt)

²⁶ Leopold KUPELWIESER, *Johann Katzianer's Zug gegen die Türken 1537* (Wien: Separatdruck aus der Neuen Armee-Zeitung, 1899). Jellemző, hogy Lazius kéziratoss beszámolóját az osztrák hadtörténész sem használta fel.

Teljesen egyértelmű ugyanis, hogy Mohács után nemcsak az ország, de a történetírás helyzetében is radikális változás következett be. Az ország elitje Lajos király halála után egy éven belül két legitim királyt is megválasztott, és a köztük kitört hatalmi harc pillanatok alatt két részre szakította a Magyar Királyságot, 1541 után pedig a hódoltsági övezet kiépülésével az ország három részre szakadt. Mindennek következtében már 1526-tól kezdve legalább két hatalmi centrummal számolhatunk az országban. Trónviszályokra, ellenkirályok vetélkedésére, külföldi hatalmak beavatkozására az Árpád-kortól kezdve vannak példáink, és ezeknek megvan a historiográfiai lenyomata is. De arra, hogy az ország másfél évszázadra két, illetve három részre szakadjon, korábban soha nem volt példa. Ezt a rendkívüli hatalmi széttagolódást csak még inkább aláhúzza, hogy az egyik hatalmi központ az országhatáron kívülre, miközben az ország egykori centruma, a *medium regni* teljes területe egy idegen kultúrájú hatalom fennhatósága alá került. Ha a (középkori) történetírás, ahogy fentebb láttuk szinte lényegénél fogva udvari műfaj, akkor az udvari központok polarizációja szükségképpen váltja ki a történetírás polarizációját is.

Mindez egy soha nem tapasztalt krízishelyzetben megy végbe, ahol a krízis, vagyis az ország széthullásának, súlytalanná válásának megélése, a krízis okainak és folyamatának keresésére sarkallja a politikai és szellemi elitet. Joggal mondhatjuk, hogy Mohács, mint kataklizma és annak minden következménye (kettős királyválasztás, polgárháború, az ország részekre szakadása, oszmán megszállás) olyan katalizátorként hat a magyar történetírás felvirágzására, mint az 1494-es francia invázió (a *calamità*) hatott az olaszra. A Bonfini és Brodarics közti három évtizedes szünet nem a Jagellók nemtörődömségével magyarázható, inkább a „boldog békeidők” hangulatával. Bonfini megírja a magyar középkor nagy szintézisét és egy darabig egyszerűen nincs miért folytatni ezt a munkát. Moháccsal és Mohács után ez drámaian megváltozik. Oláh Miklós két rövid szövegét leszámítva nincs olyan történeti alkotás a 16. században, mely ne kortörténeti tárgyú lenne. A közelmúlt és a jelen vizsgálata és megírása pedig nem magyarázható csak azzal, hogy Bonfinit szeretnék folytatni, ezért többnyire Mátyás halálától veszik fel a fonalat azok, akik szintézisre törekszenek (Verancsics, Brutus, Istvánffy, bizonyos értelemben Szerémi, sőt még az olyan kései szerző is, mint Somogyi Ambrus). A kortörténet iránti igény mindenképpen az aktuális krízisre adott válasz is egyben: a történetírás és a történetírók feladata lenne feltárni a bukás okait és egyúttal megteremteni az új helyzetre, az új viszonyokra alapozott beszédmódot, egy új narratívát, új narratív kereteket adni az összeomlott régi helyébe. Mivel pedig Mohács után két uralmi centrum jön létre, mindkettő igyekszik történetileg is igazolni saját létét és legitimitását, így a megosztott helyzetben szárbá szökkenő polarizált történetírás szükségképpen versengő narratívákat hoz létre. A történetírás, mely mindig is politikai műfaj volt, valóban politikai tetté és tényezővé válik: történelmet írni (vagy íratni) azt is jelenti, hogy birtokba venni és uralni a múltat, létrehozni azt a narratívát, mely az adott uralkodó, dinasztia vagy hatalmi központ érdekét szolgálja.

A történetírás soha nem lehetett igazán objektív műfaj, de a kortörténetírás fokozottan nem az. Igazán izgalmas, új adalékkal abban a tekintetben szolgálhatnak az eddig a kánonból kihagyott, mellőzött és alig ismert Habsburg-udvari historikusok, ha nemcsak arra figyelünk, mit mondanak, hanem arra is, hogy egy adott témáról hogyan beszélnek.

Ha összevetjük az egymástól eltérő narratívákat, nem elsősorban arról szerezhetünk alaposabb ismereteket, hogy mi történt a 16. század adott évében vagy évtizedében, hanem hogy azt az egyes történetírók (bizonyos érdekek mentén akár) hogyan akarták láttatni. Modern szóval ezt nevezik emlékezetpolitikának. Befejezésül nézzünk néhány példát maroknyi eltérésekre.

Ki a hunyó?

Arra, hogy milyen eltérő megközelítéseket eredményezhet az udvari történetírás beemelése a kutatásba, két példát szeretnék hozni. Az egyik Caspar Ursinus Velius összevetése Brodariccsal, a másik egy Lazius-hely Istvánffy tükrében. A példákkal azt kívánom demonstrálni, hogy az újdonság nem feltétlenül az adatokban, a szigorúan vett eseménytörténetben várható, hanem abban, ahogy a „*res gestae*” okait, mozgatórugóit magyarázták az egyes történetírók. Vagyis nem elsősorban a tényanyag fog különbözni, hanem az értelmezés.

Első példám egy különösen fajsúlyos kérdéshez, a mohácsi vereség okaihoz, helyesebben szólva a király halálának körülményeihez kapcsolódik. A kora újkori magyar történelem kvázi nyitányát jelentő sorsdöntő csata legjobb, szemtanútól származó leírását az ütközetben részt vevő Brodarics István kancellárnak köszönhetjük. Brodarics egyetlen történeti művet írt, a Mohácsról szóló *Historia verissimát*, de ezzel örök időkre beírta magát a magyarországi historiográfia történetébe, hiszen Mohácsról az övéen kívül nem ismerünk egykorú és hasonló hitelességű, a történeteket keresztény oldalról elbeszélő szöveget. Unikalitása magyarázza, hogy Brodarics mindig is elsődleges forrása volt és lesz a csatával foglalkozó történészeknek és szövege máig megkerülhetetlen viszonyítási pont bármilyen rekonstrukciós kísérlethez.

Érdeemes ugyanakkor felidézni, hogy Brodarics szövegének alig a tizede foglalkozik a csata tényleges elbeszélésével, a szövegben sokkal nagyobb hangsúlyt kapnak az előzmények. Mindez különösen érthető annak fényében, hogy a harcnak utóbb Lajos király is áldozatul esett és ez tette igazán tragikussá a katonailag amúgy is súlyos vereséget. Közhely, hogy Brodarics egyik fő motivációja a szöveg megírására az volt, hogy válaszolni akart a bécsi történetíró, Johannes Cuspinianus a magyarokat gyávasággal és uralkodójuk cserben hagyásával vádoló beszédére.²⁷ Az igazi kérdés ugyanis a kortársak számára nem az volt, hogyan szenvedhetett vereséget a magyar sereg, hanem hogy miért nem tudták megvédeni és kimenekíteni Lajos királyt. Brodarics 1528 tavaszán írta a *Historiát*, már Szapolyai szolgálatában. Arra a kínzó kérdésre, ki tehető felelőssé Lajos király haláláért, nem ad ugyan egyenes választ, de azt világosan megfogalmazza, ki, helyesebben, kik nem.

²⁷ Erről bővebben: KASZA Péter–PÁLFFY Géza, *Brodarics-emlékkönyv: Egy különleges pártváltás a mohácsi csata után* (Budapest: Magyar Országos Levéltár, 2011), 32–36; KASZA Péter, „Cuspinianus Oratio protreptica und ihr Echo in Ungarn”, in *Würzburger Humanismus*, hgg. Thomas BAIER, Jochen SCHULTHEISS, NeoLatina 23, 175–185 (Tübingen: Narr Verlag, 2015); TÓTH Gergely, „Bűnbakképzés és propaganda. Az 1526. évi török hadjárat és a mohácsi csata a kora újkori történetírásban (I. rész: a 16. század történetírása)”, in *Több mint egy csata: Mohács: Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*, szerk. FODOR Pál–VARGA Szabolcs, 75–148 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019): 76–83.

A szöveg egy kulcspillantában a következőt olvashatjuk:

„Eszébe jutott a királynak az erdélyi vajda és Kristóf gróf tanácsa, [...akik] kárhoztatták azok elgondolását, akik a királyt időnek előtte az ellenséghez oly közeli helyre vezették: a királynak vagy Budán kellett volna várakoznia, vagy valami más, az ellenségtől távolabb eső helyen tartózkodnia addig, míg az ország minden ereje és a segédc csapatok összejönnek, óva intették volna a királyt, hogy legalább az ő megérkezésük előtt össze ne csapjon az ellenséggel.”²⁸

Cuspinianus egyik fő vádpontja az volt, hogy nem akadt, aki figyelmeztesse a királyt, ne rohanjon a végzetébe. Brodarics erre világos választ ad: ez nem igaz, volt, aki óva intette az uralkodót a csatától, mégpedig nem más, mint éppen Szapolyai János és Frangepán Kristóf, akik azt is megüzenték neki, ne kezdjen csatát, amíg ők oda nem érnek.

A királyi udvar „héjai” azonban nem voltak hajlandók elhalasztani az ütközetet, sőt:

„azokat is elrettentik, akik józanabb megfontolásokat követtek, és elhatároztatik a csata anélkül, hogy akár a vajda, akár Kristóf, akár a csehiek időben leendő megérkezésére remény maradna”²⁹

Pár éve került elő váratlanul egy régóta keresett Velius-szöveg, melyet az udvari történetíró a mohácsi csatáról írt. Sajnos a munka csak töredékesen maradt ránk, a csata kezdetén a szöveg megszakad, de a mi szempontunkból fontos részek még éppen megvannak. Velius is fontosnak tartja, hogy bemutassa, igenis voltak, akik távol akarták tartani az ütközettől a fiatal királyt. De nála hiába keressük Szapolyai vagy Frangepán üzenetét. A rövid kis munka elején viszont maga Mária királynő az, aki egy csodásan megkomponált szónoklatban igyekszik lebeszélni férjét arról, hogy elhamarkodottan vállalja a veszélyt:

„Könyörgök, hadd tegyelek apává még azelőtt, hogy én árván, az ország pedig örökös nélkül marad! De ha már eltökélt szándékod, hogy szembeszállsz az ellenséggel, legalább várd be a Csehországból hamarosan megérkező, sokkal jelentősebb segéderőket.”³⁰

Brodarics szövegében egyetlen szónoklat hangzik el, az is függő beszédben: ezt a szerző saját magával mondatja el. Eszerint a szcenárió szerint pár nappal a csata előtt a király magát Brodaricsot küldi a harcias urak sátrába, hogy lebeszélje őket az ütközetről. Veliusnál is találunk egy nagyon hasonló helyzetben elmondott beszédet, de az nem Brodarics, hanem Szalkai érsek szájából hangzik el.

²⁸ Brodarics szövegét Kulcsár Péter fordításában idézem. KULCSÁR Péter, szerk., *Humanista történetírók*, Magyar remekírók (Budapest: Szépirodalmi, 1977), 310–311.

²⁹ KULCSÁR, *Humanista történetírók...*, 311

³⁰ Szebelédi Zsolt fordítása. Vö.: *Caspar Ursinus Velius...*, szerk. KASZA Péter, 127–129.

Brodarics

Nyilvánvaló vég fenyegeti az országot, ha a király annyi sok előkelővel, egész Magyarország nemességének és vitézségének színvirágával ilyen biztos veszélynek teszi ki magát. Mert ha megtörténik az, ami, az ellenség tömegét és felszereltségét az övéik kis számával egybevetve, igencsak féltő, hogy a király elesik, mi marad aztán, ami képes lenne az ellenséget késleltetni vagy föltartóztatni abban, hogy egész Magyarországot könnyűszerrel a hatalmába hajtsa?³¹

Szalkai

De ha úgy határoznánk, hogy síkra szállunk és megütközünk, félek, hogy ilyen kicsiny csapat nem lesz elegendő arra, hogy a megszámlálhatatlan ellenség szinte kimeríthetetlen erejét feltartóztassuk.

Ha ugyanis az életét kockára tevő király a csatában elesne – amely csapástól az Isten őrizzen –, abban a pillanatban nekünk és az egész országnak vége lenne.³²

A két beszéd érvkészlete igen hasonló, akár mind a kettő el is hangozhatott, Szalkai és Brodarics pedig (bár nem kedvelték egymást) a csata halasztása és főleg a király biztonsága kérdésében akár egyet is érthettek. Pár évvel később Brodarics mégis „agyonhallgatja” Szalkai szerepét, Velius pedig Brodaricsról nem ejt egy hangot sem.

Miután arra, hogy Szapolyai és/vagy Frangepán írtak-e levelet, és ha igen, milyen tartalommal, Brodaricson kívül nincs más forrásunk, mint ahogy arról sem, hogy a kancellár mondott-e beszédet a csata halasztását sürgetve, így ebben a kérdésben tisztán sosem fogunk látni. Ahogy abban sem, hogy inkább apai/férji kötelességére figyelmeztette-e Mária a harcra készülő Lajos királyt, és hogy Szalkai tartott-e bármilyen szónoklatot a csata előtt, hiszen ezeket meg csakis Veliusból tudjuk. A tények alighanem örökre homályban maradnak. Az viszont teljesen világos, hogy pár évvel Mohács után, ha tetszik, legitimációs kulcskérdés is volt, ki milyen szerepet játszott, illetve milyen felelősséget viselt Lajos király haláláért. Abban a kérdésben aligha akart bármelyik szerző is csúsztatni, hogy ki vezette a jobb- vagy a balszárnyat. De abban, hogy ki, milyen módon járt el Lajos király kapcsán, a két mű teljesen eltérő valóságot igyekezik konstruálni. Brodaricsnál csak olyanok kapnak pozitív szerepet, akik utóbb a Szapolyai-táborhoz csatlakoztak, Veliusnál pedig a Habsburg-orientáció volt és jelenlegi hívei, illetve prominensei lépnek fel szimpatikus, higgadt szereplőként. Elképzelhető, hogy mind eljátszották a nekik tulajdonított szerepet: az akkor is szimptomatikus, hogy a Mohács emlékezetéért a történetírás terepére átkerült küzdelemben az egyik fél csak ezeket, a másik csak amazokat emelte ki és említette meg.

Végül egy rövid példa Wolfgang Laziustól. 1552-ben Losonczy István védte Temesvárt, ám hosszas ostrom után végül szabad elvonulás fejében feladta a várat. A történeti hagyomány azonban azt sugallja, hogy Losonczy nem egészen önszántából cselekedett így. Csakhogy egész más az olvasat, ha Istvánffy-t és akkor is, ha Laziust kérdezzük az okokról:

³¹ KULCSÁR, *Humanista történetírók...*, 314.

³² Caspar Ursinus Velius..., szerk. KASZA Péter, 133.

Istvánffy

Losonczy ki is tartott volna, **ha-csak a német katonák és főként a spanyolok** ... nyíltan meg nem mondták volna, hogy még Losonczy akarata ellenére is tárgyalni fognak a megadásukról és inkább a várat fogják nekik otthagyni, semmint életük végső veszedelmébe kerüljön.³³

Lazius

fide tamen contumaci ac indefesso labore Lossontii ad longius adhuc tempus tutatum in fide caesaris mansisset, **ni perfidum genus peditum Hungarorum, quos dictum est Heydockios nominari**, venale omnibus ac saevum prae ceteris, proditio-nem clam cum hoste composuisset, mercatique vitam ac pecunia corrupti ducem suum, militem strenuum ac longiori vita dignum **clam structis insidiis Beglerbeago una cum castro tradidisset.**³⁴

A propalatinus a német és spanyol zsoldosok gyávaságának tulajdonítja Temesvár feladását, és Lazius is gyávaságot, hűtlenséget említ, de idegen zsoldosok helyett magyar hajdúk viselik a felelősséget. Joggal van tehát az embernek az az érzése, hogy nem ugyanazt a történetet olvassa, Hasonlók példák pedig még idézhetők lennének, ám ezek szaporítása helyett nézzünk inkább egy rövid konklúziót.

A tények korabeli levéltári források bevonásával sok esetben tisztázhatók, és ma már komoly történész nem is hagyatkozhat csak narratív források beszámolóira. De abban, hogy jobban értsük a 16. század világát, az azt uraló és irányító gondolatokat, törekvéseket, nagyon is komoly szerepük lehet a más megközelítést alkalmazó, mást kiemelő, másképpen torzító, de mindenképpen izgalmas Habsburg-udvari történetíróknak is. Az ő műveik kiadása, fordítása, elemzése a közeljövő fontos feladatai közé tartozik.

PÉTER KASZA

Hungarian history from Viennese perspective: The role of Habsburg court historians in Hungarian historiography

The 16th century was an especially flourishing period of historiography in Hungary, which, accordingly, scholars have paid considerable attention to. It is also apparent, however, that the Habsburg court historians (Caspar Ursinus Velius, Wolfgang Lazius, Elias Berger, and Johannes Sambucus) and their works regarding Hungary have been almost completely neglected in the scholarship. The fact that they were not native Hungarians cannot provide a probable explanation, since the famous court historians of Matthias Corvinus, like Ransanus and Bonfini, were also Italian, and they remained solid members of the historical canon. The reason behind the neglect might be their position, i.e. that they were employees and loyal servants of a foreign dynasty. This paper attempts to prove that being a court historiographer was a natural and frequent form of service among contemporary historians. Therefore, it is an erroneous approach to exclude the court historians from the canon and to disregard them as a valid research topic. The paper demonstrates how history and intellectual history can benefit from such research.

³³ Juhász László fordítása. ISTVÁNFY Miklós, *A magyarok történetéből* (Budapest: Helikon, 1962), 247.

³⁴ ÖNB, cod. 7688. fol 309^r v.

Wolfgang Lazius magyar vonatkozású földrajzleírásai*

A 15. században a történetírás műfaján belül megjelent a földleírás műfaja. Chorográfiákkal vagy önálló műként, vagy egy-egy átfogó történeti munka eiszagógéjaként találkozhatunk. Ilyen önálló munkák Oláh Miklós *Hungariája* vagy Georg von Reicherstorffer *Chorographia Moldaviae* és *Chorographia Transilvaniae*, míg Antonio Bonfini és Pietro Ransano Magyarország-leírása a nagy ívű összefoglaló munka földrajzi bevezetőjeként funkcionál.

Wolfgang Lazius I. Ferdinánd magyar és cseh király (1526–1564) udvari történetírójaként azon országokról igyekezett chorográfiát készíteni, amelyek uralkodója fennhatósága alá tartoztak, vagy amelyekre Ferdinándnak jogigénye volt. A *Regni Hungariae Archeologiae*ben és a *Des Khünigreichs Hungern*ben Magyarország-leírást olvashatunk, valamint *Descriptio Daciae sive Transilvaniae*ben is kapunk egy kevés földrajzleírást Magyarországról, de ez a munka alapvetően Erdélyről szól. Az *Interpretatio chorographiae utriusque Austriae*ben és a *Descriptio Austriae Danubiana*ben pedig az osztrák területek mellett Csehországról is értekezett Lazius.

A tanulmány Lazius Magyarország-leírásaira, elsősorban a *Regni Hungariae Archeologiae*re és a *Des Khünigreichs Hungern*re fókuszál. Bár a *Descriptio Daciae*ben sem kizárólag Erdélyt helyezi a középpontba, hanem a felvidéki és kelet-magyarországi területekre is kitékint, mégsem tárgyalom ebben a tanulmányban, ugyanis a terjedelem nem teszi lehetővé, hogy a két Magyarország-leírást a *Descriptio*val is összevegyem. Egyrészt, mert az Erdély-leírás a nem erdélyi részeket érintőlegesen tárgyalja, másrészt ez a munka nem önálló chorográfia, hanem a *Decades* eiszagógéja, szemben a másik két Magyarország-leírással, amelyek önálló munkák.

A tanulmányban azt vizsgálom meg, hogy milyen viszonyban van egymással a latin és a német nyelvű Magyarország-chorográfia. Vajon a *Des Khünigreichs Hungern* az *Archeologiae* fordítása? Milyen jellegű és mennyiségű adatokat közölnek Magyarországról ezek a munkák? Végezetül a két szöveg összehasonlítása mellett a szövegek és Lazius Magyarország térképének viszonyát is elemzem, arra keresve a választ, hogy Lazius használt-e a két földrajzleírás elkészítéséhez térképet vagy sem?

Lazius Magyarországról szóló földrajzleírásai

Lazius Magyarországról szóló földleírása, a *Regni Hungariae Archeologiae libri tres* csak kéziratban elérhető. A latin nyelvű kéziratot a bécsi Österreichische Nationalbibliothekben őrzik, az első könyv a codex 8664-ben 26 levélnyi (fol. 1r–26v) terjedelmet tesz ki, a második könyv a codex 7961-ben 21 levélnyit (fol. 1r–21v). A harmadik könyv mára elveszett, továbbá a második könyv is hiányosan maradt fenn, a 21. lap versóján őrszóval ér véget a szöveg.

* A tanulmány megírását a NKFIH K–119237 azonosítószámú, „Buda oppugnata – Wolfgang Lazius elfeledett történeti műve” című projekt támogatta.

Azonban a hiányzó fejezetek és a harmadik könyv tartalmát részben rekonstruálni tudjuk. Az *Archeologiae* második könyvének hiányzó fejezeteit illetően Lazius egyik műve, az 1551-ben kiadott *Commentariorum Reipublicae Romanae* lehet a segítségünkre, amelynek utolsó könyve a noricum, pannoniai és raethiai városokat veszi sorra. A pannoniai városok ismertetéséhez Lazius az *Archeologiae* második könyvéből emelt át bekezdéseket vagy akár komplett fejezeteket. Az *Archeologiae* és a *Reipublicae* pannoniai városokat ismertető fejezetei nemcsak tartalmukban azonosak, hanem megfogalmazásukban is nagy mértékű hasonlóságot mutatnak.¹ Ezenkívül, ha megnézzük, hogy milyen sorrendben tárgyalta Lazius a pannoniai városokat a két munkában, akkor azt látjuk, hogy bár olykor az *Archeologiae* néhány fejezetét egybeolvasztotta a *Reipublicaeban*, mégis csaknem ugyanabban a sorrendben írt a városokról. Az *Archeologiae* teljességgel elveszett harmadik könyvének tartalmára Lazius elejtett megjegyzéseiből következtethetünk. Az *Archeologiae* első könyvének negyedik fejezetében, ahol a kunokról és a hunokról értekezik, a szerző a következő megjegyzést teszi: „Porro de eius gentis in Pannonias ingressu ducibus Almo et Arpado in tertio libro, cum gentium tractabimus emigrationem, disseremus.”² A második könyvben is tesz egy utalást a harmadik könyv tartalmára vonatkozóan, amikor arról számol be, hogy Altinium környékén római kori emlékműveket találtak: „Quorum rapsodias proprio seorsim opere alioquin dabimus, cum de Romanis nobis legionibus sermo erit.”³

Az *Archeologiae* első könyve alapvetően a terület földrajzi ismertetését tűzte ki célul, többek között olvashatunk Illyricum és Pannonia felosztásáról, valamint Magyarország hegyeiről és jelentősebb folyóiról. A második könyvet teljes egészében a jelentősebb pannoniai városok ismertetésének szenteli, míg a harmadik könyv, a fenti utalások alapján, egy magyar őstörténettel foglalkozó könyv, továbbá a Kárpát-medencében egykor megtelepedett barbár népekről szóló, valamint Pannonia provincia római uralom alatti időszakát érintő fejezeteket foglalhatott magába.

Az *Archeologiae* keletkezési idejét illetően a kontextusra kell hagyatkoznunk, valamint az első könyv előtt található ajánlólevél is segítségünkre lehet a kérdés megválaszolásában. Az ajánlólevél nem maradt fenn, csak a címzés, amely Oláh Miklósnak szól, akit az oszt-

¹ A témáról bővebben lásd: CSAPÓ Fanni, *Hogyan írjunk okosan több száz oldalas monográfiákat? Avagy Wolfgang Lazius (történet)írói módszere* (megjelenés alatt).

² Wolfgang LAZIUS, *Archeologiae Regni Hungariae liber I.* ÖNB cod. 8664 fol. 11v.

³ Wolfgang LAZIUS, *Archeologiae Regni Hungariae liber II.* ÖNB cod.7961 fol. 19r.
Felmerülhet a kérdés, hogy a római legiókról szóló értekezés alatt Lazius az *Archeologiae* harmadik könyvét érthette, vagy esetleg más írását, például a *Reipublicae Romanae*t, ugyanis a „proprio opere” mindkét mű esetében helytálló lenne. Azonban Lazius, ha nem az aktuális munkában kívánt bővebben kitérni az adott témára, akkor minden esetben egyértelmű utalást tett, hogy melyik másik művében olvashatunk arról. Például az *Archeologiae* első könyvében a Dunát bemutató résznél írta, hogy a folyó kataraktáiról az Ausztria régiségeiről szóló művében fog beszélni: „de quibus [ti. cataractis] in Austriae Archeologiis a nobis dicitur” (LAZIUS, *Archeologiae I* ... fol. 23v.). A Maros és a Körös folyóról pedig a Datiáról értekező írásában talál bővebb információt az olvasó: „De quibus enim in Daciae antiquitatibus fuse a nobis est dictum, quos denique hodie fluvios Transilvani appellant Marusium et Kheresium”. (Uo. fol. 25v.) Ezek alapján, ha a *Reipublicae Romanae*ra gondolt volna Lazius, akkor nemcsak annyit írt volna, hogy a saját művében fog bővebben értekezni erről, hanem annak tartalmára vagy címére utalt volna, ezért a „proprio opere” alatt minden bizonnyal az *Archeologiae*t kell értenünk.

rák humanista „episcopus Sagrabiensis”-nek nevezett. Oláh ezen tisztséget 1543 és 1548 között töltötte be. Ez alapján joggal feltételezhető, hogy az *Archeologiae* valamikor az 1540-es évek közepe táján keletkezett. Laziusra jellemző, hogy a földrajzleírásaiban vagy egyéb munkáinak chorografikus részeinél előszeretettel tesz kortörténeti utalásokat.⁴ Az *Archeologiae* második könyvében említést tesz Nándorfehérvár török kézre kerüléséről (1521),⁵ a mohácsi csatáról (1526),⁶ Hans Katzianer 1537-es Eszék mellett elszenvedett vereségéről,⁷ valamint Siklós ostromáról (1526) vagy török kézre kerüléséről (1543). A latin szövegben a következő olvasható: „Qua ex supputatione Aurei montis situs ei videtur monti quadrare, in quo memorabile nostro est tempore castrum situm haud procul a Quinque Ecclesiis, recenti memoria a Thurcis expugnatum nomine Soclosium.”⁸ Az „expugnatum” igealak magyar jelentése, hogy valamit ostrommal foglalnak el. Ugyanakkor nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy Lazius forrása ehhez a részhez Johannes Cuspinianus *Oratio protreptică*ja volt. Ez a szöveg 1526/1527 fordulóján nyomtatásban is megjelent Bécsben, megemlékezett arról, hogy 1526-ban a törökök ostrommal próbálták bevenni Siklóst. Bár nem jártak szerencsével, tehát nem vették be a várat,⁹ Cuspinianus a sikertelen ostromra az *expugnatio* szót használta. Ennek ellenére mégis az 1543-as esztendőre való utalás tűnik valószínűbbnek: egyrészt Lazius az 1540-es évektől kezdett komo-

⁴ Az Erdélyről szóló leírásában Trecsén kapcsán nem felejtette el hangsúlyozni Lazius, hogy Ferdinánd ostromolta a várost. „De Tranchinio hoc insuper addam quod naturane an ars munitum magis reddiderit, addubito. **Contra cuius moenia late aggere elato a tuis, FERDINANDE rex Augustissime, ingentibus fuisse animis pugnat[am] anno nostrae salutis MDXXVIII vidimus...**” Vö.: Wolfgang LAZIUS, *Descriptio Daciae sive Transilvaniae* ÖNB cod. 7967 fol. 55r. Továbbá a *Reipublicae Romanae* utolsó könyvében, ahol az egykori pannoniai és noricum településekről értekezett Gyórról szólva megemlékezett, hogy immár ez a város szolgál védőbástyaként a törökökkel szemben. „Tametsi oppidum [ti. Iaurinum] ipsum ob frequentes Turcarum excursiones hodie fere in ruinas concesserit, et castrum vix integrum remaneat, **Austriae hodie eiusque regni Hungariae partis propugnaculum, quam ultra Arrabonem in Pannoniae primae tractu ira nobis barbari reliquit.**” Vö.: Wolfgang LAZIUS, *Commentariorum Reipublicae Romanae illius, in exteris provinciis, bello acquisitis, constitutae, libri duodecim*, (Bázel: Iohannes Oporinus, 1551), 1131.

⁵ „... anno demum salutis humanae 1521 ignavia et prodiitione Valentini Turekhi, qui munimentum praesidio impositus ab Ludovico rege erat, iterum obsessus a Zelino Thurcarum tyranno et expugnatus ingenti totius Christiani orbis pernicie fuit.” Vö.: LAZIUS, *Archeologiae II...* fol. 2v.

⁶ „Nam et Ullacum, Ivolum haud procul a confluentibus Dravi ad eius fluvii ripam, et Danubium eadem in vicinia Mohatium, loca notissima Ludovici Hungariae regis clade cedeque appellantur, vocibus haud omnino ad Ivollo Anamatiaque[!] divorsis.” (Uo. fol. 14r)

⁷ „Id, quod plane ex supputatione non solum graduum longitudinis latitudinisque, verumetiam mille passuum apparet, nemini sane tertius ruinas eius coloniae tribuere possumusque Essekho notissimo ad Dravi ripam loco Cazianerique clade famigeratissimo...” (Uo. fol. 15v)

⁸ LAZIUS, *Archeologiae I...* fol. 20r. Itt érdemes megjegyezni, hogy ez a kortörténeti kitekintés nem utólagos betoldás, hanem a folyó szövegbe szervesen illeszkedő rész.

⁹ „Arcem Soclos, quam olim Emericus Deperinn magis sumptibus struxerat, Regni Hungariae Palatinus, vir sane haud ignobilis, et Caesari Maximiliano, dum ambo viverent, haud ingratus, oppugnaturus, scalas opponit Turcus, credens uno aut altero die in potestatem suam vi posse redigere. Sed omnes illius conatus, viri fortes, qui hanc arcem custodiebant, eluserunt, et ter repulsus ab **expugnatione arcis**, tandem cum ignominia cessit bellua frendens prae ira.” Johannes CUSPINIANUS, *Oratio protreptica ad Sacri Ro. Imp. principes et proceres ut bellum suscipiant contra Turcum cum descriptione conflictus nuper in Hungaria facti, quo periit Rex Hungariae Ludovicus*. (Bécs: Joannes Singrenius, 1526.)

lyabban történetírással foglalkozni, másrészt a Nándorfehérvár elestéről szóló résznél (lásd 6. lábjegyzet) egy mondaton belül szerepelnek az „*obsessus*” (ostrom alatt áll) és az „*expugnatus*” (ostrommal elfoglalt) szavak. Ez alapján valószínűsíthető, hogy Lazius az *expugnatio* alatt a sikeres ostromot értette.

Úgy vélem, a datálás szempontjából fontos lehet az a tény, hogy Lazius hivatkozott-e vagy sem Bonfini *Rerum Ungaricum Decades*-ére. Ha megnézzük Lazius Erdélyről szóló földrajzleírását, akkor a *Descriptio Daciae sive Transilvaniae* kéziratának esetében jól nyomon követhető, hogyan dolgozza át Lazius az Erdély-leírást és használja fel Bonfini művét, miután 1543-ban nyomtatásban is megjelent az nagy mű első három decasa. Bár az *Archeologiae* első könyvében nem, a másodikban már találkozhatunk Bonfini nevével a tizedik fejezetben, ahol Pozsegáról és Siklósról értekezik Lazius.¹⁰ A Bonfinire történő hivatkozás nem utólagos beszúrás, ahogyan az a *Descriptio* egyes szövegvariánsaiban látható, hanem itt a folyószövegben olvasható, így az *Archeologiae*nek már igencsak valószínűen azután kellett íródnia, hogy Lazius rendelkezésére állt egy nyomtatott Bonfini is, amit kézenfekvően felhasználhatott műve megírásához. Tehát a fentiek alapján az *Archeologiae* valamikor az 1540-es évek közepén keletkezett.

Az *Archeologiae* mellett Laziustól egy másik hazánkról szóló földrajzleírást is olvashatunk, a német nyelvű *Des Khünigreichs Hungern sambt seinen eingelebten Landen, gründliche vnd warbaffige Chorographica beschreybung-ot*. A latin nyelvű szöveggel ellentétben ez a munka 1556-ban nyomtatásban is megjelent Bécsben, ráadásul ezen írását Lazius országunkról készült térképéhez, a *Regni Hungariae vera descriptio*hoz szánta kiegészítésként. Tartalmát tekintve nem különbözik Lazius egyéb chorográfiáitól. A könyv első harmada az antik állapotokat mutatja be: ismerteti Pannoniát és a római adminisztrációt, majd ebben a harmadban Lazius még arra is kitért, hogyan hódították meg a területet a római császárok és végül hogyan szakadtak el Rómától a meghódított területek. Továbbá még az első harmadban kapott helyet egy rövid leírás a magyarországi hegyekről, folyókról, tavakról és szigetekről. A következő harmad a Magyar Királyság főbb tisztségeit veszi számba, számot ad a királyság világi és egyházi közigazgatásáról, ezután ismét a jelentősebb hegyekről és tavakról olvashatunk immár kicsit bővebben, végezetül pedig a bányavárosokról kapunk néhány információt. Az utolsó harmadot Lazius a Pannoniában egykor letelepedett népeknek szánta.

Lazius Magyarország-térképe, mint vizualizált chorográfia

Mivel a *Des Khünigreichs Hungern* Lazius Magyarország térképének függelékeként, annak mintegy magyarázataként jelent meg nyomtatásban, úgy gondolom, hogy a Lazius tollából született két Magyarország-földrajzleírás ismertetése mellett érdemes kitérni hazánk képi megjelenítésére is. A *Regni Hungariae vera descriptio* 1556-ban jelent meg nyomtatásban

¹⁰ „Quae ego cum diligenter considerarem, et hodiernum locorum situm ad veterum descriptiones conferrem, repperi Sallis quidem forsitan extare vestigia in Selli[] loco haud procul a Quinque Ecclesiis, Bassianiae vero in Bentze ibidem quod principis Sarmatis **Bonfinius** libro 1. derivare videtur.” LAZIUS, *Archeologiae* II. ... fol. 12r-v.

Bécsben. Ez az évszám szerepel a *Patrona Hungariae* rajza melletti és a térkép bal felső sarkában található táblán is, míg a térkép közepén lévő koszorúban az 1552-es évszám szerepel. Az eltérő évszámokkal kapcsolatban két értelmezés is lehetséges. Az egyik szerint az osztrák humanista 1552-ben kezdte a munkát és 1556-ban fejezte be, míg a másik szerint 1552-re ugyan már kész volt a térkép, de még nem került kiadásra, az új dátum pedig az 1556-os levonatkor került rá. A térkép alapja Lázár deák térképe, de pontosságában nem közelítette meg azt, még a javítások ellenére sem. A térkép elkészítéséhez Lazius méréseket is végeztetett, valamint az osztrák humanistát magyarországi munkatársak is segítettek, akiknek neveit a térkép bal alsó sarkában fel is tüntette. A térkép érdekessége, hogy Lazius térképe az „első gazdaságföldrajzi, ún. tematikus Magyarország-térképékként is említethető”,¹¹ ami a bal felső sarokban ábrával és hozzá tartozó három nyelvű (latin, német és magyar) útmutatóval lett ellátva.¹²

Fordítás vagy átdolgozás?

Felmerülhet a kérdés, hogy milyen viszonyban áll egymással a latin és a német nyelvű Magyarország-leírás? A téma hasonlósága mellett, hiszen az *Archeologiae* és *Des Khünigreichs Hungern* egyaránt Magyarország földleírását tűzte ki célul, a két mű felépítésében is sok a közös vonás, ugyanis az ország természeti adottságai mellett az itt élő népek ismertetését is magukra vállalták. Ugyanakkor úgy vélem, a földrajzi információk tekintetében mégis mutatkozhat némi különbség az eltérő célközönség miatt. Meglátásom szerint, az *Archeologiae*-vel Lazius humanista műveltségét kívánta megcsillogtatni, és nemcsak Magyarország bemutatására törekedett, hanem el akarta helyezni a Magyar Királyság területét az antikvitás térképén is. Ez utóbbi olykor már-már túlzottan is hangsúlyossá, dominánssá vált. Ezzel szemben a *Des Khünigreichs Hungern*-t valószínűleg „köznapis használatra” szánta, ennélfogva naprakészebb és bővebb földrajzi információval szolgált olvasói számára. Az egyetlen témakör, ahol a német nyelvű Magyarország-leírás kevesebb információval szolgál olvasója számára, az ország városai. Ezért a két mű a városok jellemzésében különbözik a leginkább, hiszen az *Archeologiae* három könyvéből az egyik teljesen a pannoniai városok bemutatásának szentelődött volna, míg *Des Khünigreichs Hungern* csak a bányák kapcsán említett néhány felvidéki és erdélyi bányavárost.

Az alábbiakban a hegyek, tavak és a közigazgatás témakörét járom körül, hogy milyen különbségek lelhetők fel a földrajzi információkat illetően a két Magyarország-leírásban. A hegyeket illetően az *Archeologiae*-ben a Kárpátokról, a Mecsekről, a Tarcál-hegyről és a Mons Gessacusról olvashatunk, míg a *Des Khünigreichs Hungern*-ben jóval több hegy nevével találkozhatunk. Amikor alaposabban szemügyre vesszük a német nyelvű szöveget, azt láthatjuk, hogy alapvetően itt is a latin nyelvű Magyarország-leírásban szereplő hegyek jellemzése olvasható, valamint a Mons Claudiusról¹³ kaphat még bővebb információt az

¹¹ SZATHMÁRY TIBOR, *Descriptio Hungariae. Magyarország és Erdély nyomtatott térképei 1477–1600*. [h. n.] 1987. 117.

¹² HRENKÓ PÁL, „Lazius Magyarországi térképei” *Geodézia és kartográfia* 31, 4. sz. (1979): 276–284.; PAPP-VÁRY ÁRPÁD, *Magyarország története térképeken* (Budapest: Kossuth kiadó, 2017), 84.

¹³ Bilo-gora hegy a mai Horvátország területén.

olvasó, míg a többi hegyet illetően meg kell elégednie azok nevének felsorolásával. Példának okáért a Mons Aureusról¹⁴ az *Archeologiae*ben Lazius antik szerzőkre, Aurelius Victorra és Eutropiusra hivatkozva annyit írt, hogy szőlővel ültették be. Továbbá az *Itinerarium Antonini* alapján azon sejtésének is hangot adott, hogy ez a hegy Pécestől nem messze, Siklós közelében található.¹⁵ A német nyelvű Magyarország-leírásban szintén megemlítette, hogy a Mons Aureus bortermő hegy Pécs közelében, majd hozzátette, hogy a magyarok Mecseknek nevezik.¹⁶ A földrajzi képződmények elnevezései kapcsán fontos azt kiemelni, hogy Lazius, ahol csak lehet, a *Des Khünigreichs Hungern*ben az antik/latin elnevezés mellett megadta a magyar és/vagy német elnevezést is. Ez azért is érdekes, mert az *Archeologiae*ben kevésbé törekedett arra, hogy az antik elnevezéseket megfeleltesse a korabeli (magyar) elnevezéssel, kivételt képeznek a városok: ott legtöbbször igyekeznek megadni, melyik város közelében található egy-egy antik város romja vagy helye.

A tavak esetében is hasonló a helyzet mindkét műben, mint a hegyeknél. Az *Archeologiae*ben Magyarország állóvízeinek ismertetésekor a Fertő-tavat és a Balatont sorolta fel Lazius, a *Des Khünigreichs Hungern*ben ezen tavak mellett még másik három, a Temesvári, az Ecsedi és a Sarkadi-tó került megemlítésre. Azonban, ha ismét alaposabban megvizsgáljuk a tartalmat, azt kell látnunk, hogy a német nyelvű szöveg az egyes tavak nevén és elhelyezkedésén kívül nem szolgál plusz információval, tehát lényegében inkább csak „leltárt” készít a tavakról és nem törekszik azok részletes jellemzésére. A *Des Khünigreichs Hungern*ben a Balaton és Fertő-tó kapcsán viszont azt látjuk, hogy Lazius csak arról ad információt, hol fekszenek hazánkban ezek az állóvizek. Ezzel szemben az osztrák humanista az *Archeologiae*ben a két tó elhelyezkedése mellett antik történetírókra hivatkozva megadta, hogy mely barbár népek telepedtek le a tavak körül a késő antikvitásban, valamint az antik szöveghelyeket felhasználva etimologizálással próbálta megfejteni a két tó elnevezésének eredetét.

Végezetül nézzük a megyei közigazgatást. Az *Archeologiae* első könyvének harmadik fejezetében Lazius felsorolta az ország vármegyéit, összesen harmincat. A megyék nevén és elhelyezkedésén kívül más információval nem szolgált, nem nevezte meg a köz-

¹⁴ Mecsek

¹⁵ „Meminit eiusdem et Aurelius Victor in historia Probi vineas Gallos et Pannonios habere permisit, opere militari Almu montem apud Sirmium, et Aureum apud Maesiam Superiorem vineis consevit. Eadem sunt libro X. apud Eutropium vineas Gallos (inquit) et Pannonios habere permisit, opere militari Almu montem apud Sirmium, et Aureum apud Maesiam Superiorem vineis consevit, et provincialibus colendos dedit. Haec ille. De Almo monte, qui similiter, et Aurei tametsi in Maesia Superiori mentionem facit, quem Antonini itinerarium proxime Sirmio inter Sirmium videlicet et Mursam Antianumque recenset. Enumerat enim ordine Cusi, Bononum, Cucci, Cornacum, Teutoburgium, Mursam, ad Nonas et Aureum montem, Antianum, Alemium et cetera. Qua ex supputatione Aurei montis situs ei videtur monti quadrare, in quo memorabile nostro est tempore castrum situm haud procul a Quinque Ecclesiis, recenti memoria a Thurcis expugnatum nomine Soclosium.” (LAZIUS, *Archeologiae* II. ... 19v–20r)

¹⁶ „Es sindt auch noch zwey Gebürg gegen Orient, da zu unser zeiten, guter Wein wachst, Montem Aureum nennen die Hungern Mechek zu nechst Fünfkirchen, der sich gar an dem Platsee mit seinen jochen erstreckhen tüt.” Vö.: Wolfgang LAZIUS, *Des Khünigreichs Hungern sambt seinen eingeleibten Landen, gründtliche vnd warhafftige Chorographica beschreybung* (Viennae: Michael Zimmerman, 1556.)

pontját, jelentősebb városait vagy híres szülőiteit. A *Des Khünigreichs Hungern*ben is hasonló a helyzet, Lazius csak felsorolta a megyék neveit és hogy hol találhatóak, mindenféle egyéb információ betoldása nélkül. Itt ötvenegy megyét nevezett meg, ám hiába szerepel itt több megye, még így sem teljes a felsorolás. A latin szövegben említett megyékkel 60 százalékos átfedést mutatnak a német szövegben felsorolt megyék. A német szöveg ugyanakkor nemcsak a vármegyékről, hanem az egyházmegyékről is említést tesz, összesen tizenegyet sorolt fel Lazius, és még arra is kitért, mely megyék azok, amik török fennhatóság alá kerültek.

A fentiek alapján a következőket mondhatjuk el a két chorográfiáról. Bár a *Des Khünigreichs Hungern* mennyiségileg sokkal több földrajzi és közigazgatási egységet (például hegyet, tavat, megyét... stb.) nevez meg, de tartalmában nem több az *Archeologiae*nél. Legtöbbször ugyanannyi vagy még kevesebb információt közölt Lazius, mint amit az *Archeologiae*ben, ugyanazokat az antik idézeteket citálta a *Des Khünigreichs Hungern*ben is, mint a latin nyelvű szövegben. Annak oka, hogy a *Des Khünigreichs Hungern* csak a névanyag tekintetében tudta felülmúlni az *Archeologiae*t, az, hogy a német nyelvű chorográfia mellett segédletként ott állt egy térkép. A továbbiakban vizsgáljuk meg, hogy milyen Lazius Magyarországáról szóló chorográfiáinak és térképének az egymáshoz való viszonya.

Térkép és chorográfia

Kézenfekvő lenne azt gondolni, hogy Lazius *Des Khünigreichs Hungern* című műve és a Magyarország térképe hasonló viszonyban áll, mint Oláh Miklós *Hungariája* és a Lázárdeák féle térkép. Kasza Péter 2019-es tanulmányában rávilágított arra a tényre, hogy Oláh Miklós lényegében nem csinált mást, mint szövegekönnyvet írt a Lázár-térképhez. Oláh azért tudott Bonfini és Ransano Magyarország-chorográfiáinál információgazdagabb földleírást készíteni, mert tulajdonában volt a térkép, ahonnan kényelmesen ki tudta írni az egyes települések neveit és elhelyezkedését.¹⁷ Ezen elgondolást erősíti az a tény is, hogy a *Des Khünigreichs Hungern* sokkal részletgazdagabb névanyaggal dolgozik, ahogyan azt az előző fejezetben láttuk. Az vitathatatlan, hogy Lazius azért tudott az *Archeologiae*ben megnevezett hegyektől, tavaktól vagy akár vármegyéktől többet felsorolni a német nyelvű Magyarország-chorográfiájában, mert rendelkezésére állt egy térkép, amelyekről mindezeket leolvashatta. Például az *Archeologiae*ben a tavak közül csak a Balatonról és a Fertő-tóról írt Lazius. Ezzel szemben a *Des Khünigreichs Hungern*ben a térképen szereplő összes tavat, a Balatont, a Fertő-, a Sarkad, az Ecsed-tavat¹⁸ és a Becskerek mellett elterülő állóvizet is megemlítette. A legtöbb földrajzi és közigazgatási név írásmódja, mind a térképen, mind a *Des Khünigreichs Hungern*ben hasonló alakban jelenik meg. Ugyanakkor előfordul, hogy a térképen és a szövegben szereplő név írásmódja némileg eltér egymástól. Például a szövegben Mechech, Kalata, Avyvariensis, Barzodiensis vagy Bachiensis szerepel, a térképen

¹⁷ KASZA Péter, „Miklós Oláh’s Hungaria: Sources and Context”, in Emőke Rita SZILÁGYI (hg.), *Nicolaus Olabus 450*, PUGW Band XVII. (Wien: Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien – Balassi Institut Collegium Hungaricum, Wien – Ungarische Archivdelegation beim Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, 2019), 107–121.

¹⁸ A Sarkad- és az Ecsed-tó Lázárdeák térképén nem szerepel.

Meghek, Kalota Mons, Comintatus Abaviwarensis, Comitatus Borsodiensis vagy Comitatus Batiensis, illetve az utóbbi felirattól délre egy Bachmeghe felirat is szerepel Bath település alatt.

Azonban olyan esettel is találkozunk, amikor olyan nevek szerepelnek a leírásban, amelyek a térképen nincsenek feltüntetve. Ilyen például a Meszes-hegy (Mezes), Körös (Krisiensis comitatus) vagy Beszterce vármegye (Bistricensis comitatus). Erre akár egyszerű magyarázat is kínálkozhat: Lazius számos magyarországi ember segítette a térkép elkészítésében, valószínűleg tőlük szerezte ezen információkat, amelyek bár a térképre nem kerültek fel, Lazius mégis tudhatott róluk és fel is használta őket a német nyelvű chorográfiában. Noha ez alapján úgy tűnhet, hogy a térképhez képest a szöveg információgazdagabb, mégis így. Sőt! Lazius nem aknázza ki teljesen mértékben a térkép nyújtotta előnyöket és lehetőségeket. Például a folyók közül is csak a legjelentősebbeket (Duna, Tisza, Maros, Körös, Rába, Olt) említi meg, és Oláh Miklóssal szemben nem adja meg, hogy a folyók honnan erednek, mely városoknál fogadnak magukba más folyókat.¹⁹ Továbbá Erdély kapcsán sem említi meg a hágókat, az erdélyi közigazgatásról adott információk is hiányosak – a megyékről ír, de hallgat a székely és a szász székekről, ám bár mindezeket könnyedén leolvashatta volna a térképről. Lazius a közigazgatást illetően a városnevek felsorolásától eltekintett, ellenben a megyék nagy részét számba vette, valamint Pannonia és Dacia felosztására is kitért. Mind a megyék, mind az ókori provinciák szerepelnek a térképen, valamint Lazius mindkét Magyarország-leírásában értekezett ezekről.

Ezek alapján egyértelmű, hogy a *Des Khünigreichs Hungern* azért információgazdagabb az *Archeologiaenél*, mert a német nyelvű szöveg mögött ott állt egy térkép, amelyről adatok sokaságát tudta leolvasni Lazius. Ugyanakkor azt is fontos kiemelni, hogy mégsem beszélhetünk arról, hogy Lazius Oláh Miklóshoz hasonlóan szöveggönyt írt a térképhez. Ennek egyrészt az az oka, hogy a *Des Khünigreichs Hungern*ek körülbelül csak egyharmada az, ami földleírással foglalkozik. Másrészt a fentiek alapján az is igazolhatóan tűnik, hogy Lazius vagy nem akarta, vagy nem is volt célja, hogy olyan mértékben kiaknázza a Magyarországról készített térképét, ahogy Oláh azt tette a Lázárféle térképpel.

Végezetül, mivel Lazius Magyarország-térképére számos antikvitással kapcsolatos információ is felkerült, így felmerülhet a gyanú, hogy valamiféle összefüggés lehet az *Archeologiae* és a térkép között. Mivel az *Archeologiae* megírásakor még nem készült el a térkép, így az teljes bizonyossággal kizárható, hogy a latin szöveg papírra vetése során a térképről szerzett információkat. Ellenben az megeshetett, hogy az *Archeologiae*ben is lejegyzett ismereteit igyekezett a térképen is megjeleníteni. A következőkben néhány konkrét példán keresztül igyekszem ezt szemléltetni.

¹⁹ „A Sajó Székelyföld északi részén ered, aztán először a Beszterce folyóval egyesülve egy gazdag és lakossága számát tekintve is elég hatalmas várost érint, aztán Dés mezővárosánál, melynek hegyeiben sőt bányásznak, a Moldvai-Havasok tövéből kibukó Nagy-Számost is befogadja, innen két meredek hegy között lefutva a Tiszába vegyül Naddi falu fölött, Vásárosnamény mezőváros alatt.” Vö.: OLÁH Miklós, *Hungaria*, ford., jegyz. NÉMETH Béla (Budapest: Osiris Kiadó, 2000), 38–39.

Az *Archeologiae* első könyvének első fejezetében Illyricum felosztásáról értekeznek. „A quo tempore duplex Illyrici distingui capta est administratio hoc est orientalis et occidentalis. Quarum orientalis ad Constantinopolitanam praeturam pertinebat, et provincias complectebatur Daciae quinque et Macedoniae sex. Hae erant Dacia Mediterranea, Dacia Ripensis, Maesia Prima et Secunda, Dardania et Praenalitana cum parte Macedoniae Salutaris, et hae sub nomine genereque Daciae erant, sub Macedonia vero Achaia, Macedonia, Thessalia, Creta, Macedonia Salutaris, Epyris antiqua et nova. Quibus locis hodie sita provincias cernimus Transylvaniam, Valachiam tractu Hungariae, secus Tibiscum, Serviam, Rasciam, Bulgariam, Bosniam, Albaniam et universam pene Graetiam.”²⁰ A térképen a déli határrésznél a következő feliratok olvashatók jobbról balra haladva: „Pars Bulgariae, olim Mosia Inferior”, „Dominium olim Moesia Serviae Superior”, „Regnum Bosniae olim Dardania”, „Croatia, olim Liburnia”.

De nemcsak az egyes területrészeket próbálta megfeleltetni antik elnevezésekkel Lazius, hanem egyéb földrajzi képződményeket is, például hegyeket („Árpatarró Mons olim Almus mons”), folyókat („Muer fluvius olim Savaria”) és tavakat („Lacus Peiso[!], Fewrtew, Newsidlersee”), illetve az antikvitásban jól ismert szigeteket is felrajzolta Lazius a térképre. Ilyen sziget volt a Segestica insula, amelyről Lazius idősebb Pliniustól idézve a következőt írta: „insula in Sao Metubarris Amincarum maxima praeterea amnes memorandi Colapis in Saum influens iuxta Sisciam gemino alveo insulam ibi efficiens, qua Segestica appellatur, alter amnis Bacuntius in Saum Sirmio oppido influit”.²¹ A térképen is „Segestica insula” néven szerepel Sziszek (Siscia) közelében, és ráadásul a Kupa és a Száva összefolyásánál a „Colapis ostium” felirat olvasható. Végezetül jöjjenek a városok. Esetükben rapszodikus, hogy Lazius melyik város esetében adja meg az antik elnevezést és hol nem, valamint hol jelöli fekete ponttal,²² hogy egykor ott római municipium állt. Noha nemcsak Lazius chorográfiájában fordul elő, hogy az egyes magyarországi városoknak antik elődöt keresnek, de csak Laziusnál fordul elő, hogy Sopianumot nem Péccsel, hanem Zoppia városával azonosítja mind az *Archeologiae*-ben,²³ mind a térképen. Úgy gondolom, hogy a fenti példák tükrében nem alaptalan azt gondolni, hogy Lazius bizonyos mértékben az *Archeologiae* információit is igyekezett feltüntetni a térképen.

Összegzés

Jelen tanulmány arra igyekezett rávilágítani, hogy milyen viszonyban áll egymással Lazius latin és német nyelvű Magyarország-chorográfiája. Mindkét mű témája és felépítése hasonló, azaz Magyarország földrajzáról, felosztásáról, valamint a római uralom alatti idő-

²⁰ LAZIUS, *Archeologiae* I... fol. 4r–4v.

²¹ LAZIUS, *Archeologiae* II. ... fol. 7r.

²² A térkép bal felső sarkában egy táblán jelmagyarázat olvasható, aminek a végén a fekete pont mellett az Antiquitates és az Alt Stadt szavak állnak.

²³ „Reliquae ad Dravi ripam atque Arrabonem collocatae fuerant, ad Dravum quidem, Mursia, Antianum, Arsatianum, Ad novas, Sopianum, Bolentium, Varianum, Leontudum sive Leonata et Paetovio, quibus hodie locis posita videmus Essekhium, Quinque Ecclesias, Harscham, Soclosium, Sopiam, Bolhasium, Varasinum, Lutenbergum et Paetavium.” (LAZIUS, *Archeologiae*..., fol. 1v–2r)

szakról ad leírást. Mégis akadnak eltérések a tartalmat illetően. A *Des Khünigreichs Hungern* külön kitér a magyarországi tisztségek felsorolására, de a magyarországi/pannoniai városokról nem kíván részletes leírást adni. Ezzel szemben az *Archeologiae* második könyvét teljes egészében a pannoniai városok ismertetésének szentelte Lazius. A német nyelvű Magyarország-leírás, ami az ország földrajzi képződményeinek névanyagát illeti, sokkal adatgazdagabb, ugyanakkor tartalom és egyéb információkat illetően semmivel sem kapunk többet, mint ami az *Archeologiae*-ben olvasható. Ennek az adatgazdagságnak az oka, hogy a *Des Khünigreichs Hungern* mögött áll egy Magyarország-térkép (*Regni Hungariae vera descriptio*), amely lehetővé tette Lazius számára, hogy információkat olvasson le róla. Ugyanakkor a német nyelvű szövegben találkozhatunk olyan ismeretekkel, amik még a térképen sem szerepelnek. Ennek oka, hogy Lazius azon segítőtől, akik a térkép elkészítésében támogatták munkáját, olyan plusz adatokhoz juthatott, amelyeket felhasználhatott a földleírás készítésekor.

A tanulmányban azt is kimutattam, hogy Lazius bár felhasználta a *Regni Hungariae vera descriptio*-t a *Des Khünigreichs Hungern* megírásakor, mégsem beszélhetünk arról, hogy Lazius Oláh Miklóshoz hasonlóan szöveggönyvet készített volna a térképhez. Sőt! Az osztrák humanista messze nem aknázza ki a térkép nyújtotta előnyöket.

Végezetül arra is rávilágítottam, hogy Lazius a térképen nemcsak a korabeli viszonyokat ábrázolta, hanem antik információk sokaságát is feltette rá. Az antikvitással kapcsolatos ismeretei nagy részét valószínűleg az *Archeologiae*-ből emelte át, ennek egyik bizonyítéka, hogy Lazius Soppianum városát Zoppiával és nem Péccsel azonosította a térképen, ahogy a latin nyelvű chorográfiában is. Tehát a térkép és a két chorográfia viszonyáról a következő állapítható meg: a térképre hatott az *Archeologia* szövege, a térkép pedig a *Des Khünigreichs Hungern*-re.

FANNI CSAPÓ Chorography of Hungary by Lazius

The genre of geographical description was popular among humanists in the 15th and 16th centuries. Wolfgang Lazius, the court historian of King Ferdinand I, composed geographical descriptions of all the countries which King Ferdinand I ruled. This paper focuses on the relation of the two chorographical works about Hungary written by Lazius. Is the *Des Khünigreichs Hungern* a translation of *Archeologia Hungariae*? This study provides an answer to the question what type of information and how much geographical knowledge both chorographical works contain about Hungary. Besides comparing these chorographical works, this paper also examines the relation of two chorographic works and the map of Hungary, compiled by Lazius. Did Lazius use this map, when he wrote his geographical description of Hungary? How did these geographical descriptions appear on the map?

„*Ferdinánd arcai*” – *Tiroli Ferdinánd a humanista történetírásban:*
Wolfgang Lazius, Johannes Herold,
Forgách Ferenc és Istvánffy Miklós Ferdinánd-ábrázolásai*

Az 1556-os magyarországi események, különös tekintettel a törökök Szigetvárnál elszenvedett vereségére, Európa-szerte hírértékűnek számítottak, és élénk érdeklődéssel követték őket. A kortárs közvélemény nagyon is tudatában volt a győzelem jelentőségének, és az eseményeket számos formában megörökítették.¹

Az 1556-ban a törökök által ostrom alá vett Szigetvár megsegítésére indított Habsburg hadjárat elsődleges célkitűzése a Sziget szomszédságában lévő, az előző évi török hadjárat során elveszített vár, Babócsa megtámadása volt. Szigetvár a dél-dunántúli területek feletti uralom kulcsát jelentette ekkor, és ezzel a manőverrel elvonták a török főereget, lélegzethez juttatván a szigeti védőket. A Szakály Ferenc által „diverziós” hadműveletnek nevezett terv² végül sikerrel járt, hiszen Babócsa felmentése után az oszmánok már nem voltak képesek elfoglalni Szigetvárt, és a Dél-Dunántúl ezzel további tíz évre megmenekült a török fenyegetés elől.³ Az egész hadjáratsorozat három nagy fázisra osztható, amelyek ugyanakkor szerves egységet alkotnak: Szigetvár török ostroma, a babócsai „diverzió”, és a Tiroli Ferdinánd vezette hadjárat. Ez utóbbi, bár nem érte el eredeti célját, tudniillik Pécs visszafoglalását, de Korotna, Görösgál és Babócsa visszavételével, illetve földig rombolásával sikeresen feltörte a Szigetvárt fojtogató gyűrűt, jelentős mértékben hozzájárulván ahhoz, hogy a dél-dunántúli régió magyar kézen maradjon.

Tanulmányomban elsősorban a Tiroli Ferdinánd vezette hadjáratról, illetve magáról Tiroli Ferdinánd alakjáról kívánok írni részletesebben, bemutatva, hogy az egyes történetírók milyen portrét festenek a főhercegről, és mindezt milyen szempontok szerint teszik.

A hadjáratról négy nagyobb olyan narratíva íródott, amelyek komplex, átfogó módon mutatják be az eseménysort, és mindezt egy nagyobb történeti kontextusba helyezik. A két külföldi és két magyar szerző Wolfgang Lazius, bécsi udvari történetíró, Johannes Herold bázeli humanista, illetve Forgách Ferenc és Istvánffy Miklós.

Wolfgang Lazius 1514. október 31-én, Bécsben látta meg a napvilágot. Humanista közegeben nevelkedett. A magiszteri fokozat megszerzését követően 1538-ban, Ingolstadtban szerzett orvosi diplomát, majd a bécsi egyetem orvosi karának professzora lett. Praktizált is mint elismert orvos. Hatalmas történetírói vállalkozásában Ausztria teljes

* A tanulmány megírását az NKFIH K–119237 azonosítószámú „Buda oppudnata – Wolfgang Lazius elfeledett műve” című projektje támogatta.

¹ KASZA Péter, „Egy elfeledett ostrom emlékezte: Szigetvár, 1556”, in KASZA Péter, szerk., jegyz., *Egy elfeledett ostrom emlékezte: Szigetvár, 1556*, 11–26 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2016), 25.

² SZAKÁLY Ferenc, „A babócsai váruradalom a XVI. század közepén”, in MAGYAR Kálmán, szerk., *Babócsa története. Tanulmányok a község életéből*, 221–227 (Babócsa: Polgármesteri Hivatal, 1990), 224.

³ B. SZABÓ János, „Kinek példa – kinek tanulság: Szigetvár első Oszmán-török ostroma és az 1555–1556. évi dél-dunántúli hadjáratok”, in KASZA P.: *Egy elfeledett ostrom...* i. m., 45.

történetének megírását tűzte ki célul a római időkől kezdve egészen saját koráig. Ez a monumentális műve, a *Rerum Austriacarum Decades* csak kéziratban maradt fenn.⁴ Munkája azért is jelentős magyar szempontból, mert ez az egyetlen olyan történeti forrás, amely teljes komplexitásában ábrázolja Buda oszmán kézre kerülésének körülményeit (1540–1542), a hódoltság kiépülésének állomásait (1543–1546), valamint az 1551–1556 közti időszak történéseit. Munkásságával felkeltette Habsburg Ferdinánd figyelmét is, aki nemesseget adományozott neki, udvari orvosává tette, később pedig Caspar Ursinus Velius – akivel közeli barátságban volt, s akinek írásait saját munkájához is felhasználta –, váltotta az udvari történetírói pozíciójában. Ezen kívül ő lett Ferdinánd régiség- és numizmatikai gyűjteményének prefektusa, és maga is jelentős könyvgyűjteménnyel rendelkezett. Udvari történetírói lévén, udvari nézőpontból vizsgálta, és udvari érdekek mentén haladva mutatta be korának fejleményeit. Kiváló anyagi körülmények között élt, mely kedvező feltételeket biztosított történetírói tevékenységének. 1565. június 19-én halt meg Bécsben.⁵ Az 1556-os magyarországi eseményekről írt munkája önálló kiadásban is megjelent 1557-ben Bázelen, a hadjárathoz készített térképmelléklettel együtt *Rerum contra Turcas Gestae anno M.D.L.V.I. Brevis descriptio, cum adiecta chorographia* címen.⁶

Johann Basilius Herold, vagy Johannes Heroldt 1514. december 17-én született Höchstädtben. A nyomdász, humanista, történész és publicista Herold kétszer házasodott meg. Tíz éves peregrinációja alatt, mely 1535-ig tartott, bejárta Németországot és Itáliát is, egészen Szicíliáig. Tanulmányai alatt kellőképpen teleszívta magát humanista irodalommal, s nagy műveltségre tett szert. 1539-ben azonban kénytelen volt megszakítani tanulmányait. Ezt követően Bázelen telepedett le, és Oporinus nyomdájában kezdett dolgozni, ahol korrektorként tevékenykedett. Irodalmi, történeti és teológiai munkákat írt, nagy hírnévre tett szert, és szövegei népszerűvé tették a nyomdát. Két évvel később bázeli polgárjogot kapott, és felvette a Basilius melléknevet. A nevéhez fűződő számos szövegkiadás mellett fordított, és ország-leírásokat is készített. Írásait erőteljesen áthatotta hazája iránti patriotizmusa. Mindezek ellenére otthonában nem sok elismerésben részesült. Élete utolsó éveit Bázelen töltötte, és munkásságával igyekezett a város szolgálatára lenni. Végül itt is halt meg 1567. június 17-én.⁷ Herold két művet is írt az 1556-os magyarországi események kapcsán. Mindkettő 1557-ben jelent meg egyszerre, ugyanabban a kiadásban. Az egyik ezek közül a Szigetvár megsegítésére indított osztrák hadjáratot vezető Tiroli

⁴ A *Decades* kézirati hagyományáról részletesebben: KASZA Péter, *Lazius-kéziratok. Filológiai alapvetés egy kritikai kiadás élé*, Magyar Könyvszemle 2018/2, 148–169.

⁵ Lásd részletesebben: KASZA P.: *Egy elfeledett osztrák... i. m.*, 11–26, ill. WACZULIK Margit, *A török korszak kezdetének nyugati történetirodalma a 16. században*, (Budapest: 1937), 56–76.

⁶ Kiadásai: SCHARDIUS, Simon, *Historicum opus*. Vol. 2. Basiliae, 1574, 1810–1816; BONGARS, Jacques *Rerum Hungaricarum scriptores varii, historici, geographici, Ex veteribus plerique, sed iam fugentibus editionibus renovati, quidam nunc primum ed. etc.* Cura Jac. Bongarsii, Francofurti, Apud heredes Andreae Wecheli, 1600, 438–443; REUSNER, Nicolaus, *Rerum memorabilium in Pannonia sub Turcarum imperatoribus gestarum*, Francofurti, 1603, 119–127; SCHWANDTNER, Johann Georg, *Scriptores rerum Hungaricarum I.*, Vindobonae, 1746, 623–629.

⁷ Heroldról részletesen lásd Andreas Burckhardt disszertációját: Andreas BURCKHARDT, *Johannes Basilius Herold. Kaiser und Reich im protestantischen Schrifttum des Basler Buchdrucks um die Mitte des 16. Jahrhunderts*, Basel und Stuttgart, 1966.

Ferdinándhoz írt *Panegyricus*⁸, a másik pedig egy *Rerum contra Turcas historiola* címet viselő dialógus.⁹

Forgách Ferenc régi felvidéki főúri család sarjaként született 1535-ben. Protestáns környezetben nevelkedett, később katolizált. Oláh Miklós pártfogoltjaként a padovai egyetemen folytatta tanulmányait. Korán a hatalom közelébe került, életének első jelentős diplomáciai küldetése az 1556–57. évi országgyűlésen való részvétel volt. 1558-ban I. Ferdinánd király tanácsosa, és megkapta a pornói cisztercita apátságot. 1562-ben részt vett Miksa főherceg cseh és német királlyá való koronázásán. I. Ferdinánd bizalmi embere volt, akit készségesen szolgált, 1566. augusztus 7-én ő mondta a Ferdinánd feletti gyászbeszédet is a bécsi Szent István templomban. Miksa politikájával azonban nem volt elégedett, mert háttérbe szorította a magyar tanácsosokat, továbbá a magyar egyházi és világi hivatalokat idegeneknek adományozta (pl. a gazdag győri püspökséget, amelyre Forgách is pályázott, az itáliai Zacharia Delfino bíborosnak). Miksa idején tehát kegyvesztetté vált, melynek következtében átállt az erdélyi pártra, azonban János Zsigmond képességeiben és egyéniségében is csalódnia kellett. 1572-ben Báthory István megbízta egy magyarországi és erdélyi kortörténet megírásával, melynek gondolata már 1566 óta foglalkoztatta. Ehhez segítőtársul meghívatta Báthoryval az olasz humanista tudóst, Giovanni Michele Brutót (vagy latinosan Johannes Michael Brutus), aki el is küldte neki a Caesar műveire írt jegyzeteit egy frázisgyűjteménnyel együtt. Közös munkájuk azonban sohasem valósulhatott meg. 1577. január 19-én halt meg Padovában a pestis áldozataként, az ottani jezsuita templomban temették el. Egyetlen ránk maradt írói alkotása – a Ferdinánd felett mondott gyászbeszéde mellett – a *De Statu Reipublicae Hungaricae commentarii, quibus accessere nonnulla etiam aliorum principum gesta etc.*¹⁰ című, összesen 22 könyvből álló történetírói műve, ami sajátos stílusban tárgyalja Magyarország történetét 1552-től 1571-ig. Műve teljes terjedelmében ránk maradt, de sokáig csak kéziratban terjedt, kiadására csak majd kétszáz évvel később került sor.

⁸ Johannes HEROLD, *Princeps Inventus, sive Panegyricus, Ferdinando Austriaco, Imp, Turc, Max. Caes. F. dicatus, quo pro rebus in Pannonia illa Interamnensi bene et fortiter gestis, Germaniae gratulatio describitur*. Basileae, per Iohannem Oporinum, 1557, 1–98.

⁹ A dialógus teljes címe: *Rerum contra Turcas, Auspiciis Ferdinandi Austriaci, Caesaris F. Imp. Turcic. Max. Anno M.D.LVI. in Interamnensi Pannonia gestarum, historiola, Dialogo conscripta*. A mű egy évvel a magyarországi hadjárat után, 1557-ben keletkezett. A dialógus a nyomtatvány 99–174. oldaláig tart. Herold dialógusa mind irodalmi, mind pedig történeti értéke miatt kivívta a kortársak elismerését, és több utánnyomásban is megjelent. Kiadásai: HEROLD, Johannes, *Rerum contra Turcas, Auspiciis Ferdinandi Austriaci, Caesaris F. Imp. Turcic. Max. Anno M.D.LVI. in Interamnensi Pannonia gestarum, historiola, Dialogo conscripta*. Basileae, per Iohannem Oporinum, 1557, 99–174; SCHARDIUS, Simon, *Historicum opus*. Vol. 2. Basiliae, 1574, 1816–1839; BONGARS, Jacques *Rerum Hungaricarum scriptores varii, historici, geographici, Ex veteribus plerique, sed iam fugientibus editionibus reuocati, quidam nunc primum ed. etc.* Cura Jac. Bongarsii, Francofurti, Apud heredes Andreae Wechelii, 1600, 444–467; SCHWANDTNER, Johann Georg, *Scriptores rerum Hungaricarum I.*, Vindobonae, 1746, 630–658.

¹⁰ Kiadásai: Francisci FORGACHII de Ghymes Pannonii *Rerum Hungaricarum sui temporis Commentarii*. ed. Alexius Horányi. Posenii et Cassoviae, 1788.; Ghymesii FORGÁCH Ferenc nagyváradai püspök magyar történetiája 1540–1572. (Monumenta Hungariae Historica Scriptores 16), közli: MAJER Fidé, (Pest: Eggenberger Ferdinánd, 1866).

Istvánffy Miklós 1538. december 8-án született Kisasszonyfalván, Baranya megyében, családja ősi birtokán. Apja Istvánffy Pál nagyműveltégű humanista költő, aki tizenkét éven át tanult Padovában. Apjához hasonlóan, Oláh Miklós jóvoltából 1552-ben Istvánffy is Padovába utazott egyetemi tanulmányok céljából, ahol latin filológiát tanult, és magas színvonalon elsajátította a latin nyelvet. 1566-ban tért haza Velencén keresztül, és ekkoriban szegődött katonának Zrínyi Miklós mellé. 1569-ben kancelláriai titkár, és ugyanebben az évben meg is nősült: a szigetvári hős, Horváth Márk – aki 1556-ban a vár ostromakor sikeresen megvédte Szigetvárt – lányát, Bajnai Both Erzsébetet vette feleségül, akitől három lánya és egy fia született, Palkó. 56 évesen katonáskodott az 1593-ban kezdődő tizenöt éves háborúban, amelynek minden fontosabb vállalatában részt vett. Mindez kiváló alapokat adott később történeti művének megírásához. 1606-ban a tizenöt éves háborút lezáró zsitvatoroki béke aláírói között Istvánffy is ott volt. 1608-ban 70 éves korában lovaglás közben agyvérzés érte, amelyből bár felépült, de ettől fogva dadogva beszélt élete végéig, és jobb keze is remegett, ami akadályozta az írásban. *Historiáját* már nem tudta befejezni, utolsó éveit vinicei birtokán élte le a közélettől visszavonultan. Végül itt is halt meg 1615. április 1-jén. Gazdag könyvtári állományát a zágrábi jezsuitákra hagyta. Monumentális műve, a *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV* Magyarország történetét foglalja magába 1490-től 1606-ig. Első és máig legjobb kiadása 1622-ben jelent meg Kölnben.¹¹

Mindegyik szerző részletes leírást ad az eseményekről, és a hadjáratsorozat mindegyik fázisára kitér, de eltérő súlypontozással. A két külföldi, Lazius és Herold munkája ráadásul kortárs művek, melyek rögtön az eseményeket követő évben meg is jelennek nyomtatásban. Mindkettejük műve 1557-ben látott napvilágot Bázelen, Oporinus nyomdájában. Lazius ezen eseménysorozatról írt szövegét először önálló kiadásban jelentette meg, de később feldolgozta monumentális, csaknem teljesen kéziratban maradt művében, a *Rerum Austriacarum decades*-ben is, immáron egy nagyobb egész részeként, ami azonban nem teljesen azonos a kiadott szöveggel.¹²

Mind a négy szerzőnél közös vonás, hogy Tiroli Ferdinánd fontos szereplője a hadjáratnak, aki, három szerző esetében legalábbis releváns módon működik közre az esemé-

¹¹ Kiadásai: ISTHVANFI Nicolai *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV*. Sumptibus Antonii Hierati, Coloniae Agrippinae, 1622.; Nicolao ISTHVANFFIO *Regni Hungarici Historia, post obitum gloriosissimi Matthiae Corvini Regis XXXIV. Quo Apostolicum hoc Regnum Turcarum potissimum armis barbaramente invasum, Libris XXXIV.*, Coloniae Agrippinae, Apud Iohannem Wilhelmum Friessem Bibliopolam., 1685.; Nicolao ISTHVANFFIO *Regni Hungarici Historia, post obitum gloriosissimi Matthiae Corvini Regis XXXIV. Quo Apostolicum hoc Regnum Turcarum potissimum armis barbaramente invasum, Libris XXXIV.*, Coloniae Agrippinae, Sumptibus Henrici Rommerskirchen Bibliopolae, 1724.; Nicolao ISTHVANFIO *Regni Hungarici Historia, post obitum gloriosissimi Matthiae Corvini Regis XXXIV. Quo Apostolicum hoc Regnum Turcarum potissimum armis barbaramente invasum, Libris XXXIV.*, Viennae, Praeae et tergesti, Typis et Sumptibus Ioannis Thomae Trattner, Sacrae Caesareo-Regiae Maiestatis Aulae Typographi et Bibliopolae, 1758.

¹² Ehhez lásd részletesen: KASZA Péter, *Variációk egy témára. Wolfgang Lazius latin nyelvű beszámolója az 1556. évi dél-dunántúli hadjáratról. (Szövegahagyomány és források)*, Irodalomtörténeti Közlemények 122, 4. sz. (2018): 417–443.

nyek alakításában, ezt azonban mindegyikük más-más megvilágításba helyezi. Ezt a továbbiakban az egyes szerzőktől vett idézetekkel fogom szemléltetni. Minthogy Lazius, Istvánffy és Forgách szövegei már évek óta olvashatók magyarul, a tőlük származó szövegrészeket minden esetben Kulcsár Péter (Lazius), Juhász László (Istvánffy) és Borzsák István (Forgách) fordításában idézem. A Herold szövegéből származó idézeteket saját fordításomban közlöm.

Lássuk először Lazius Ferdinándját. Milyen jellemvonásokkal rendelkezik? Megfontoltság, higgadtság és szerénység jellemzi, igazi vezéregyéniség. Lazius mindezt még fokozza azzal, hogy a visszavonulás leírását követően valóságos dicshimnusz t zeng Ferdinándról:

„Úgyszólván köztudomású volt, hogy milyen serénységet és lelkesedést tanúsít ez a fejedelem a nehézségek elviselésében és a veszedelmek felvállalásában, a seregszemlében, [...] és szigort az igazságszolgáltatásban, elsősorban az istenkáromlók és fosztogatók ellen, hogy mekkora szánalmat, irgalmat és gondosságot a nyomorultak, a meggyötörtek, a sebesült katonák iránt.”¹³

És még folytatja erényeinek felsorolását. Ferdinánd jóformán diadalmenetben tér haza, és Lazius mindezt még megtoldja azzal, hogy a pogány török hordák ellenében csak egy ilyen vezér alatt képes sikerrel egyesülni és fellépni a Habsburg Birodalom, s végső soron az egész keresztény világ. Művének végén Ferdinánd méltatását valóságos királytükörré kerekíti. Sorait egy Claudianus-idézzel¹⁴ zárja, melyet a poéta Stilicho hadvezérről írt.

¹³ „Quanta vero eius principis non solum in laboribus subeundis, periculisque adeundis, lustrando exercitu, [...] atque in iusticiae administratione adversus blasphematores praecipue, et raptores severitas: tanta rursus in miseros afflictos caesosque milites misericordia, indulgentia et providentia pene popularis fuit...” Vö. Wolfgangus LAZIUS, *Rerum contra Turcas in Pannonia ad Baboçzam et Sigetum gestarum narratio*, in Simon SCHARDIUS, *Historicum opus*, 1810–1816 (Basel: Henrichus Petrus, 1574), 1815. Magyarul: Wolfgang LAZIUS, „A törökök ellen 1556-ban Pannóniában, Babócsánál és Sigetnél végrehajtott tettek elbeszélése”, 55–56, in KULCSÁR Péter, vál., ford., *Kronikáink magyarul* III/2, (Budapest: Balassi Kiadó, 2007), 49–65.

¹⁴ Áldnak a pún követek, mert nem prédálja a zsarnok földjeiket, s ostromtól megszabadulva a pannon légátus, meg a Száva-ivók küldötte, magasztal mert a sokáig zárt kapukat már végre kitérták. S lám: köszörű sikkán rozsdától barna kaszákon, és mit a por belepett, ismét megcsillan az ásó. Fellelik otthonukat, földjük csókolva köszöntik, s boldogan ámulnak, hogy ekék mentén fogy a parlag. Erdőt irtanak és, mit olyan rég senki se művelt, újra a szántókat rendezgetik, és a Dunánál plántálnak venyigét. Fizek buzgón az adókat, mert mentségük a háború volt. Ronsolt birodalmunk teste, csupán ha Te gyógyítod, lehet újra virágzó. Mind, amit elvesztett oly sok császári elődöd, visszanyered: hisz a heg Rómának sebeit csakis akkor fedheti el, ha a gyógyszereket Stilichó keze nyújtja, és ha ez illyr birtokosok végül hazatérve újra adózhatnak, s gyarapodhat a római kincstár.

Ezzel gyakorlatilag Ferdinándot a római császárok szintjére emeli, azok utódaként beszél róla, akinek uralma alatt a török majd kiűzetik Európából, szabadítóként helyreállítja a rendet és a békét, és ezáltal egy új aranykort teremt a világ számára. Lazius tudatosan Ferdinánd hadjáratára és magára a főhercegre összpontosít, és az egész expedíciót végül teljes sikerként könyveli el, méghozzá Ferdinánd javára, aki nélkül nemcsak, hogy nem sikerült volna, hanem érezteti, hogy csak az ő segítségével volt lehetséges ez a győzelem. Az egészet az ő érdeméért tünteti fel, és mindenki más elhalványul a főherceg fényében. Lazius kifejezetten a bécsi udvar nézőpontjából kívánja láttatni az eseményeket. A hadjárat eredetileg kettős céllal indult: egyrészt, hogy megtartsák Szigetvárt, másrészt, hogy visszaszerezzék Pécsset. A vállalkozás tulajdonképpen felemás sikerrel járt, mert bár Szigetet valóban megtartották, és ebben tagadhatatlanok a Habsburg–hadak érdemei, Pécs visszavétele végül elmaradt. Lazius azonban ennek ellenére is teljes sikerként beszél a hadjáratról, sőt, kihangsúlyozza, hogy Pécs megszerzése valójában már nem is okvetlenül szükséges a dél-dunántúli területek biztosításához, a hadjárat így is elérte célját. Ez már csak azért is figyelemre méltó, mert Ferdinándnak Szigetvár megvédésében valójában semmilyen szerepe nem volt, hisz a babócsai „diverziós” hadműveletben – ami Lazius leírásában jóformán vereségként jelenik meg –, részt sem vett, lévén, hogy akkor még oda sem ért. Hadi vállalkozásából ténylegesen mindössze Korotna ostroma, és, miután Pécs visszavétele helyett a visszavonulás mellett dönt, néhány kisebb környéki vár, köztük Babócsa földig rombolása valósult meg. Lazius tehát mintha kissé önellentmondásba keveredne, amennyiben szerzői intenciója és tényleges leírása némiképp disszonáns, mert jóllehet a hadjárat sikerességét és Szigetvár megmentését Ferdinánd érdeméért igyekszik feltüntetni, beszámolójából az is kiderül, hogy a főherceg a hadjárat nagyobb, jelentékenyebb részében nem volt ott, s mire megérkezett, addigra már Szigetvár fenyegetettsége megszűnt. A siker tehát elsősorban nem neki köszönhető, és mindezt, mint azt látni fogjuk, a többi szerző is alátámasztja.

Johannes Heroldnál már árnyaltabb a kép, hiszen két művet is írt az 1556-os magyarországi események kapcsán. Mint azt fentebb már említettem, mindkét mű 1557-ben jelent meg, ugyanabban a nyomtatványban. Egyértelműen kitűnik azonban, hogy Herold fő műnek,¹⁵ amelytől sikerét és hírnevét remélte, elsősorban a *Panegyricust* szánta, a *Dialógust* pedig ahhoz egyfajta kiegészítésként mellékelte. Az alapvetően pliniusi hagyomány talaján álló, és annak megfelelően prózában írt dicsőítő üresebbnél üresebb frázisait. Bár *Panegyricus*ának első harmada, Németország magasztalása mellett, Ferdinándról és családjáról szól, magáról a főhercegről gyakorlatilag semmit sem tudunk meg: alakját a felismerhetetlenségig elhomályosítja ragyogásával az a dicsőfény, amellyel Herold felövezi,

---

Claudius Claudianus: *De consulatu Stilichonis*, liber II, 190–207., vö. *Claudius Claudianus versei*, vál., ford., utószó, jegyz., MEZEI Balázs, (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1988), 86.

¹⁵ Herold, úgy tűnik, tudatos panegyrista volt, és mint ilyen, nagy reményeket táplált művének sikeressége iránt, később ugyanis még egy panegyricust írt Ferdinándhoz, majd ezt követően bátyjához, a nem sok idő múltán császárrá választott Miksához is, hasonló terjedelemben, mintegy trilógiává bővítve ezzel a *Princeps Inventivist*.

és amely a panegyricus egyik jellegzetes műfaji sajátossága. Karaktere látszólag feloldódik a személytelen és túlzásba vitt dicsőítés dagályos tengerében. Többek közt ezeket írja róla:

„[A természet] ugyanis szemre szép alakkal, nemes termettel, az ügyekben való helyes eljáráshoz gyorsasággal, a megpróbáltatások elviseléséhez erővel, a munka elvégzéséhez pedig kitűnő tehetséggel ajándékozta meg. Továbbá kiváló egészséget, ragyogó és kellemes hangot, ugyanakkor semmi puhaságot, semmi férfiatlanságot, és bizonyosan semmiféle durvaságot és műveletlenséget nem adott neki.”¹⁶

Herold bár mindezeket bárki másról is írhatná, mégis, ha tovább megyünk, az első látásra tartalmatlan dicséret különleges tartalommal telítődik meg. A későbbiek folyamán ugyanis szó esik Magyarország történelméről is, elsősorban a törökkel folytatott harcok tükrében. Herold Magyarország aranykorát, a humanista hagyománynak megfelelően, Mátyás uralkodásának idejére teszi, azt követően az egykor oly dicső királyság szükségképpen hanyatlani kezd. Megemlékezik a mohácsi vereségről és Buda elfoglalásáról is mint az ország sorsfordító eseményeiről, melyek véglegesen és visszafordíthatatlanul megpecsételték a Magyar Királyság sorsát. Ferdinánd eljövételét egyfajta megváltásként mutatja be, aki Németország és Magyarország utolsó reménysugara, s mintegy az égből aláhullott új Mátyás-ként fogja felszabadítani az országot, végleg kiűzve a törököt Európából, és újra elhozza majd a hőn áhított aranykort. Látjuk, a végkifejlet nagyon hasonló ahhoz, amire Lazius is kifuttatja dicséretét. És ez az a pont, amikor ez az első ránézésre üres frázis-puffogatásnak ható szöveg valódi dicséretté válik, tudniillik, amikor Ferdinándot a legragyogóbb magyar uralkodóhoz, Mátyáshoz hasonlíttja. A mohácsi csatavesztést követő évtizedekben újjászülető magyarországi történetírást ugyanis fokozatosan áthatja egyfajta erőteljes Mátyás-kultusz, melynek eredményeként az ikonikussá váló Mátyás-éra Magyarország letűnt, s éppen ezért sokszor visszaírt aranykorává válik.¹⁷ Mátyás uralkodása zsinórmértékké válik, az ideális uralkodó ismérvei pedig leginkább abban mérhetők, hogy mennyire sikerül megközelítenie a mátyási eszményképet. Ebben az értelemben valóban nagy volumenű és komoly dicséret ez Herold részéről. Az 1556. évi hadjáratsorozatról, amely végső soron Ferdinánd dicsőítésének apropója, Herold meglehetősen szűkszavúan emlékezik meg, holt – vagy talán éppen ezért –, *Dialógusában* ez, és főképp Babócsa ostroma képezi az elbeszélés gerincét. A *Panegyricus*-ban mindenesetre Babócsát csak egyetlen egyszer említi meg, és magáról a hadjáratról akkor sem ír egy szót sem, csak azt, hogy „*Augustusnak sem*

¹⁶ „Speciem enim illi contribuit honestam, ad dignitatem appositam quandam staturam, celeritatem ad res commode gerendas, ad labores sustinendos vires, et ad conficienda negotia facultates excellentes. Valetudinem deinde integram, vocem claram atque suavem: nihil autem illi dedit molles, effoeminatum nihil, ut neque certe duri ac rustici aliquid.” Vö. HEROLD, *Princeps Inventus...*, i. m. 19.

¹⁷ RITÓÓKNÉ Szalay Ágnes, „*Galeotto Marzio és Bonfini történeti művének kiadása*,” in JANKOVICS József, szerk., „*Nympha super ripam Danubii*.” *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, 207–211 (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 208. Ehhez lásd még: TÓTH Gergely, „*Matthias Augusto similis*.” *Mátyás király a kora újkori protestáns műltsemléletben*, in BÉKÉS Enikő – KASZA Péter – KISS Farkas Gábor – LÁZÁR István – MOLNÁR Dávid, szerk., *A reformáció és a katolikus megújulás latin nyelvű irodalma*, (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019), 45–56.

*volt fájdalmasabb Varus veresége, mint ennek a zszarnoknak a babócsai kudarc.*¹⁸ Az viszont figyelemre méltó, hogy az egyetlen dolog, amit a *Panegyricus*-ban az 1556-os hadjárat kapcsán kiemel, az Babócsa, és ezáltal, bár nem mondja ki nyíltan, azért érezteti, hogy Ferdinánd bizony kulcsfontosságú szerepet játszott a hadjárat sikerességében.

Vessünk néhány pillantást ezután Herold *Dialógus*ára. Míg a *Panegyricus*-ban Ferdinánd dicső hadvezérként és *Princeps Iuventutis* ként, tehát Laziushoz hasonlóan a római császárok méltó örökösöként jelenik meg, a *Dialógus*-ban, bár fontos szereplő, mégsem ő kapja a főszerepet, és korántsem csak az ő érdeme a hadjárat sikeressége. A főszerepet ezúttal Nikolaus Pollweiler, az elzászi gyalogság főparancsnoka kapja. Az arányok tehát, Laziushoz képest, itt pont fordítottak: Lazius a „babócsai diverzióknak” korántsem tulajdonít akkora jelentőséget, mint Herold, pontosan azért, hogy Ferdinánd hadjáratát annál nagyobb sikerként tüntethesse fel. Herold ezzel szemben Babócsa visszafoglalását egyenesen a hadjárat döntő csatájaként jeleníti meg, melynek sikerében Nikolaus Pollweiler játszott a legfontosabb szerepet. Ferdinánd hadjárata ezek után már-már szinte jelentéktelennek és feleslegesnek tűnik, csupán a végső, Pécs visszafoglalását célzó ütközet egyfajta bevezetőjeként van felvázolva. A döntő ütközet végül azonban elmaradt.

A főherceg így, bár Babócsát sikeresen bevették, és ezzel megtartották Szigetvárt, személyes céljaiban kudarcot vall. Herold, miután Ferdinánd tudomásul veszi, hogy vissza kell fordulnia, ezt írja:

„Úgy tartják, hogy a fővezér, amikor ezeknek [ti. a hadvezéreknek] beszédét megtudta, egy ideig mozdulatlanul állt, könnyes szemekkel, és lassan, félénken dörzsölve homlokát és szeméit, hallható sóhajtással újra magához tért, és a győzelmes császár parancsait, győzelmes atyjának parancsait megismételte, amelyek, bár bővelkedtek bölcsességben és igazságban, mégis megrázkódtatták.”¹⁹

A „könnyező Ferdinánd” portréja mindenesetre nem túl hízelgő a főhercegre nézve.

Herold tehát összességében két, egymással némiképp kontrasztban álló képet fest a főherceg alakjáról. Világosan látszik, melyik művével mi volt a célja. Míg a *Panegyricus*-szal alapvetően irodalmi, addig a *Dialógus*-szal már sokkal inkább történetírói babérokra kívánt törni, megpróbálva minél szélesebb körben kiaknázni a hallatlan népszerűségnek örvendő eseményort, s tette mindezt a korszak két legnépszerűbb és legolvasottabb műfajában.

Forgách Ferenc esetében ismét egy árnyaltabb főherceggel találkozhatunk, aki ugyanúgy az események középpontjában áll, mint ahogyan Laziusnál. Amikor színre lép, Forgách egy beszédet ad a szájába, melyet atyja, Ferdinánd király előtt mond el, hogy így eszközölje ki a hadjáratban való részvételt. Beszédében többek között jellemzi saját magát:

¹⁸ „...Variana clades Augusto formidolosior nunquam fuerit, quam huic tyranno Babozchia haec strages sit.” Vö. HEROLD, *Princeps Iuventutis*..., i. m., 53.

¹⁹ „Ferunt Imperatorem cum horum sermonem accepisset, aliquandiu constitisse immobilem, atque oculis udis, subinde et frontem atque genas verecundia perfricantem, exaudito gemitu, cum animo rediisset ad rationem, vincant Caesaris iussa, vincant genitoris imperia, ingeminasse: quae ut prudentia plena, pietate tamen percellunt.” Vö. HEROLD, *Rerum contra Turcas*..., i. m. 167–168.

„...talán joggal lehetne engem is vádolni [...] alkalmatlansággal, kiváltképp heves ifjúságomban, [...] tapasztalatlanságomban és tüzeskedésemben, amely gátolja a bölcs megfontolást. [...] Nem tagadom, hogy tapasztalatlan korom tanácsra és irányítóra szorul, viszont a királyi név s a vezérnek a háborúban való jelenléte nagyban hozzájárul a győzelem kivívásához.”²⁰

Ez tehát egy proaktív Ferdinánd, így senki más nem ábrázolja a főherceget csak Forgách.²¹ Ezt követően a hadjárat során tovább árnyalja jellemét. Amikor megérkezik Magyarországra, „... a nép szerte örvendezett egymásnak, a herceget útjában üdvözlő kiáltásaiikkal kísérte, nem tudott betelni arcvonásainak bámulásával; imádkoztak épségeért, bosszú és boldog életéért, és titkos óhajaikban ostobán már akkor uralkodói hatalmat szántak neki.”²² Miután megérkezik Kanizsára, ezt írja róla: „Itt egyéb dolgokban meglehetősen bölcsességgel intézkedett.”²³ Végül: „... a mohácsi vész óta nem volt királyunk, aki a sereg élére állott; nem volt herceg, aki szembezállt az ellenséggel; vezér nélkül, fejedelem és katonaság híján, mindig csak kétségáramányai voltunk az ellenségnek.”²⁴ A hadjárat során ugyanakkor a főherceg, jóllehet tisztában van saját tapasztalatlanságával, mégis előrelátó és megfontolt vezérként viselkedik, és bár fűti a harci vágy, taktikusan harcol, és a hadviselés kiszámíthatatlanságával próbál meg felülkerekedni az ellenségen. Forgách tehát, aki alapvetően nem rettent vissza attól, hogy bárkit is tollhegyre tűzzön, Ferdinánd esetében meglehetősen visszafogott. Alapjában véve meglehetősen pozitív képet alkot róla, s teszi mindezt nagyon kifinomult írói technikákkal: hibáiról Ferdinánd saját maga beszél egy mesterien megkomponált beszéd keretében, pozitív jellemvonásairól pedig maga Forgách emlékezik meg, s nem rejt véka alá azon véleményét, miszerint alkalmas uralkodót látott benne Magyarország számára. Ő tehát Laziusszal ellentétben kifejezetten a Magyar Királyság szempontjait tartja szem előtt, amikor Ferdinándot jellemzi, és teszi meg művé-

²⁰ „Jure fortassis ego aut importunitatis, [...] hoc praesertim aetatis calore, [...] rerum incertia, animorumque fervore deliberationem impediens. [...] Non abnego aetatem hanc imperitorem consilio, rectoreque indigere: at nomen e contra regium, ducisque in bello praesentia, plurimum ad consequendam victoriam momenti habet...” Vö. FORGÁCH Ferenc, *Magyar története 1540–1572*, edd. MAJER Fidé: Monumenta Hungariae Historica, Scriptorum XVI, (Pest: A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, 1866), 131–133. Magyarul: FORGÁCH Ferenc, „Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelmese alatt”, ford. BORZSÁK István, 683–685, in KULCSÁR Péter, vál., jegyz., *Humanista történetírók*, (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977), 567–1039.

²¹ Egy ehhez hasonlóan felelősségteljes Ferdinánd-képet rajzol meg Wolfgang Schmelzl 1556-ban megjelent hadjáratról írt német nyelvű epikus költeménye is. Schmelzl különben orvosként személyesen is részt vett a katonai vállalkozásban, és művében szemtanúként számolt be az eseményekről. Vö. Wolfgang SCHMELZL, *Der Christlich und Genällig Zug in das Hungerland* (Wien: Raphael Hofhalter und Casparn Krafft, 1556).

²² „Passim itaque inter se plebes gratulari, principem venientes faustis acclamationibus prosequi, ora vultusque sine satietate intueri, incolumitatem diuturnitatemque vitae ac prosperitatem precari, imperiumque regni occultis animorum suffragiis stulte ei jam tum destinare.” Vö. FORGÁCH, *Magyar története*..., i. m., 135–136. Magyarul: FORGÁCH Ferenc, *Emlékirat Magyarország állapotáról*... i. m., 690.

²³ „...ubi cetera quidem satis sapienter providit...” Vö. FORGÁCH, *Magyar története*..., i. m., 136. Magyarul: FORGÁCH, „Emlékirat Magyarország állapotáról”... i. m., 690.

²⁴ „Nemo quippe regum a clade Mohaciensi exercitum apud nos duxit, nemo princeps hosti se objecit; sine duce indigi principis militisque, aperta semper hostibus praeda fuimus.” Vö. FORGÁCH, *Magyar története*..., i. m., 136. Magyarul: FORGÁCH, *Emlékirat Magyarország állapotáról*... i. m., 690–691.

nek főszereplőjéül. Nem szabad ugyanakkor megfedkezünk az érem másik oldaláról sem, tudniillik, hogy Forgách Ferdinánd dicséretével valójában, burkoltan bár, de éppen hogy a főherceg apját, Ferdinánd királyt kívánta kritizálni, s épp az apa hibáinak kihangsúlyozása érdekében idealizálta a fiút. És nemcsak az öreg Ferdinánddal, hanem, ami talán még fontosabb, a bátyjával, Miksával is éles ellentétbe állítja a főherceget.²⁵ Nem szabad elfelejtenünk, hogy Lazius és Herold kortárs szövegek, így nem tudhattak Szigetvár tíz évvel későbbi bukásáról. Forgách (és Istvánffy) viszont igen. Az 1563-ban végül magyar királlyá koronázott Miksa személye ellen évekig tiltakoztak a magyar rendek, és Ferdinánd királynak csak nagy nehézségek árán sikerült érvényesítenie az akaratát. Sokkal inkább látták volna Mátyás trónján Tiroli Ferdinándot, akinek lelkes hívei voltak, s aki, úgymond, már bizonyított a török ellen.²⁶ Míg ugyanis Tiroli Ferdinánd 1556-ban Szigetvár felmentésére indult, Miksa hadai 1566-ban nem mozdultak el Győr alól, hogy Szigetvár megsegítésére siessenek. Az 1566-ban történt események leírásakor Forgách Miksával kapcsolatban ki is emeli: „*De leginkább az keserített el mindenkit, hogy bár Miksától mindennek megjavítását remélték, e reményükben csalatkoztak, és mindjárt uralkodásának elején csak a keserűségek fokozódását tapasztalhatták.*”²⁷ Végző soron tehát Ferdinánd Forgách művében az ideális magyar uralkodót testesíti meg, és alakján keresztül Forgách éles kritikát fogalmaz meg apja, s különösen testvére, Miksa irányában is.

Végül, lássuk mindezek után Istvánffy Miklóst. A négy szerző közül ő az egyetlen, aki Ferdinándról kifejezetten negatív portrét fest. Egyetlen pozitívumot sem tud említeni vele kapcsolatban, és nem is akar, negatívumot viszont annál inkább. Olyannyira, hogy nála Ferdinánd már jóformán egyfajta anti-hőssé válik, akinek romlott lelkét kizárólag személyes, önző céljai vezérlik, és csak a hírnévtől és a harci dicsőség utáni vágytól indítatva vonul csatába, s vállalkozása így szükségképpen bukásra van ítélve. Istvánffynál a mű valódi hőse, és így Ferdinánd ellenpólusa, Nádasdy Tamás, magyar nádor, aki óvatos és halogató természetével az egész hadi vállalkozást végül sikerre viszi. Nádasdynak erre a vonására, tudniillik, hogy óvatos és habozó természetű volt, különben Herold is kitér. Herold itt a *cautus*, Istvánffy pedig a *cunctator natura* kifejezést használja, Herold ráadásul mindezt egy magyar szájába adja, aki a hadjárat végén mond egy beszédet, amelyben arra kéri a megátalkodott Ferdinándot, hogy hagyjon fel Pécs visszafoglalásával. Istvánffynál tehát a főherceg személye már nem annyira fontos, mint a másik három szerzőnél, mert a hadjárat sikerének szempontjából nem játszott annyira meghatározó szerepet. Nála a hangsúly azzal, hogy Nádasdy Tamás kerül a középpontba, arra helyeződik, hogy ez a siker elsősorban a magyaroknak köszönhető, hogy ez a fontos győzelem alapvetően magyar érdem. Nála már alapvetően más szempontok szerint kerül kiértékelésre az esemény-sor, és ennek következtében Ferdinánd alakja is merőben más megvilágításba kerül.

²⁵ Forgách, bár nem kedvelte túlságosan I. Ferdinándot, összességében azért pozitívan értékelté uralkodását, Miksát azonban egyenesen gyűlölte.

²⁶ RITÓÓKNÉ, *Galeotto Marzio...*, i. m., 209.

²⁷ „At maxime omnium animos exasperavit, cum Maximilianum in meliorem statum reformaturum omnia confiderent, spe frustrati, et in ipso fere limine regni omnes acerbitates crescere viderent.” Vö. FORGÁCH, *Magyar históriája...*, i. m., 301. Magyarul: FORGÁCH, *Emlékirat Magyarország állapotáról...* i. m., 837.

Ha végignézzük a négy szerző művén, láthatjuk, hogy Ferdinánd nagy utat járt be, s jól megfigyelhető egyfajta negatív karakterfejlődés, amin alakja keresztülment, hiszen kis túlzással eljátszhatta a főhóst és a főgonoszt is ugyanazon tematikájú szövegekben, amelyek ugyanakkor különálló darabjai egy nagyobb kirakósnek. A képen, amit ezek után kapunk, talán tisztábban kirajzolódhatnak előttünk a főherceg valódi kontúrjai: milyenek látták, vagy még inkább, milyenek láttatták őt a kortárs, illetve a későbbi történetírók. Ennek összegzéseként lássuk a csata zárójelenetét, ami mind a négy szerzőnél megvan, négyféle változatban. Szigetvár sikeres megtartását követően felmerült a kérdés, folytatás-e a hadjáratot, és megkíséreljék-e az egyesült seregek Pécs visszavételét. Laziusnál ezt követően ez olvasható:

„Miután szülőjétől levél útján bizonyosságot szerzett arról, hogy mit kell ezután tennie, [...] gondosan mérlegelte magában [...], hogy [...] közeledik a téli hideg, aztán, hogy az élelemhiány [...] növekszik, a betegség meg a fáradtság [...] a katonák testét legyengítette[...]. Így hát úgy vélte, hogy eleget tesz a hírnévnek és az ország javának, ha Szigetet megszabadítja, hiszen mindenekelőtt ebből a célból vállalták ezt a hadjáratot [...]. Úgy döntött, hogy diadalmas hadseregét épségben hazaviszi, [...] és hogy a történekről számot ad legdrágább szülőjének [...].”²⁸

Herold:

„De az ott lévő vezetők és tanácsosok, mivel egyre nehezebbé vált az ősz elviselése, s látták, hogy sok nehézség veszi őket körül, [...] úgy gondolták, a vezér tűzét némileg vissza kell fogni. Korán reggel tehát az egybegyűltek nagy tisztelettel és méltósággal köszöntik a harcra kész vezért, aki bár tiltakozott, végül korukkal és a könyörgés hathatós érveivel meggyőzték. [...] Vissza kell tehát fordulni atyjához, a császárhoz.”²⁹

Forgách:

„Kismarton városában tanácskozást folytattak vele [ti. Ferdinánddal] majd a herceg Bécsbe [...] vonult, és ezzel az ez évi háború lezárult.”³⁰

²⁸ „...quum literis a parente certior factus est, quid sibi deinceps agendum esset, [...] diligenter secum perpendebat: frigore brumali primum omnium ex anni tempore incidente, penuria deinde rei frumentariae [...] increbescente, quum et militum corpora morbis ac laboribus [...] confecta, [...] Itaque satis et ad gloriam sui nominis, et regni utilitatem factum arbitratus, si liberato Segetho, propter quod expeditio primum omnium esset suscepta, [...] victorem exercitum [...] incolumem reducere statuit, et longe charissimo parenti rationem rerum gestarum reddere...” Vö. LAZIUS, *Rerum contra Turcas...*, i. m., 1814. Magyarul: LAZIUS, *A törökök ellen 1556-ban Pannóniában...*, i. m., 55.

²⁹ „At qui aderant duces et consiliarii, cum magis atque magis ingravescente iam autumno, difficultatibus multis se circumveniri viderent [...] ardorem igitur Imperatoris nonnihili inhibendum ducunt. Summo itaque mane ad arma cohortantem, magna veneratione salutant coniuncti, et autoritate, aetateque ipsi venerandi rationibus firmissimis refragantem persuadent. [...] Revertendum autem esse ad partem Caesarem, cuius iussa praelegebantur.” Vö. HEROLD, *Rerum contra Turcas...*, i. m., 166.

³⁰ „Quocum in oppido Quismarton brevi consultatione habita, princeps quidem Viennam, [...] concedunt: belloque ejus anni hunc finem imponunt.” Vö. FORGÁCH, *Magyar története...*, i. m., 144. Magyarul: FORGÁCH, *Emlékirat Magyarországi állapotáról...* i. m., 698.

Isvánffy:

„...[Ferdinánd] nem szűnt meg nagy buzgalommal sürgetni, hogy valamit azért mégis kíséreljenek meg, mert ha azután, semmi jeles tettet sem hajtva végre, tér haza, ezt a maga számára túlságosan dicstelennek és szégyenteljesnek tartaná. Ő ugyanis – tüzes ifjú lévén – erősen feltette magában, hogy [...] a hadi hírnév és dicsőség gyümölcsét leszakítja. [...] [Mindezzel kénytelen felhagyni, miután] megtudta, hogy a nádor tanácsát Ferdinánd király is helyeselte, s látta, hogy beálltak az őszi esőzések, az utak megromlottak, s [...] hogy a német katonák [...] ragályos betegségben megbetegedtek.”³¹

Mindazonáltal le kell szögezzük: ezek a portrék összességében nem adnak számunkra teljes, valós képet Ferdinándról, jóllehet, nem is ez a céljuk, hiszen minden egyes szerző elsősorban elképzelt, idealizált portrét rajzol meg a főhercegről szerzői intenciójának és egy adott szituációnak megfelelően. A különféle kontextusok feltárása, illetve egymással való ütköztetése révén nyernek értelmet ezek az alakok. Az egyes „Ferdinánd-arcokat” alapvetően minden esetben a szerző saját történelmi helyzete és saját korának közízlése formálta meg, illetve helyezte el abban a nagyobb kulturális közegben, amiben a Ferdinánd által eljátszott szerep a leghívebben tükrözhetette az adott szerző szándékait.

MÁTÉ MAJOROS

„Faces of Ferdinand”, or Ferdinand of Tyrol in humanist historiography: Depictions of Ferdinand by Wolfgang Lazius, Johannes Herold, Ferenc Forgách and Miklós Istvánffy

The historical events of 1555 and 1556 in Hungary were presented in their context and in the most complete way for the first time by Johannes Herold and Wolfgang Lazius. Later, in addition to them, two other great historians, Miklós Istvánffy and Ferenc Forgách, also wrote important narratives about this whole series of events in a comprehensive way. Ferdinand of Tyrol is a central figure in these narratives for each of these authors. However, his image was no longer uniformly consistent in 16th century historiography, and the significance of his character and his contribution to the success of the series was quite nuanced. In the end, there are as many “Ferdinands” as there were authors. This study attempts to give an answer to the question how distorted each author’s depictions of Ferdinand are, or whether we can take these representations of his character as historically grounded if each authors’ goal is not to show the real Ferdinand, but to present a clear and fictitious portrait of him. By analyzing the differences among the various images of Ferdinand of Tyrol, we may explore the hidden motifs and contexts found in the deeper layers of the text.

³¹ „...interea tamen, ut aliquid tentare vellent, magno studio urgere non desinebat, postquam, si nihil egregii facinoris tentando domum revertisset, indecorum sibi maxime et turpe ducebat, utpote, qui iuvenili feruidaque aetate [...] laudis et gloriae militaris fructum quaerere constituisset. [...] quod palatini consilia regi etiam Ferdinando probari et iam autumnalibus pluviis cadentibus itinera corrumpi animadvertisset [...] militum Germanorum corpora profluvio vulgarisque morbis tentarentur.” Vö. Nicolai ISTHVANFI, *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV* (Colonia Agrippina: Antonius Hieratus, 1622), 367–369. Magyarul: ISTHVÁNEFFY Miklós, „A magyarok történetéből”, ford. JUHÁSZ László, in SZÉKELY György, vál., jegyz., *Monumenta Hungarica 6.* (Budapest: Magyar Helikon, 1962), 301–304.

Ellentétes narratívák fogságában.
Gian Michele Bruto és a Rerum Ungaricarum libri*

Magna quaedam res est historiam scribere¹ – immo maior Hungaricam

A Mohács után szétszakadó kora újkori Magyar Királyság történetét reprezentatív, humanista narratívában megörökíteni: több generáción keresztül szorgalmazott törekvése volt a Hódoltság két oldalán létrejött kettős magyar állam uralkodóinak, illetve véglegesen csak a tizenöt éves háborút követően elkülönülő politikai elitjének. A meg-megújuló polgárháborút (Forgách Ferenc elhíresült kifejezésével: *bellum civile renovatum*)² a török rendkívüli erejű és tetemes területi veszteséget követelő válaszcsepásai követték. A bécsi és a gyulafehérvári udvar közötti vetélkedés ugyanakkor a harcok közti rövidebb, illetve az 1568 után beköszöntő hosszú békeidőszakban sem szűnt meg, s egyik (számunkra jelentős) terepe a történetírás lett. A küzdelem az emlékezet uralásáért folyt, tétje pedig rendkívüli volt: részben a történeti felelősség kérdésének tisztázása; részben és ebből kifolyólag egy olyan konszenzusos, közös narratíva kialakítása, amely az ország eljövendő újraegyesítéséhez (bármelyik oldalról is történjen) legitím alapot nyújthatott; illetve nem mellékesen e közmegegyezéses képnek a külföld, a keresztény Európa felé történő reprezentációja miatt.³ Hogy a széttagoltság dacára élhetett egy ilyen közmegegyezésre irányuló igény, annak fő okait a magyarországi alkotmányos rendiség erős hagyományaiban, valamint az ezzel összefonódó nemesi nacionalizmusban egyaránt kereshetjük.⁴ A politikai elit nagyságáról ugyan-

* A tanulmány elkészültét az NKFIH K 119237 és PD 125180 azonosítószámú projektjei tették lehetővé. Hálásan köszönöm Almási Gábornak, Kasza Péternek, Szentmártoni Szabó Gézának és Tóth Gergelynek a pontosításokat, javaslatokat.

¹ Brutus Paolo Tiepolónak, é.n. Kisérőlevél a *De instauratione Italiae* részletéhez (Ex priore libro Ioannis Michaelis Bruti De instauratione Italiae): *Epistolae clarorum virorum quibus veterum autorum loci complures explicantur, tribus libris a Ioanne Michaelae BRUTO comprehensae atque nunc primum in lucem editae* (Lugduni: Seb. Gryphii, 1561), 169–182, 172.

² „Postquam Johannes vitam cum morte commutavit bellum civile est renovatum.” GHYMESI FORGÁCH Ferencz, *Magyar története 1540–1572*, kiad. MAJER Fidé, bev. TOLDY Ferenc, Monumenta Hungariae Historica Scriptores 16 (Pest: Eggenberger, 1866), 1.

³ Érdeemes itt a legújabb *Magyar irodalomtörténet* kora újkori történetírásról szóló fejezetéből idéznünk: „A keretekre vonatkozóan ugyanakkor föltétlenül említést kell tennünk arról a 16. század derekától versengővé váló küzdelemről, amely ezen a területen is kibontakozott a Habsburg-házból való magyar királyok és az erdélyi fejedelmek között a reprezentatív, a humanista elvárásokat kielégíteni tudó magyar történelem elkészítésére. Mindkét oldalon tudatában voltak ugyanis annak, hogy egy olyan nagy Magyarország-történet, amely megfelel a Bonfini képviselte retorikus humanista történetírás eszményeinek, az adott államalakulat politikai legitimitásának, nemzetközi politikai elfogadhatóságának megteremtésében alapvető fontosságú.” BALÁZS Mihály, „A történetmondás műhelyei a 16. században” hozzáférés: 2021. 03.21. <https://f-book.com/mi/index.php?book=04ATORTENE>.

⁴ Vö. többek közt: János M BAK, *Königtum und Stände in Ungarn im 14–16. Jahrhundert* (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1973); PÉTER Katalin, „A haza és a nemzet az ország három részre hullott állapota idején” in PÉTER Katalin, *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból* 211–232 (Budapest: Ráday Gyűjtemény, 1995); KUBINYI András, „Landsherr, Reichstag bzw. Landtag und Komitatsversammlungen in Ungarn und Siebenbürgen 1542–1681” in Joachim BAHILCKE, Hans-

akkor nem nagyon lehetnek illúzióink: egy-egy *homo novus* kivételével a mindenkori bárókból és középnemességből verbuválódott állami, egyházi és katonai vezető réteg volt az a szűk kör, amelynek tagjai a fenti célok megvalósításában aktívan közreműködtek, vagy legalábbis érdeklődő figyelemmel kísérték azt. Ugyanők alkották azt a szűk nyilvánosságot is, amely a többnyire kéziratban maradt történeti művekről ítéletet alkothatott.⁵

A szakirodalomban közismert, hogy a Mohácsot követő két nemzedékben egy-egy *spiritus rector* volt e történetírói vállalkozás legfőbb motorja, akik politikai karrierjükben ráadásul ellenkező irányban járták be ugyanazt az utat: a Szapolyai-oldalról a Habsburgokhoz áttálló Verancsics Antal, aki 1548-as pártváltása előtt, az 1540-es években foglalkozott a legintenzívebben a magyar kortörténet projektjével,⁶ illetve húsz évvel később Forgách Ferenc, aki Verancsics törekvését már a Habsburg-udvari ténykedése alatt elkezdte továbbvinni, de igazán kiteljesíteni csak azután tudta, hogy 1568-tól Gyulaféheváron előbb János Zsigmond, majd 1571-től Báthory István szolgálatába állt.⁷ Forgách nem csupán saját kortörténetet írt, de 1564-ben ő vette fel elsőként a kapcsolatot a velencei emigráns Gian Michele Brutóval, hogy (akkor még) egy I. Ferdinánd uralmáról szóló történeti munka megírására felkérje. A felkérést 1572-ben már Erdélyből megismételte; a hosszan dédelgetett tervből valóság azonban csak 1574 januárjában lett, amikor Brutus megérkezett Gyulaféhevárra, majd onnan 1576-ban követte a lengyel királlyá választott Báthoryt Krakóba, ahol immáron a lengyel király udvari történetírójaként, a Wawelben kialakított lakrészében egy évtizeden át dolgozhatott nagy művén: Bonfini folytatásán, azaz egy teljes magyar kortörténeten, Mátyás halálától egészen a Szapolyai dinasztia végéig.⁸

Jürgen BÖMELBURG, Norbert KERSKEN, hrsg. *Ständefreiheit und Staatsgestaltung in Ostmitteleuropa. Übernationale Gemeinsamkeiten in der politischen Kultur vom 16–18. Jahrhundert*, 81–94 (Leipzig: Universitätsverlag Leipzig, 1996); IDEM, „Az 1505. évi rákosi országgyűlés és a szittyia ideológia”, *Századok* 140 (2006): 361–374; Benedek VARGA, „Political humanism and the corporate theory of state: nation, patria and virtue in Hungarian political thought of the sixteenth century” in Balázs TRENCSENÝI and Márton ZÁSZKALICZKY, eds. *Whose love of which country? Composite states, national histories and patriotic discourses in early modern East Central Europe*, 285–313 (Leiden: Brill, 2010); ZÁSZKALICZKY Márton, „A Bocskai-felkelés politikai nyelvei. Vázlat” in KÁRMÁN Gábor és ZÁSZKALICZKY Márton, szerk. *Politikai nyelvek a 17. század első felének Magyarországon*, 11–84 (Budapest: Reciti, 2019).

⁵ A politikai és történeti témájú kéziratok a rendkívül kiterjedt korabeli kéziratok nyilvánosságnak csupán az egyik szegmensét alkották. A kézirat, mint tipikusan kora újkori médium használatának megközelítési módjait Tóth Zsombor több tanulmányában részletesen tárgyalta, vö. többek közt: TÓTH Zsombor, „Kéziratosság nyilvánosság a kora újkori magyar nyelvű íráshasználatban: medialitás és kulturális másság. Módszertani megfontolások”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119 (2015): 625–650.

⁶ Lásd GYULAI Éva e kötetben közölt tanulmányát.

⁷ Vö. ALMÁSI Gábor, „Variációk az értelmiségi utkeresés témájára a 16. században: Forgách Ferenc és társai”, *Századok* 140 (2006): 1405–1441; PETNEHÁZI Gábor, „Párhuzamos történetek. Egyéniség, politika, hitelesség Istvánffy Miklós és Forgách Ferenc történeti műveiben” in ÁCS Pál és TÓTH Gergely, szerk. *A magyar történelem folytatója. Istvánffy Miklós és műve*, 141–164 (Budapest: MTA–BTK: 2018); PIRNÁT Antal, „Egy humanista kör kialakulása. Forgách Ferenc és barátai” in PIRNÁT Antal, *Kiadatlan tanulmányok*, szerk. ÁCS Pál, 103–114 (Budapest: Reciti, 2018).

⁸ A szakirodalom a meghívásokról egyedül tudósító Brutus-levelek datálhatatlansága miatt bizonytalan az első? s második meghívás pontos évét illetően. A leveleket járvaolvasva és összehasonlítva egyéb adatokkal ugyanakkor a fenti dátum a legvalószínűbb. Toldy Ferenc, Brutus élete és munkái” in *Brutus János Mihály Magyar Históriaja I* (Pest, Eggenberger: 1863) VLXXXIV; XXIII–XXIV. Vö. a *Resum Ungaricum*ról a

Brutus feladata alapvetően az volt, hogy a bécsi udvari historikus, Zsámboky János működését ellensúlyozza és egy olyan ellen-narratívában mutassa be a 16. század magyar történetét, amelyben a rendi nemzet szabad királyválasztáshoz való joga, következésképpen a Szapolyai dinasztia uralkodásának legitím volta méltó igazolást kap.⁹ Zsámboky a posztot Velius és Lazius után kapta meg, elődjei munkáját azonban nem folytatta, történetírói tevékenysége a Ranzanus-, valamint a két Bonfini-kiadásban (1568 és 1581 – az elsőben még Forgách is közreműködött), illetve az ezek függelékében publikált Brodarics- és Oláh-művek, és néhány általa írt, rövidebb kortörténeti összefoglalás, epizód közlésében ki is merült.¹⁰ Brutus műve ennek ellenére elkészült, ám – részben Zsámboky 1584-ben bekövetkezett halála után az ellen-narratíva befejezetlensége, részben a megváltozott megrendelői akarat miatt – kiadásra nem került.¹¹ Látszólag felesleges szövegtermelés folyt tehát hosszú évtizedeken keresztül mindkét oldalon, hiszen Brutus művének sorsára jutott Velius, Lazius, Forgách, Szamosközy és Berger Illés magyar történeti munkája is.¹² Úgy is fogalmazhatnánk, inkább kivételnek számított, ha bármi nyomdába került, de abban is van igazság, ha azt mondjuk: csak a 17. században, a kettős államberendezkedés tizenöt-éves háborút és Bocskai-felkelést követő megszilárdulásával érkezett el végül a pillanat, hogy a 16. század magyar története végre megjelenhessen, azután, hogy a politikai gondolkodásban a (meginduló ellenreformáció révén immáron konfesszionálisan is elkülönülő)

---

legutóbbi rövid, de kiváló összefoglalás (a vonatkozó legfontosabb szakirodalommal együtt): TÓTH Gergely, „Bűnbakképzés és propaganda. Az 1526. évi török hadjárat és a mohácsi csata a kora újkori történetírásban (I. rész: a 16. század történetírása)” in FODOR Pál és VARGA Szabolcs, szerk. *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*, 75–148 (Budapest: MTA–BTK, 2019), 125–135.

⁹ Erről bővebben lásd később a cikkben.

¹⁰ Zsámboky erről így ír az 1568-as kiadás előszavában: „Nam xv libros adieci, quorum decem e bibliotheca dominorum Reuaii, cum aliis (credo) communicati ad me pervenerunt. Quinque posteriores nobilissimus ac doctissimus antistes Varadiensis Franciscus Forgatz etc. ante paucos annos Oporino typographo Basiliensi a Christophoro Trecio primum communicatos liberaliter mihi detulit; nec pauca quo est iudicio (qui et ipse annales texere fertur) nomina corrupta restituit.” *Antonii Bonfinii Rerum Ungaricarum Decades quatuor cum dimidia* (Basileae: Oporinus, 1568), 7. Zsámboky életéhez és filológiai tevékenységéhez: ALMÁSI Gábor, *The Uses of Humanism: Johannes Sambucus (1531–1584), Andreas Dudith (1533–1589), and the Republic of Letters in East Central Europe* (Leiden: Brill, 2009); ALMÁSI Gábor, KISS Farkas Gábor, „Szöveggondozás és kapcsolattápolás. Zsámboky János életműve a reneszánsz filológia tükrében” *Irodalomtörténeti Közlemények* 117 (2013): 627–691; ALMÁSI Gábor, KISS Farkas Gábor „In Search of Sambucus: His Philology, Publications and Friends” in Christian GASTGEBER, Elisabeth KLECKER, eds. *Johannes Sambucus / János Zsámboki / Ján Sambucus (1531–1584)*, 35–126 (Wien: Praesens Verlag, 2017).

¹¹ Ennek okaival is részletesen a tanulmány második felében foglalkozom.

¹² KASZA Péter, „Caspar Ursinus Velius, magyar királyi történetíró” in KASZA Péter, szerk. *Caspar Ursinus Velius: Lajos király haláláról és Magyarország bukásáról. Egy elveszettnek hitt beszámoló a mohácsi csatáról*, 7–28 (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont–OSZK, 2020); KASZA Péter, „Lazius kéziratok. Filológiai alapvetés egy kritikai kiadás élé”, *Magyar Könyvszemle* 134 (2018): 148–169; KULCSÁR Péter, „Berger Illés történeti művei”, *Magyar Könyvszemle* 110 (1994): 245–259; Kees TESZELSZKY, „Elias Berger Historia Ungarica című művének keletkezése és háttere (1603/4–1645)” in TÓTH Gergely, szerk. *Clio inter arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*, 149–167 (Budapest: MTA–BTK–ITTI, 2014).

magyarországi és transzilván út annyira szétágazott, hogy nem volt már igény egyetlen nagy közös, egyesítő narratívára.¹³

A közös múlt uralására szánt tekintélyes mennyiségű narratív szöveganyagból tehát végül egyedül Istvánffy kései, 1622-ben publikált művének adatott meg a nyomtatott nyilvánosságban való megjelenés, mögötte pedig a korábbi szerzők kéziratban maradt munkái szépen lassan elfelejtődtek.¹⁴ Sajátosan abszurd tény az is, hogy a kora újkori magyar történetírás ily módon évszázadokra eltemetett szerzői a kor mércéjével mérve professzionális történészek voltak, akiknek sokáig elveszettek hitt alkotásai csak mostanában bukannak elő a kéziratárak és levéltárak mélyéről.¹⁵ Azok a magyar főurak viszont, akik nem hivatásos historikusként írtak történetet, az utókor, sőt már a kortársak részéről is jóval nagyobb figyelemben és megbecsülésben részesültek. Forgách egy-egy kéziratához testvére Simon, valamint Istvánffy Miklós is margináliákat írt, a mű kiadását 1620 körül is tervezték, illetve ennek meghíúsulása ellenére is számos kéziratos másolatban terjedt a 17. században¹⁶; Révaynak mindkét nagy összegző műve megjelenhetett.¹⁷ Hiába fizettek tehát éveken át a megírásukért (Velius, Lazius, Zsámboky, Brutus, Szamosközy és Berger is hivatalos, jól vagy rosszul megfizetett, de mindenképpen felbérelt történetíróként működtek), ez korántsem jelentette azt, hogy az udvari historikusok művei automatikusan nyomdába kerültek.¹⁸ Szerzőik későbbi megítélését és hitelét a munkájukért elfogadott fizetség, illetve maga a tény, hogy udvari szolgálatban álltak (ha Bécsben, akkor azért, ha Gyulafe-

¹³ Bethlen Gábor tett még egy utolsó, hamvába hullt kísérletet erdélyi oldalról a közös emlékezet feletti uralom megragadására 1620-ban, ezt jelzi Bocaius udvari történetírói kinevezése, a Berger Illésnek juttatni kívánt nagyszombati nyomda és Forgách Ferenc *Commentarii*-jének tervezett kiadása. Vö. BENE Sándor, „The ‘ars historica’ debate in Hungary and Transylvania” in HAUSNER Gábor, szerk. *Az értelem bátorsága: Tanulmányok Perjés Géza emlékére*, 75–90 (Budapest: Argumentum, 2005), 85–90; Uő, „A jövő története és az olvasók” in JANKOVITS László és ORLOVSZKY Géza, szerk. *A magyar irodalom története I (a kezdetektől 1800-ig)*, 487–500 (Budapest: 2007); TESZELSZKY, „Elias Berger...”

¹⁴ Bethlen Farkas, amikor Brutust és Szamosközyt kiaknázva megírja saját kompilatív munkáját a 17. század végén, Istvánffy használatát, ahol lehet, kerüli. Külön narratívának tekintette, amely a saját koncepciójába nem illeszkedhetett.

¹⁵ Velius, Lazius, Brutus, Berger kéziratai – csak az elmúlt években. (lásd a 13. jegyzetben hivatkozott irodalmat)

¹⁶ Forgách Simon eredeti jegyzetei a *Commentarii* legrégebb, szerzői javításokat is tartalmazó pécsi kódexében találhatóak; Istvánffy a jegyzetekkel együtt ebből a kéziratból másolt saját példányát látta el margináliákkal. Az akadémiai kiadás ugyanebből az Istvánffy-féle (később: Eszterházy-) kódexből készült, és mindkettejük jegyzeteiből átemelt részleteket, amelyek így a mű magyar fordításában is olvashatóak. Az MTA KIK kéziratárában található, 17. századi Forgách-kéziratot részletes névmutatóval is ellátták, a másik ugyanott lévő 18. századi másolat Tassy Gáspár 1619. július 9-én kelt kísérőlevelét is tartalmazza (kiadása: GHYMESI FORGÁCH, *Magyar története...*, LXXXIII–LXXXVI), amit az általa lemásoltatott és Bethlen Gábornak elküldött Forgách-kézirathoz csatolt. A további Forgách-kéziratokról vö. Kulcsár Péter inventáriumát (hozzáférés: 2021. 03.21.): <https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/inventarium-de-operibus/ch02.html>.

¹⁷ TÓTH Gergely, „Lutheránus országtörténet újszoitokus keretben: Révay Péter Monarchiája” in *Clio inter arma* 117–147.

¹⁸ Berger Illés esetében nagyon komoly nyomdai előkészületek zajlottak ugyan, de végül szervezési és anyagi gondok miatt elakadt a projekt. Lásd: TESZELSZKY, „Elias Berger...”

héváron, akkor azért), egyaránt rombolta, miközben pl. Brutust és Szamosközyt is alaposan kiaknázták a nem professzionális utódok Istvánffytól Bethlen Farkasig.

Ezt az általánosan negatív megítélést Brutus példája, ha lehet, csak tovább rontotta: hiszen ő volt az, aki azután, hogy Báthory István 1586 végén örökre lehunyta szemét Grodnóban, a legnagyobb természetességgel és már-már kegyeletsértő gyorsasággal állt át a Habsburgok szolgálatába,¹⁹ sőt, meg is kísérelte munkaadói ízléséhez és kívánalmaihoz igazítani már megírt magyar történetét. Mikor pedig hírt kapott arról, hogy a korábbi változat kézírata Lengyelországból visszakerült Erdélybe, ráadásul kiadásra készítik elő, télvíz idején, „lólalálában” utazott a tartományba,²⁰ hogy megakadályozza ezt, majd néhány hónappal később ugyanott meghalt.

*

Így szólt az a fordulatos és már-már hihetetlen történet, amit eddig ismertünk az Istvánffy megelőző legnagyobb terjedelmű és leginkább nyomdakészre kidolgozott magyar történeti műről és szerzőjéről. A *Rerum Ungaricarum libri*-ből csak két igen töredékes kézirat,²¹ és az ezek alapján készült, nagyon nehezen használható akadémiai kiadás állt rendelkezésünkre,²² aminek következtében Bonfini első igazi folytatója lényegében a kutatás horizontjának peremére került, mint afféle túlírt, nehézkes, „sütővassal kibodorított” nyelvezet²³ használó, késő humanista szerző, akinél Forgách *Commentarii*-je sokkal egyénibb és eredetibb, Istvánffy *Historiae*-ja pedig sokkal szebben írt és közérthetőbb; s miután Brutus szövege csak töredékben, néhol hézagosan maradt meg (ráadásul e maradvány is „meglehetősen kezdetleges” szövegkiadást kapott²⁴), még lefordítani sem tűnt érdemesnek.²⁵

Ebben a helyzetben hozott túlzás nélkül robbanásszerű változást az a páratlan, eddig teljesen ismeretlen kézirat, amelynek részletes leírása ugyan már 2008 óta az olaszországi központi kéziratkatalógusban, az interneten várta, hogy valaki rákeressen, ám a szerencse

¹⁹ „Halálának körülményei jól ismertek, egyben példázatszerűek – amennyiben a példázatot a pártot váltó értelmiségit fenyegető veszélyekre értjük.” TÓTH, „Bűnbakképzés...” 126.

²⁰ PIRNÁT Antal, „Az Ars historica és Forgách Ferenc” in PIRNÁT, *Kiadatlan tanulmányok*, 115–130, 121.

²¹ Budapest, EK, Collectio Prayana 35–36; Wien ÖNB, Cod. 8662.

²² BRUTUS János Mihály, *Magyar Históriaja 1490–1552*, kiad. TOLDY Ferenc, NAGY Iván, Monumenta Hungariae Historica Scriptorum 12–14 (Budapest: Eggenberger–MTA, 1863–1876)

²³ Megint csak Pirnát Antalt idézve: „Brutus volt az, aki a magyar történelmet – ahogyan Cicero elég epésen mondja – a sütővassal kibodorította, de az alapvető koncepciót Forgách Ferenc adta meg az egész Báthory-féle magyar történetírásnak.” PIRNÁT, „Az Ars historica...” 122. Az eredeti Cicero-hely (természetesen a Brutusból): „sed dum voluit alios habere parata, unde sumerent qui vellent scribere historiam, inep-tis gratum fortasse fecit, qui volent illa calamistris inurere: sanos quidem homines a scribendo deterruit; nihil est enim in historia pura et inlustri brevitate dulcius.” Brutus, 262.

²⁴ TÓTH, „Bűnbakképzés...” 126.

²⁵ Két részlet kivételével: BRUTUS János Mihály, „Magyar história” (ford. KULCSÁR Péter) in KULCSÁR Péter, szerk. *Humanista történetírók*, 427–437 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977); Johannes Michael BRUTUS, „Magyar históriaja 1490–1552” (ford. SÁNTA Sára, SZEBELÉDI Zsolt, TÚRI Klaudia), in B SZABÓ János, FARKAS Gábor Farkas, szerk. *Örök Mohács: szövegek és értelmezések*, 434–439 (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020).

végül e sorok íróját részesítette ebben az örömteli felfedezésben 2020 nyarán.²⁶ Alig két héttel a virtuális találat után Kasza Péterrel együtt már tárgyi valójában is a kezünkbe foghattuk Trentóban azt a két vastag, dísztelen kötésbe burkolt, ívrét kódexet, amely Brutus *Rerum Ungaricarum*ának több mint kétezer oldalas, húsz könyvből álló, szinte hiánytalan, és filológus szemnek rendkívül becses, szerzői javításokkal teliszúfolt példányát rejtette.²⁷ A felfedezést követő hónapokban intenzív munkát folytattunk a befényképezett kéziratot, a margináliák alapján megállapítottuk, hogy kik használták és milyen viszonyban áll a mű pesti és bécsi példányaival, vagyis nagyvonalakban megfejtettük a keletkezését és Brutus halála utáni sorsát – erről hamarosan egy közös tanulmányban fogunk beszámolni. Jelen szöveg – afféle előtanulmányként – inkább Brutus történetírói működését és a *Rerum Ungaricarum* keletkezését igyekszik mérlegre tenni, azzal a nem titkolt céllal, hogy az udvari historikusok megtépzott renoméját is megemelje kissé. Brutus ugyanis valóban nem mindennapi életpályát futott be, és ha nem is tartozott a korszak legnagyobb, legtekintélyesebb humanistái közé, nyomtatott munkáiból kirajzolódik a minél nagyobb elismertségre irányuló egyértelmű szándék és törekvés. Professzionális történetíróként tekintett önmagára, tudatosan ebben az irányban építette a karrierjét évtizedeken keresztül, amelynek megkoronázása egyértelműen a *Rerum Ungaricarum libri* kinyomtatása lett volna, és aminek megvalósulásáért szinte az utolsó leheletéig küzdött. Mielőtt azonban erre rátérnénk, érdemes röviden áttekinteni a kutatástörténetet és a forrásadottságokat.

Források és kutatástörténet

Maga Brutus tette a legtöbbet azért, hogy élete és életműve ne merüljön teljesen feledésbe: saját öt könyvre tagolt levelezés-kiadása máig a legfőbb és legautentikusabb forrásunk az életére vonatkozóan, s tárgyunk szempontjából az sem mellékes, hogy a megjelenés helye és ideje miatt (Krakkó, 1583) a kiadványban számos utalás található a *Rerum Ungaricarum*ra vonatkozóan is.²⁸ Ugyanezen kötet képezte aztán a törzsszövegét (az 1561-ben publikált első levélgyűjteményével,²⁹ illetve néhány egyéb nyomtatásban szöveggel együtt) a Berlinben, 1698-ban megjelent gyűjteményes kötetnek, amely az internet előtti korban minden Brutus-tanulmány origójává vált.³⁰ Itáliában elsősorban nagy botrányt kavart Firenze-története miatt tartották számon: az 1562-ben Lyonban, nyolcszáz példányban³¹ kinyomtatott munka példányait a Mediciek igyekeztek összegyűjteni és megsemmisíteni, de a 18. szá-

²⁶ https://manus.iccu.sbn.it//opac_SchedaScheda.php?ID=89227

²⁷ Trento, Biblioteca del Seminario Teologico, Manoscritti, 5 MS 20/1–2

²⁸ Ioannis Michaelis BRUTI *Selectarum Epistolarum Libri V. De historiae laudibus sive de certa via et ratione, qua sunt rerum scriptores legendi liber I. Praeceptorum conugalium liber I* (Cracoviae: Typis Andreae Petricovii, 1583)

²⁹ *Epistolae clarorum virorum quibus veterum auctorum loci complures explicantur, tribus libris a Ioanne Michaelae BRUTO comprehensae atque nunc primum in lucem editae* (Lugduni: Seb. Gryphii, 1561)

³⁰ Johannis Michaelis BRUTI *Opera varia selecta nimirum Epistolarum libri V, De historiae laudibus sive de ratione legendi scriptores historicos liber, Praeceptorum conugalium liber, epistolis et orationibus compluribus editione Cracoviensi auctiora* (Berolini: Joh. Michael Rüdiger, 1698)

³¹ Brutus Curzio Picchenának, Bécs, 1588. október 4. „i primi stampati che fur ottocento” A levelet közli: Mario BATTISTINI, „Jean Michel Bruto, humaniste, historiographe, pédagogue au XVIeme siècle (Notice biographique)” *De Gulden Passer* 32 (1954): 29–153, 128.

zadban újra kiadták, olasz fordítása a 19. században jelent meg.³² A *Florentinae historiae*hez írt, és (a szerző tudta nélkül) 1566-ban olaszul is publikált előszó a Giovio-ellenes irodalom egyik fontos darabja, amit a modern kutatás is számon tart.³³ Kézírtos levelezésének darabjait elszórtan szintén közölte a szakirodalom, köztük olyanokét, amelyek nyomtatásban is megjelentek. További levelek szisztematikus felkutatása, illetve az előkerült kézíratos példányok összevetése a kiadott levelekkel (az esetleges öncenzúra megállapítása miatt) még a kutatás előtt álló feladat.³⁴

Általában kijelenthető, hogy 1574, vagyis azelőtt, hogy Báthory István szolgálatába állt, csak hézagos ismereteink vannak az életéről. Gyermekkorára, ifjúságára vonatkozóan szinte semmilyen adat nem áll rendelkezésre. Többnyire saját későbbi elszórt utalásaiból, megjegyzéseiből lehet rekonstruálni az életútját, származását (többek közt pl. pontos születési évét, illetve azt, hogy családja születésekor már háromszáz éve élt Velencében): e rekonstrukciót a nyomtatott életmű szisztematikus feltárásával legalaposabban Mario Battistini végezte el 1954-ben megjelent cikkében.³⁵ Az újabb szakirodalomban – a lengyelországi pápai nunciások 19. század végétől kiadott jelentéseinek, valamint a heterodoxia 20. század közepétől felívelő kutatásának köszönhetően – elsősorban a Lengyelországban élő, itáliai heterodox emigrációval fenntartott kapcsolatai miatt vált érdekessé a személye.³⁶

Itthon, ha kapott némi figyelmet, az kizárólag a *Rerum Ungaricarum librire* irányult. Toldy Ferenc az akadémiai kiadást bevezető, alapvető és máig hivatkozható tanulmányá-

³² Ioannis Michaelis BRUTI *Florentinae historiae libri octo priores* (Lugduni: Iacobi Iuntae, 1562); *Ioannis Michaelis Bruti Historiae Florentinae libri octo, editio novissima* (Venetiis [Firenze]: 1764); *Delle Istorie Fiorentine* di Giovan Michele BRUTO, volgarizzate da Stanislao GATTESCHI (Capolago–Torino: Tipografia Elvetica–Libreria Patria, 1851). A 18. századi ál-velencei kiadásról: Antonio PANELLA, „Come la ristampa fiorentina della Storia di Gio. Michele Bruto diventò veneziana” *Archivio Storico Italiano* 102 (1944): 106–110.

³³ *Le difese de Fiorentini contra le false calunnie del Giovio* (Lione: Giovanni Martino, 1566). Vö. Elena VALERI, „«Historici bugiard». La polemica cinquecentesca contro Paolo Giovio” in Alberto MEROLA, Giovanni MUTO, Elena VALERI, Maria Antonietta VISCEGLIA, eds. *Storia sociale e politica: omaggio a Rosario Villari*, 115–137 (Milano: Franco Angeli, 2007); Paola COSENTINO, „Le «Difese» della città di Firenze: letterati, astrologhi, medici fiorentini a Lione in Silvia D’AMICO, Susanna GAMBINO LONGO, eds. *Le savoir italien sous les presses honnaises à la Renaissance* «Cahiers d’Humanisme et Renaissance» 142, 291–311 (Genève: Droz, 2017).

³⁴ DÉZSI Lajos, „Adatok Brutus János Mihály történetíró életéhez. Levelek a leydeni egyetemi könyvtárból” *Irodalomtörténeti Közlemények* 10 (1900): 480–483; Domenico CACCAMO, *Eretici italiani in Moravia, Polonia, Transilvania (1558–1611). Studi e documenti* (Firenze: Sansoni, 1970), 238–240; BATTISTINI, „Jean Michel Bruto...”, 96–139; Hans GERSTINGER, *Die Briefe des Johannes Sambucus (Zsámbocky) 1554–1584*. ÖAW Philosophisch–Historische Klasse, Sitzungsberichte 225, 128–129; 146–147; 247–248 (Wien: Hermann Böhlau, 1968); Andreas DUDITHIUS, *Epistulae. Pars VI (1577–1580)*, ed. Nicolaus SZYMAŃSKI, BSMRAe XIII/VI, 30–33; 64–75; 88–96; 134; 365; 421 (Budapest: Akadémiai Kiadó–Argumentum, 2005), IDEM, *Epistulae. Pars VII (1581–1589)*, eds. Nicolaus SZYMAŃSKI, Ida RADZIEJOWSKA, BSMRAe XIII/VII (Budapest: Reciti, 2019), 151–152, 163–182, 184–185. Ilyen öncenzúrát követett el a Theodor Zwingernek 1574. január 23-án Kolozsváron kelt levél esetében is, amelyet nyomtatásban közölt 1583-ban, de az (akkor már) ex-feleségét hosszan átkozó, eredeti bekezdések nélkül. Mindkét változatot közli: BATTISTINI, „Jean Michel Bruto...” 104–111.

³⁵ BATTISTINI, „Jean Michel Bruto...” Az életrajzot lásd uott: 29–89.

³⁶ CACCAMO, „Eretici italiani...” 145–152; 238–240; UŐ, „Bruto, Gian Michele” in *Dizionario Biografico degli Italiani* Volume 14 (1972); hozzáférés: 2021. 03.21. [https://www.treccani.it/enciclopedia/gian-michele-bruto_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/gian-michele-bruto_(Dizionario-Biografico)/)

ban sok kérdést tisztázott a keletkezéstörténetéről, sőt a végjáték, azaz Brutus halálának és utolsó erdélyi útjának a leírását (a bécsi udvari könyvtáros, Hugo Blotius erről tudósító levelének a felfedezése révén) is neki köszönhetjük,³⁷ ám különösen a kéziratokkal kapcsolatosan – amelyek a mű különböző munkafázisainak a megállapításához nyújtottak volna segítséget – több nem kevésbé alapvető tévedést ejtett. Az akadémiai kiadás utolsó kötetét Toldy halála után (elődjénél jóval hanyagabban) Nagy Iván gondozta, ennek kritikájáról Jakab Elek közölt cikket.³⁸ A 20. században Veress Endre tette a legtöbbet Brutus magyar történetének a megismeréséért: a bécsi Haus- Hof- und Staatsarchiv anyagában addig ismeretlen töredékre bukkant a műből,³⁹ az MTA KIK kéziratárchában őrzött hagyatékának bizonyossága szerint szisztematikusan elkezdte összevetni a kiadás szövegét az ÖNB-ben található bécsi példánnyal,⁴⁰ illetve Firenzében egy olyan kéziratot talált, amelyben Báthory István saját kezű leírásban foglalta össze Brutusnak az 1562-es hadadai csata eseményeit.⁴¹ Szintén Veress adta tovább (Szekfű Gyula után) azt a reménytelen információt, hogy kell még lappangania valahol a mű egy teljes kéziratának, aminek lelőhelyeként – Marczali Henrikre és Stanislaw Smolkára hivatkozva – Krakót jelölte meg.⁴² E halvány nyom megnyugtató felderítése a kutatás előtt álló következő feladat.

*Ita sum per multos annos versatus*⁴³

E hosszú bevezetést követően térhetünk rá Brutus történetírói pályájának az értékelésére, illetve a *Rerum Ungaricarum libri* jelentőségének és historiográfiai kontextusának – a terjedelmi korlát és kutatásaink kezdeti volta miatt csupán – vázlatos körülrajzolására. Brutus karrierjét a vége felől nézve az a benyomás alakulhat ki a szemlélőben, hogy – legalábbis a 16. századi magyarországi történetírók sorából – képzettségben és gyakorlatban messze kiemelkedik, s ebből a szempontból talán csak Zsámboky állítható vele egy szintre. Ha a másik oldalról nézzük azonban, már árnyalódik a kép, és bár 1574-ben, Erdélybe kerülésekor egy viszonylag jelentős publikációs tevékenységet (plusz egy kétes értékű politikai botrányt) felmutató íróról beszélhetünk (ötvenhét éves ekkor már), ez nem jelenti azt, hogy a *res publica litterarián* belül kezdettől fogva egy súlycsoportban lettek volna nála jóval fiatalabb bécsi kollégáival. A 16. században ugyanis, egy kezdő humanista érvényesüléséhez elsősorban képzettsége, tudós kapcsolatai és legfőképpen pénzzel és befolyással bíró patrónusai adhattak megfelelő kezdőlökést, s a jelek szerint Brutus ezek egyikében sem

³⁷ TOLDY Ferenc, „Brutus élete és munkái” in *Brutus János Mibály Magyar Históriaja* I (Pest, Eggenberger: 1863) V–LXXXIV; Brutus utolsó erdélyi útja és halála: LXII–LXV.

³⁸ JAKAB Elek, „Brutus kiadásának bírálata” *Századok* 11 (1877): 656–673; 855–872.

³⁹ Wien, HHStA, Ungarische Akten 136 (1599) fol. 236–239. Lásd a függelékben.

⁴⁰ VERESS Endre, *Brutus Mibály, Báthory István történetírója*, MTA KIK Ms 461

⁴¹ Kiadása: VERESS Endre, *A történetíró Báthory István király*, Erdélyi tudományos füzetek 60 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 1933)

⁴² Andrea VERESS, „Il veneziano Giovanni Michele Bruto e la sua storia d’Ungheria” *Archivio Veneto* VIII (1929): 148–178, 172; SZEKFŰ Gyula, *Adatok Szamosközy István történeti munkáinak kritikájához* (Budapest: 1904), 7.

⁴³ Brutus Paolo Tiepolónak é.n. *Epistolae clarorum...*, 172.

rendelkezett olyan biztos háttérrel, mint nála szerencsésebb kortársai. Ennek megfelelően karrierje is dőcögösen indult, sőt szinte teljes életműve egyfajta folyamatos küzdelmet tükröz, akár a lehetséges patrónusok támogatásáért, akár a kortárs humanisták, vagyis a tudós társadalom elismeréséért.

Források híján nem állapítható meg, hogy mennyi ideig tanult a padovai egyetemen,⁴⁴ ahogyan az sem, hogy pontosan mikor lépett be az ágostonos rendbe: ezt a tényt, valamint azt, hogy a Lateránban volt kanonok, az 1580-as években keletkezett nunciusi jelentések-ből ismerjük csupán.⁴⁵ Fokozatszerzésének Padovában nincs nyoma, 1562-ben és 1565-ben, mikor Velencében inkvizíció elé idézik, majd kiátkozzák és kitiltják a Köztársaság területéről, következetesen *maistro di scuola*, *maistro di lettere humane*, illetve *ludi litterarii magister*ként hivatkoznak rá, aki Velencében a San Boldo contrada lakója és az ottani iskola tanítója.⁴⁶ Feltehető tehát, hogy magiszteri fokozatot szerzett valahol (nem is feltétlenül a hazai egyetemen), de nem valószínű, hogy tanulmányaiiban tovább jutott (doktori fokozatot egyébként Zsámboky sem szerzett, hiába töltött hosszú éveket Padovában).⁴⁷

Ennek ellenére 1540 – padovai tanulmányai hozzátétőleges ideje – és 1574 között, Madridól Bázelig számos helyen megfordult Európában. Első nyomtatásban megmaradt művei olasz nyelvű szonettek egy 1547-ben megjelent velencei gyűjteményben.⁴⁸ 1555-ben Antwerpenben találjuk, ahol egy gazdag genovai kereskedő, Silvestro Cattaneo lányának címezi lánynevelésről szóló traktátusát, amely későbbi angol fordításának köszönhetően az utókor előtt is jobban ismert.⁴⁹ Nagyon sokat elárul ugyanakkor ambícióiról – és egyben arról is, hogy ő maga hogyan értelmezte saját humanista létét – az V. Károly császár dicséretét zengő panegyricusa, amelyet ugyanebben az évben, szintén Antwerpenben jelentetett meg, nem kisebb személynek ajánlva művét, mint Károly fia és utóda, II. Fülöp spanyol király. A negyedrét, alig nyolcvan oldalas kis füzetben a császár szemérmetlen dicsérete mellett – érdemes ezt megjegyezni, mert a *Rerum Ungaricarum libri* sorsát is befolyásolta a téma – a pápaságról, közelebbről VII. Kelemenről szóló éles kritika is megjelenik, a keresztény összefogás hiányát felróvó, illetve a Sacco di Romát és a mohácsi csatát egy-

⁴⁴ A fennmaradt padovai anyakönyvekben sem beiratkozásának, sem fokozatszerzésének nincs nyoma.

⁴⁵ BATTISTINI, „Jean Michel Bruto...” 31; Caligari nunciusi jelentése Varsóból, 1581. február 28: „Gio. Michele Brutto Venetiano, huomo di 64 anni, fa professione di litterato et scrive l’historia d’Ungheria stipendiato dal re Stephano al quale è molto caro et familiare; costui in sua gioventù fu frate della charità in Venetia, cioè canonico regolare di Santo Agostino et stando fuori per la licenza del vivere in concorrenza d’un altro grammatico per ottenere certa schola in Venetia, fu accusato di heresia.” I. A. *Caligari nuntii apostolici in Polonia epistolae et acta 1578–1581*, ed. Ludovicus BORATYŃSKI (Cracoviae, Academia Litterarum Cracoviensis: 1915), 571. Lásd még: *Alberti Bolognetti nuntii apostolici in Polonia epistolae et acta 1581–1582*, ed. Edward KUNTZE, Czeslaw NANKE (Cracoviae, Academia Polona Litterarum et Scientiarum: 1923–1933), 497.

⁴⁶ Az erről szóló dokumentumokat lásd: BATTISTINI, „Jean Michel Bruto...” 96–103.

⁴⁷ Vö. ALMÁSI, *The uses of...*

⁴⁸ *Rime di diversi nobili huomini et eccellenti poeti nella lingua Thoscana, libro secondo* (Vinetia: Gabriel Giolito, 1547), 161r–163v.

⁴⁹ *La institutione di una fanciulla nata nobilmente* (Antverpia: Plantin, 1555); *The Necessarie, Fit, and Convenient Education of a Young Gentlewoman* (London: 1598)

aránt a paviai csatát követően pálfordulást végrehajtó pápai politika következményeként említő részletben.⁵⁰

Az V. Károly-dicséret szemlátomást nem keltett jelentősebb hullámokat írónk körül, aki ezekben az években feltehetően alsóbb szintű diplomáciai szolgálatban tevékenykedett. Az bizonyos, hogy Paolo Tiepolónak, aki 1559 és 1561 között a velencei köztársaság II. Fülöp mellé rendelt követe volt, a szolgálatában állt, de, ahogyan maga írja, szinte az összes nagy európai udvart alkalma nyílt felkeresnie, vagyis feltehetően nemcsak Madridban és Brüsszelben járt, és nemcsak egy követ kíséretében.⁵¹ Két további patrónusát érdemes még megemlíteni: Alberico Cibo Malaspinát, Massa hercegét (1534–1623), akinek 1560-ban Fazio-kiadását⁵² ajánlja, valamint Vespasiano Gonzaga herceget (1531–1591), II. Fülöp barátját és tanácsadóját, akinek el nem készült középkor-történetének (*De Instauratiōne Italiae*) második könyvét ajánlja 1561-ben megjelent gyűjteményes kötetében.⁵³ Ebben az 1561-es kiadványban szembeötlő, hogy a támogatók és különösen a humanista barátok listája még messze nem olyan hosszú és átütő, mint a későbbi, szintén egyfajta személyes portfóliónak tekinthető 1583-as krakkói levélgyűjteményben: a meglehetősen eklektikus kötetben a személyesen hozzá köthető levelek mellett egyéb neves férfiak episztoláit is közli, két részletet a *De instauratiōne Italiae*-ből, valamint Lazzaro Bonamico beszédét a történelem dicséretéről (ami alapján feltételezhető, hogy Bonamico tanítványa volt).⁵⁴ Saját hivatásáról így vall a bevezetésben:

„Mivel én magam soha nem vállalkozhattam volna – hiszen a helyzetem sem engedte – arra, hogy nagy tettekkel legyek az emberek javára, csupán egyetlen dolog adhatott bizodalmat: ti. ha a természet valamivel megajándékozott, azt szorgalommal és iparkodással tovább fejleszthetem és a köz javára hasznosíthatom, mert tehetségem leginkább a kifejezésben mutatkozott meg. Így tehát részint azzal, hogy magam is írok – amit szünet nélkül művelek, de hogy jól tesszem-e, majd eldöntik mások – részint pedig azzal, hogy nyilvánosságra hozom mindazt, amit tudós emberek leírtak – mert nemcsak szépek, hanem válogatott

⁵⁰ *De rebus a Carolo V. caesare Romanorum imperatore gestis Ioannis Michaelis Bruti oratio* (Antverpiae: Apud Ioannem Bellerum, 1555). „Nondum a regis liberatione exactus annus erat, cum sanctissimum (si diis placet) foedus inter Christianos principes adversus clarissimum imperatorem, Christianae religionis ultorem et vindicem, cuius unius praesidio Italia atque Europa universa tuta a barbarorum iniuriis et maleficiis esse posset, auctore Pontifice Maximo ictum est. Sic dum in propriam perniciem conspirantes Christiani principes suis sese opibus perdunt ac divinam tuam (Caesar) virtutem ad suam malunt quam ad hostium ruinam excitari, Pannonia a barbaris invaditur, clarissimus ac nobilissimus rex ab acerrimis nostrae religionis hostibus cum universis copiis ad internecinem deletur, Christianorum urbes diripiuntur, vastantur, ad solum evertentur, omnia caedibus, sanguine, cruore, incendiis complentur. antam cladem Christiana Respublica non a Turcarum imperatore, sed a Pontifice Maximo, sed a Christianis principibus, quorum ambitio, cupiditas, odium tua arma ad imperii salutem et dignitatem defendendam in Italiam averterant, accepit.”

⁵¹ *Epistolae clarorum...*, 172.

⁵² *Bartholomae Facii De rebus gestis ab Alphonso primo Neapolitanorum rege commentariorum libri decem. Ioh. Michaelis Bruti opera un primum in lucem editi ac summo studio vetustissimis collatis exemplaribus emendati* (Lugduni: Apud haeredes Sebast. Gryphii, 1560)

⁵³ *Epistolae clarorum...*, 105–192.

⁵⁴ *Epistolae clarorum...*, 206–223.

és rejtett igazsággal is meg vannak tűzdelve, így a tanulni vágyók gyönyörűségére vannak és az életben való eligazodásban is segítik őket; ezzel törekszem tehát, amennyire csak tőlem telik arra, hogy az élettől rám mért feladatnak mindenkor eleget tegyek. Arra készültem ugyanis kora ifjúságomtól kezdve, hogy amíg csak emberként az eszemet tudom, ezt úgy fogjam fel, hogy azokat kell szolgálnom, akik miatt a természet embernek alkotott engem.”⁵⁵

Kiknek igyekezett tehát szolgálni? Ha ez említett támogatókra tekintünk, Massa is, Gonzaga is az Itáliában berendezkedő spanyol uralom oszlopai voltak, Brutus választása tehát az antwerpeni panegyricus tükrében természetesennek tűnik. A *Rerum Ungaricarum* felől nézve a dolgot ugyanakkor az sem meglepő, hogy mindezzel egyidőben már kész lehetett 1562-ben megjelent Firenze-története, amely az ellenoldal, a Habsburgok és a katolikus egyház itáliai hatalmának kiterjesztésében ellenérdekelt párt – jelen esetben a firenzei republikánusok – szája íze szerint készült, s amellyel Brutusnak kétségtelenül sikerült történetírói hírnevet szereznie. Nem a torzóban maradt középkori Itália-történet, hanem a *Florentinae historiae* lett tehát az első alkotói korszak magnum opusa, amelyben Giovio ellenében a város és lakóinak megtépzott becsületét igyekezett helyreállítani.⁵⁶ Feltehető, hogy erre figyelt fel Forgách Ferenc is (1562–63 telén éppen Németalföldön járt), amikor 1564-ben először kereste meg Brutust valamilyen magyar témájú történeti munka tervével.⁵⁷

Inkvizíció elé idézése 1562-ben és 1565-ben, valamint az utóbbit követő exkommunikálása Velence területéről – befolyásos kapcsolatai és egyébként is bolygó életvitele miatt – feltehetően nem jelentett számára tragédiát. Az eretnekség bélyege azonban egy életre rajta maradt, s ez egyértelműen közrejátszhatott abban, hogy sok más itáliai sorstársához hasonlóan ő is valahol Kelet-Közép-Európában nézzen boldogulás után, ahol a katolikus egyház befolyása és pozíciói még nem erősödtek meg annyira, mint nyugaton.⁵⁸ Ebből az

⁵⁵ „Haec me una res, cum ego nunquam mihi sumpsissem ut magnis gerendis rebus id quod minime mihi per meam fortunam liceret vitae hominum consulerem, in magnam spem tamen erexit fore, ut si quid mihi natura tribuisset, quod studio a me atque industria elaboratum in communem usum omnium conferrem, in eo ipso repraesentando fructus mihi mei officii maximus constaret. Itaque aut scribendo ipse aliquid, id quod nunquam facere intermitto (quam ego id recte, alii viderint), aut quae docti homines scripserunt proferendo in lucem, quae praeclara eadem atque elegantioris doctrinae et reconditoris referta studiosis hominibus voluptati esse et praesidio ad vivendum possint: enitor quantum in me est, ne quando iure videantur hoc a me officium desiderare. Ita autem me a prima mea aetate comparavi, ut quandiu meminissem me natum hominem esse, tandiu intelligerem me illis omnia debere quorum causa me hominem natura finxisset.” *Epistolae clarorum...*, 6–7.

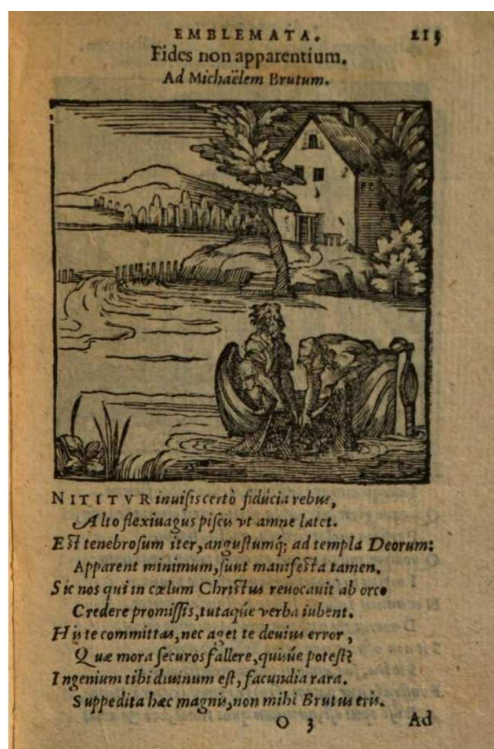
⁵⁶ „Tametsi autem non ea est modo Florentinorum querela (nemo enim fere nostra memoria magnis gerendis rebus clarus habitus et illustris est, qui non vindicem ab illius [sc. Iovii] iniuria et mendacio quaerat), at insigne magis in illos odium conspicitur, studium minime dissimulatum in Medicis, in Clementem maxime familiae principem, quem dignitatis et fortunarum autotem habet.” *Florentinae historiae...*, A 7.

⁵⁷ Vö. KÁROLYI Árpád, „Forgách Ferencz a történetíró Antwerpenben” *Magyar Történelmi Társaság Társulása* 3.4 (1881): 783–784. Brutus ekkor még Velencében élt, ahogyan 1572-ben, Forgách másodszori megkeresését közvetítő Kovacsóczynek válaszolta immáron Párizsból: „Eadem vero mihi video proponi, quae octo iam ab hinc annis cum Venetiis agerem.” *Selectarum Epistolarum libri V*, 86; *Opera varia selecta*, 225.

⁵⁸ Második idézését Brutus 1565-ben Costantino Catoval együtt kapta, akiről annyit tudunk, hogy harmadik fia, Diomedes Cato III. Zsigmond lengyel király egyik kedvenc lantművésze és zeneszerzője lett. A család ekkor, 1565-ben menekült Lengyelországba.

átmeneti korszakból Caesar-, Horatius- és Cicero-kiadásai ismertek, vagyis egy időre a jelek szerint a politikailag és vallásilag semleges filológiában kereshetett menedéket.⁵⁹ Nem teljesen tisztázott, mi is adta neki a végső lökést ahhoz, hogy az időközben János Zsigmondhoz átállt, majd ennek halála után az új fejedelem, Báthory István mellett még befolyásosabb pozícióba került Forgách Ferenc hívását végül mégis elfogadja, de feltehetően több oka is volt rá. Részben magánéleti megfontolások vezethették (családját közben Bázélbe költöztette, de második házassága megromolhatott),⁶⁰ részben az anyagiak, utóljára pedig a Szent Bertalan-éj kiváltotta sokkhatás is ebbe az irányba tolhatta.

A közép-európai humanistákkal már évek óta egyre szorosabb lehetett a kapcsolata: nem csupán Forgách figyelt fel rá, hanem a hozzá hasonlóan 1562–1563-ban európai körutazást tevő Zsámboky János, aki egy évre rá szintén Antwerpenben, Plantinnél megjelent *Emblematájában* az alábbi epigrammát közölte Brutusról, mintegy biztatásként, hogy tehetsége előbb-utóbb nagyobb elismerést kap:

*Hit a nem láthatóban
(Michael Brutusnak)*

*A láthatatlanba kapaszkodik biztos hittel
a mozgékony hal, hogy a folyó mélyén elrejtőzzön.
Sötét és keskeny út vezet az istenek szentélyéhez:
az nyilvánvaló, ami a legkevésbé látható.
Így parancsolja nekünk is Krisztus, aki a pokolból a
mennybe szólított minket, hogy bízzunk biztos
szavában és ígéretében.
Ezekben bízz te is, kétely ne vigyen félre;
ha erős maradsz, senki és semmilyen késedelem nem
játszhat ki.
Isteni tehetség vagy és ritka ékesen szólsz:
[Támogasd meg ezzel a nagyokat, s nem leszel Brutus
a szememben].⁶¹*

Zsámboky enigmatikus soraiból kitétszik, hogy Brutust ambíciói nagyobbak voltak, hogysen csupán a filológiai szakmunkában kamatoztassa „ritka ékesszólását,” illetve kényszerűnek élte meg a késedelemet, ami történetírói tehetségének kibontakozásában akadályozta. Az utolsó sor-

⁵⁹ Lásd: BATTISTINI, „Jean Michel Bruto...”, 142.

⁶⁰ Ez egyértelműen kitétszik a már idézett, Theodor Zwingernek írott levélből (Kolozsvár, 1574. január).

⁶¹ *Emblemata cum aliquot nummis antiqui operis Ioannis Sambuci Tirmavensis Pannoni* (Antverpiae: Christophorus Plantinus, 1564), 230. Az utolsó disztichon a második kiadástól kezdve szerepel az epigrammában, vö. Arnoud S. Q. Visser, „Joannes Sambucus and the learned image: the use of the emblem in late-renaissance humanism” (Leiden, Brill: 2005), 131. A mellékelt kép az 1569-es kiadásból származik (uott).

ban alkalmazott humanista szójáték egyben odaszúrás is a vetélytárs-kollégának (arra nincs ugyan adat, hogy Francesco Ulloához hasonlóan Brutus is a Lazius halálával megüresedett és végül Zsámbokynak juttatott bécsi udvari historikus állásra jelentkezett-e 1565-ben,⁶² de az eddigiek alapján biztosan alkalmas jelöltnek tartotta magát a tisztre): akkor leszel okos a szememben (azaz nem Brutus, ami a latinban melléknévként a.m. buta, bárdolatlan), ha kellően hatalmasokat szolgálsz majd, illetve ha a nagy emberek tetteit támogatod meg szavaiddal.⁶³ Egy eretnek (ráadásul republikánizmussal is okkal vádolható), korosodó humanista számára erre a célra kizárólag egy olyan uralkodó és udvar lehetett alkalmas, amely kellően toleráns volt ahhoz, hogy ne foglalkozzon alkalmazottja világnézetével, valamint igényelte és finanszírozni is tudta azt a fajta reprezentációt, amelyet egy humanista történetíró nyújtani tudott. Ilyen udvar a Zsámboky jelenléte miatt kieső bécsin kívül⁶⁴ lényegében csak egyetlen maradt Közép-Európában: Gyulafehérváron, majd a körülmények szerencsés összjátéka folytán 1576-tól Krakkóban.

*Res Ungarorum gestas scribere adgredior*⁶⁵

A mű keletkezéstörténetére vonatkozóan Brutus nyomtatott munkáiból, kézirtaiból, a pápai nunciusok jelentéseiből és a kortárs humanistáktól ránk maradt tudósításokból, elszórt utalásokból értesülhetünk. A témát Toldy, Veress és Battistini is részletesen tárgyalják,⁶⁶ ezért itt nem sorolom fel újra az összes náluk is megtalálható adatot; az alábbiakban elsősorban arra szorítokozom, ami az újonnan felfedezett trentói kézirat tükrében fontosnak mutatkozik, illetve módosít a *Rerum Ungaricarum* történetéről eddig kialakult képen.

Gyulafehérváron kevésbé voltak alkalmasak a feltételek, ráadásul Brutus Erdélyben meg is nősült,⁶⁷ így feltehetően kevesebb energiát fordított feladatára. Krakkóba kerülve aztán ez a helyzet teljesen megváltozott: a Wawelben kapott szállást, fizetését többször megemelték,⁶⁸ sőt még Rómából, a vatikáni levéltárból is hozatott a király dokumentum-

⁶² Vö. ALMÁSI, *The uses of humanism...*, 157–162.

⁶³ *Magnis – ti. hominibus vagy rebus – suppeditas.*

⁶⁴ A teljes képhez hozzátartozik, hogy Zsámboky ajánlotta be Brutust Theodor Zwingerhez 1573-ban, illetve mielőtt a gyulafehérvári meghívást elfogadta volna, Brutus egy bécsi megbízatás lehetőségével is kacérkodott, ez azonban bizonyosan nem járt volna olyan szintű megbecsüléssel, mint Erdélyben kapott állása, éppen Zsámboky jelenléte miatt. GERSTINGER, *Die Briefe...*, 128–129; 143–144.

⁶⁵ A *Rerum Ungaricarum* kezdő szavai: Trento, Biblioteca del Seminario Teologico, Manoscritti, 5 MS 20/1, 1.

⁶⁶ TOLDY, „Brutus élete és munkái” XXXI–LXII; VERESS, „Il veneziano...” 151–167; BATTISTINI, „Jean Michel Bruto...” 51–84.

⁶⁷ Előbb az erdélyi magyar protestáns egyház helybenhagyó ítéletével elvált, majd 1576-ban egy szebeni hölgyet vett feleségül: „Generosus vir Ioannes Michael Brutus, secretarius noster, enixe a nobis postulavit, ut quod iudicium in causa divortii, a ministris Ecclesiae Ungaricae secundum eum factum esset, id nostra auctoritate comprobaremus. Quoniam vero per se Ecclesiae auctoritas suo robore stat, nostras ea de re supervacaneas existimamus literas. Matrimonium sane, quod cum vestra affini isthic contraxisse audimus, bene et feliciter utrisque evenire optamus.” Báthory István a szebeni magisztrátusnak, 1576. augusztus 29. VERESS Endre, *Documente privitoare la istoria Ardealului și Țării-Românești vol. II. 1573–1584* (București: Cartea Românească, 1930), 73.

⁶⁸ Előbb 450, majd 550 tallér, 1581 márciusától pedig 841 lengyel forint és 20 garas volt az éves fizetése, amelyet negyedéves adagokban kapott meg. *Caligarii nuntii apostolica...*, 571.

másolatokat,⁶⁹ amelyekkel kiegészítve a közben begyűjtött egyéb narratív forrásait⁷⁰ végre hozzáláthatott a nagy munkához. 1583-ra egy teljes első változat (1490-től talán 1571-ig, de 1566-ig biztosan) készen is állhatott, kiadás helyett azonban a király többször is átdolgoztatta a szöveget Brutusszal, aki ettől kezdve lényegében haláláig folyamatosan alakította és csiszolgatta a már elkészült művet, sőt hozzá is írt, vagyis feltehető, hogy még Báthory uralmát is megörökítette a saját bevallása szerint 1586-ban 25, illetve 1588-ban 26 könyvből álló gigantikus műben.⁷¹ Ezen alakításoknak a valódi mértékét a jelenlegi tudásunk alapján nem tudjuk megnyugtatóan megállapítani: a legerjedelmesebb ismert kézirat a húsz könyvből álló trentói, amely (legalábbis első tizenhárom könyvében) azonos szövegváltozatot őriz a tizenhárom könyvből álló pestivel. A harmadik és egyben jelenleg utolsó ismert kézirat a bécsi töredék (összesen hat nem teljes könyv) amely e kettőtől eltérő szövegvariánst őriz.

Ha a három kéziratról meglévő ismereteinket a (jelenleg hozzáférhető) külső forrásokból kapott információkkal összevetjük, az alábbi kép áll össze a *Rerum Ungaricarum* keletkezéstörténetéről:

A mű eredeti, kimondott politikai célja az volt (lásd a tanulmány bevezetését), hogy Zsámboky alternatívájaként a magyar nemesség (pontosabban: a bárók) szabad királyválasztási jogát, s ezzel együtt a Szapolyai-uralom legitimitását reprezentálja, ezt Brutus maga mondta el Bolognetti nunciussnak.⁷² 1583 nyarára-őszére az első változat készen állhatott, amit a király az udvarába érkező Antonio Possevino atyának meg is mutatott. Possevino ezt látva kapott ihletett saját, Erdélyről szóló kommentárjának a megírásához, hogy ezzel mintegy kiváltsa Brutus az apostoli szék méltóságát sértő művét – többek közt a VII.

⁶⁹ Jan Zamoyski Grzymala (nem azonos a lengyel főkancellárral) 1577–78-ban a király megbízásából Itáliába ment, hogy részint tudósokat csábítson Krakóba, részint a Vatikánból a lengyel és magyar történelemre vonatkozó oklevélmásolatokat szerezzon be. *Caligarii nuntii apostolici...*, 11–12.

⁷⁰ Bizonyosan használta (többek közt) Forgách, Brodarics, Tubero, Zermegh, Verancsics műveit, ill. természetesen Gioviót, Dubraviust. Forrásaihoz vö. KOVÁCS Lajos János, „Brutus magyar történetének forrásai” *Századok* 50 (1916): 42–61; 128–159.

⁷¹ Grodnó, 1586. április 25. Martin Cromernek: „Exorsus scribere historiam Ungaricam, aliquot iam ab hinc annis, cum initium mihi scribendi ab eo loco fecissem, quem Bonfinius sibi statuit finem, eius iam XXV libros bene plenos confeci.” Bécs, 1588. október 4. Curzio Pichenának: „ma V.S. sa ch'essendo io a servitio dell'Imperatore et occupato molto intorno alle cose d'Ungaria, delle quali mi trovo già havere scritto XXVI libri, che quanto prima si hanno a mandar alla stampa.” Mindkét levelet közli BATTISTINI, „Jean Michel Bruto...”, 122; 128.

⁷² Bolognetti jelentése, Krakó, 1583. február 22–26: mostra però di non scrivere altro per hora che quella d'Ungheria, commessagli dalla Mtà S. la qual, dice esso Bruto, non haver havuto in ciò altra intentione che di non lasciar opprimere la verità dalle bugie del Sambuco, et di mostrar principalmente che il Re Giovanni era vero Re. Al che si conforma la Mtà S., dicendo che le conventioni de i Re d'Ungaria non puotero pregiudicare alla libera elettione di quei baroni, i quali anco de i figliuoli restati d'un Re morto potranno eleggere l'ultimo et lasciare i maggiori d'età contra il voler del padre. *Alberti Bolognetti Nuntii Apostolici in Polonia epistolatum et actorum Pars II (1583)*, ed. Edward KUNTZE, Monumenta Poloniae Vaticana Tom. VI (Kraków: 1938) 162.

Kelemen pápára vonatkozó, ide is becsempészett negatív megjegyzések miatt.⁷³ Brutus a jelek szerint bizonyos változtatásokat eszközölt a munkán, a hosszúra nyúlt első könyvet bizonyosan lerövidítette, sőt 1584 augusztusában a nyomtatáshoz is hozzálátott. Erről megint csak Bolognetti tudósított augusztus 24-i jelentésében, amelyhez a kiadvány első lapját is csatolta:

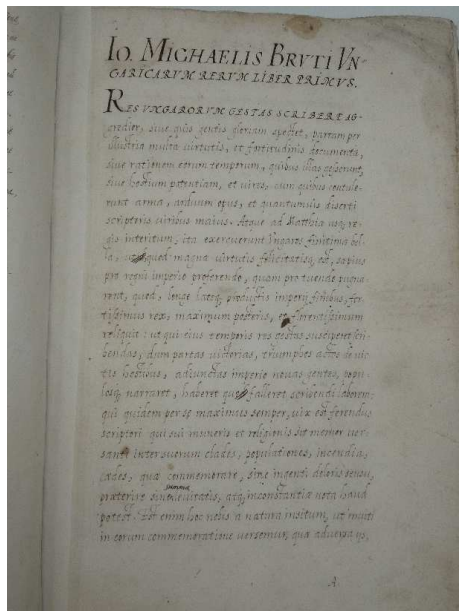

A jelentésből kiderül továbbá, hogy a király a megkezdett nyomtatást leállította és Brutust a szöveg további átdolgozására kérte, mivel azt túlságosan nehézkesnek és vontatottnak találta.⁷⁴ Ebből a nyomtatványból jelenleg ez az egy lap létezik, nem ismert, hogy készült-e

⁷³ Possevino Bolognetti-nek, Kassa, 1583. október 20: poichè viddi l'istoria del Bruto, lui animai molto più a scrivere il commentario di Transilvania più copiosamente degli altri, si perchè hebbi bellissime cose, et pare che quella provincia servirà come di un teatro de' giudicii di Dio. (...) Penso anco che, vedendo S. Mtà questa scrittura o historia la quale comprende il decorso di 1500 anni assai succintamente et con grate varietà, si risolverà di lasciare a parte altre historie le quali con poco honore della Sede Ap. et suo uscirebbono. *Alberti Bolognetti II*, 618.

⁷⁴ Bolognetti jelentése, Lublin, 1584. augusztus 24: Egli (Michel Bruto) havea cominciato a stampare questa historia, come vedrà dall' incluso foglio, ma il Re l'ha ritenuto sendogli parsa troppo longa et esatta, et scritta anco con stile più grave che corrente. Onde gli ha commesso che la riduca in compendio. *Alberti Bolognetti Nuntii Apostolici in Polonia epistolarum et actorum pars III. fasc. I. (M. Jan-Jun 1584)* ed. Edward KUNTZE, Monumenta Poloniae Vaticana Tom. VII (Kraków: 1939–1948), 416.

több; szerencsére azonban, a csonka, kezdőlap nélküli bécsi kézirat szövege átfedést mutat ezzel a kinyomtatott lappal, vagyis – mivel a pestinek, így a kiadott szövegnek sincs eleje, a trentóiból azonban ismerjük ennek a változatnak a kezdetét (lásd a mellékelt képen) – a töredékes bécsi kézirat a római nyomtatvánnyal együtt egy eltérő verziót őriz, amely tehát 1584-ben készült.

A következő adat magától Brutustól származik, aki a jelek szerint még 1586-ban is az első könyv átdolgozásával küzdött: április 25-én Grodnóból írt Martin Cromernek, és Zsigmond, illetve Ulászló uralmára vonatkozó dokumentumokat kért tőle, hogy mielőbb nyomdába adhassa akkor már 25 könyvnyi művét.⁷⁵ A kinyomtatás ezúttal sem valósult meg; a király az év végén meghalt, Brutus pedig még 1587 első felében Ernő főherceg szolgálatába állt.

A mű ekkor már bizonyosan több kéziratban létezett: legalább egy példány Lengyelországban maradt, és legalább egyet Brutus magával vitt Bécsbe, ahol azt az idős

Georg Eder professzornak adták ki bírálatra. Eder nem tudta végigolvasni az egészet, de az alapján, amit látott, kiadásra javasolta.⁷⁶ Közben Brutus korát meghazudtoló energiával jött-ment, Bécsből még abban az évben legalább egyszer visszautazott Lengyelországba (június 17-én Krakkóból ír Adam Dietrichsteinnak⁷⁷), ahol Clemens Severianus álnéven Ernő főherceg megválasztásának érdekében beszédet írt és adott ki,⁷⁸ majd az augusztusi kettős választás után kialakult polgárháborús helyzetben a spanyol követ, Guillelmo Sanclementi kíséretében hagyta el végleg Lengyelországot.⁷⁹ A következő évből fenn-

⁷⁵ BATTISTINI, Jean Michel Bruto..., 121–123.

⁷⁶ Erről Forgách Simon ír Batthyány Boldizsárnak (Herknecht, 1587. június 27.): „Brutus az eő historiáiát czazarnak vitte volt. Eő felsége doctor Ederre bista volt hogh reuideállia, de eő csak egi nehani könvét olvasta meg, azonban meg holt es azt monta hogh ha az teöbys vgi vadnak írva, melto kiadni.” Idézi: IVÁNYI Béla, „Batthyány Boldizsár a könyvbarát” in *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* 11 (Szeged: 1983), 389–435, 407.

⁷⁷ BATTISTINI, „Jean Michel Bruto...”, 123–124.

⁷⁸ *Ad illustrissimum atque amplissimum Polonorum et Lituanorum Senatam universosque regni ordines, Clementis Severiani oratio* [Varsó: 1587]

⁷⁹ Az álnéven megjelent beszédet egy másikkal együtt 1590-ben újra kiadja. A Sanclementinek szóló dedicatóban (Prága, 1590. január 1.) így ír: Ita enim e Polonia discedens me habuisti in tuo comitatu meosque omnes cum per illum comitorium aestum (quo nihil vehementius umquam et turbulentius exarsit) hominem interficere iocus et ludus esset; ut quibus officiis statueres tibi complectendum, cuius in te insignia merita exstarent, a me homine extero et vix tibi cognito haud patereris desiderari.” *Ioannis Michaelis*

maradt levelei alapján úgy tűnik, meglehetősen biztos volt abban is, hogy a *Rerum Ungaricarum* hamarosan nyomdába kerülhet (az egyikben ráadásul már huszonhat könyvről ír).⁸⁰ Ez látszik abban a bevezetőben is, amely a trentói kézirat elé kötve, sajnos csak töredékesen maradt meg, de amelyben egyszerre mond köszönetet Báthorynak és Rudolf császárnak:

Isten veled, tanult olvasóm; ha pedig írásunkban olyat találsz, ami gyönyörűségedre, hasznodra vagy előnyödre válik, azt a halhatatlan Isten után teljességgel István király ajándékának tekintsd, akinek a neve mellett nem véletlenül nem találsz egyetlen felségjelzőt sem. Tudd meg, ez azért van, mert kimagasló érényével ő maga érte el, hogy érdemei nagyságát egyetlen méltósággal vagy címmel se lehessen kifejezni. Ami pedig minket illet: munkánkért nem kérünk tőled nagyobb jutalmat annál, mint amit igaz lelkiismeretünk jelent nekünk. Azzal is megelégszünk ugyanis, ha meggyőződsz róla, feladatunk elvégzése során rád voltunk a leginkább tekintettel.⁸¹

Valamint följebb, az egyik töredékes lapon:

„Nincs akkora bizodalunk tehetségünkben, hogy amint Lucilius: *óránként, egyszázasra, féllábon, kétszáz sor*⁸² reméljünk költeni. De mérhetetlen hálával tartozunk a múzsáknak, ha mindazt, amit nagy gonddal és megfontolással írtunk, olyan nyugalomban, amelyet számunkra a legdicsőbb, ezt megelőző királyunk, s amelyet most is a legnagyobb és legfelségesebb Rudolf császár (aki a keresztény világot legmagasabb helyén ülve vezet) nekünk megadott; ha szabad lesz tehát mindezt (mert már letelt a kilenc év) az elismerés némi reményével az utókornak ajánlani.”⁸³

E sorok nem csak háláról, de nem kevés büszkeségről is árulkodnak: Brutus úgy gondolta, olyan művet alkotott, amely egyszerre képes megfelelni mindkét, hagyományosan versen-

Bruti Sacrae Caesareae Maiestatis historici ad amplissimum atque illustrissimum Polonorum et Lithuanorum Senatum universosque regni Polonici ordines de Ernesti Archiducis Austriae, augustae maiestati principis et de universae familiae Austriae laudibus oratio. Eiusdem in orationem Lucae Chwalkowski qua Sueci principis petitio in comitiis Varsaviensibus de novo rege creando commendatur censura, Francofurti, apud Andreae Wecheli heredes, 1590.”

⁸⁰ BATTISTINI, „Jean Michel Bruto...”, 128. (lásd 71. jegyzet)

⁸¹ Vale, erudite lector, et si quid in nostris scriptis invenias, quod tibi voluptati, usui, compendio sit, id totum secundum Deum immortalem STEPHANO regi referas acceptum, cuius nominis maiestati ubi non invenias honoris titulum parem ullum adiunctum, id propterea intelligas accidere, quod ipse perfecerit summa virtute, ut nullus titulus honoris non infra illius meriti magnitudinem esse credatur. Ipsi quidem nullum nobis abs te praemium nostri laboris uberius spondemus, quam quem ex conscientia recti animi referimus: satis quidem contenti futuri, si hoc tibi persuasum sit, nos tua causa plurimum toto hoc fungendo munere voluisse.

⁸² Hor. Serm. 1, 4, 9–10 (Bede Anna ford.).

⁸³ Nostris ingenii nobis tanta fiducia non est, ut speremus stantes pede in uno, in hora ducentos versus fundere, ut ille Lucilius; ingentes gratias musis agere parati, si mature scripta, si accurate, si in tanto otio, quantum nobis suppeditavit summus nostrae, superiorisque aetatis rex, nunc suppeditat Rodolphus caesar princeps maximus atque augustissimus, qui in excelso reipublicae loco universo Christiano orbi praest, nobis liceat in novum annum pressa cum aliqua spe laudis posteritati commendare.

gő udvar szempontjainak, ráadásul úgy, hogy eközben saját történetírói hitelessége is makulátlan maradt. A jelek szerint azonban, új alkalmazói sem voltak teljes mértékben elégedettek a munkával, és bizonyos átdolgozásokra kérték.

Annak, hogy Brutus ennek a kérésnek is sietett eleget tenni, jelenlegi tudásunk szerint egyetlen nyoma van: a Veress által Bécsben felfedezett, datálatlan levéltári dokumentum, amely Brutus kézírásával két rövidebb, a korábbi szövegvariánsokhoz képest módosított részletet tartalmaz a mű negyedik és hetedik könyvéből: I. Miksa császár és I. Ferdinánd jellemzését.⁸⁴ Mivel e két részletet Veress kiadni már nem tudta, ráadásul a kiadott szövegben – így a pesti és természetesen a trentói kéziratban is – megvannak (viszont a harmadik, bécsi ÖNB-ben található töredékes kéziratból teljesen hiányoznak), a függelékben összevetve közlöm mindkettőt. Az első eltérés rögtön a címben feltűnik: az eddig következetesen *Rerum Ungaricarum*nak nevezett mű címe a fejléc szerint *Rerum Pannonicarum*ra módosult, és hasonló antikizálással lett átírva az excerpta szövegében az összes népelnevezés. De természetesen, nem csak ennyi a különbség a két változat között.

Ha a dokumentumban szereplő sorrendben először a terjedelmesebb, hetedik könyvből származó részletet nézzük, koncepcionális változtatásokat – eltekintve a fent jelzett következetes antikizálástól – nem találunk. A szöveg sokat rövidült ugyan, de lényegét és mondanivalóját tekintve megegyezik a kiadással (vagyis a pesti és trentói kézirattal): a mohácsi csatavesztést követő királyválasztás körüli szituációt leíró részletben Brutus kifejti, hogy bár Ferdinánd a legalkalmasabb jelöltnek tűnt a trónra (*Quas porro virtutes in rege requiri, quae ornamenta animi, quae fortunae, quae non in illo excelleret?*), a magyarok végül inkább érzelmi döntést hoztak, és részben a németek iránti gyűlöletük, részben pedig János népszerűsége miatt nemzeti királyt választottak. Ez hiba volt a részükről, de joguk volt hozzá, János megválasztása legitim volt.

Itt érdemes ismét visszanyúlni a trentói kézirat töredékes bevezetőjéhez, ahol Brutus így ír ugyanerről a kérdésről, az egykori barát és vetélytárs Zsámbokyba is belerúgva egyúttal:

„A jól szabályozott társadalmakban az a szokás, hogy nincs végtelen szabadság, semmit sem lehet kiadni, amit a hatóság tekintélye és ítélete ne hitelesített volna, így nincs semmi, ami akárkinek, de legfőképpen a vezető személyek hírnevét sérthetné. De látott-e a mi korunk méltatlanabbat annál, mint amit János királyról Zsámboky írt? Kímélném a holtat, ha életével együtt az írásai is elpusztultak volna. Vajon a magyarok közül egyedül Zsámboky látta azt, ami a többieknek, akik János megválasztásán ott voltak, fel se tűnt? Hogy álnok csellel és megvesztegetéssel néhányakat az oldalára állítva lett király, ahogyan ez állítja? (...) E vétke annál inkább megvetendő, amennyivel kevésbé követelte meg Ferdinánd király szentsége és az Ausztriai ház méltósága, hogy az érdekükben ilyen ordas módon hazudjanak. Annyi díszük, dicsőségüknek annyi jeles emlékműve van, nevük oly híres szerte a világban, hogy aki azt hiszi, bármennyire is gyarapíthatja

⁸⁴ Wien HHStA UA 136 (1599) fol. 236–239.

dicsőségüket azzal, ha koholmánnyal – ráadásul felületesen – nagyobbítja dicséretüket, az éppen úgy cselekszik, mint aki azt hiszi, egy korty vízzel megnövelheti a kontinenseket nyaldosó óceánt.”⁸⁵

Brutus itt leginkább arra a rövid írásra reflektált, amelyet Zsámboky az 1568-as és az 1581-es Bonfini-kiadás függelékében közölt, rögtön Brodarics Mohács-története után, *De Ferdinando rege* címmel. A szöveg valóban következetesen nem királynak, hanem vajdának nevezi Jánost, aki a trón reményében szándékosan késett el a végzetes csatából, majd a legitím uralkodó, Ferdinánd koronáját elragadta, ez után pedig néhány hatalmas ígérekkel lekenyerezett párthíve királlyá tette.⁸⁶ Az 1526/27-ben történtek illetően összefoglalását Brutusszal egyetértve valóban, legalábbis felületesen és légből kapottnak nevezhetjük. Azt viszont némi fenntartással kezelhetjük, hogy e véleményével – akárhány évtizeddel is az események után – maradéktalan egyetértésre találhatott akár a bécsi, akár a prágai udvarban.

Brutus a történelmi igazság birtokában azonban ettől még meg lehetett arról győződve: leírása ezen a ponton is korrekt és alapvetően egyik oldal méltóságát sem sérti; ahol a kiadáshoz képest rövidített, azt még feltehetően 1584-ben megtette, itt tehát valóban csak az új alkalmazói felől konkrét elvárásaként megfogalmazódhatott antikizálást vitte be szövegbe. A rövidebb, negyedik könyvből származó részletnél más a helyzet. Az 1515-ös bécsi királytalálkozó leírása közben kerített sort Brutus I. Miksa császár jellemzésére, és a trentói–pesti kéziratokban megmaradt verzióban meglehetősen hosszan ecsetelte Miksa mérhetetlen mohóságát, pompakedvelését és mértéktelen költekezéseit. A bécsi excerptumban a jellemrajz ezen sorait teljességgel elhagyta, a találkozó költségeiről és Miksa költekezéséről, ráadásul eredetileg Cuspinianusra⁸⁷ hivatkozva számszerű adatot is közlő mondatokat pedig úgy módosította, hogy egyrészt kihagyta Cuspinianust; másrészt lecsökkentette a költségadatot; végül pedig, az utolsó, Miksára nézve kritikus félmondatot úgy alakította át, hogy az inkább már elismerőnek hat: Miksa valóban sok pénzt elszórt

⁸⁵ Apud bene institutas civitates, hoc est in more et in licentia infinita, nihil permittatur emitti in lucem, quod non publici magistratus censura atque auctoritate munitum fidem faciat, nihil esse, quo cuiusquam fama, virorum principum maxime laedatur. Quid vero indignius nostra aetas vidit, quam quod Sambucus de Ioanne rege scripsit? Parcendum quidem mortuo esset, si cum eius vita scripta quoque interiissent. Unus ne ex Ungaris Sambucus vidit, quod eiusdem gentis homines permulti ignorarunt, qui Ioannis comitiis interfuerunt? Malis artibus et magnitudine largitionum traductis quibusdam in sententiam, regem creatum, ut ille ait? (...) Quod quidem illius peccatum eo magis videtur reprehendendum, quo minus Ferdinandi regis sanctitas et Austriae familiae maiestas, ut sua causa tam praepostere mentiretur postulabant. Tanta eius decora sunt, tot, tam insignia gloriae monumenta, adeo celebre nomen ad ultimas usque orbis terrarum partes, ut qui se credat illi addere ullum gloriae incrementum [12v] praedicatione maioris laudis excogitata et translatis praesertim, is non aliter agat, ac si aquae haustu putet se posse augere oceanum universas terras ambientem.

⁸⁶ *Antonii Bonfinii Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia* (Basileae: Oporinus, 1568), 774; *Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia. His accesssere Ioan. Sambvci aliquot appendices* (Francofurti: Apud Andream Wechelum, 1581), 774–775.

⁸⁷ *Congressus ac celeberrimi conventus Caesaris Max. et Trium Regum Hungariae Boemiae et Poloniae in Vienna Pannoniae mense Iulio Anno M D XV facti brevis ac verissima descriptio* (Vienna: 1515)

a találkozóra, de fényűző költekezésével csak mintegy megelőzte korát.⁸⁸ Brutus pontosan tudta, hogy a dinasztia egyetlen, mégoly régen élt tagját sem érheti semmilyen kritika a műben, valamint a látszatát is el akarhatta kerülni annak, hogy Miksa költekezésének kritikáját esetleg a prágai udvarban regnáló utódra, a szintén nem takarékoskodásáról ismert Rudolfra vonatkozó célzásnak értsék. Már abban az esetben, ha a mű kiadását valóban Habsburg-támogatással képzelte el, illetve az udvar is beváltotta volna ígéreteit. Jelenleg ismeretlen okból ugyanis (anyagiak? Brutus nem készült el a kézirattal? szervezési gondok?) a *Rerum Pannonicarum* kiadása végül ugyanúgy nem valósult meg, ahogyan a *Rerum Ungaricarum*é sem. Brutus ráadásul fizetést is alig kapott: a pozsonyi kamarától alig vagy egyáltalán nem jött pénz, annak ellenére sem, hogy Mátyás és Ernő főhercegen keresztül többször megsürgette azt.⁸⁹

A *Rerum Ungaricarum*ról ugyanakkor a jelek szerint az ellenérdekelt Gyulafehérvári udvar sem szándékozott olyan könnyen lemondani. Lengyelországi követek már 1588-tól kezdve követelték a mű ottani kéziratát,⁹⁰ sőt, miközben Brutus a firenzei nagyherceg titkárával a *Florentinae historiae* módosított, újbóli kiadásáról levelezett Bécsből, az erdélyi tanácsurak, Ghiczy kormányzóval és Kovacsóczy kancellárral az élen megpróbálták rávenni az ifjú Báthory Zsigmondot (jezsuita nevelőjének, Leleszi Jánosnak a távollétét kihasználva), hogy hívja vissza Erdélybe az „öreg eretneket,” és ha tanárának nem is, de legalább udvari történetírójának tegye meg. Zsigmond ettől mereven elzárkózott.⁹¹ A kérdés akkor éleződött ki újra, amikor 1590/91-ben végül a lengyelektől a mű egy kézírata valóban Erdélybe érkezett.

Ami ezután történt Brutusszal, arról mindössze két adat áll rendelkezésre: az első Julius Salm gróftól származik, aki 1591. december 21-én az Erdélybe tartó és nála meg szálló Brutus részére Ecsedi Báthory Istvánnak címezve írt ajánló- és menlevelet.⁹² A másik adat pedig már a szerzőnk halála után, 1592. augusztusában kelt Blotius-levél, amelyben a bécsi könyvtáros leírja, hogy Brutus 1592. május 16-án meghalt Erdélyben, ahová azért ment, hogy műve ottani, „elsietett kiadását megakadályozza”.⁹³ Novemberben aztán szintén Blotius készítette el a hagyatéki leltárt Brutus Bécsben maradt könyveiről és

⁸⁸ „quae quidem summa ut tum immanis videretur, ratio eorum temporum efficiebat: nondum ita profusis humanis ingeniis in eam licentiam, quae tenuit consequens aetas, ut maior esset luxus in magnis etiam regibus, quam temperantiae et frugalitatis laus.”

⁸⁹ Az erre vonatkozó iratok kiadása: FABRITIUS Károly, „Brutus János Mihály életéhez” *Magyar Történelmi Tár* 3,2 (1879): 337–352, 344–347.

⁹⁰ Erről lásd szintén FABRITIUS, „Brutus János...”, 341–343.

⁹¹ Báthory Zsigmond Leleszi Jánosnak, Gyulafehérvár, 1588. július 12. *Monumenta Antiquae Hungariae III. 1587–1592*, ed. Ladislaus LUKÁCS (Romae: Institutum Historicum S.I., 1981), 161–162. Vö. KRUPPA Tamás, *Tradíció és propaganda kereszttűzjén: fejezetek Báthory Zsigmond udvarának kultúrájából*, Humanizmus és reformáció 36 (Budapest: Balassi, 2015), 86–87.

⁹² FABRITIUS, „Brutus János...” 348.

⁹³ TOLDY, „Brutus élete...” LXIV–LXV. Blotius levelének kiadása: *Annales Academiae Iuliae ex editis et manuscriptis monumentis compositi. Semestre secundum* (Helmstadii, Schnorr: 1722), 151–153. „Ut editionem praepereperam impediret.”

kéziratairól.⁹⁴ Eszerint Bécsben egy tizenhat könyves példány maradt (egy eredetileg húsz könyves verzióból, ahogyan Blotius írja: *ex librorum xx sedecim extantes in folio*), valamint esetlegesen és részben szintén a *Rerum Ungaricarum* vázlatait rejtő füzetek, töredékek (*fragmenta varia 79 quaternionibus constantia, qui tamen non omnes sunt integri*). A Blotius által jelzett 16 könyv tehát eltűnt.

*

Ezen a ponton érkezünk el azokig a kérdésekig és feltételezésekig, amelyek megnyugtató tisztázása a jövőre vár. Ha Blotius húsz könyves verzióról tudott, amelyből ő egy nem teljes példányt látott, akkor hol lehetett az eredeti húsz könyv? Lehet-e köze ennek a trentói, történetesen szintén húsz könyvből álló kéziratához, amely ráadásul biztosan volt Erdélyben is? Volt-e valóban 25/26 könyves verzió, ahogyan Brutus állította, és ha igen, hová tűnt? Mikor készült pontosan a trentói kézirat és a hozzá kötött bevezetés, még azelőtt, hogy Brutus elhagyta volna Lengyelországot, vagy azután, már Bécsben? Lehetséges-e, hogy Erdélybe szintén vitt magával valamilyen kéziratot?

Ha egészében nézzük a *Rerum Ungaricarum* fordulatos történetét, még abban sem lehetünk teljesen biztosak, hogy Brutus valóban meg akarta akadályozni az erdélyi kiadást. A *Rerum Ungaricarum* legkésőbb 1584-től nyomdakész állapotban volt, Brutusnak ettől kezdve hol ilyen, hol olyan változtatásokat kellett végrehajtania a szövegen, amit egy idő után teljes joggal megelégedhetett. Megfontolandó lehetőség lehet tehát, hogy valójában azért ment élete végén még egyszer Erdélybe, hogy több mint évtizedes munkája gyümölcsét végre learathassa, és saját maga végezze el azokat az utolsó módosításokat a kiadásra szánt és Lengyelországból visszatért kéziratban, amelyek révén az általa képviselt ideának megfelelő, vagyis egy politikailag korrekt, egyik oldalra nézve sem dehonesztáló, kellően reprezentatív és történetileg is hiteles munka jelenhetett volna meg. Ebben a később kivégzett, de ekkor még a fejedelmi tanácsot irányító erdélyi főurak, élükön Kovacsóczy Farkassal bizonyosan támogatták volna, ahogyan Brutus halála után ugyanők adhattak megbízást a szöveg további revíziójára és a kiadás előkészítésére annak a Szamosközy Istvánnak, aki Brutus kéziratának szerkesztőjeként lektori véleményt készített a műről, valamint négy könyvben megírta annak folytatását is egészen 1586-ig.⁹⁵

⁹⁴ ÖNB Cod. 9639. Kiadása: Claudio MADONIA, „La biblioteca di Giovanni Michele Bruto” *Rinascimento* 23 (1983): 261–302.

⁹⁵ Az Istvánffy könyvtárban megmaradt, jelenleg Zágrábban található lektori véleményt kiadta: BALÁZS Mihály, MONOK István, TAR Ibolya, „Az első magyar ars historica: Szamosközy István Giovanni Michaele Bruto történetírói módszeréről (1594–1598)” *Lymbus* 4 (1992): 49–86. Vö. BALÁZS Mihály, MONOK István, „Történetírók Báthory István udvarában (Szamosközy István és Baranyai Decsi János kiadatlan műveiről)” in R. VÁRKONYI Ágnes, szerk. *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, 249–262 (Budapest: Gondolat, 1987). Szamosközy korai működéséhez: GÁLFI Emőke, „Szamosközy István, a requisitor” *Erdélyi Múzeum* 74, 3 (2012): 116–123. A töredékesen megmaradt *Rerum Ungaricarum* kiadása: SZAMOSKÖZY István, *Történeti maradványai I (1566–1586)*, kiad. SZILÁGYI Sándor, Monumenta Hungariae Historica Scriptores 28 (Budapest: MTA, 1876). A kéziratokról: SZILÁGYI Sándor, „Szamosközy történeti műve s annak eredeti példánya” *Magyar Könyvszemle* 1 (1876): 209–221.

Egy másik lehetőség, hogy Brutus 1591 végén nem tudta, milyen kéziratot is kaptak vissza nem sokkal korábban az erdélyiek: ha tényleg elkészült ugyanis egy 25/26 könyvből álló, teljes verzió, az 1587-ben biztosan Lengyelországban maradt, s ez a változat már tartalmazhatott olyan Báthory uralmára vonatkozó, kortörténeti részleteket, amelynek publikálását a Habsburg-udvarban egészen biztosan nem vették volna jó néven, Brutus ijedelmé tehát jogos volt. Nincs nyoma ugyanis, hogy akár ő 1587 után, akár az erdélyiek valaha is a birtokában lettek volna egyetlen húsz könyvön túl terjedő változatnak is; a bécsi hagyatéki leltár csak egy 16 könyvből álló töredékét említi a Blotius által is húsz könyvesnek ismert műből, Erdélyben pedig szintén csak olyan kézirat járt, amely jelenlegi ismereteink szerint húsz könyvnél nem tartalmazott többet.⁹⁶ Ez viszont azt jelenti, hogy ha létezett egy ennél bővebb változat, az nem hagyta el Lengyelországot 1590/91-ben: Zamoyski kancellár nem a későbbi, teljesebb verziót, hanem csupán a rövidebb, 1583 körül elkészült változatot küldte vissza.

Összegzés helyett

Brutus történetíróként, humanistaként és az elszórt adatok alapján magánéletében is rendkívül kacskaringós utat járt be. Karrierje nehézkesen indult: bár már az 1560-as években sikerült felhívnia magára a humanista közvélemény figyelmét, ambícióit nem élhette ki igazán és ezután szinte élete végéig azért küzdött, hogy a *res publica litteraria* második vonalából az elit tagjai közé verekedje föl magát. Majdnem hatvanévesen került Krakkóba, s itt érezhette magát életében először, minden tekintetben révbe érten: anyagilag és erkölcsileg is megbecsülték, szellemi függetlenségét, világnézetét nem firtatták, hagyták dolgozni. Ennek eredményeként néhány év alatt sikerült teljesítenie feladatát, és 1583–84-ben úgy tűnt, a nagy mű, a *Rerum Ungaricarum libri* rövid időn belül nyomtatásba is kerül. Ezzel egyidőben a Báthory-udvar fő-humanistájaként nemzetközi szinten is jelentősen megnőtt a befolyása és elismertsége. Az igazi áttörés azonban végül nem sikerült neki. A *Rerum Ungaricarum* nem jelenhetett meg (*Rerum Pannonicarum*ként sem), humanista kortársai között pedig – bár befolyását elismerték és olykor-olykor kihasználták – kisebb műveivel nem tudott valódi kritikai sikert aratni.⁹⁷ Latin stílusát furcsának, homályosnak, idegennek találták,⁹⁸ s ez a jelek szerint egy idő után Báthorynak is a fülébe

⁹⁶ Ennek részletes indoklását lásd a trentói kéziratról szóló külön tanulmányban.

⁹⁷ Erre vonatkozóan a Dudith-levelezésben maradtak fenn adatok. Dudith bár nyíltan barátkozott vele, sőt vendégül is látta 1581-ben, valójában rajta keresztül igyekezett Báthorynál bizonyos kedvezményeket kiharcolni, sikerrel. Báthoryhoz intézett köszönőlevele (1583. szeptember 6.) másolatban maradt fenn, az eredetiben meglévő, terjedelmes Brutus-dicséret nélkül sajnos: DUDITHIUS, *Epistulae VII*, 332–334. Dudith magánvéleménye Brutusról ennél jóval negatívabb volt, 1581. szeptember 28-án így írt közös barátjuknak, Johannes Cratónak: „Sed noster scaenae et temporis servit et eius cantilenam canit, cuius panem edit.” DUDITHIUS, *Epistulae VII*, 125–126. Szintén Cratónak 1581 augusztus 18-án Brutus akkor megjelent consolatiójáról: „a quo edita est epistula ad regem de fratris morte, elegans atque, ut mihi videtur, minus obscura quam scripta eius alia.” DUDITHIUS, *Epistulae VII*, 91–92.

⁹⁸ Talán a legjobb példa erre Lipsius egyik levele, Brutus 1583-ban megjelent levelezésgyűjteményéről: „Michaëlis Brutii epistolarum libros vidi. O vere bruti! Nihil unquam legi frigidius” Iusti Lipsii *Epistulae I*, 462. Idézi: DUDITHIUS, *Epistulae VII*, 379, 17. jegyz.

jutott, így közrejátszhatott abban, hogy az elkészült művet nem engedte kinyomtatni.⁹⁹ Ezen az sem változtatott, hogy Brutus, érzékelve az idők szavát, Bolognetti nunciussal hosszú éveken át folytatott pávatáncát is feladta végül, és 1585-ben abjurált, vagyis visszatért az Anyaszentegyház kebelébe.¹⁰⁰

Bármennyire bonyolult és körmönfont is volt Brutus stílusa azonban (az „Erasmus-verőlegény” és ciceroniánus Bonamico¹⁰¹ tanítványaként ez szinte nem is meglepő) és bármennyire nikodémita volt, termékenységét és íráskészségét nehezen lehet elvitatni tőle. A késő humanizmus egyik utolsó mohikánja volt, aki még a 16. század utolsó évtizedeiben is a humanizmus virágkorának eszméi szerint élt. Történetíróként ugyanennek a kornak a gyakorlatát folytatta és tökéletesítette élete végéig. Nem véletlen, hogy legfőbb viszonyítási pontjának az 1552-ben meghalt Paolo Gioviót tekintette, akit nem csak a *Florentinae historiae*ban, hanem egyéb írásaiban, a *Rerum Ungaricarum*ban, sőt ennek töredékes bevezetőjében is lépten-nyomon kritikával illett.¹⁰² Giovio a század első felének nagy európai kortörténetét írta meg, a kortársak szigorú és szinte azonnali ítélete szerint csak szavakban a kiegyensúlyozottságra és pártatlanságra törekedve. Brutus ezt a sorsot bizonyosan el akarta kerülni: egy olyan magyar történetet írt, amely pártosnak indult ugyan, ám a többszörös átszerkesztés után – a számos margináliával ellátott trentói kézirat és különösen a hozzá írt bevezetés egyértelműen erre utal – szándékos bonyolultsága ellenére (vagy annak köszönhetően) már egyszerre tudta volna kiszolgálni az 1526 után kettészakadt magyar politikai közvélemény, valamint a bécsi és a gyulafehérvári udvar igényeit és ízlését. Arról pedig már nem Brutus tehetett, hogy az a fajta kiegyezés, amelynek a *Rerum Ungaricarum* mai szóval „emlékezetpolitikai” monumentuma lehetett volna, végül soha nem valósult meg.

⁹⁹ Antonio Possevinónak sikerült eltántorította Brutus szinte kész projektjétől a királyt, még 1583-ban. Báthory ekkor, mintegy védekezésképpen arra vádta, hogy miért pont egy eretnek szabadgondolkodót alkalmazott történetíróként, azt vetette ellen, hogy keletre csak ilyenek jönnek, nem volt nagy választék: „mi soggiunse che non era mancato da lui ne i primi anni del suo regno di convocare l' Alessandrino medico, il Sigonio, et il Mureto, et altri dotti et cattolici ma, come essi vogliono più tosto uno scudo in Italia che dieci in Polonia. nissuno si era potuto havere, laonde era astretto a pigliare o tenere quel che poteva.” Possevino jelentése, 1583. április 17. *Alberti Bolognetti II*, 239.

¹⁰⁰ 1585. április 5-én. Mon Pol. Vat. VII. 680.

¹⁰¹ Vö. Kiss Farkas Gábor, „A második magyar filológus, Joannes Baptista Novosoliensis” *Magyar Könyvszemle* 134 (2018): 136–147; 140–141.

¹⁰² A témával egy külön tanulmányban foglalkozom.

Függelék

<p>Wien HHStA UA 136 (1599) fol. 236–239</p> <p>[Borítólapon Veress kezével:] <i>Excerpta aus dem 4ten und 7ten Bücher Rerum Pannonicarum von Michael Brutus</i></p> <p>[alul ceruzával:] <i>Edidit: Prof. Andreas Veress 1928</i> [nincs nyoma ennek]</p> <p>[237r] <i>Ex libro vii Rerum Pannonicarum Io. Michaelis Bruti</i></p> <p>Eminebat enim ex Augusta familia Ferdinandus rex (quae olim duos <i>Pannoniae</i> reges, Albertum Caesarem, Ladislaum filium dedisset), qui tunc debitum repetere se regnum multis nominibus contendeat.</p> <p>Multa vero studiosi illius homines afferebant, quae non se gratiae dare magis, non tempori, non Austriae familiae maiestati, quam causae videri vellent. Nam et Matthiae olim regi cum Federico Caesare, mox Ladislao cum Maximiliano de eo convenisse, semel cum imminente <i>Pannoniae Sarmatico</i> et Thracio bello, renovata cum eo pax et novum foedus initum esset; iterum Posonii cum Ladislao adesset Sigismundus frater, <i>Sarmatarum</i> rex, quo auctore consiliorum omnium utebatur. In eas autem leges ictum foedus, ut decedenti sine virili stirpe Ladislao Maximilianus succederet, et quicumque e posteris legitimo toro nati <i>capessendo</i> regno pares haberentur. Nam Posonii de iungenda etiam affinitate actum, quo maiore religione per hanc coniunctionem sancitum foedus a posteris coleretur. Ac ne videretur Ferdinandus facere iniuste, qui quod Pannonum ius esset, aliorum faceret, aut praeiperet</p>	<p>MHHS 13, 262–267</p> <p>Eminebat enim praeter sanctitatis atque innocentiae famam, quae illius petitionem commendabat, ex amplissima familia natus Ferdinandus rex, quae olim duos <i>Ungariae</i> reges, Albertum caesarem, Ladislaum filium Postumum dedisset, cum debitum se repetere regnum multis nominibus praeterea contenderet, quibus Ungari adversari et habere simul suae religionis rationem haud possent.</p> <p>Multa vero studiosi illius homines afferebant, quae <i>non se studio</i>, non gratiae dare, non tempori, non Austriae familiae maiestati, <i>sed</i> causae videri vellent. Nam et Matthiae olim regi cum <i>Friderico</i> caesare, mox Ladislao cum Maximiliano de <i>regno in Austriacam familiam transferendo actum esse</i>, semel cum imminente <i>Ungaris Polonico</i> et Thracio bello, renovata cum eo pax et novum foedus initum esset: iterum Posonii cum Ladislao adesset Sigismundus <i>Polonorum</i> rex <i>fratri interiorum consiliorum auctor</i>. In eas autem leges ictum foedus, ut decedenti sine virili stirpe Ladislao Maximilianus succederet et quicumque e posteris legitimo toro nati <i>adeundo</i> regno pares haberentur. Nam Posonii de iungenda affinitate etiam actum, quo maiore religione per hanc coniunctionem sancitum foedus a posteris coleretur. Ac ne videretur Ferdinandus facere iniuste, qui quod Pannonum ius esset, aliorum faceret, aut praeiperet ipse; foedus primo cum Ladislao instauratum esse, per duos legatos, summae auctorita-</p>
--	--

ipse; foedus primo cum Ladislao instauratum esse, per duos legatos, summae auctoritatis homines, Stephanum Bathorem, Thomam *Iaurinensium* pontificem, penes quem unum, tum regni administratio esset, quibus de consilii sententia summa potestas a rege permissa esset, quibus conditionibus magis e republica videretur de pace cum Maximiliano transigendi.

Cur vero quod olim regnum Mariae Ludovici filiae delatum esset, quae Sigismundo nupsisset, mox Elisabethae Sigismundi, cum illa Alberto Caesari, *Pannonae* Annae Ladislai filiae negarent, fratre rege orbatae praesertim qui pro patriae gloria, pro salute suorum atque incolumitate fortissime dimicans occubisset?

Qui si *redux ab inferis* sisti posset, quodnam aliud fortitudinis praemium,

quod pietatis in patriam postulaturum, quam ut ad sororem, ad quam unam maxime pervenisset mortui dolor, lacrymae, luctus, regnum illi, quod hereditario iure deberetur, ultro *Pannonae* volentes deferrent, ubi sibi etiam sumerent deferendi regni nominandi regem integrum ius?

Nam in Ladislao patre, qui Matthiae successisset, unum omnium maxime [237v] principes spectasse ius affinitatis, quo ille subnixus regno aspirasset ex Alberti caesaris filiae Elisabetha natus.

Quid vero causae subesse, quare minus Ferdinandum Annae virum censerent regno dignum, qui tanto anteiret et foederis religione, et hereditario iure Sigismundum et Albertum, quanto illi superiores reges omnes nominis maiestate, cum uterque *Christiani orbis* imperio praevisset?

tis homines, Stephanum Bathorium, Thomam *Taurinensium* pontificem, penes quem unum, tum regni administratio esset, quibus de consilii sententia summa potestas a rege permissa esset, quibus conditionibus magis e republica videretur de pace cum Maximiliano transigendi.

Cur vero quod regnum *olim maiorum memoria Carolo Martello Caroli Secundi Neapolitanorum regis filio ex Maria Stephani IV. regis filia nato Ungari obtulissent? Cur quod Sigismundo Caesari cui nupsit Ludovici filia Martelli regis nepotis ex Carolo filio? Cur quod Alberto caesari cui Elisabetha nupsit Sigismundi, Ferdinando negarent Annae viro, Ladislai filiae, mortuo fratre? Et quidem eo fratre, qui tum pro patriae gloria, tum pro salute et libertate suorum fortissime dimicans occubisset? Si iura regni, si mores, si consuetudinem, maiorum exempla sibi spectanda Ungari ducerent in creando regno successore; neminem adeo parum aequum Ferdinando futurum, quin cogatur fateri, insignem illi ab Ungaris iniuriam factam, ita nato, ita educato, ut invito et dtrectanti videretur ultro regnum offerendum.*

Nam, si *redux Ludovicus e beatorum sedibus* sisti posset, *quo migrasse mortali hac vita junctum credi par esset*, quodnam aliud fortitudinis praemium, quod pietatis erga patriam postulaturum, quam ut ad sororem, ad quam unam maxime pervenisset mortui dolor, lacrymae, luctus; regnum illi debitum hereditario iure, ultro *Ungari* deferrent, ubi etiam sibi ius sumerent regni, cui mallent deferendi? Iam in Ladislao patre, qui [683] Matthiae successisset, unum omnium maxime princeps spectasse ius affinitatis, quo ille fretus ad regnum aspirasset ex Alberti Caesaris filia Elisabetha natus. Quid vero causae subesse, quare minus Ferdinandum Annae virum censerent regno dignum, qui tanto anteiret et foederis religione, et hereditario iure Sigismundum et Albertum, quanto illi superiores reges omnes nominis maiestate, cum uterque imperio praevisset?

At si ulla ad summum ius esset accessio quaerenda, Carolum V. Caesarem Ferdinando fratri suffragari, quem unum regum *maximorum* omnium, qui unquam gloria ac magnitudine rerum gestarum flourerint, potentissimum Christiana respublica haberet, cuius invicta virtus Solimanum hostem procul ab Europae finibus arceret. Neque dubitare posse, quin ut duorum essent praeclare consentientes animi, una pietas, idem studium vindicandi Christianae *reipublicae* imperium ab immani hoste, uno atque eodem consilio, irrumpentem in *Pannoniam*, cui immineret tam insigni victoria potitus, essent propulsaturi? Quid vero unquam esse in Ferdinando animadversum, qua re a debito sibi regno arcendus videretur? Quid non esse, qua re etiam si minus tot nominibus debitum posceret, non arcessendus videri deberet? Quas porro virtutes in rege requiri, quae ornamenta animi, quae fortunae, quae non in illo excellerent? Vitae instituta sanctissima, castum animum, pudorem virginealem, acre odium in improbos, aequi et iusti studium tenax, atque id a natura simul atque a domestica disciplina, quae optime per se affecto praeclara contigisset.

Quae quidem quamquam tanta essent, ut in quavis fortuna natus, dignus summo in terris imperio videri posset; accedere maiorum commendationem, quorum amplitudo et maiestas maior, an religio, iustitia, sapientia extitisset in dubio relinqueretur.

Haec ita a Ferdinandi studiosis ferebantur ut non omnibus una laudandi causa esset.

At si ulla ad summum ius perfugienti esset accessio quaerenda Carolum V. Caesarem *Ferdinandi fratrem in regni petitione eminere*, quem unum regum omnium, qui unquam gloria et magnitudine rerum gestarum flourissent, potentissimum Christiana respublica haberet, cuius summa felicitas et virtus Solimanum hostem procul ab Europae finibus arceret. Neque dubitare posse, quin ut duorum fratrum essent praeclare consentientes animi, una pietas, idem studium vindicandi Christiani *orbis* imperium ab immani hoste, uno atque eodem consilio, irrumpentem in *Ungariam* cui immineret *nuper* tam insigni victoria potitus, essent propulsaturi? Quid vero unquam esse in Ferdinando animadversum, qua re a debito sibi regno arcendus videretur? Quid non esse, qua re etiam si minus tot nominibus debitum posceret, non arcessendus videri deberet? Quas porro virtutes in rege requiri, quae ornamenta animi, quae fortunae, quae non in illo excellerent? *Si virtus, si probitas, si animi moderatio esset in rege spectanda, eius esse*

vitae instituta sanctissima castum animum, pudorem virginealem, acre odium in improbos, aequi et iusti studium tenax, atque id a natura simul atque ab *interiore* disciplina, quae optime per se affecto praeclara contigisset. *Quantae illum vero moderationis specimen, temperantiae, animi altitudinis dedisse, cum laborantibus Hispaniae populis civili dissensione et uni deferentibus regnum, atque adeo, ut ne a iudicio quidem materni avi summi regis abhorrerent, maximum et nobilissimum regnum esset aspernatus? Ac*

quamquam haec tanta essent, ut in quavis fortuna natus dignus summo in terris imperio videri posset; accedere maiorum commendationem, quorum amplitudo et maiestas maior, an religio, iustitia, sapientia extitisset in dubio relinqueretur. *Magnum vero Dei immortalis atque excimium munus iis impertiri, quibus contigisset, ut cum insigni fortuna virtus excellens uno vincata nexu coniungeretur.*

Haec ita a Ferdinando *cupidis hominibus ferebantur, non speciosa magis illa quidem ad colligenda hominum studia, quam vera, ut non omnibus una suf-*

<p>Alii enim cum in unum Sepusium viderent conversa omnium studia, et propterea a regni petitione detererentur, quae verbo iactabant, tristi aemulatione excedente animum videri volebant ab optimo animo proficisci, imprimis a petitione desistere non desperatione honoris, ubi cum adeo gratioso competitore certa[238r]rent, <i>sed causae aequitate</i>, cum ei se dicerent suffragari, cui ius, fas, divinae atque humanae leges omnes ex augustissima familia nato regnum deferrent.</p> <p>Alii erant, qui ut superiores, diffisi se pares in contentione futuros, tacito dolori obtenderent simulatum pietatis studium, ut non Ferdinandi petitioni magis, quam communi otio prospicere viderentur; quem quidem praeteritum repulsae dolorem apparebat, armis, qua parte superior haberetur haud dubie ulturum. <i>Neque enim credebant fratrem Carolum</i>, qui Ferdinandi causam suam faceret, diu passurum hanc tantam labem infamiae Austriae familiae insidere, quae contumeliae insolens perpetuo tenore iam inde <i>ab Alberto</i> Caesare in possessione imperii posita a regni possessione excluderetur.</p> <p>Defendenda quidem principibus nobilitatis iura, neque sua solum, sed posterorum causa negare neminem: hoc enim maiorum morem atque institutum, hoc gentis nobilitatem, hoc virtutem, gravitatem, constantiam postulare, a qua <i>eos</i> deficere minime aequum esset; sed ut moderandis tempestatibus accideret, corporibus curandis, aliis artibus exercendis, ut novis incidentibus causis a praescripta et certa artis ratione discedi</p>	<p><i>fragandi causa esset.</i></p> <p>Alii enim cum in unum Sepusium viderent conversa nobilitatis studia, et propterea <i>desisterent</i> a regni petitione, quae verbo iactabant, tristi aemulatione excedente animum, dabant operam Ferdinandi ius tuendo, ut crederentur ab optimo animo proficisci, cum quidem dicerent, non se desperatione honoris a regni petitione avocari, ubi cum adeo gratioso competitore certarent, sed honesti studio, cum ei dicerent se suffragari, cui ius, fas, deus immortalis honestis hominum studiis favens, regi iustissimo ac sanctissimo ex augustissima familia nato regnum deferrent.</p> <p>Alii erant, qui ut superiores, diffisi se pares in contentione futuros, tacito dolori obtenderent simulatum pietatis studium, <i>communi otio prospicere se, non Ferdinandi petitioni suffragari dicentes</i>, quem quidem praeteritum apparebat repulsae dolorem, armis, qua parte superior haberetur, haud dubie ulturum; <i>neque enim probabile videri fratrem Carolum</i>, qui <i>eandem</i> Ferdinandi causam et suam duceret, diu passurum hanc tantam <i>illatam</i> Austriae familiae <i>iniuriam</i> <i>Ungaros impune ferre</i> [684] quae contumeliae insolens, cum perpetuo tenore iam inde <i>ab Rodulpho</i> caesare <i>eius nominis primo principem dignitatis locum in Christiana republica obtineret</i>, <i>ab Ungarici</i> regni possessione excluderetur, <i>quo omni divino atque humano iure subnixae</i> <i>everberetur</i>. <i>Iam alii erant, qui ita videri vellent patrii iuris assertores, ut tempori serviendum et populorum otio contenderent, magna hoc illi quidem cum prudentiae laude, qui mallent sua sponte de suo iure decedere, quam videri per vim ab invitis quod nolent extortum.</i></p> <p>Defendenda quidem <i>Ungaris principibus</i> nobilitatis iura neque sua solum, sed posterorum causa, negare neminem: hoc enim maiorum morem atque institutum, hoc gentis nobilitatem, hoc virtutem, gravitatem, constantiam postulare, a qua <i>sui et suorum memores</i> deficere minime aequum esset; sed ut moderandis tempestatibus, corporibus curandis, aliis artibus <i>excolendis saepe accideret</i>, ut novis <i>suborientibus</i> causis a praescripta et certa <i>agendi</i> ratione discedi</p>
---	---

<p>oporteret: ita videri in praesentia <i>Pannonibus</i> nonnihil in magna commutatione rerum <i>de suo iure decedendum</i>.</p> <p>Fateri malum hoc esse; sed ut multo mitius malum esset, ubi cum eo, quod immineret ab intestino bello conferretur. Adhuc fluctuare patriam externo bello quasi gravi naufragio <i>perfunctam</i>; quam quidem <i>quis</i> non <i>videat</i> ab iis <i>obiici</i> novis tempestatibus <i>vexandam</i>, qui pertinacius nobilitatis ius adversus duos potentissimos principes? Duos vero? Immo adversus fere Europam omnem, quae eorum auctoritatem nutumque <i>respiciat, tueantur?</i></p> <p>Quem vero dubitare posse, quin meliore conditione positurus esset, quam aditurus regnum, quisquis esset, qui tam difficili reipublicae tempore suorum etiam secundis studiis ac principum <i>gratia fretus assequatur?</i> Certe qui hac moderatione animi sit, maiore cum gloria in privata domo apud suos, apud exteros, quam in regia futurum.</p> <p>Cuius enim tam alte elatus animus esset, ut auderet magna regna atque imperia contemnere, eum animo propositum habere oportere aliquid regno amplius aut maius, quod quidem adeptus aequo animo regno carere.</p> <p>[238v] Ex libro Quarto Pannonicarum Rerum I. M. Bruti</p> <p>Interea Maximilianus amplam nactus occasionem morigerandi suo ingenio, quae uberem materiam ad magnificentiae ostentationem suppeditabat utrumque regem in hospitium invitat: id sibi fore speciosissimum ad hominum existimationem arbitratus, si quae occasionis essent, praeve-</p>	<p>oporteret: ita videri in praesentia <i>Ungaris</i> nonnihil in magna commutatione rerum, <i>de aperta illa ac directa via quam posteris maiores stravissent declinandum atque ea ineunda, quae tempori aptior, quam patriae rationibus haberetur, quae certam rationem creandorum regum per legitima populorum suffragia diserte suis praescripsisset.</i></p> <p>Fateri hoc malum esse; sed ut multo mitius malum esset, ubi cum eo, quod immineret ab intestino bello conferretur. Adhuc fluctuare patriam externo bello <i>quassatam, et</i> quasi gravi naufragio <i>defunctam</i>: quam quidem, <i>quem</i> non <i>videre</i> ab iis novis tempestatibus <i>obiectari</i>, qui pertinacius nobilitatis ius adversus duos potentissimos principes; duos vero? Immo advesus magnam Europae partem, quae eorum auctoritatem [685] nutumque <i>respicerent, tuerentur?</i></p> <p>Quem vero dubitare posse, quin meliore conditione positurus esset, quam aditurus regnum, quisquis esset, qui tam difficili reipublicae tempore, suorum etiam secundis studiis ac principum suffragatione <i>regnum</i> assequeretur? Certe qui hac moderatione animi <i>esset</i>, maiore cum gloria in privata domo apud suos, <i>apud exteros</i>, quam in regia <i>multis populis gentibusque imperantem conspectum iri</i>:</p> <p>cuius enim tam alte animus esset elatus, ut auderet magna regna atque imperia contemnere, eum animo propositum habere oportere aliquid regno maius, quod adeptus, aequo animo careret regno.</p> <p>MHHS XII, 430–431.</p> <p>Fuit haec regum congressus Maximiliano magno honori apud exteras gentes longe lateque fama eorum, quae acta Viennae essent ex Austria et Germaniae finibus egressa.</p>
---	--

<p>Neque iam cum aliis certabat magis magnificentiae laude, quam ipse secum: ut cum nihil omitteret, quod esse magnifice et pro nominis maiestate agendum, nisi se in posterum ipse superaret, quidquid deesse videretur contententi ad summam laudem, id de sua laude totum detractum existimaret. In hoc quidem regum congressu, ad <i>centum</i> nummum aureorum millia impendisse fertur perpaucorum dierum spatio, quoad colloquium diremptum est; quae quidem summa ut <i>tum immanis videretur, ratio eorum temporum efficiebat: nondum ita profusus humanis ingeniis in eam licentiam, quae tenuit consequens aetas, ut maior esset luxus in magnis etiam regibus, quam temperantiae et frugalitatis laus.</i></p>	<p>Neque cum aliis magis certabat magnificentiae laude, quam ipse secum: ut cum nihil omitteret, quod esset magnifice agendum et pro nominis maiestate quidquid deesse crederet properanti ad summam laudem, quamquam id esset omnium opinione maius, id totum de sua laude detractum iri existimaret. In hoc quidem regum congressu <i>centum quinquaginta</i> nummum aureorum millia perpaucorum dierum spatio quo peracto colloquium diremptum est <i>Cuspinianus affirmat impensa fuisse.</i> Quae quidem summa, ut <i>immanior videretur, frugalitas eorum temporum efficiebat</i>; certe eiusmodi, <i>ut hac ipsa etiam aetate cum luxus epularumque magnificentia in immensum modum atque infinitam licentiam excessit, summis etiam regibus possit magna videri.</i></p>
--	--

Gábor Petneházi

Captured by counter-narratives:

Gian Michele Bruto and the *Rerum Ungaricarum libri*

The Venetian heterodox exile, Gian Michele Bruto (1517–1592) had published and edited several historical works by 1574 (among them his own *Historiae Florentinae libri VIII*, Lyon, 1562), when he was invited by Stephen Báthory (Prince of Transylvania 1571–1586; king of Poland 1576–1586) in order to compose a humanist history of Hungary from 1490 up to 1571. Báthory's purpose was clear: to confirm the legitimacy of John Szapolyai's rule (1526–1540) and to challenge the claims of the Habsburg dynasty, and also to represent Hungary as a constitutional and elective monarchy. Bruto finished and started to print the work in 1584, but the king was not content with the style and literary quality of the text, which Bruto had to revise and restructure. In December 1586, Báthory died; Bruto enrolled in Habsburg service, and until his death he worked on refashioning and recalibrating his historical work, making it acceptable and printable in Prague or Vienna. In 1591, rumours emerged that the work was to be published in Transylvania from an earlier copy. Therefore, Bruto had to stop the publication: he travelled to Gyulafehérvár (Alba Iulia), but he died a couple of months later.

Ferenc Toldy, the editor of the *Monumenta Hungariae Historica* series could use only truncated and mutilated copies for the first edition of the work in the 19th century. In 2020, however, an almost intact manuscript was discovered in Trento, full of Bruto's autograph corrections and with a preface written after Báthory's death. The paper recapitulates Bruto's career and the history of this unique work in the light of the new discoveries.

Két udvar vonzásában: a historikus Verancsics Antal

Két udvar szolgálatában

A 16. századi magyarországi latin nyelvű udvari történetírásnak talán leginkább emblematikus személyisége lehetne Verancsics Antal, hiszen két fejedelem, jelesül Szapolyai János (és utóda) erdélyi, illetve 1549-től I. Habsburg Ferdinánd bécsi udvarát is szolgálta, igaz, elsősorban politikai, adminisztrációs, ezzel együtt egyházi – és főként – diplomáciai tevékenységével. Ha azonban Verancsicsot, mint historikust, azaz történetírót historikus, vagyis történeti, történettudományi szempontból vizsgáljuk, személyiségét és életpályáját leginkább úgy szemléljük, mint olyanét, akit *ma* történetírónak tartunk, legalábbis műveinek 19. századi gyűjteményes kiadása óta. Történeti megközelítésben nem vitatható el tőle a – jó értelemben vett – udvaronci státus, udvari szolgálat, amely társadalmi pozícióját és lehetőségeit alapvetően meghatározta; persze csak addig, amíg ő maga főpaként nem kezdett saját udvarában saját udvaroncokat tartani.

Ha az udvari szolgálatot, udvaronci működést, funkciót, elhívást tekintjük, Verancsics valódi udvari ember volt, egzisztenciája teljesen az uralkodói udvaroktól függött, előbb az erdélyitől, utóbb a bécsi-pozsonyitól. Ezt az utat, lehetőséget nem ő maga taposta ki magának, pedig sok korabeli udvari karrier saját tehetséggel, önmenedzseléssel jött létre, hanem nagybátyja, Statileo János erdélyi püspök, vagyis az udvari szolgálatot a nepotizmus készen nyújtotta neki. Statileo és 1520-ban meghalt másik nagybátyja, Beriszló Péter veszprémi püspök támogatása olyannyira jellemezte karrierjét, hogy amikor 1549-ben, 45 éves korában Petrovics Péter, majd Fráter György kiállítja az erdélyi udvart és pártot elhagyni készülő Verancsicsnak az „erkölcsi bizonyítványt”, mindkét oklevélben szerepel, hogy ő Beriszló és Statileo unokaöccse,¹ pedig ekkor Verancsics már több mint tíz éve gyulafehérvári prépost, sőt az erdélyi püspökség önjelölt várományosa.

Verancsics szinte belenőtt Szapolyai János udvarába, majd Erdélyt hazájának is választotta. Bár Szapolyainak is fontos diplomatája volt, sőt gyulafehérvári prépostként magas egyházi méltóságot és javadalmat is élvezett, igazi, meredeken ívelő karrierje Ferdi-

¹ *Nos Petrus Pettbronytth de Svrakelyn, Comes de Wnacz, et Comes Themesiensis, partiumque Regni Hungarie inferiorum Capitaneus generalis [...] pro memoria damus, Reuerendum dominum Anthonium Wrantium prepositum, Reuerendissimi domini quondam Petri Berislauy, Episcopi Wesprimiensis, et Dalmatiae, Croaciae ac Slavoniae Bani etc. necnono [sic] Joannis Statilij Episcopi Transiluanensis Nepotem, Sacraeque Maiestatis Reginalis Hungariae Secretarium... Petrovics Péter Verancsics Antalnak adott igazolása, Gyulafehérvár, 1549. júl. 22. VERANCICS Antal, *Összes munkái* I, Történelmi dolgozatok deák nyelven, kiad. SZALAY László, Monumenta Hungariae Historica, Sriptores 2 (Pest: Emich Gusztáv, 1857) 349–350.; *Frater Georgius Episcopus Waradiensis, Thesaurarius et Locumtenens etc. Serenissimis et Illustrissimis principibus, ac Reuerendissimis, Reuerendis, Spectabilibus, Magnificis, Egregiis, Generosis, Nobilibus, ceterisque in quouis magistratu ecclesiastica, vel civili constitutis et existentibus [...] presencium noticiam habituris... Reuerendus Antonius Vrancius Praepositus, Reuerendorum quondam Petri Berizlauri Episcopi Wesprimiensis, ac Dalmaciae, Croaciae, Sclavonieque Bani, et Joannis Statilij Episcopi Transsiluanensis nepos, Secretarius Serenissimae Reginae Hungariae dominae nostrae clementissimae... Fráter György Verancsics Antalnak kiadott bizonyítványa, Várad, 1549. aug. 19. VERANCICS, *Összes munkái... I*, 351–352.**

nánd udvarában és pártján kezdődött. Az udvari státusért csak Erdélyben nem kellett megküzdenie, pártváltásakor, 1549 végén és 1550 elején ugyanis hónapokig várta Sárváron, hogy a bécsi udvartól megérkezzen az úgymond „befogadási nyilatkozat”, és a második udvarban elkezdje, majd egészen magasra emelje karrierjét. Olyan magasra, hogy már nem is lehet udvari embernek nevezni a saját udvart tartó egri püspököt, majd esztergomi érseket, aki ekkor már nem az udvart, a királyt, hanem magát a királyságot szolgálta.

Érdekes, hogy életében megjelent művei, vagy inkább opusculumai² sokkal inkább udvari, semmint történetírói tevékenységének lenyomatai. Ezek egyrészt a szépíró, költő alkalmi művecskéi, amelyeket Szapolyai szolgálatában, mint a *respublica litteraria* humanista polgára jelentetett meg, illetve, ha az oratiókat és az emblémát tekintjük, akkor a Ferdinánd udvarában egyre fontosabb hivatalokra emelt „közzszereplő”, azaz a követé, diplomatáé, majd az uralkodót köszöntő főpapé; igaz, a humanizmusban a literátort is közzszereplőnek tekintették. A nyomtatványok, amelyek egy részét nem is Verancsics jegyzi, csak meghívott szerző, mind irodalmi műfajok, történeti jellegű munka nincsen közöttük, bár a történetírás egyben irodalmi alkotás is a korban.

A historikus

Pedig Verancsics történetírónak indult, készült, maga tűzte ki a célt: Bonfini művének folytatását. Óriási szorgalommal gyűjtötte János király és utódai udvarában a forrásokat, de, hogy hozzá is kezdett a Mátyás király halálát követő eseményekről szóló történeti munka megírásához, ezt tőle magától tudjuk, a levelezéséből. Készülő műve, amelyből a 40-es évek végén, még erdélyi szolgálata idején, már több fejezet, vagy inkább rész elkészült, műfaja szerint *Res Hungaricae*: magyar történet, Magyarország története, azaz történetírás.³ 1548 végén már két rész készen volt a műből, olyannyira, hogy humanista barátjának odaadhatta Krakkóban. Művét itt is *historiaenak*, azaz történeti munkának nevezi.⁴

Az Erdélyt és az erdélyi udvart 1549 őszén odahagyó Verancsics az Izabella udvarában, gyulafehérvári prépostként készített kéziratait is magával vitte – Lengyelországon keresztül – a másik „politikai oldalra”, új hazájába, a Magyar Királyságba. 1549 novemberében már Krakkóban van, és ekkor írt levelében Antonio Bonfini művére hivatkozik, s egyenesen két *Antonius*t vagy *Antoniot* említ, akik irodalmi-tudományos műveikkel a magyar történelmet megörökítik; Bonfinit és magát. Ugyanekkor írja, hogy már 22 éve, vagyis 1527 óta foglalkozik a magyar történet szerkesztésével, amelynek egyébként még címet sem adott, s ha esetleg nem tudna megfelelni ennek a hatalmas munkának, az általa

² Verancsics Antal életében megjelent munkáihoz lásd: Verancsics Antal-szócikk, MAMÜL XII. (2011) 395–399.

³ *Misi lucubrationuncularum mearum quiddam ad te, et ad Joannem Bonarum, tanquam digustamenta quaedam reliqui et futuri operis, quod mihi de successu rerum Hungaricarum ab obitu Mathiae regis contexitur, id ipsumque idem Joannes pro sua singulari humanitate porriget amplitudini tuae.* Verancsics Antal levele Laszki Szaniszlónak, Krakkó, 1548. nov. 25. VERANCICS, *Összes munkái...* VI, 305.

⁴ *Mitto tibi et illustri palatino Lasco, nostro inquam Lasco, et omnium eorum, qui virtutem viri cognovere, duo fragmenta historiarum mearum, utinam non ineptiarum, quarum aliquam partem tantopere a me flagitasti.* Verancsics Antal levele Bonar Jánosnak, Krakkó, 1548. dec. 12. VERANCICS, *Összes munkái...* VI, 311.

évtizedek óta gyűjtött anyagot szándékában áll átadni képzetesebb kollégáinak.⁵ E szerint Verancsics már hivatali és egyházi karrierjének kezdeti időszakában elkötelezte magát a történetírással.

Több mint húsz év múlva, két évvel halála előtt humanista barátja még mindig várja Verancsics érsektől a nagy művet, hiszen a főpap nemcsak részese (*interfuisti*), hanem fő alakítója (*praeifuisti*) is kora történelmének.⁶ Egyébként Verancsics is várja magától, az idősebb főpap azzal menti magát, hogy érseki és helytartói teendői távol tartják a történetírástól.⁷

⁵ *Si Deus nobis otium fecerit, quam citissime potero, reliquum quoque hoc Bonifini nominis luci polliceor; cui et Broderici olim virtuosorum parentis adficiam Mohacium, daboque omnem operam, ut postquam fato quodam Antonii dati sunt, qui Hungarorum gesta litterarum monumentis commendant, quantulacunque valeam eruditione, cures vel voluntati meae maxime sane hac in re satisfaciendum. Quod si expectationi nequivero, historiaeque magnitudini, cuius ne nomen quidem arrego: magnam saltem materiam dicar praebuisse doctioribus, eamque tametsi simplicem ac forsitan etiam rudem, quod non inficio, uberem tamen et magno mihi labore jam per annos duodeviginti conquistam assequantur.* Verancsics Antal levele Pesti Gáspárnak, Krakkó, 1549. nov. 10. VERANCICS, *Összes munkái...* VI, 353–354.

⁶ *Atqui haec tempora, varietate tum publica, tum privata (quod non ignoras) cum hac Archiepiscopali dignitate exceperunt, quae prorsus mihi omnem scribendi facultatem ademerunt; oblitus iam et quietis, et otii, et bonorum auctorum lectionis; unde potissimum et scribendi supellex affluit uberius scriptoribus, et animus curis molestioribus minus obnoxius, lucubrat facilius. Secessu itaque et solitudine opus est scribendi. Quantum autem texendae historiae sufficere possit, qui distribitur, hinc Ecclesiae moderandae, religionisque defendendae studio, inde finitimi loci, praesidiisque eius conservandi provincia oneratus? ne nunc quicquam commemorem de aula, quae sibi magnam mei quotannis partem vindicat, et privatae rei familiaris procuracionem attingam, cui fere omnes horas debeo melioris mei temporis; nisi his ipsis omnibus et muneribus deesse, et in redditibus meis iacturam facere velim. Quibus, imprimis si praesentis saeculi consideremus pravitatem, quo virtutes post opes secundum locum habent, omnium dignitatum conditio retinetur, tute scis multo me melius, qui hunc utrumque statum magna expertus es cum laude.* Verancsics Antal levele Andronicus Tranquillusnak, Újvár, 1571. júl. 8. VERANCICS, *Összes munkái...* X, 237–238. Szalay László fordításában: *Felszólítás és intesz, hogy írjam meg Magyarország jelenkori történeteit, s akit felszólítasz és intesz, az még nem feledkezett meg ebbeli szándékáról, az hajlandó szót fogadni, annak sarkantyúra nincsen szükség. De mind híjába! Részemről az akarat, részéről a buzditás. Annyi köz- s annyi magánügyet vállaltam magamra az érseki méltósággal: nincs mód benne, hogy írjak. Az trónak magányra van szüksége és visszavonulásra; s én mint alkossak történeti művet, kit az egyház vezérletének, a vallás védelmének gondjai más-más felé vonnak, s kinek a végbely [Érsekiújvár] jó karban tartása és őrizettel ellátása is kötelességei közé tartozik, hogy most említést se tegyek az udvarról, melynek szintén időm tetemes részét kell szentelnem, valamint jószágaim igazgatásának is, feltéve, hogy nem akarok jövedelmek nélkül maradni, mik, ha az erényt a gazdagság után helyező jelen század gonoszságát vesszük tekintetbe, első-sorban szükségesegek bármely méltóság fenntartására oly dolgok, melyeket jobban tudsz nálamnál, mint ki e viszonyok között dicséretesen foglaldtál. De hogy legalább ne tagadjam meg kívánságodat, tudod, hogy még mindig ápolom az eszmét, hogy napokonként valamit emlékeim közé jegyzek, s hogy semmit sem mulasztok el, miszerint a te és más barátaim várakozásának históriámra nézve legalább jó szándékom által felelek meg, ha annak tettleg is megfelelnem nincsen módomban.* SZALAY László, „Werböczy István és Verancsics Antal”, in: *Válogatott történeti tanulmányok*, Millenniumi magyar történelem – Historikusok, 53–77 (Budapest: Osiris, 2000), 66.

⁷ *Ubi vero me ad scribendum res Pannonicas mones, hortarisque etiam diligenter; mones tu quidem, atque hortaris et memorem, et volentem, nec cessanti addis calcar. Sed et ego frustra volo, et tu nequicquam mones, incassumque etiam hortaris. Ea enim me negotia tum publica, tum privata (quod non ignoras) cum hac Archiepiscopali dignitate exceperunt, quae prorsus mihi omnem scribendi facultatem ademerunt; oblitus iam et quietis, et otii, et bonorum auctorum lectionis; unde potissimum et scribendi supellex affluit uberius scriptoribus, et animus curis molestioribus minus obnoxius, lucubrat facilius. Secessu itaque et solitudine opus est scribendi. Quantum autem texendae historiae sufficere possit, qui distribitur, hinc Ecclesiae moderandae, religionisque defendendae studio, inde finitimi loci, praesidiisque eius conservandi provincia oneratus? ne nunc quicquam commemorem de aula, quae sibi magnam mei quotannis partem vindicat, et privatae rei familiaris procuracionem attingam, cui fere omnes horas debeo melioris mei temporis; nisi his ipsis omnibus et muneribus deesse, et in redditibus meis iacturam facere velim. Quibus, imprimis si praesentis saeculi consideremus pravitatem, quo virtutes post opes secundum locum habent, omnium dignitatum conditio retinetur, tute scis multo me melius, qui hunc utrumque statum magna expertus es cum laude.* Verancsics Antal levele Andronicus Tranquillusnak, Újvár, 1571. júl. 8. VERANCICS, *Összes munkái...* X, 237–238. Szalay László fordításában: *Felszólítás és intesz, hogy írjam meg Magyarország jelenkori történeteit, s akit felszólítasz és intesz, az még nem feledkezett meg ebbeli szándékáról, az hajlandó szót fogadni, annak sarkantyúra nincsen szükség. De mind híjába! Részemről az akarat, részéről a buzditás. Annyi köz- s annyi magánügyet vállaltam magamra az érseki méltósággal: nincs mód benne, hogy írjak. Az trónak magányra van szüksége és visszavonulásra; s én mint alkossak történeti művet, kit az egyház vezérletének, a vallás védelmének gondjai más-más felé vonnak, s kinek a végbely [Érsekiújvár] jó karban tartása és őrizettel ellátása is kötelességei közé tartozik, hogy most említést se tegyek az udvarról, melynek szintén időm tetemes részét kell szentelnem, valamint jószágaim igazgatásának is, feltéve, hogy nem akarok jövedelmek nélkül maradni, mik, ha az erényt a gazdagság után helyező jelen század gonoszságát vesszük tekintetbe, első-sorban szükségesegek bármely méltóság fenntartására oly dolgok, melyeket jobban tudsz nálamnál, mint ki e viszonyok között dicséretesen foglaldtál. De hogy legalább ne tagadjam meg kívánságodat, tudod, hogy még mindig ápolom az eszmét, hogy napokonként valamit emlékeim közé jegyzek, s hogy semmit sem mulasztok el, miszerint a te és más barátaim várakozásának históriámra nézve legalább jó szándékom által felelek meg, ha annak tettleg is megfelelnem nincsen módomban.* SZALAY László, „Werböczy István és Verancsics Antal”, in: *Válogatott történeti tanulmányok*, Millenniumi magyar történelem – Historikusok, 53–77 (Budapest: Osiris, 2000), 66.

Andronicus Tranquillus és Verancsics levélváltásban a *Res Panonicae* – pannon történelem, vagy inkább Pannónia története – néven is említik az évtizedek óta készülő munkát, de a *res gestae, historiae* is szerepel mint műfaji meghatározás.

Verancsics életében nem jelent meg tőle történeti jellegű mű, sőt töredékes, befejezetlen kéziratos művei sem forogtak közkézen, eltekintve humanista barátaitól, később, a 17. század elejétől pedig kéziratos hagyatékát örökösei a šibeniki családi levéltárban őrizték. Kortársai közül azonban bizonyosan volt legalább egy történetíró, aki olvasta és használta Verancsics történeti szövegeit, és ez Johannes Michael Brutus (Giovanni Michele Bruto), Báthory István történetírója volt, aki Verancsicshoz hasonlóan, ugyancsak Bonfini folytatója kívánt lenni, s bár ő 20 könyvben el is készítette történeti művét, ez életében, sőt még három évszázadig nem jelent meg nyomtatásban. Brutus hivatkozik Verancsics históriájára, sőt értékeli is írórtársa véleményét Szapolyai János és Ulászló, ill. fia ellentétéről az 1515. évi házassági szerződéssel kapcsolatban.⁸ E szerint Johannes Brutus valóban olvasta Verancsics azon kéziratát, amelyben Szapolyai Jánosnak az 1515. Habsburg-házassági szerződéssel kapcsolatos csalódottságáról ír.⁹

Nagy Gábor a 16. század második felének két kiváló történetírója, Istvánffy Miklós és Verancsics kapcsolatáról értekezve, filológiai argumentumokkal bizonyítja, hogy Istvánffy használta Verancsics gesta-kéziratát,¹⁰ vagyis az eredeti, vagy valamiféle másolat elérhető volt a 17. század elejéig a magyarországi humanista elit köreiben (1598 és 1609 között egyébként a kéziratok örököse és gondozója, Verancsics Faustus csanádi püspök-ként a Magyar Királyságban tevékenykedett).

Verancsicsot Alberto Fortis fedezi fel a 18. században, aki ugyan nem történeti vonatkozású kéziratait adja ki, hanem csonkán maradt konstantinápolyi útinaplóját, de a Šibenikben őrzött hagyatékot olyan értékesnek találja, hogy a kéziratos korpusz listáját is

⁸ *Exstant inter alia Vngarorum scripta Antonii Verantii monumenta, gravis bominis, et inprimis rerum Ungaricarum perit, quemque insignis virtus et maximarum rerum usus ad supremum sacerdotii honorem in Vngaria evexit, quibus certae causae alienationis Scepusii, tum a Ladislao Rege, tum a Ludovico filio ostenduntur in his quam gravissimam recenset non solum negatam Annam filiam illius nuptias ambienti, id quod supra docuimus, sed ita negatam, ut ab utroque parente iam desponsa ambienti fuerit, quae illius elusa spes frustrataque tanto contumelia maiore, quanto certiore sibi spem fecerat, per Regis affinitatem, ubi Ludovicus decederet, regni potiundi; quod, ut diximus, liberatae patriae praemium funesto bello a nobilitate reposebat, cuius de eo obstrictam fidem habebat.* BRUTUS János Mihály, *Magyar históriája, 1490—1552, 2. kötet, II. Lajos király trónraléptétől 1537-ig*, kiad. TOLDY Ferenc, Monumenta Hungariae Historica, Scriptorum 13 (Pest: Eggenberger Ferdinánd, 1867). 271.

⁹ *Hisdem diebus et conventus Posonii habebatur, cui Maximilianus imperator, Sigismundus Poloniae, et Wladislaus ac Ludovicus Hungariae reges praefuerant, ac in eo, pactis mutuo inter Ludovicum et Ferdinandum archiducem Austriae sororibus, de successione quoque Hungariae et Austriae contra majorum institutionem, permutatione minime pari statutum, alterutro eorum sine liberis decedente, quod illi regno omnium ultimorum malorum initium fecit. Refragante enim Joanne huic novitati legis, partim ob libertatem patriae, partim, ut ajunt, privata causa, quod Annam, regis filiam, ei ab utroque parente aliquando in uxorem promissam, eripi sibi sentiebat, quodque videbat a spe etiam se successionis regni dejectum iri, ad quam quum his nuptiis prolis regiae, tum votis ac promissis omnium ordinum nobilitatis ac procerum, regio semine concidente, erectus erat.* (Verancsics Antal) VERANCICS, *Összes munkái*... I, 9.

¹⁰ NAGY Gábor, „Párhuzamok, metszéspontok: Adalék a Verancsics-hagyaték Istvánffy általi használatához”, *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sec. phil., tom. XI, fasc. 1*, (2006–2007): 47–54.

közli művében.¹¹ A kéziratok sorrendje Magyarországra kerülésük után sem változik, a 18. századi szöveg-kiadások, sőt a 19. század második felében a Szalay-féle kiadás is ezt a jegyzéket követi, ha nem is koherens, de feltétlenül összetartozó történetírói művek gyűjteményeként, amely Mátyás király halálától a 16. század közepéig foglalja össze, igaz, hézagosan, a Magyar Királyság történetét.

Verancics kéziratainak 18. századi gondozói és szövegkiadói (Koller József, Katona István, Kovachich Márton György) egyértelműen történetírásnak tekintették a Verancics-korpusz historikus töredékeit (*Historica, monumenta Verantiana; Historia Hungarica, Historica Verantiana, Historia Hungariae*), de nem foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy a historikus kézirat-töredékek melyik uralkodó udvarában vagy szolgálatában készülhettek, íródhattak. A fennmaradt kéziratokat tekintve azonban feltűnő, hogy Verancics, egy kivételével, a Szapolyai-udvarban alkotta gestájának fejezeteit. Az évkönyvszerű, kronológiát követő (utókor általi) szerkesztésben az 1543. év magyarországi históriáját¹² az 1551. év története¹³ követi, ami azt jelenti: az 1544–1550 közötti évek hiányoznak: vagy nem születtek meg, vagy elenyésztek, esetleg lappanganak a Verancics-hagyaték fordulatos históriájában. Feltűnő, hogy a gyűjtemény sokáig Verancics-évkönyvként ismert, magyar nyelvű *Memoria rerum* című kéziratának feljegyzéseiből is hiányoznak az 1545–1550 közötti évek,¹⁴ hogy ez véletlen, vagy valamilyen összefüggést takar, további kutatás döntheti el. Az is tény, hogy az 1551 utáni évekre vonatkozóan nem ismerünk Verancics-írást, vagyis a történeti mű (fennmaradt) fejezetei szinte kizárólag az erdélyi udvarban íródtak, csak egy fragmentum kötődik I. Ferdinánd szolgálatához. Így a historikus kéziratok esetében Verancicsot leginkább mint a Szapolyai-udvar historikusát vizsgálhatnánk, hiszen az egyetlen, 1551. évre vonatkozó írásból nehéz a Habsburg-udvaronc attitűdjére következtetni. Verancics, aki saját bevallása szerint 1527-től foglalkozik gestájának tervével és megírásával, még János király és örökösei udvarában, Fráter György szolgálatában fogalmazza meg történetírói credóját az Utyeszenics-kéziratban,¹⁵ amely így a gyulafehérvári udvar működésének intellektuális-politikai lenyomata is lehet, leginkább azonban egy közép-európai művelt humanista történetíró elképzelése „szakmája” erkölcsi maximáiról:

Feljegyzés Utyeszenics Fráter György életéről és tetteiről. Olyat írni, ami az emberek közös hasznát vagy a fejedelmek, nemzetek és jeles férfiak emlékezetének

¹¹ § 2. *De Letterati, che nacquero, o fiorirono nel XVI. Secolo a Sibenico; e de Pittori. [...] ANTONIO VERANZIO [...] Restano delle di lui Opere mss. [...] 4. De Rebus Gestis Joannis Regis Hungaria, Libri Duo, 5. De obitu Joannis Regis Hungariae, Epistola ad Joannem Statilium Episcopum Transylvanum datae, dum idem Statilius in Gallia Oratorem ageret anno 1540. 6. Animadversiones in Pauli Jovii Historiam, ad ipsum Jovium. 7. De obsidione, interceptione Buda; ad Petrum Petrovith. 8. Vita F. Georgii Utissenii, quae pene tota periit. [...] 10. Multa ad Historiam Hungaricam sui temporis. Alberto FORTIS, Viaggio in Dalmazia I–II, (Venezia: Alvise Milocco, 1774) I, 137, 144–145.*

¹² XII. *Successus rerum Hungaricarum anni M.D.XLIII.*; XIII. *Excidium Albae regalis sic habetur.* VERANCICS, *Összes munkái...* I, 226–252.

¹³ XIV. *Fragmentum rerum Hungaricarum anni M.DLI.* VERANCICS, *Összes munkái...* I, 252–267.

¹⁴ *1504–1566 Memoria Rerum* (Verancics-évkönyv), kiad., utószó, BESSENYEI József, (Budapest: Magyar Helikon, 1981), 43.

¹⁵ *Antonius Wrancius de Georgii Utissenii, Fratris appellati, vita et rebus commentarius* [Verancics Antal feljegyzése a Fráternek nevezett Utyeszenics György életéről és tetteiről], VERANCICS, *Összes munkái...* I, 16–34.

az utódokba való átplántálását szolgálja, egyrészt minden korban örömteli, dicséretes és hasznos, valamint szerfelett szükséges is volt, ezt minden író bizonyíthatja, és magunk is napról napra felismerjük és tapasztaljuk a gyakorlatban és a természetes észjárásunk alapján; másrészt azonban csak azoknak illő ezzel próbálkozni, akik kiváló tehetséggel vannak megáldva, illetve elismerten gazdag beszélőkészségnek és remek stílusnak örvendenek. Ugyanis, ha a rég elmúlt emberi történeésekről való ismeret feledésbe merül, a mi tudásunk is kétségkívül tökéletlenebb lesz, s kevésbé fogunk gyönyörködni a jelenlegi, és jövőbeni tettekben, még kevésbé azok fennmaradásában, a bűnök előli menekülésre vagy az erényre való törekvésre is nehezebben csábulunk el, ha a bűn és erény példáinak híján leszünk. Mert ki tudná csodálni vagy utánozni a Deciusok hazájuk iránti szeretetét, Scaevola állhatatosságát, Cocles bátorságát, Titus és Trajanus derekasságát, egyikükben az egész emberi nem saját gyönyörűségét csodálhatta, a másikban az ellenség és a bűnök folytán az összeomlás szélére jutott római birodalom erejét vesztvén, megújítójára talált; ki tudná a sok kiváló magánember igazságosságát, mértékletességét, nagylelkűségét, és a halandókkal szembeni majdnem égi érdemeit csodálni és utánozni; ki tanulta volna meg átkozni és elhárítani némely címeres gazember gonoszságát, jogtalanságát, kegyetlenségét, szörnyű vágyuk hajtottá mértéktelenségét, a hazával szembeni őrgönggő dühét, a polgárok és barátaik elleni örületét – akiket mint az erények gyalázatát és az emberi nemzedék dögvészét alig tartom arra méltónak, hogy az emberek közé soroljam őket, és ezért nevüktől is tartózkodom –, ha őseink nem törődtek volna velem, hogy ezeket írásaikban ránk hagyják. Fényesen bizonyították ezt nekünk az írók, egyebek között a két Cornelius: Tacitus, aki Julius Agricolát és Nepos, aki Pomponius Atticust ültette át célzatos könyveivel a feledésből az emberi emlékezetbe, és örökítette meg őket a legnagyobb államférfiak és állami évkönyvek emlékművein, nem annyira az irigységtől félve, amely minden nemzedéknek mindig is ellensége volt, mint inkább az utókor hálájában bízva, ahol a helyes cselekedetek, már régiségüknél fogva is, jutalmat nyernek. Ezek példájától vezelve emlékeztünk meg magunk is János király történetéről szóló leírásunkban, ahogy a dolog kívánta, szükség szerint több helyen Utyeszenics Györgyről is...¹⁶

Verancsics az antik és a humanista történetírás alapvető feladataként, sőt missziójaként morális követelményt fogalmaz meg: a bűn és erény példáinak felsorakoztatását (*segniusque seu vitia defugere seu ad virtutem contendere sollicitabimur, ubi utrorumque exemplis caruerimus*); – nos, egy ura és környezete iránt mélyen elkötelezett udvari történetírónak nem feltétlenül ez kell, hogy a szeme előtt lebegjen. Verancsics írói ars poeticájában nincs szó királyokról, udvarokról, a kor divatos genealógiájáról, direkt vagy burkolt panegiriszről, hanem a történelem kiváló, ill. szégyenteljes szereplőiről, ezek kiváló és szégyenteljes tetteiről, mint morális példákrol.

¹⁶ VERANCICS, *Összes munkái...* I, 16–18. – A Verancsics-szöveget, ha másképpen nem jelölöm, mindig saját fordításomban közlöm (Gy. É.).

A Remete¹⁷ szolgálatában

Egy másik történetírói „mission statement” azonban már az udvari historikus hangján szól, ahogyan Verancsics munkájának célját éppen a sokak által méltatlanul támadott Fráter György védelmében határozza meg:

Nem tudtam magam jogos türelmetlenségemben mérsékelni, hogy ennek a férfinak az emberek jóléte és nyugalma érdekében kifejtett önzetlensége iránti szánalomból ne szálljak szembe ostoba nemzedéke általános rosszindulatával és hálátlanságával, amelyről bővebben és részletesebben később esik majd szó, s hogy az őt ért jogtalanságok miatt a méltányosság vigaszával ne legyek mellette, nem erőszakkal, nem is a rosszindulat fegyverével vagy fullánkjával, hanem csupán a jelen írás tanúságával és az igazsággal felvértezve; ha elértem egyáltalán eddig valamit a történetírásban, s ehhez a jelentős és bőséges anyaghoz nem terméketlen szellemmel nyúlok.¹⁸

A Szapolyai János halála után készült Utyeszenics-kéziratban Erdély fennmaradását Verancsics egyenesen annak tudja be, hogy a szerencsétlen sorsú Szapolyai János jó politikai érzékkel éppen Fráter Györgyöt vette maga mellé, akinek a király halála után is sikerült Erdélyt az Oszmán Birodalomba való beolvasztástól megmentenie:

Továbbá János király, akit udvarában az övéinek oly sok cselvetése és árulása lankasztott, kívülről pedig állandóan az ellenség háborúja nyugtalanított, és a török kapzsisága kötött gúzsba, amelyet soha semmiféle ajándékokkal nem tudott kielégíteni, ugyanakkor adományaival megvesztegetett barátaiban és gyűlölettől őrzőngő ellenségeiben is csalatkozott, láthatóan nem tudott volna sem uralkodni, sem szorító helyzetéből megszabadulni, ha Utyeszenicset nem veszi maga mellé a kormányzásba. Az ország oly messze állt attól, hogy János halála után valami igazi reménye legyen a megmaradásra, illetve, hogy felesége a férje, fia pedig az apja birtokain megmaradhasson, hogy bizony a németekkel kötött szövetség miatt Jánossal szemben feltámadt bizalmatlanság okán könnyen a török zsarnok hatalmába kerülhetett volna, a király örökösait pedig a magyaroknak a megőrzvegyült királynék elleni hagyományos ellenszenvé zárta volna ki a hatalomból, ha nem követik Utyeszenics tanácsát, fáradozását, gondoskodását, előrelátását.¹⁹

¹⁷ Verancsics Fráter Györgyöt általában Remeteként (*Heremita*) nevezi meg, utalva egykori pálos szerzetesi és házfőnöki státusára.

¹⁸ *[n]on potui mihi justa impatientia temperare, quin viri innocentiam omnium commodis et quieti summe expositam miseratus, publicae malignitati atque ingratitude insipientis saeculi, de qua fusius et significantius postea dicitur, non quidem vi, neque armis aut telo maledicentiae, sed hoc solo literario testimonio, veritate emunito, si quid modo ad hoc literarum sum consequutus, neque ad tam grandem, tamque fecundam materiam sterile ingenium attulerim, obviam irem, et injuriis ejus adesse contemplatione aequitatis.* VERANCICS, *Összes munkái*...I, 18.

¹⁹ *Porro Joannes tot insidiis ac proditiōibus suorum domi jesus, foris bello adversarii continuo distractus, Turci avaritia, quem nullis donis explorare poterat, implicatus, nec regnare nec ab inopia levare posse videbatur, aequē ab amicis largitione corruptis, atque inimicis odio furentibus destitutus, nisi Utissenium adiutorem habuisset. Regnum vero tantum abest, ut ab ex-*

Érdekes, hogy Verancsics a Szapolyai-udvarban nem János király, akivel szemben végig megmarad kritikus hangja, illetve örökösei, hanem lassan ellenségükké váló kegyencük, Fráter György „panegyricusát” szerkeszti meg, egyelőre íróasztalának. Fráter György már Tescheni Hedvig apródjaként is kitűnt vitézségével és tehetségével:

Miután így telt el gyermek- és serdülőkora, az ifjú korba már férfinévvel lépett be, és ekkora estek katonai pályájának első próbálkozásai is. Jánosnál csupán néhány esztendeig forgolódott, későbbi bátorságának mégis pár kitűnő bizonyítékát szolgáltatta, mivel, ha az ügy megkívánta, lelke merész, keze gyors volt, mindig a csata első soraiban látták, idővel egy nem elvetendő alkalom folytán, nagyobb számú lovas, hadi felszerelés és a rangjának elismerése segítségével a király udvaráig jut előre. Nem sokkal később, mivel a katonai fegyelemre láthatóan csodálatos tehetséget árult el, napról napra minden előtt jelentősebbnek mutatkozott, igazolta az emberek róla alkotott véleményét, sőt még nagyobb csodálatot váltott ki belőlük maga iránt.²⁰

A vitézi karrier útján elindult, majd férfiként az istenes életet választó Fráter György évtizedek múlva egyenesen az isteni gondviselés folytán került, Theseusként, ismét Szapolyai mellé, hogy a romlásba süllyedt országot és nemzetet megmentse:

[U]tyeszenicset, aki Szent Pál első remete Magyarországon – mint mondják – különleges tiszteletnek és önállóságnak örvendő rendjébe visszavonultan élte már régóta kegyes keresztényi életét, mint valami Theseust hozza János elé a végzet, hogy becsvágy nélkül levegye gondjait a válláról és megszabadítsa nyomorúságától. Nem más embert kínál fel a sors az ország sokak tolvajlása és rablása folytán széthordott adóinak és vámjainak visszaszerzésére, a királyi kincstár helyreállítására és a hatalmasok féken tartására, akik mind az isteni, mind az emberi dolgokat megszenteltetésük, hanem a kegyes életűek Istennek szentelt hajlékából valót, hogy az isteni bölcsesség ezzel is bizonyítsa minden nemzet előtt, milyen igazságtalanul sínylődik János; mert a pannon népet hatalmas dögvész sújtotta, s ezen, láthatóan, János sem segíthetett, és országát sem

---

cessu Joannis aut praeclara aliqua salutis spe firmari, aut uxor ejus in mariti, filius in parentis dominio consistere potuisset, ut mox et illud, ob conceptam jam de Joanne diffidentiam ex concordia, quam cum Germanis fecerat, facile Turcorum tyrannidi succumbebat, et ii solito Hungarorum in orbatae reginas conjugibus odio excludi, nisi Utissenii consilium, laborem, curam, providentiamque fuissent assequuti. VERANCICS, *Összes munkái...* I, 228.

²⁰ *Acta in hunc modum pueritia atque adolescentia, et juventutem virili nomine ingressus, hic primae militiae posuit rudimenta. Apud Joannem paucis annis versatus, editis tamen aliquot futurae virtutis claris argumentis, quum et animo ferox, poscente negotio, et manu promptus esset, semperque visus in primis aciebus conflictus tempore, per occasionem non improbandam ad aulam regis, majore jam et numero equitum, bellicaeque suppellectili et respectu conditionis fultus, promovetur. Nec ita multo post, quum miram indolem ad militarem disciplinam afferre videbatur, indesque omnibus major occurrebat, omnium opinioni de sese respondens et in altiore sui admirationem mentes protrahens...* VERANCICS, *Összes munkái...* I, 33–34.

álíthatta helyre semmiféle emberi szándék vagy dölly, csak az Isten gondviselése azzal, hogy szolgáját kínálta fel.²¹

Verancics Utyeszenics-életrajza az udvari történetírás terméke, igaz, a szerző, a korabeli közélet szereplőjeként, Fráter Györgyöt maga is János király (fél)országglása, illetve a halálát követő időszak valóban heroikus politikusának tekintette. Sorai olyannyira meggyőzőek, hogy kéziratának gondozója, Verancics Faustus a 17. század elején, egy hasonlóan vészterhes történeti korszakban, egyébként a Habsburg-uralkodó híveként, ezt a megjegyzést tette: *Si Joannes in suo statu et gradu permansisset, ita et frater Georgius: Ungaria non ita misere periisset* [Ha János, s így György barát is megmaradt volna hivatalában és méltóságán, Magyarország nem veszett volna el ilyen szerencsétlenül].²²

Látjuk, hogy az erdélyi udvar „szorításában” készült kéziratban Verancics Ferdinánd szolgálatában sem változtatott, pedig egy évtized sem telik el, és már az erdélyi udvarban gyökeresen megváltozik a Fráter Györgyről alkotott véleménye, olyannyira, hogy szakít is Izabella és „a Remete” udvarával. Talán éppen az volt az egyik oka történetírói működése „megrekedésének”, hogy az új politikai szituációban alapvetően át kellett volna értékelnie, nem egy esetben újraírnia azokat a szövegeket, amelyeket Szapolyai-udvaroncként alkotott, és nemcsak új ura (urai) elvárásai miatt, hanem mert 1549-et követően neki magának is alapvetően megváltozott a magyar történet menetéről és mozgató rugóiról, főként pedig vezető politikusairól alkotott véleménye.

De Verancicsra a semleges, távolságtartó történetírói attitűd is jellemző, ha saját szerepéről van szó. Miközben ugyanis saját koráról ír, önmagát szinte soha nem említi műveiben, igaz, a politikai elit csúcsára csak Ferdinánd udvarában jut fel, ezt az időszakot pedig már nem dolgozta fel, vagy már nem tudta feldolgozni művében. A fennmaradt kéziratokban csak egyszer utal saját udvari működésére, de később ezt is kihúzta a szövegből. Az 1543. évi oszmán hadjárat idején Verancics a Szapolyai-udvar követeként éppen Prágában tartózkodott a „németek királyánál”, ezt a megjegyzést azonban később, alighanem Verancics Faustus, kihúzta a mondatból:

[a]rról azonban nem lehetett meggyőzni a németeket, hogy Szulejmán császár személyesen is eljön, azt mondogatták, hogy a szultán egy kevésbé erős, s nem igazi sereget küld, s ezt sem más céllal, mint egyedül csak Buda és a végek őrzésére. Ezért úgy tűnt, hogy királyuk számára is – ~~akinél én azokban a napokban Prágában főköveti megbízásomat teljesítettem~~ – csak vonakodva biztosítanak segédcsapatokat és késedelmesen gyűjtenek a pénzt a köz hasznára, és lassabban

²¹ *Utissenium, qui in religione divi Pauli primi beremitaie, quod in Hungaria praecipuae, quod dicunt, observantiae, integritatisque habeatur, diu jam pia ac laudabili conversatione vitam exagebat, Joanni fata, veluti Theseum quemdam, qui curas ejus non avara industria levaturus et miserias absternurus esset, ostendunt. Nec alium etiam vindicandis regni tributis ac vectigalibus a furto et rapina multorum distractis, regioque aeriario reparando, et compescendis potentibus, qui tum divina tum humana diris facinoribus temeraverant, offerunt hominem, quam e piorum, Deoque sacris aedibus, ut per hoc divina providentia testaretur apud omnes nationes, quam inique et Joannes ipse opprimebatur; et gentem pannonom late ingens pestis incesserat, quodque nec Joannes rite adjuvari, nec regnum ejus instaurari humano ingenio, fastuque posse videbatur, nisi Deus suo consilio, ministrum suum exhibendo, providisset.* VERANCICS, *Összes munkái...* I, 21–22.

²² VERANCICS, *Összes munkái...* I, 22, lábjegyzet.

szánják rá magukat az említett várak és városok erődítésére, melynek gondja egyedül a királyt nyugtalanította ...²³

1543 versus 1551

Bár Verancsics gestáját jórészt a Szapolyaiak udvaroncaként írta, „udvarváltásának” bizonyos szövegszerű lenyomata mégis felfedezhető az 1543. év krónikáját tartalmazó – a történeti események kronológiája szerinti – utolsó Erdélyben íródott fejezet és az 1551. évről szóló, már a bécsi udvar szolgálatában született töredék összevetésében. Az 1543-as év krónikájában, ahogyan korábban is, a gyulafehérvári prépost és erdélyi diplomata I. Ferdinánd magyar király híveit, katonáit általában „németek” (*Germani*), míg a születő erdélyi állam híveit és alattvalóit a mieink (*nostr*) megnevezéssel illette. Szövegeiben szerepel a „német pártütés” (*Germanica factio*) kifejezés is. Az 1543. évi hadjáratnál „a mieink”, azaz az erdélyiek értesülései alapján értesültek „a németek”, azaz a királyi hadak az oszmán haderő nagyságáról, hadművelési terveiről; itt Ferdinándot, mint a „németek királyát” említi:

Bár a török egész évben azt terjesztette, hogy Magyarországra jön a német pártütés ellen, s nyílt titok volt, hogy napról-napra alapos gondossággal készíti elő mindazt, ami ehhez a hadjáratához szükséges, és az említett városoknak és váraknak is nyíltan bejelentették a harcüksültséget; ráadásul az elkövetkezendő időkben a németek, akiknek ez a leginkább fontos volt, a mieink ténykedése folytán, már amennyire a jelekből tudható volt, részletesen értesültek, hogy mekkora az ellenséges csapatok száma, milyen a harci kedvük, elszántságuk, miféle hadművelési tervet állítottak fel, [...] a németek királya... (1543)²⁴

Verancsics, az Izabella régens királyné udvarában élő történétíró az Eszék melletti török táborba küldött erdélyi követekről, mint a mi követeinkről (*nostr* oratores) beszél 1543-ban, s jellemző, hogy Verancsics Faustus 1600 körül a „nostr” helyébe ezeket a szavakat írta be nagybátyja kéziratába: „filii Joannis regis”, azaz nem a mi, hanem János király fiának követei.

Itt a mi követeink: Szalánczi János és Fekete János Erdély birtoklásáért először a 10 ezer aranyat kitevő adót adtak át neki, majd ajándékképpen részint magának a szultánnak, részint feleségének, Hazsathíának és a négy legfőbb pasának

²³ [n]unquam tamen eis [= Germanis] persuaderi potuit, quod in persona caesar Solimanus esset venturus; ob idque etiam minus validum ac justum exercitum missurum, eumque non in alium usum, quam in solius Budae ac finium custodiam, dicebant. Quapropter regi quoque suo lentius auxilia copiarum expedire, et pecunias conferre publicae utilitati, muniendisque memoratis urbibus atque arcibus, qua sola rex cura aestuabat, incumbere videbantur. (1543). VERANCICS, *Összes munkái*... I, 19.

²⁴ Quamquam annum jam Turcus cum validissima vi adventum suum in Hungariam contra Germanicam factionem vulgaverat, et omnia, quae ad eam expeditionem usui fore comperiebatur, magna sollicitudine, curaque minime clandestina in dies pararet, hisque civitatibus atque arcibus palam belli moles denuncaretur; ad haec et nostratum opera succisivis temporibus Germani, quorum potissimum intererat, quis hostilium copiarum modus, quis animus, qui motus, quaeve instituta ratio rerum gerendarum esset, quemadmodum ex indicibus habebatur [...] regi suo... (1543) VERANCICS, *Összes munkái*... I, 227–228.

ugyanannyi arany és ezüst edényt nyújtottak át; erről az évenként fizetendő összegről állapodtak ugyanis meg néhány hónappal korábban.²⁵

Ugyancsak az erdélyieket sejtjük a „mieink” mögött a déli országrészt előzőnlő oszmán hadjárat leírásánál, amikor Verancsics arról ír, hogy a hatalmas túlerővel szemben „a mieink” meg sem próbáltak segítséget nyújtani (az országrész várait védő királyi katonáknak):

Szulejmán hadainak számáról, amelyeket akkor Magyarországra vezetett, különféle hírek terjengtek. A szóbeszéd, mint a hazugság és a félelemkeltés hírnöke azt terjesztette, hogy 400 ezer embere van, kémeink azonban biztosítottak róla, hogy háromezren sincsenek (a kétszázötvenezer közelítette a számuk), még ha a tatárokat is, akik nem kevesen voltak, hozzájuk számoljuk. De még ez a szám is igen-igen nagynak tűnt a mi gyengeségünkhöz képest, főként, mert a mieink elvesztették a reményt, mindnyájan tunyaságba merültek, nem volt fegyverük, és inkább fennhézva hetvenkedtek a segítségnyújtás reményével, ahelyett, hogy magát a segítséget megadták volna. (1543)²⁶

Tudjuk, hogy ebben az időszakban Erdély sorsa még nem dőlt el, bár János király örökössei meghajoltak a török előtt, sőt a szultán támogatását sem utasították el egyértelműen, az 1543. évi török háborúban Fráter György mégsem adta át a törököknek a Szapolyai János által neki adományozott Pécsváradot, és más módon is támogatta az oszmánokkal szembeni harcot, így az erdélyiek a török hadmozdulatokról is információkkal, sőt tanácsokkal látták el a Habsburg uralkodót.²⁷ Verancsics ekkor „az övéit”, az erdélyieket még bírálja is reményvesztettségük és tunyaságuk miatt, legfőképpen pedig azért, mert mellőzve ígérték a török invázió elleni segítséget, ez azonban elmaradt részükről. Egy udvari történetírótól nem csekély teljesítmény, és a részrehajlás, elfogultság hiányának bizonyítéka, ha „sajátjait” ilyen módon ostorozza.

Az erdélyi udvar, s főként Fráter György lavírozó politikájának hatása nyilvánul azonban meg Verancsicsnak a szultánról szóló, egyáltalán nem elutasító jellemzésében, amikor Szulejmánnak a kis János Zsigmond – és Erdély – iránti jóindulatát ecseteli, nem nélkülözve az oszmán propaganda fordulatait sem:

A szultán tekintettel volt ugyanis János király fiára, s hogy királyi módon és fényességben taníttathassák és neveltethessék, a Buda elvétele miatti veszteségét

²⁵ *Hic nostri oratores: Joannes Zalancinus, et Joannes cognomento Fekette, primum a filio Joannis regis pro Transsylvanicae possessione tributum illi X millium aureorum nummum, et in muneribus partim ipsi caesari, partim ejus uxori Hazsathiae, et IIII. primariis passis totidem vasa aurea atque argentea, una computando, reddidere: nam de hac summa annuatim pendenda paucis ante mensibus inter eos convenerat.* (1543) VERANCICS, *Összes munkái*... I, 229.

²⁶ *Verum de numero Solimani copiarum, quas tunc secum adducebat, varia quidem nunciabantur. Etenim rumor, mendacii ac terroris praeco, CCCC. circiter millia hominum habuisse circumferebat, nostri exploratores ne CCC. quidem fuisse affirmarunt, (accessisse tamen ad 250 millia) tametsi etiam Tartaros, qui non pauci aderant, iis adiecissent. Sed et is numerus imbecillitati nostrae maximus esse videbatur, rebus praesertim desperatis, et omnibus desidiis et ab armis vacantibus, qui spem auxilii magnificentius ostentabant, quam ipsam opem afferebant.* (1543) VERANCICS, *Összes munkái*... I, 230.

²⁷ Fráter György és I. Ferdinánd király 1543. évi viszonyáról vö.: KÁROLYI Árpád, „Fráter György levelezése és egyéb őt illető iratok (III. közlés)”, *Magyar Történelmi Tár* 3 (1878): 499–560, 541–560.

Erdéllyel és Magyarországnak azzal a részével pótolta, amely a Tiszáig terjed, ezért nem akarta a szokásos adóval sem terhelni, ehelyett bizonyos csekélyke ajándék megfizetésével kívánta rászoktatni az iránta való háládatosságra, hogy már zsenge gyermekkorától mint atyja barátjára kezdjen rá gondolni, s a győztestől származó jótétemény elfogadásában serdüljön ifjúvá.²⁸

Az 1543-ra vonatkozó kéziratban Fráter György már nem heroszként jelenik meg, de még tehetséges politikusként, aki (ekkor még) a háborús viszonyok között és a török basák intrikái közepette is képes szót érteni a török szultánnal:

Mivel azonban a Remete nagy tehetséggel volt megáldva, és az államügyekben is hatalmas jártasságra tett szert, tudta, hogyan kell a szultánt megtéveszteni, így Kászon gyűlölködését minden nehézség nélkül egy másik ámítással játszotta ki, azzal, hogy nem is volt semmiféle dolga a szultánnal.²⁹

A „mieink” azonban más értelmet nyer, amikor a hadjárat véres ostromairól és a királyi várakat védő katonákról van szó, ekkor már egyértelműen az oszmánok ellenségeiről, a Ferdinánd zsoldjában harcoló keresztényekről van szó. Fehérvár 1543. augusztus 13-án kezdődő ostrománál „a mieink” már a végvári katonákat, köztük idegen parancsnokokat és beosztottjaikat jelenti, és nem az erdélyi udvar hatósága alá tartozókat.

Fehérvár elpusztítása [...] Tata lerombolása után, augusztus 13-án a török ostromgyűrűbe zárta Fehérvárt, és hevesen támadni kezdte a külvárost... A mieink létszámát, akik a külvárosban voltak, alig 3 ezerre becsülték, a törökök érintetlen hadrendben, gyakran 20 zászlóaljjal özönlöttek, ostromuk fáradhatatlanul volt, szinte egyetlen napot sem mulasztottak el támadás nélkül. [...] a törökök 500 lépésnyire megközelítették a sáncot. Ez a fordulat elvette a mieinktől az ellenállás minden reményét, de a bátorságuktól nem tántorította el őket; [...] A viadala kijelölt napot bevárva, a törökök behatolnak a külvárosba, megvívják és nyomulnak tovább. A mieink már korábban rászánták magukat a halálra egy közmegegyezéssel kiadott hirdetményben a hit, becsület és dicsőség iránti elkötelezettségből, így még bátrabban szállnak szembe a törökökkel, és mindahányan kivétel nélkül óriási bátorságot tanúsítanak, mint akik előre látják az ellenség győzelmét, a nők is jól láthatóan kardot és lándzsát ragadva tűnek fel, és a férfiakhoz hasonlóan életüket kockáztatják, amikor az ellenség lövetéséhez szükséges köveket adogatják nekik. A mieink közül is sokan odavesztek és meg-

²⁸ *Nec mirari quispiam debebuit, quare Turcus ex tam ampla, opulenta, et certe, ausim dicere, aurea provincia, ex qua pene sola Hungarorum reges olim ditari soliti erant, tam exile vectigal exegerit. Filii Joannis regis habita ratio est, qui ut regio ritu ac splendore educari atque ali possent, praesertim vero quum ademptae Budae, Transsylvania eaque parte Hungariae, quae ad Tibiscum usque porrigitur, damna illius reparaverat, non tam eum onere justis tributis gravari voluit, quam leni quadam muneris pensione ad gratitudinem assuefacere, quo a teneris et patris amici meminisse inciperet, et in agnitione victoris beneficentiae crescendo adolesceret.* (1543) VERANCICS, *Összes munkái...* I, 229.

²⁹ *Verum, ut Heremita ingenio valebat, rerumque publicarum summa erat experientia, sicut caesari scivit verba dare, ita et Cassum invidiam alio fuco eludit, nullo apud caesarem habito negotio.* (1543) VERANCICS, *Összes munkái...* I, 237–238.

szerűltek, azt mondják, olyan volt a viadal, amelyet a bent lévő katonák még seholy nem láttak addigi életük során. A küzdelem napfelkeltétől napnyugtáig tartott, egész nap szüntelenül folyt, kivéve déltájt, a nappal hatodik órája körül. Láthatad volna, mondják katonáink, amint egyre újabb és újabb jól képzett, ügyes és mozgékony csapatok váltották fel a fáradt törököket, ekkora sereget talán még a rómaiak idején sem lehetett látni.³⁰

Bár a végvári katonák és parancsnokaik hősiességéről igen elismerően ír Verancsics az 1543. évi krónikában, I. Ferdinánd, „a németek királya” és környezete halogató politikájáról igen lesújtó a véleménye:

[n]em lehetett meggyőzni a németeket, hogy Szulejmán császár személyesen is eljön, azt mondogatták, hogy egy kevésbé erős, s nem igazi sereget küld s ezt sem más céllal, mint egyedül csak Buda és a végek őrzésére. Ezért úgy tűnt, hogy királyuk számára is csak vonakodva biztosítanak segédcsapatokat és késedelmesen gyűjtenek pénzt a köz hasznára, és lassabban szánják rá magukat az említett várak és városok erősítésére, ennek gondja egyedül a királyt nyugtalanította. Így nap mint nap azzal foglalatostkodtak és húzták az időt, hogy a király székhelyén egyre-másra gyűléseztek a háborúhoz szükséges pénz előteremtéséről, annak az intézkedési tervnek a meghatározásáról, amelynek alapján az ellenséggel szembe kell szállni; arról, ha megérkezik, kire bízják majd a felajánlott pénzt, ki fizesse ki a katonaságnak a zsoldot; ráadásul azon folyt a vita, hogy vajon kivezényelhetik-e a csehek határaiton túlra, ők ugyanis makacsul megtagadták királyuknak a zsold szétosztását, és nem állottak vonakodni a király zászlaja alatt Magyarországra vonulni.³¹

³⁰ *Excidium Albae regalis sic habetur. [...] Diruta Tata Turca Albam obsedit die 13. Augusti coepitque acerrime suburbium... oppugnare. Nostrorum, qui intra suburbium erant vix III. M. hominum censebantur, Turcarum integrae acies, et saepius cum 20 vexillis conveniebant, erat que illorum oppugnatio irrequieta, ut nullum ferme diem sine impetu transmiserint. [...] hostis summo veretur, ad CCCC. passum propius vallum subire. Ea res nostris ademit omnem spem resistendi, animo tamen nunquam demoti; [...] Observato itaque die oppugnationi designato, suburbium magna vi invadunt, oppugnant, instant. Nostris jam ante publico consensu atque edicto in mortem mutuo devoti ob amorem fidei et honoris, decoris, fortius obsistunt, et virtutem tantam omnes promiscue edunt, ut alii ante alios providentes hostium victoriam, visae sunt et mulieres ferro atque hasta uti, seque non aliter morti objicere, quam viri, quibus et saxa et quod jaculorum in hostes opus erat, suppeditabant. [...] Nostris etiam multi desiderati et afflicti; oppugnatio dicitur talis fuisse, qualem milites qui intus erant, eorum aetate nullibi viderant. Tenuit contentio a solis ortu ad occasum usque, nec quievit tota die, praeterquam in meridie vix sesqui horam. Vidisses, inquit nostri milites, tanta arte et dexteritate et celeritate fessis recentibus copiis succedere, quanta nefortasse Romanorum temporibus visa est. (1543) VERANCICS, *Összes munkái...* I, 247–249.*

³¹ *[n]unquam tamen eis [= Germanis] persuaderi potuit, quod in persona caesar Solimanus esset venturus; ob idque etiam minus validum ac justum exercitum missurum, eumque non in alium usum, quam in solius Budae ac finium custodiam, dicebant. Quapropter regi quoque suo lentius auxilia copiarum expedire, et pecunias conferre publicae utilitati, muniendisque memoratis urbibus atque arcibus, qua sola rex cura aestuabat, incumbere videbantur. Sicque dum crebris conventibus hic illic habitis, de pecunia ad bellum invenianda, de ratione atque ordine decernendis, quo hosti erit occurrendum, si veniet, cui collata pecunia credi debebit, per quem stipendia militi impendentur, quotidie occupantur ac tempus terunt; insuper et Bohemian ad militandum extra suos fines induci possint, contenditur, obnixae enim et regi suo dispensationem stipendiorum negabant, et in Hungariam sequi ejus signa detrectari non verebantur. (1543) VERANCICS, *Összes munkái...* I, 228.*

Az 1551. év krónikájáról szóló kéziratban azonban gyökeresen megváltozik Ferdinánd arculata, felelős politikusként jelenik meg, aki vallásos meggyőződéssel őrködik a törökökkel kötött fegyverszüneten, amelyet az ellenség állhatatlanul megszegett:

Legvégi minden bejelentés nélkül, a jogszerű hadügyi eljárás helyett inkább csak egy intéssel jelezték a bejelentést arról, hogy a beglerbég a fegyverszünet megsértésére készül, amelynek épségét egyébként Ferdinánd a legnagyobb állhatatossággal és vallásos elkötelezettséggel őrizte, nem akarva ellenségének a legkisebb ürügyet sem szolgáltatni a számonkérésre. (1551)³²

Verancsics ekkor már a Habsburg-udvar nagy karrier előtt álló híve, feltűnő azonban, hogy új urát, I. Ferdinándot milyen ritkán említi az 1551-es szövegben, panegyricusról pedig végképpen nincs szó. Úgy tűnik, a szerző már óvatosabb új uralkodója és környezete megítélésében, ez annál feltűnőbb, mert a törökökkel harcoló egyszerű emberekről elragadtatással ír:

Felfénylett ezekben a napokban egyszerű népeink hősiessége, amely őseink régi jóságánál és szokásánál fogva nálunk egyébként sem gyűlöletes, sőt a királyok bőkezű adományai révén könnyen emelkedik nagy hírre-névre, és az ősi nemesi nemzetségek nemes és vitézlő férfijainak sincs ellenére, ha az egyszerű emberek virtusa az ő tetteikhez mérhető. (1551)³³

1551-ben „a mieink” már egyértelműen I. Ferdinánd király katonáit, végvári hőseit jelenti.³⁴ Verancsics pártváltásának legfeltűnőbb jele Fráter György politikájának és jellemének átértékelése. Szinte diabolikus figuraként jeleníti meg az Izabellát és kisfiát eláruló és Ferdinándhoz pártoló „Remetét”, aki pártváltásakor erdélyi ellenfeivel, egyébként János király testamentuma szerinti gyámházaival is kíméletlenül leszámolt, amikor felidézi, hogy Izabella királyné és követe hogyan igyekezett a Fráter Györgyben bízó szultánt az erdélyi politikai valódi szándékairól és tetteiről meggyőzni:

A Remete kétségkívül megszegte a gyámsággal járó kötelezettségeit és elfeledkezett alattvalói helyzetéről, és miután Ferdinánd királyhoz pártolt, és elhatározta, hogy Erdélyt is átadja neki, őket [a királynét és híveit], a gyermekkel együtt, akit pedig mindenekelőtt egyedül az ő gyámságára bíztak, földönfutókká teszi, hogy ezáltal új keletű ármánykodással, urat váltva már egyedül és szabadabban,

³² *Postremo nulla denunciatione, vel saltem nutu ipso facta, pro justa re militaris ratione, quod violaturus esset inducias, quas Ferdinandus summa constantia et religione servabat, nolens vel minimam causam expostulandi hosti porrigere.* (1551) VERANCICS, *Összes munkái...* I, 256–257.

³³ *Emicuit per hos dies et plebeorum nostrorum virtus, quae quum apud nos vetere jam majorum nostrorum indulgentia atque usu, non solet esse invidiosa, facileque regum munificentia attollitur ad illustria, nulla vetustarum nobilitatum refragante prosapia, nobilitum et militarium horum virorum gestis subjiatur.* idézet helye?? VERANCICS, *Összes munkái...* I, 266.

³⁴ *Ex nostris V. interempti, vulnerati pauci, major in equis facta jactura, in quos Turcae ferro saevierant, sed gloria tantae victoriae ingenti lucro nostris aestimata.* [A mieinkből 5-en veszték oda, néhányan megsébesültek, többen leestek a lovukról, rajtuk a törökök kardvással kegyetlenkedtek, de a hatalmas diadal dicsőségét a mieink óriási nyereségként értékelték.] (1551) VERANCICS, *Összes munkái...* I, 260.

felügyelet nélkül tarthassa hatalmában a tartomány irányítását egészen élete végéig. (1551)³⁵

A Szapolyai-párttól Ferdinánd hűségére átpártolt Fráter György jellemzése nincs híján bizonyos áthallásnak, hiszen a szerző is alig egy évvel korábban váltott a Habsburg uralkodó hűségére. Verancsics azonban az erdélyi udvart is elhagyta, s ami fontos, nem titokban, intrikával, csalással, hanem régi urai tudtával és beleegyezésével, míg a Remete árulását maga az erdélyi udvart támogató szultán is alig akarta elhinni, csak akkor eszmélt, amikor I. Ferdinánd csapatai bevonultak a tartományba.³⁶

Összegzés

A historikus megközelítés kikényszeríti, hogy történetírónak vagy forrásnak tekintsük Verancsicsot, illetve csonkán maradt művét, bár a humanista auktorok egyben források is a modern tudományosságban. Nem lehet tőle elvitatni a historikus erudíciót, már a 18. századi szövegkiadások is történetíróként és történeti műként foglalkoznak a szerzővel és műveivel, de hiába veselkedett neki Verancsics még az 1520-as évek végén, hogy nagyívű históriát írjon, egyes részletek művészi kidolgozása ellenére is elmaradt az összegyűjtött források, fogalmazványok szerkesztése, összefésülése, a hiányzó részek megírása, összegyűjtése, azaz a szövegek halmazából éppen az írásmű egyik legfontosabb kritériuma, a koherencia hiányzik. Halála előtt két évvel, közel a 70. életéhez még a literátus környezet és ő maga is bízik a befejezésben, illetve törekszik ezt az évtizedek óta esedékes, de számos ok miatt halogatott és halasztott munkát elvégezni: mindhiába. A szövegekből ugyanis nem lett koherens történeti mű, megmaradt fragmentált, de részleteiben igen gazdag halmaznak, mintha a Verancsics-szövegek maguk is újraélték, vagy inkább újrajátsozták volna a nemzet sorsát, nem tudtak egységes erővel fellépni és kibontakozni, nem volt keletkezésük idején, és a korszakban később sem, aki ápolta és gondozta volna őket, beleértve a szövegek gyűjtőjét és alkotóját, magát Verancsics Antalt, és munkássága örökösét, Verancsics Faustust is.

³⁵ *[h]inc reginae, illinc Petrovii creberrimis nunciis temporis adhuc admoneretur, Heremitam procul dubio rejecisse tutoris officium, ministrique conditionis oblitum; regi Ferdinando adhaesisse, cui et Transsylvaniam tradere, et se, una cum pupillo, qui ante omnes alios, quibus a patre fuit commendatus, uni illi potissimum datus est in tutelam, extorres facere decrevisset, quo nova hujusmodi calliditate, mutato domino, solus jam licentius, et sine censore praeturam ejus provinciae in reliquum quoque vitae suae tempus obtinere possit.* (1551) VERANCICS, *Összes munkái...* I, 253.

³⁶ *Dedita regi Ferdinando Transsylvania, ac Themesvaro, diu Turca Solimanus, longe aliter de animo, et voluntate Fratris Georgii Heremitaе, quum erga se, tum in posteritatem Joannis persuasus, renuit magna constantia, id facti de ipso credere, quamquam hinc reginae, illinc Petrovii creberrimis nunciis temporis adhuc admoneretur [...] Turca tamen non prius ad credendum, et beneficiariis suis opem ferendam, quam summa sedulitate implorabant, induci potuit, quam regis vires in Transsylvaniam penetrasse cognovit. Sic tandem publicae ejus rei fama fides habita. [Miután átadták Erdélyt, Temesvárral együtt, Ferdinánd királynak, Szulejmán, a Török, mivel saját meggyőződéséből, valamint Fráter György, a Remete akaratából mind a Remetéhez, mind János király utódjához egészen másként viszonyult, sokáig nagy állhatatossággal utasította vissza, hogy róla ilyesféle tettet elhiggyen, bár egyfelől a királyné, másfelől pedig Petrovics sűrű követjárása már ideje korán figyelmeztette erre. [...] A Törököt azonban csak akkor lehetett rávenni, hogy mindezt elhiggye és katonáival a buzgón esdekelt segítséget megadja, amikor megtudta, hogy a király hadereje már behatolt Erdélybe. Így végül a szultán hitelt adott a széles körben elterjedt hírnék.] VERANCICS, *Összes munkái...* I, 252–253.*

Visszatérve a kérdéshez: udvari historikus volt-e Verancsics? Igen is, meg nem is. Ha az udvari historikust az uralkodó és politikája, sőt udvara iránti korlátlan elköteleződéssel, sőt részrehajlással, tacitusi kifejezéssel: *studiummal* jellemezzük, akkor nem volt az. Kritikatlan dicséret, sőt hízelgés, hogy megint a *Hallgatagot* idézzük: *ambitio*, egyáltalán nem jellemzi műveit, kérdés azonban, ha az erdélyi szolgálat alatt született szövegek elmaradt szerkesztése, egy művé való kovácsolása, végső változásba öntése, a hiátusok kitöltése, akár újabb kutatással, megtörténik, az így elkészült opus megfelelt volna-e a bécsi udvar politikai ízlésének, erre azonban nem tudunk válaszolni. Lehet, hogy éppen ez tartotta vissza Verancsicsot, hogy végül teljes művé formálja a Magyar Királyság Hunyadi Mátyás utáni korának, saját érájának történetét. A Verancsics-corpusban nincs 1551 utánra vonatkozó történeti írás, vagyis saját korát tekintve szinte csak abból az időből készültek el a történeti mű előmunkálatai, amelyet Verancsics az erdélyi udvarban töltött. Az írások még a konstantinápolyi követség előtt készültek, és felteszem, hogy a királyi szolgálat, illetve a konstantinápolyi – meglehetősen hosszúra nyúlt – „sokk” miatt át kellett volna értékelnie ezeket a szövegeket, de erre nem került sor. Pedig éppen amiatt, hogy éles kritikával figyelte Erdélyben kenyéradói gazdái törökös politikáját, talán nem is lett volna olyan nehéz szövegeit „átkonvertálni” új udvara politikai stílusa szerint, de ettől talán éppen valamiféle morális meggondolásból tartotta távol magát.

Ha azt kérdezzük, udvari ember volt-e, igen, az volt, hiszen egész karrierje és az, hogy a politikai hatalom csúcán halt meg, erudícióját, tehetségét nem számítva, udvari szolgálatának köszönhető. És, tegyük hozzá, csak udvaroncként tehette meg, hogy ifjú korától szeretett hivatásának, a történelemnek éljen, vagy inkább azzal is foglalkozzon. Nemcsak egzisztenciáját, kenyerét teremtette meg az udvari hivatal, hanem lehetőséget adott az élményeknek, a politikai miliónek és a politika protagonistáinak testközelből való megismerésére, történeti források gyűjtésére. Ugyanakkor éppen az udvari tevékenység, az udvartól elválaszthatatlan politikai-egyházi karrier akadályozta meg, hogy valódi történetíró, akár udvari történetíró legyen. E helyett magát írta be a történelembe, részese és egyik fő alkotója volt saját kora históriájának.

Éva Gyulai

Attracted by two courts: Antal Verancsics the historiographer

Antal Verancsics (Antonius Verantius) was considered to be a humanist literary man and historiographer both in his own age and by modern posterity, despite the fact, that his historical work was not published in his lifetime. His literary output in print was limited to small occasional “opuscula”, and the planned historical opus, in which he wanted to write the history of Hungary from the death of King Matthias I Corvinus to his own time, remained unfinished in manuscript. Verancsics also served as a political actor, a diplomat, and a high priest in the two hostile royal courts, i.e. in Transylvania and in the court of the Habsburg king of the Hungarian Kingdom. However, he wrote most of the chapters of his planned historical work before 1549, still in the Transylvanian court of the Szapolyais, and he did not correct these manuscripts in the service of the Hungarian king and at the Viennese court. Although his attitude as a politician and his worldview changed radically after switching sides, and moving to another land, he did not want to (or could not) enforce this change in his historical work, which remained truncated and unfinished. Although Verancsics was a court man, a real courtier, as he completed his career in the royal courts, he cannot be considered a true court historian, as his work remained unfinished and his manuscripts could not reach the rulers. And, thus, neither King Ferdinand I nor King John Szapolyai or his Transylvanian heirs could use them in their courtly representation.

NAGY GÁBOR

*Obsidiones Hafnienses.
Vitus Bering, a szöveggyűjtő?*

Az 1658. február 26-án (az új naptár szerint: március 8-án) aláírt roskildei békével Dánia elveszítette területe harmadát, lakossága pedig a Svédországgal 1657–1658-ban és 1658–1660-ban vívott háborúk következtében kb. 430 000 főre csökkent.¹ Ez a dán–svéd közös múlt – európaiakként: közös múltunk egy darabja – legválságosabb időszaka. Dániai emlékezetének jelentős eleme Koppenhága csaknem két éven át, 1658 augusztusától 1660 júniusáig tartó *obsidiója*.² Ennek állít emléket a szerzője, az ismert költő, majd királyi történetíró (*kongelig historiograf*) Vitus Bering halála után, 1676-ban kiadott latin nyelvű *Obsidio Hafniensis*.³ Digitalizált példányát keresve akadtam rá egy névtelen szerzőjű latin szövegre, amelynek tárgya Koppenhága *obsidiója*, és Hágában jelent meg 1661-ben – *Obsidio Hafniensis*⁴ címen. A (fő)címek hasonlóságán túl a kettő közötti kapcsolat feltételezésére indított a Bering-féle szöveg egy aránytalansága is: mindkét mű nagyjából az 1658 augusztusi svéd támadással kezdődik, a hágai 1659 februárjáig halad, a csaknem tízszer akkora terjedelmű másik 1660 késő tavaszáig – ám ennek a háromnegyede is az 1659 februárjáig történetekkel foglalkozik.

Az alábbiakban először Bering életének a neve alatt fennmaradt mű elkészültéig tartó szakaszát idézem fel. Ez egyrészt bővítheti a két északi királyság kora újkori latin nyelvű történetírására vonatkozó magyarországi ismereteket, másrészt egy eleme, Bering válasza a svéd király ajánlatára, a lehetséges válaszok egyikét szemlélteti arra a kérdésre, mit tesz egy értelmiségi, ha olyan hatalomtól kap csábító ajánlatot, amely addig az ellensége volt. Annak az ezt követő áttekintése, amit a két *Obsidio Hafniensis* keletkezéséről tudni, mutatja azt is, mennyire esetleges az ismeretünk egy mű keletkezéséről. Végezetül azt foglalom össze néhány példával, miként jelenik meg az 1661-ben kiadott szöveg a másfél évtizeddel később nyomtatottban, és röviden kitérek két, az eseményekkel foglalkozó svéd királyi történetíró egy-egy művére is.

¹ Bővebben: NAGY Gábor, „Actum erat tunc temporis sine dubio de re Danica...” Az 1563–1660 közötti dán–svéd háborúkról” in: *Háborúk, alkotások, életutak. Tanulmányok a 17. század közepének európai történelméről*, szerk. NAGY Gábor és VISKOLCZ Noémi, 96–119 (Miskolc: Miskolci Egyetemi Kiadó, 2019).

² Alapvető, máig használt leírása: J. A. FRIDERICIA, *Adelsvaldens sidste dage. Danmarks historie fra Christian IV's død til enevaldens indførelse (1648–1660)* (Kjøbenhavn: Philipsens Forlag, 1894), 353–490. (a háború egyéb eseményeivel együtt).

³ Viti BERINGII *Obsidio Hafniensis et eorum, quae ea durante per septentrionem fere omnen ad memoriam illustria contingere, stricta narratio* (sine loco, 1676).

⁴ *Obsidio Hafniensis cum praelio ad Oresundum fide rerum tradita* (Hagae Comitum: Apud Samuelem Broun et Joh. De L'Escluse, 1661).

Vitus Pedersen Bering (1617–1675)

Az élete itt felidézendő részére vonatkozó ismeretek alapja (némileg a Messeniuséra emlékeztető módon)⁵ saját közlése. Ez a Koppenhágai Egyetem történetével foglalkozó, 1665-ben megjelent műben⁶ olvasható, amelyet egy barátja, az övéhez hasonló pályát befutó Rasmus Poulsen Vinding⁷ állított össze.⁸ Sokkal többet a kortársai sem tudtak róla örökül hagyni. A száznál több latin versét közzé tevő Frederik Rostgaard⁹ az életéről írva idézte Bering teljes szövegét, majd további lapokon a Bering életéről is író Willum Wormét,¹⁰ aki ott volt annak halálos ágyánál¹¹ is – új ismeretek közlése nélkül. Élete¹² jól összegezhető a sírfeliratai egyikéből vett idézettel:

„Parens Viburgensis consul / ingenium ardens, amoeneum et ad summa natum / Quo etiam meruit / A summis Europae principibus / Romano imperatore, Danorum, Gallorum Suecorumque augustis / Prolixe amari. / Post ostentatam exteris lucem suam / In patrio Lyceo primum poeseos constituitur / Professor / Hinc in Sorano Historiarum, / Tandem Historicus regius / Et postea simul / Ærarii Summique Justitiae Fori / Assessor / Par officiis / A seculi labe immunis / Duplex ei conjugum / Utrumque prole felix.”¹³

Bering Viborgban született 1617. október 6-án, azaz a reneszánsz dániai virágkorában. E virágkor, amely elválaszthatatlan a királyt illető tengeri vámoktól, ma elsősorban II. Fri-

⁵ A Messenius életére vonatkozó ismeretek jelentős forrásul szolgáló önéletrajzi feljegyzésekről lásd NAGY Gábor, „Scriptum Cajanaburgi Laponum, festo Sanctae Birgittae anno MDCXXXIII”: Johannes Messenius életéről és koráról”, in: *A reformáció és a katolikus megújulás latin nyelvű irodalma*, szerk. BÉKÉES Enikő, KASZA Péter, KISS Farkas Gábor, LÁZÁR István és MOLNÁR Dávid, 73–91 (Budapest: MTA BTK III, 2019).

⁶ *Regia Academia Hauniensis in regibus, conservatoribus, rectoribus, professoribus suis repraesentata*. Erasmus Pauli f. VINDINGIUS ex regis foundationibus et rescriptis, actis Academiae, programmatis etc collegit, diposuit et suis sumptibus edi curavit (Hauniae: Gōdianus, 1665)

⁷ 1615–1684 között élt professzor, jogász, hivatalnok, filológus, az egyeduralom bevezetésekor a Legfelsőbb Bíróságra (*Højesteret*) került, ahol Bering is assessor lett – két nagy műveltségű, világlátott ember karrierje az új rendszerben. Egyik fia, Poul verset is írt Beringről.

⁸ Ahogy bevezetőjében írta: „...vix quicquam hic meum est, praeter colligendi disponendique laborem. Ex publicis tabulis, Programmatis, Actis Academicis et iis, quae viventes de se, quantum sua cujusque modestia ferebat, benigne mecum communicarunt, omnia descripta, in quibus quicquam mutare pene religio fuit.”

⁹ 1671–1745 között élt levéltáros, jogász, tudós stb.

¹⁰ 1633–1704 között élt, számos egyetemen tanult, beutazta Európát, kéziratokat is gyűjtött, 1679-től *koncelig historiograf* és a Højesteret tagja.

¹¹ „...nos, quibus morienti adstitisse contigit...” Frederik RASTGAARD, *Deliciae quorundam poetarum Danorum collectae et in II tomos divisae*. Tomus secundus (Lugduni Batavorum: apud Jordanum Luchtmans, 1693), 8.

¹² A mai ismeretek: Holger Fr[ederik] RØRDAM, „Den kgl. Historieskriver Vitus Bering: En biografisk og litterærhistorisk skildring” *Historisk Tidsskrift* 5 Række, I Bind (1879): 1–115.; UØ, „Tillæg til Vitus Berings biografi” uo., 639–648.; UØ, „Efterslat af Efterretninger om Historiografen Vitus Bering”, *Historisk Tidsskrift* 5. Række, VI Bind (1886–1887): 851–858. Fél évszázaddal későbbi Richard Jakob Paulli irodalomtörténetész szócikke: http://denstoredanske.dk/Dansk_Biografisk_Leksikon/Kunst_og_kultur/Litteratur/Digter/Vitus_Bering.

¹³ A teljes szöveg: RASTGAARD, *Deliciae*... 14. feltételezett szerzője Vinding (RØRDAM, *Den Kgl. Historieskriver*... 59.).

gyes és IV. Krisztián építkezéseiről ismert, ám ekkor, 1594-ben jött létre a királyi történetíró tiszte¹⁴ is, mégpedig a gyámkormányzat jóvoltából, hogy készüljön latin nyelvű (azaz a Skandinávián kívüli világnak szánt) Dánia-történet. Bering, akinek édesapja, Peder Pedersen Bering 1631–1658 között viselte a polgármesteri tiszte, kilenc éves volt, amikor édesanyja, Maren Vitusdatter¹⁵ meghalt. 1635. május 4-én beiratkozott az egyetemre, rövidesen pedig a házitanítója lett a néhai csillagász, Tyge (Tycho) Brahe fiának, aki az ő magántanáránál, Jesper Brochmand¹⁶ professzornál lakott. Brochmand 1639 márciusában sjællandi püspök lett, ez alkalomból Bering latin verssel köszöntötte – és kevéssel később megkapta a négy királyi külföldi ösztöndíj egyikét. Szeptemberben iratkozott be a leideni egyetemre, miután pedig a Bartholin-testvérek Franciaországba térítették,¹⁷ jó viszonyba került az ott svéd követként szolgáló Hugo Grotiusszal. E peregrinációja gyorsan véget ért: az őt nagyra becsülő püspök¹⁸ akaratának megfelelően udvarmester lett Tage Thott¹⁹ fiánál, Ottenél.

Az ifjúval rövid ideig a Soroi Akadémián²⁰ tartózkodott – ahol, mint kitűnő költőt, és mert ritka otthonosságot mutatott a humaniora területén,²¹ beajánlották a királyi történetíró Stephan Stephaniushoz²² –, akivel majd 1643 őszén peregrinációra²³ indult (még azt megelőzően tehát, hogy Svédország hadüzenet nélkül megtámadta Dániát). Eljutottak Strasbourgba is, a kor híres professzorához, Johann Heinrich Boeclerhez,²⁴ 1648-ban pedig, a nagy háború utolsó évében, átmentek Németországba. Az evangélikus dán ifjú verssel²⁵ köszöntötte az Ausztriai Házat, ám a császári udvarból származó jutalmat át nem

¹⁴ Természetesen az udvar ezt megelőzően is adott megbízást történeti mű készítésére.

¹⁵ A polgármester első felesége volt. További két gyerekük egyikének az unokája az orosz szolgálatba állt Vitus Bering (†1741), egyebek között a róla elnevezett tengerszoros felfedezője.

¹⁶ 1585–1652 között élt, 1610-től püspökké tételéig a Koppenhágai Egyetem professzora.

¹⁷ „Haec [a tanulmányait] agentem Bartholini fratres abstraxere in Galliam...” VINDINGIUS, *Regia...*, 393.

¹⁸ „Jeg har talt om ham med Biskoppen, som satte overordentlig stor pris paa ham og bad mig at paalægge ham snarest mulig at komme hid.” Ole Worm koppenhágai professzornak (az említett Willum apjának) a Bartholin-testvérekhez 1641 februárjában írt leveléből, amelyet részben idéz RØRDAM, *Den kgl. Historieskriver...*, 6. A püspöki akaratot Bering nem említi: „...egit aetatem in beato Galliae ... secessu, donec ab heroe Tottio revocaretur in patriam ad regendam filii aetatem et capessendam ad exteros peregrinationem.” (VINDINGIUS, *Regia...*, 393.)

¹⁹ 1580–1658 között élt, kora egyik leghatalmasabb arisztokratája, az országtanács tagja, lovag, a királyság legnagyobb birtokosa a Sundtól keletre (részletesen: Tandrup, Leo: Tage Thott, f. 1580 i Dansk Biografisk Leksikon på lex.dk. Hentet 7. marts 2021 fra https://biografiskleksikon.lex.dk/Tage_Thott_f_1580).

²⁰ II. Frigyes létesített itt iskolát nemes és nem nemes ifjak számára, majd IV. Krisztián nemesifjaknak akadémiát.

²¹ „thi han er en fortrinlig digter og ualmindelig hjemme i humaniora” – írta róla Worm Stephaniusnak 1641 őszén (a levélből hosszabb idézet: RØRDAM, *Den kgl. Historieskriver...*, 8.)

²² Stephen Hansen (1599–1650) egyebek között filológus, a középkori dániai latin nyelvű történetírás kutatója.

²³ Állomásairól, beleértve Rómát is: VINDINGIUS, *Regia...*, 393–394.

²⁴ 1611–1672 között élt, Krisztina megtette történetírónak, ám Boecler hamarosan visszatért Strasbourgba.

²⁵ „Fortuna Austriae domus ad supremum mundi culmen evectae”, a Strasbourgban majd Padovában is 1648-ban megjelent vers szövegét nem ismerem. (Vindingiusnál Bering csaknem ugyane szavakat használta: „...Austriae domus ad summum rerum apicem provectam fortunam publica prosequutus est scriptione...”.)

véve²⁶ „domesticae fortunae memor” visszatért Dániába, ahogy írta, felsőbb parancsra költészetet oktatni, újdonságként,²⁷ az egyetemen.

Csakugyan, 1649 tavaszán „Regiae Academiae Hafniensis philologiae professor designatus” lett (azaz nem csupán a költészeté) – valamint eljegyezte az egy fiatalon elhunyt orientalista²⁸ és egy püspök lánya²⁹ házasságából született Anna Nielsdattert. Nyilvános professzori disputájára 1650 májusában került sor, ez egyben az első alkalma is annak, hogy III. Frigyes királyként – és elsőként a királyok közül – megjelent³⁰ az egyetemen. E professzorsága rövid ideig tartott, Stephanius áprilisi halálát követően ugyanis augusztus 3-án³¹ királyi történetíró lett, megkapva elődje fizetését és sorói történelmi professzorátusát is (e státus az előbbihez kötődött).

Történetírói feladata, kevésbé meglepő módon, IV. Krisztián históriájának megírása lett, a király egy december 18-án kelt levelével még az előadások tartása alól is mentesítette.³² Bering másként emlékezett: „Publice docentem avocavit T[ago] Tottius...” – a főúr palota-jellegű otthont („parum infra palatū cultum”) biztosított számára a mai Skabersjöben, hogy ott írja művét. A műnek ugyan semmi nyoma, ám Fortunát ez nem zavarta,³³ szerzőnk például 1655. május 18-án a királytól zálogba kapta a maga és örökösei számára Lundagårdot, azaz a hajdani katolikus érsekek rezidenciáját,³⁴ sőt, a király 1657 elején elállt a visszaváltás jogától.³⁵ Beringnél Thott nagyvonalúsága és a királyi adomány nem látszanak elkülönülni: „Insedit ergo amoenissimos penates, novum peculium et regis benignitate transiturum ad posteros...” – ekkor a háborúk kirántották a talajt a lába alól.³⁶

Az első elején elvesztette a feleségét, pár hónappal később csecsemő gyereket,³⁷ majd meghalt Thott is, akitől latin és dán nyelvű költeménnyel is elbúcsúzott. Rostgaard a dán nyelvű vers egyik, a Királyi Könyvtárban őrzött másolatára ráírta: „Tage Thott tanácsos

²⁶ Későbbi tájékoztatás szerint a császári kegy nemesítés lett volna: „Poema, quo Fortunam domus Austriacae ad supremum mundi culmen evectae tunc temporis celebravit, Ferdinandus III imperator nobilitatis remuneraris voluit privilegiis ab ipso modestia insigni recusatis.” (Alberti BARTHOLINI, *Bibliotheca Danica a Thoma Bartholino et Jo[hanne] Mollero aucta nunc denuo revisa et usque ad haec tempora continuata* [Hamburgii: sumptibus Samuclis Heylii, 1716], 461.)

²⁷ „Iussus superiorum auctoritate docere publice poesin, novo munere, nec iam tum usitato Academiae.”

²⁸ Niels Pedersen (Nicolaus Petrus) 1601–1634 között élt, volt királyi ösztöndíjas, ismételten beutazta Európát, huszonöt évesen a keleti nyelvek professzora (természetesen görögül, latinul is tudott), 1628-ban megnősült, majd doktorált, és teológiai professzor lett. (VINDINGIUS, *Regia...*, 306–310.)

²⁹ Mette Vinstrup – semmit nem tudok róla azon túl, hogy a testvére, az alább említendő Peder 1638–1676 között Skåne püspöke, azaz két dán, majd két svéd királyt is szolgált.

³⁰ „...habuit disputationem praesente rege, qui primus inter Danorum principes et prima tum vice ingressus doctorum subsellia...” VINDINGIUS, *Regia...*, 395.

³¹ Az adat: RØRDAM, *Den kgl. Historieskriver...*, 21.

³² Az adat: RØRDAM, *Den kgl. Historieskriver...*, 26.

³³ Bering korabeli jövedelmeinek (köztük egy roskildei kanonokságnak) az áttekintése: RØRDAM, *Den kgl. Historieskriver...*, 31–32.

³⁴ Lund Skandinávia első érseki központja lett, egy ideig a lund érsek Skandinávia primása is volt.

³⁵ Az adat: RØRDAM, *Den kgl. Historieskriver...*, 30.

³⁶ „...quum miscuit sese rebus bellorum turbo et terram subtraxit sub pedibus...” VINDINGIUS, *Regia...*, 395.

³⁷ RØRDAM, *Den kgl. Historieskriver...*, 33–34.

úr³⁸ azt mondta nekem 1700. március 23-án, hogy Bording³⁹ elküldte ezt a maga által készített verset Beringnek, aki annyira jónak találta, hogy *a saját neve alatt kinyomtattatta, nem félve, hogy ezt a szerző, aki annyira bensőséges jó barátja volt, rossz néven venné* [saját kiemelés].⁴⁰

Visszatérve a háborúhoz, a roskildei béke Beringet a svéd uralom alá kerülő Skåneban érte, számos találó kifejezése egyikével „in patria jam sua, sed id parum, domi etiam suae peregrinus” lett. A skånei birtokos új ura, X. Károly Gusztáv március 5-én⁴¹ megérkezett új tartományába, és hol másutt szállt volna meg Lundban, mint a hajdani érseki rezidencián, azaz éppen Beringnél – illetve, ki is lakott kinél? „*Favit apud se habitanti Carolus* [saját kiemelés] *et liberale obtulit stipendium in fide novi dominatus et clientela mansuro.*” *A liberale stipendium*, ahogy a svéd király ajánlatát e pár évvel későbbi dániai szövegében Bering nevezte, a svéd királyi történetírói állás volt.

Az ajánlat

A *kunglig historiograf* tisztség a Svéd Királyságban újabb keletű, mint a gazdag Dániában: a stolbovai békét követő évben, 1618-ban került először betöltésre. Egy 1626. évi rendelet szerint az a titkár, aki az Országos Levéltárban a *custos archivii* fogja segíteni, egyben *riksens historicus* is legyen, évente feljegyzést készítve a bel- és külföldi eseményekről (1699-ig a történetírói tisztség mégis az Uppsalai Egyetem egy professzorátusához⁴² kötődött). Ugyan a tragikus sorsú Messenius fiát, Arnold Johant is kinevezték történetírónak (tíz év múlva pedig a fiával együtt kivégezték),⁴³ a tisztséget ekkoriban döntően külföldiek viselték (olykor egyszerre többen), például Boecler vagy Johannes Loccenius.⁴⁴

X. Károly Gusztáv ajánlata nem ismert, ám ismert Bering egy datálatlan levele, amelyet erről a királynak írt, valamint a koppenhágai svéd tárgyalók⁴⁵ e tárgyban március 30-án urukhoz írt levele. Értelmük egyező: Bering, a svéd király legalázatosabb és hű szolgája, igen hálásan nem szeretné elfogadni az ajánlatot, ajánl viszont helyette mást. Mérlegelése szerint, ha írna valamit Dániával kapcsolatban – amit historikusként nem mellőzhetne –,

³⁸ Az említett Tage Thott unokájának féltestvére, 1648–1707 között élt, 1680-ban lett az Államtanács (címzetes) tagja.

³⁹ Anders Christensen Bording 1619–1677 között élt költő.

⁴⁰ A dán nyelvű feljegyzés szövege a dán versével együtt: RØRDAM, *Den kgl. Historieskriver...*, 35–36.

⁴¹ A régi naptár szerint. Az adat: Martin WEIBULL, *Lunds Universitets historia 1668–1863*, (Lund: Gleerups, 1868), 10.

⁴² A Johan Skytte által létesítetthez (ékekészítés és államtudomány, ma is működik). 1720-ban, az egyeduralkodó felszámolása közepette előírták: a történetírói állás csak bennszülötten tölthető be, az elnevezés pedig a *historicus regis* helyett következetesen *historicus regni* lett.

⁴³ A Messeniusok három nemzedékének a sorsa tragikus. Johannest 1616-ban halálra ítélték, majd az ítéletet kegyelemből börtönre változtatták, amely csaknem a nagy történetíró haláláig, 1636. november 8-áig tartott. Fia, az 1608-ban született Arnold Johan 1624-ben ellene vallott, és halálra ítélték, ám hosszú rabság után az apja alkotásának is köszönhetően szabadult, sőt, *rikshistoriograf* lett. Miután a fia, Arnold belekeveredett a leghatalmasabbak közötti intrikákba, Arnold Johan, feltehetően, hogy mentse őt, magára vállalta egy pamflet szerzőségét – így 1651. december 22-én együtt végezték ki őket.

⁴⁴ 1598–1677 között élt professzor, jogász, történetíró.

⁴⁵ Sten Nilsson Bielke (1624–1684, admirális, az országtanács tagja) és Peter Julius Coyet (1618–1667, svéd diplomata, lásd hozzá a 73. jegyzetet is) a roskildei béke végrehajtásáról egyeztettek.

azt vagy szülőföldje szégyenével kellene tennie, vagy pedig nem azzal az élénkséggel és erővel, amely a király dicsőséges, az egész világ által tanúsított tetteihez illő. Az első eset a nemzeténél tenné büntetésre méltóvá, a második X. Károly Gusztávnál és minden helyesen gondolkodó, az igazságot szerető embernél. Ehhez jön még, hogy a svéd oldalon szerzett *historicus* nevezet neki a honfitársainál („hoos sine Landzmän”)⁴⁶ nagy irigységet és gyűlölséget okozhatna, és könnyen alkalmat adhatna arra, hogy ennek ürügyén megfosszák a roskildei kanonokságtól. Másfelől, mivel vágyik őfelségét szolgálni, jóléte pedig jelentős részben a lundi házán alapul, méltóztatnék a király a kegyét a *historicus*ság helyett egy üresedésben levő lundi kanonoksággal kifejezni, és akkor ő, mint alattvalója, írhatna akár a gót-vándál emlékekről,⁴⁷ vagy a lengyel háborúról és hasonlókról, elegáns carmenben, és így a királyi felség héroikus cselekedetei méltóképp maradnának az utókorra.

X. Károly a Göteborgban 1658. május 25-én kelt levelével⁴⁸ hű alattvalójának („wår troo vndersåthe”), Vitus Beringnek egy kanonokságot és egy vikáriátust adott. Kevéssé ismert párhuzam, hogy egy évvel a svéd–erdélyi hadjárat után, Erdély pusztulása közepette, Apáczai akadémia tervezésével foglalkozik, a frissen svéd uralom alá került Skåne püspöke, Peder Vinstrup pedig új királya utasítására akadémiát (vagy gimnáziumot, ekkor még eldöntetlen) tervez Lundban. Az ez ügyben kelt egyik levelét júliusban maga Bering vitte el X. Károly Gusztávnak – Rørdam feltételezése szerint azért, mert ebben a püspök azt is javasolta új királyának, vegye meg az új egyetem számára Bering lundi házát. Akárhogy is, a postás már nem találta meg a címzettet; a király ugyanis átkelt Holsteinbe, majd augusztus elején megindította háborúját Dánia felszámolására, ostromgyűrűbe zárva Koppenhágát, benne Bering három lányával.

Az első adat az apa koppenhágai jelenlétére 1660. június 22-éről való, Bering ekkor egyebek között azt is közölte, a városban kíván lakni, nem Skånében⁴⁹ – azaz dán alattvaló, nem svéd. Aligha dönthetett másként. Ha a svéd udvari történetírói állás elfogadásának mérlegelésekor a roskildei béke megkötése után is tekintetbe vette dániai megítélését, Dániának a svéd támadás utáni, roppant pusztulással járó élethalálharcát követően a svéd szolgálat aligha volt vállalható, ráadásul a király sem élt már, aki meghívta – X. Károly Gusztáv támadása, majd halála levette Beringről a választás terhét? Mindenesetre utóbb, a feljegyzésében, az 1658 márciusa utáni eseményeket említés nélkül hagyva a dilemmát hazafias rövidezséggel intézte el: „carere domicilio, quam patria maluit et Hafniam fortunae ac familiam deportavit”.⁵⁰ Domiciliumát sem nélkülözte egyébként sokáig: Koppenhágában 1660. november 10-én eladta Lundagårdot Vinstrup püspöknek. Az erről kiállított

⁴⁶ RØRDAM, *Efterslat...*, 852. (Beringnek a királyhoz írt levele: RØRDAM, *Den kgl. Historieskriver...*, 38–39.)

⁴⁷ A svédországi történeti önkép meghatározó eleme volt a középkor óta a gót azonosságtudat.

⁴⁸ Szövege: RØRDAM, *Efterslat...*, 854.

⁴⁹ „Om han herefter vil bo og blive hos os i denne Stad eller udi dette Land, eftersom han tilforn sin Bopæl udi Skaane havde haft? Hvortil han svarade, ja, sig her fremdeles at ville bo.” áll egyebek között az egyetemi konzisztórium jegyzőkönyvében (RØRDAM, *Den Kgl. Historieskriver...*, 43–44.)

⁵⁰ VINDINGIUS, *Regia...*, 395.

okiratából⁵¹ is tudható, már „Kongl: Maj:tts till Danmarcks oc Norge ... forordnet Assessor udj Skatskammers Collegio, Historicus Regius och Canonicus Roeschildensis”, azaz a nemesi uralmat (*adelsvalde*) felszámoló egyeduralomban (*envalde*) azonnal megtalálta a helyét. A pálya e törés nélkülisége érződik idézett sírversén is, amiként igaz a francia király ott említett kegye,⁵² és hamarosan csakugyan a *Højesteret* ülnöke is lett. Megnemesítve, becsült tisztviselőként fejezte be életét 1675. május 20-án.⁵³

Az *Obsidio Hafniensis* keletkezéséről

Rørdam egy 1661. december 3-án kelt királyi rendeletben találta az első nyomát annak, hogy Bering történetírói feladata a koppenhágai *obsidio* feldolgozása. A Helsingørből 1662. február 8-án kelt levelében a svéd rezidens is tájékoztatta a stockholmi gyámkormányzatot:⁵⁴ előző nap megbízható forrásból megtudta, hogy Bering parancsot kapott a legutóbbi háború megírására, és, bár rákényszerült a feladat vállalására, állítólag azt mondta annak, aki beszélt vele, ügyelni akar arra, úgy írjon, „hogy egyik fél se ütközhessek meg”.⁵⁵ (Ha az értesülés helyes, bámulatos Bering tartózkodása, amellyel a békeszegő svéd támadást követő, kétéves *obsidio* megírását vállalta, különösen, hogy X. Károly Gusztáv két éve halott.) Mivel a művet Vinding említi („Obsidio Hafniae et quae ea durante illustria per Septentrionem contigere, oblata regi,⁵⁶ sed nondum typis prodita.”), a megírására 1661 vége és 1665 között kerülhetett sor. 1663. szeptember 15. előtt már bizonyosan íródott: ekkor Bering másodszer is megnősült,⁵⁷ Bording a barátja esküvőjét üdvözlő versében pedig azt írta, este más történéjk, mint az *obsidio* írása.⁵⁸ Kevéssel⁵⁹ azt megelőzően, hogy Vinding nyomdába adta az általa összeállított könyvet, az írás befejeződött. Kérdés, ki az író.

„Factum est, antequam ad te⁶⁰ venirem, ut praeter omnem opinionem vetus quidam amicus, Vitus Beringius, historiographus Danicus sibi commissam

⁵¹ Szövege: C[arl] G[eorg] BRUNIUS, „Handlingar angående Lundagård”, in: *Handlingar rörande Skandinaviens historia*. Trettiondesjette delen. [utgifna af Kungl. Samfundet för utgifvande af handskrifter rörande Skandinaviens historia], 402–407 (Stockholm: Hörbergsska Boktryckeriet, 1855), 403–405. E forrásra Rørdam figyelmeztet.

⁵² 1665–1666-ban XIV. Lajos évjáradékot fizettetett neki (RØRDAM, *Tillæg*..., 641.)

⁵³ Élete 1660 utáni szakaszának áttekintése: RØRDAM, *Den kgl. Historieskriver*..., 45–86.

⁵⁴ Amikor X. Károly Gusztáv 1660-ban meghalt, fia, a későbbi XI. Károly még csak négyéves múlt.

⁵⁵ „...skal han dog have sagt til den Person, som havde talt med ham, at han vilde se at styre sin Pen saaledes, at intet Parti skulde kunne stødes.” idézi RØRDAM, *Den kgl. Historieskriver*..., 54.

⁵⁶ Az 1676. évi kiadás királynak szóló ajánlást nem tartalmaz. (Akkor már nem III. Frigyes, hanem V. Krisztián uralkodott – akinek az uralmát természetesen szintén versekkel köszöntötte Bering, szövegük: ROSTGAARD, *Deliciae*..., 54–59., 60., 61–70.)

⁵⁷ „Quem hodie luctum [a felesége és az édesapja előzőleg említett elvesztését] novi matrimonii felicitate detegit.” (VINDINGIUS, *Regia*..., 395.) Második felesége a számos forrásban rendkívül szépnek írt tizenöt éves Gjertrud Jørgensdatter (†1678).

⁵⁸ „I Aften andet giores maa / End om Belejring skrives” (5–6. sor; a teljes szöveg: <https://kalliope.org/da/text/bording2002111601>)

⁵⁹ „Amplo nuper opere descripsit patriae fatum et quae durante ad Hafniam obsidione per Septentrionem fere omnem ad memoriam illustria contigere.” (VINDINGIUS, *Regia*..., 396.)

⁶⁰ A címzett Johann Christian von Boineburg (1622–1672).

provinciam mea opera supplere cuperet trecentosque imperiales, si subvenirem et obsidionis Hafniensis historiam scriberem, statim repraesentaret. Incidit haec res in illum articulum rei oeconomicae, qua divinitus submissum agnoscere subsidium ratio erat. Accepi pecuniam, nunc poscor promissa, quae non continuo, sed interpellato labore urgenti et instanti sigillatim transmittit.⁶¹

Az e sorokat tartalmazó datálatlan levél Böhme feltételezése szerint 1664-ben kelt,⁶² és ez illik is a fentebb írtakhoz. A Beringet régi barátjának nevező levélíró nem más, mint Boecler – maga is történetíró, láttuk, ám nem dán, hanem svéd szolgálatban, Krisztina uralkodása idején. (Az *Obsidio Hafniensis* Krisztináról írt szép szavait akár ez is magyarázhatja, nem csupán az utód hódítási igényének kevésbé barátságos, talán Tacitusra is emlékeztető megokolása.)⁶³ Mégis, a mű szerzőjének Böhme és vele egyetértve Rørdam lényegi érvelés nélkül Beringet tartották.⁶⁴

Annak megválaszolásához, kimutatható-e az *Obsidio Hafniensis* egyes részeitől Bering, illetve Boecler szerzősége, szükség lesz kettejük egyéb műveinek, így a *Historia belli Danici* nek a vizsgálatára is. E könyv, amelyben Boecler az említett, hadüzenet nélküli svéd támadással kezdődő, Dániát megroppantó 1643–1645. évi háborút beszélt el, történetesen szintén 1676-ban jelent meg, Stockholmban. Csábító lenne az egy-egy dán, illetve svéd hadi sikert megörökítő művek kiadását az akkori, skâneinek is nevezett dán–svéd háborúval (1675–1679) összefüggésbe hozni, ám a Beringé már 1670–1673 között királyi jóváhagyást⁶⁵

⁶¹ Joh. Gottlob BOEHMIUS, *De Viti Beringii Historia obsidionis Hafniensis anekdoton litterarium ...* (Lipsiae: ex officina Langenhemia, 1758), viii. E forrásra Rørdam figyelmeztet.

⁶² BOEMIUS, *De Viti Beringii Historia...*, viii

⁶³ „... quae ex amoenitate studiorum pertaesa regni inaudito sexus facinore potentiaeque ac fortunarum contemptu se demisit e fastigio inque Carolum palatinum, materno jure innexum regno imperium omne transfudit patentius id aliquanto, quam a fortuna acceperat. Et vero regem passa est, quem maritum nollet, at quam moribus et animo diversum! cui ex regni accessione non satietas, sed irritamentum acceverat et, ne omnia deberet faeminae, quaesiti foris imperii gloriam affectebat...” (BERING, *Obsidio Hafniensis...*, 4.) Az általam kiemelt részben vélek tacitusi reminiscenciát („Dabat et famae, ut vocatus electusque potius ... videretur, quam per uxorium ambitum...”)

⁶⁴ Meglep viszont, hogy a kor legtudósabb nőjét, Birgitte Thottot bemutatva Schönau, aki a Bering-életrajztól kezdve Worm gyászbeszédén át Rostgaard és Bartholin művéig minden szöveget ismert, Beringről írva egyáltalán nem említette az *Obsidio Hafniensis*-t, miközben megemlékezett a verseiről, és hosszan foglalkozott a történeti érték nélkülinek tekintett *Florus Danicus*ával (Friderich Christian SCHÖNAU, *Samling af Danske Lærde Fruentimer...* [Kjøbenhavn: 1754], Andet Bind, 1413–1418.)

⁶⁵ [II. Valdemar hitveséről] „... singulares mihi observationes communicavit affinis meus plurimum honorandus dominus Vitus Bieringius... qui ... ultimam obsidionem Haffniensem tam singulare felicitate et auspiciata dexteritate conscripsit, ut Saxonem Grammaticum longe alias admirabilem annalium apud Danos conditorem ... superavit, cujus operis divulgandi hactenus defuit sola auctoritas, quam liberalissime felicitibus auspiciis impertivit noster augustissimus rex, Christianus ejus nominis quintus. Utinam segnitibus typographorum id nobis diutius non invideret.” *Jus aulicum antiquum Norvagicum lingua antiqua Norvagica Hird-Skraa vocatum a Jano Dolmero Dano in linguam Danicam et Latinam translatum notisque Danicis et Latinis illustratum, cujus versio et illustratio Danica una cum textu Norvagico Haffniae Anno 1666 vivo adhuc auctore edita est, versio vero et illustratio Latina nunc primum ... in lucem prodit curis et sumptibus Petri Johan. RESENI, a quo huic Juri Aulico Norvagico adjungitur Jus aulicum antiquum Danicum Witherlags Raett dictum cum versione Danica et Latina ac notis ...* RESENI (Hafniae: sumptibus Petri Johan. Resenii, 1673), 716–717. (a kiadvány Beringnek a Resenhez írt köszöntő versével kezdődik, az idézetet részben idézi RØRDAM, *Den kgl. Historieskriver...*, 82.).

kapott, és a Boecleré kiadására adott privilégium is a háború kitörése előtt kelt.⁶⁶ (E háború hatására lett viszont svéd királyi történetíró Samuel von Pufendorf.)⁶⁷

Elhagyva itt a szerzőség kérdését, a továbbiakban előbb az 1661-ben – azaz azt megelőzően, hogy Bering (és így Boecler) elvállalta a megszállás történetének megírását – megjelent *Obsidio Hafniensis* keletkezésével foglalkozom, majd pedig a két *Obsidio Hafniensis* közötti párhuzamokkal.

Az 1661. évi *Obsidio Hafniensis* keletkezéséről

Hágai megjelenése természetes: a Keleti-tenger hatalmi viszonyaira figyelő Hollandia néhány évvel az első angol háborúja után rákényszerült a diplomáciai, gazdasági, katonai beavatkozásra a svéd–dán háborúban, mégpedig Dánia mellett, tehát előző szövetségese ellenében, Beavatkozása leglátványosabb eseménye a mű címében is említett ütközet, amelyről alább még lesz szó.

A kiadványban a cím alatt Horatius-parafrázisnak tűnő szavakat⁶⁸ találni; a nevetés elhagyását indokolhatja a mű tárgya, a névmás megváltoztatásának okáról fogalmam nincs. A következő lapon a tipográfus szól az olvasóhoz. A *vale*-t leszámítva két mondatnyi közlése izgalmas: a kész mű (elsőre *Relatió*ként említi) a kezébe került („in manus nostras pervenisset”), a szerzője („nobilissimus author”) saját magának írta („ad privatam suam satisfactionem”), a jogsérelem nélkül közölhető, annál is inkább, mert – a tipográfus tudomása szerint – nem jelent meg e tárgyban más latin nyelvű alkotás.⁶⁹ Ha e *Tractatus* tetszik, reményünk szerint közölhetjük veled, olvasó, a folytatást is, egészen a végleges békéig („ad absolutam pacem”) – tudatja a második mondat. Ha ennek alapján nem állítható is, hogy a folytatás kész volt, a fogalmazás legalább az események 1660. május 27-éig (június 6-áig), azaz az említett (koppenhágai) békéig tartó elbeszélésére irányuló alkotói szándék meglétét mutatja. (E békéig jut el az 1676-ban megjelent *Obsidio Hafniensis* is.)

A bő 50 ezer karakternyi mű nem egyszeri alkotás eredményének tűnik. A szerző, miután ismertette Kronborg feladását, hozzátette: a koppenhágaiak attól félték, ennek híre eltántorítja a szövetségeseket a segítségnyújtástól, vagy lassítja azt, ám félelmük elmúlt, miután levelet kaptak tőlük, amelynek valóságát a felmutatásáig sokan elhinni sem merték. A folytatás („Sub fine *proxime elapsi mensis*...”) 1658 őszi írásra utal: a vár feladására 1658. szeptember 6-án került sor, a holland flotta pedig október végén áttörte a blokádot. Ugyanerre mutat a két oldallal később olvasható „erectum sub initio *praesentis mensis* quadratum, sive reductus” is: előtte kevéssel a védők októberi kitörésről volt szó, és jóval később olvashatni csak a tengeri ütközettről – a szöveg azonban az *obsidio* másik emblematis eseménye, „a roham éjszakája” (*stormnatten*, az 1659. február 10-éről 11-ére virradó) felidézésével ér véget. Ennél is tovább vezet a harmadik, a roskildei békét („turpissimum

⁶⁶ Stockholmban 1675. július 12-én, Dánia pedig csak szeptemberében üzent hadat XI. Károlynak.

⁶⁷ 1676-ban a dán támadás miatt a Lundi Egyetem, ahol akkor tanított, beszüntette ténykedését, ő pedig Stockholmba ment, és megkapta a történetírói tiszteletet.

⁶⁸ „—— dicere verum / Quis vetat?”

⁶⁹ Egy fél igen, a Koppenhágában 1660-ban kiadott „Diarium polemicum metricum Latino-Danicum obsidionis Hauniensis ... eller en daglig Tegnebog indehollandis ... Kiøbenhaffns Beleirings Idretter”, egy lelkész, Henrik Madsen Wallensbech (†1662) feljegyzései. A szöveget nem állt módomban megszerezni.

foedus”) is felidézõ mondata: a két szomszédnép új, a korábbinál dühödtebb háborúba bonyolódik („involvitur”), amelyből nem is gabalyíthatók ki („extricari potuerunt”), csak a külföld parancsoló közvetítésével. Az *imperiosa mediatio* aligha más, mint az 1659 tavaszán–nyarán tartott „hági koncertek”,⁷⁰ a befejezett igealak pedig a koppenhágai béke utáni keletkezést sugallja. Csakugyan, Koppenhága múltjának felidézése is azzal fejezõdött be, hogy X. Károly Gusztáv „éppen csak nem gyõzött, de kétségkívül gyõzött volna, ha...”,⁷¹ és egy közbeszûrásban is multként jelenik meg az obsidio.⁷² Arról is írt a szerzõ, hogy a Kronborgot feladók Koppenhágában utóbb számot adni kényszerültek („Hafniae postea causam dicere coacti”), fõvesztésre ítélték õket, ám királyi kegyelembõl – közbenjárásra – „vita iterum donantur”. A várkapitányt, Poul Beenfeldt ezredest távollétében egy hadbírótság becsülete, javai vesztésére, valamint kard általi halálra ítélte 1659. szeptember 10-én.⁷³ Azt, hogy mennyivel késõbb kapott kegyelmet (amiként két társa is), nem tudom, de aligha Koppenhága védelme közepette nyilvánult meg a királyi kegy a(z egyik) legerõsebb várat feladó parancsnok iránt. Ugyanakkor a szövegben utalás sem található arra, hogy X. Károly Gusztáv 1660. február 13-án meghalt.

Ami a szerzõt illeti, ismeretlen. A *Metamorphoses* ére emlékeztetõ kezdõ szavai után tudatja: annak, amit magán használna, a hírnévvel nem törõdve, egyszersmind azt megvetve megõrökített, általában a tanúja volt.⁷⁴ Rendelkezett ismerettel a háború svéd értelmezésérõl,⁷⁵ Koppenhága múltjáról, fekvésérõl, a roskildei békérõl, az azt követõ tárgyalásokról, sõt a svéd támadás megindulása utáni, sikertelen dán tárgyalási, valamint angol közvetítési kísérletekrõl is. Továbbá zsarnoknak tartotta Cromwellt, nem vitatva nagyságát,⁷⁶ tudta, hogy Kronborg (át)építésekör Gotlandról szállították a követ,⁷⁷ – és érzékeny volt az emberi tragédiára.⁷⁸

⁷⁰ A béke helyreállítására irányuló angol–francia–holland tárgyalásokról magyarul lásd NAGY, „*Actum erat...*”, 113, további irodalommal.

⁷¹ „...tantum non vicit, sed vicisset proculdubio, ni...”

⁷² „dum obsidium [!] durabat” *Obsidio Hafnensis...*, 10.

⁷³ Rockstroh, K. C.: Poul Beenfeldt i Dansk Biografisk Leksikon på lex.dk. Hentet 7. marts 2021 fra https://biografiskleksikon.lex.dk/Poul_Beenfeldt

⁷⁴ „Obsidionem dicere fert animus, qua, si odia et partium duces et insolita fortunae ludibria speptanda, haud nobiliorem temporum annalia famosiorumve [az eredetiben: famosiorumve] produxere, et haec me, utpote quae videram plerumque, memoriae tradere adigere, at in privatum usum famae negligentem iuxta ac contemptorem.” *Obsidio Hafnensis...*, [3].

⁷⁵ „Tantum motuum, qui totam propemodum Europam in partes rapiebant, causae multiplices fuere, manifestas et ab ipsis Suecis deprecatas subsequens relatio ex eorum scriptis et sermonibus, demonstrabit, sed quae interiores aliunde inquirendae.” Ha svéd viszonylatban könyvre gondolt, akkor alighanem erre: Peter Julius COYET, *Expositio causarum, quibus S R M Sveciae bellum a rege regnoque Daniae sibi illatum etiam post pacem Roschildiae initam continuare coacta fuit* (sine loco, 1658).

⁷⁶ „a Richardo Cromwello, paternae in Anglia tyrannidis non magnitudinis successore” (21–22.)

⁷⁷ „Haec super palos quernos propter arenae fluiditatem fundata lapidibus ex Gotlandia insula allatis fabricata a Frederico II octorum annorum spatio vixdum absoluta a Suecis ut dictum turpissima defensorum ignavia vigesimo secundo aggressionis die expugnabatur.” (12–13.)

⁷⁸ Felidézve a holland flotta otthoni készülõdését elmeséli egy család halálát: a közelben ácsorgó kislíut a tengerbe fújta a szél, az apa, aki addigra egy teherhajóról a szárazföldre menekítette a feleségét, menteni próbálta, ám maga is vízbe esett, a nõ ezt látván holtan esett össze (15–16.).

Az 1661. évi *Obsidio Hafniensis* az 1676. évi kiadásban

A példák nem a szisztematikus összehasonlítást helyettesítik, hanem az átvétel változottságát szemléltethetik (a névtelen szerzőjű szöveget **A**, a Bering–Boecler párosét **B** jelöli, a szám az oldalt).

A

Classis ad Kielam, maritimum Holstatae oppidum et terrestres miles, prout jussus, convenerat jamque cunctis ad trajiciendum comparatis copiae et pro longiori itinere viaticum in naves imponuntur et ineunte Augusto rex in altum vectus, dum alii illum Borussiam, alii Pomeraniam, alii alias regiones, nemo equidem Daniam recenti pacificatione tutam iturum credebant, proras Zelandiam⁷⁹ versus dirigere jubet.

Corsoram occidentalem insulae portum appulsus exercitum fama, quam numeris majorem (equitum enim mille et ducenti, peditum circiter quatuor millia erant) nemine contra sistente vel quicquam hostile suspicante in terram exponit. (4.)

A két szöveg kapcsolata nyilvánvaló: a kieli gyülekezés, vajon kire támad a király, a béke után Dániára bizonyosan nem, Dánia a cél, a korsøri partraszállás, dán gyanútlanóság, az ellenállás hiánya, a sereg nagysága. Ugyanez a helyzet X. Károly Gusztáv támadásának hírével – és ismét több helyütt felhasználva:

Sed praevenerat utcunq̄ue festinantem invasionis fama aulamq̄ue urbemq̄ue et civium animos imminentis periculi magnitudine non mediocriter perculerat. Dies erat Dominicus intentusque sacris populis dirum inexpectati hostis nuntium excepit. (4–5.)

B

...in aestuario interea Chiloniensi, quam sedem sibi delegerat Carolus, deportando militi coibant naves anxia circumquaque vicinia, in quam orbis partem haec fulmina incumberent, futurorum investigatione, ut fere mos est, se fatigante vulgo aliis in Poloniam, in Germaniam aliis destinantibus bella, fiducia pacis securis tantum iis, in quos parabantur. (7.)

...ineunte vix autumnno circa Idus Sextiles ... solvit Chilonio (...) ...denunciatur horribile secretum: Peti Daniam. (9.)

...primum quidem impetum Corsora excepit nullo prope nostrorum excubante ad littus. Nec vero periculum a quoquam metuebatur... (10.)

... [Carolus] exercitum locat in littore et pandit aciem. (...) Numerabat in exercitu quatuor peditum millia, equites mille et ducentos. (13.)

Sed illos licet properantes [sc Suecos – NG] praecurrerat fama. (13.)

Festum agebatur Christianis ritibus solenne et in templa urbs confluxerat, ibi operantem sacris regem populumque atrocior rumor deprehendit... (10.)

⁷⁹ Sjælland (Dánia központi szigete) egy latin neve.

A svéd támadás megindulása utáni eredménytelen dán tárgyalási kísérlet elbeszélésénél több forrást használhatott a **B**, az **A** követése különösen a rész végén látványos:

Rex pauca ad haec, verum legatos⁸⁰ an protectionem ejus cupiebant [!], rogabat, quibus renuentibus ultimo esse responsum annuntiatur, quo audito et se nihil apud regem inexorabilem profuturos videntes discessere.

At paulo post deputati a Carolo commissarii, Oxensternius,⁸¹ regni marescallus et comes Slippenbachius⁸² illos in hospitio adeunt.

Hic Dani repetitis fere, quae ad regem dixerant, in sententia persistere, quibus Slippenbachius in eundem sensum, quo rex ante disseruerat, respondens addidit illos illa cunctatione in causa esse, quod caesariani, Poloni, Brandenburgenses et Moscovitae viribus non tantum adcreverint, sed et foedera Sueciae regi noxia inter se ini'erint.

Porro Deum regnorum dispensatorem esse. Ultimam jam Danici imperii necessitatem impendere, cederent fati, unicumque salutis remedium ipsi, eligerint scilicet Sueciae regem, perinde iis esse Carolus sit, an Fredericus rex.

Dimissi re infecta legati Hafniam sequenti die rediere jamque omni pacis spe deposita cives eo bellum acrius parant. (7.)

...nec multa rex addidit... rogat legatos, ecquid publica fide literisque prospectum cuperent opibus suis, prospectum securitati? illi vilem sui curam esse responderunt... Instantibus et bella deprecantibus bis acclamatum ... responsum ultra nullum dari... (16.)

...digressos nostros duo a rege senatores sequebantur, cum comite Oxenstierno Splippenbachius. ... hospitium ignobile ingerssum... (17.)

...postquam monuissent comiter nostri, flecterent senatores ad mitiorem regem... Tum comes: Dani extra se belli causam ne quaererent... Interea enim temporis prosperata imperii Germanici comitia... Quin Moschos, Polonos, Brandenburgenses ... sociasse viros, miscuisse consilia...

— Felices vero Danos, si prae clade manifesta regni nil interesse crederent voculae, nec referre adeo Fridericum regem, an Carolum nuncuparent. (18. [a kiadásban hibásan: 16.]

...nostri ... digressi renuntiarunt regi: ... spei nil reliquum ... frustra salutem, nisi ab armis expectari.

Amint alább látható, Koppenhága történetének említésekor a **B** a Hanza 1427. évi sikertelen támadását és a dániai polgárháborúkat, a legnagyobbat (Grevens Fejde, 1534–1536) is, elhagyta. Ez utóbbié azért feltűnő, mert e polgárháború hozta létre azt a rendszert (*adelsvalde*), amelyet az egyeduralom – amelyben Bering két ülnöki tisztet is viselt – felszámolt. Lehetséges, hogy e rész szerzője nem dán (Bering)? Esetleg német (Boecler)?

⁸⁰ A dán országtanács két tagja, Mogens Hog és Chrusten Skeel.

⁸¹ Bengt Oxenstierna gróf (1623–1702), diplomata, 1658-ban azonban a *riksmarsk* méltósága betöltetlen.

⁸² Christoph Karl von Schlippenbach gróf (1624–1660), diplomata.

Hafnia non minus, quam aliae magnae urbes variantes fortunae vicissitudines experta est.
 Lubecenses eam bis direptam semel incendio foedarunt.
 Jarimarus⁸³ etiam, Rugie princeps, dein Sueci Hanseaticaeque civitates illam vastarunt. Sed anno 1427 eam iterum aggressae Hanseaticorum copiae irrita conatu oppugnare.
 Nec tantum ab externo hoste lacessita Hafnia sensit etiam civilium discordiarum rabiem, nam, dum partes Christiani Secundi⁸⁴ contra Fredericum⁸⁵ sequitur, a Frederico capitur et anno 1536 post annum obsidionem famae aliisque bellis oppressa se Christiano Tertio⁸⁶ dedere coacta est. (8–9.)

Mutata autem non semel urbis fortuna est, variam rerum vicissitudinem, ut res ferunt mortalium, experta... (19.)
 Praecipua olim clades a Lubecensibus, mox a Jeremero Rugiae regulo...

Hasonlóképp: Bering, a viborgi polgármester fia (ha ő a szerző) nemhogy nem ismerteti pontokba szedve (mint az **A** [10.]), meg sem említi Koppenhága kiváltságainak kibővítését, márpedig III. Frigyes ezen azonnali (augusztus 10-i) kegyenilyvánítása meghatározó a körülzárt város ellenállásában. (A svéd király szándékában állt a város kiváltságait Malmöre ruházni.)

1658. október 29-én (november 8-án) a Koppenhága felmentésére érkező, a haditengerészet főparancsnoka, Jacob Wassaeuer van Obdam által vezetett holland flottakülönítmény áttört az Øresundban álló, Karl Gustav Wrangel *riksamiral* által vezetett, mindkét part ütegei által támogatott svéd hadiflottán, majd a kíséretében levő szállítóhajók élelmet és kétezzer katonát vittek a körülzárt városba. Az ütközet felidézésében a **B** fogalmazása nem emlékeztet az **A**-éra. Mindkettő megörökíti például Wrangel kiválását a küzdelemből – legfeljebb egyetlen közös kifejezéssel (excedit – excedere):

[...cum Wrangelius ... in adversam fulminaret.] Idem Obdamus facit, sed felicius, Ergo pro se quisque, quod reliquum unum erat, ferire eminus, obsistere, circum-

⁸³ II. Jaromar (avagy Jarmer, †1260) rügeni fejedelem 1259-ben tört be a tenger felől Koppenhágába beavatkozva a lundi érsek és a király közötti viszályba az előbbi pártján. (Rügen 1168-ban került dán fennhatóság alá.)

⁸⁴ A kalmari unió utolsó királya (II. Lajos magyar király sógora), számos országában nem egyszerre vesztette el hatalmát, Dániában 1523-ban.

⁸⁵ II. Krisztián apai nagybátyja, holsteini herceg, aki Svédország kivételével mindenütt megbuktatta unokaöccsét.

⁸⁶ Az említett Frigyes idősebb fia, dán királlyá 1534-ben választották.

nam Wrangelius navis isto impetu adeo concussa erat, ut se e pugna recipere necesse haberet. *in margine*: Wrangelius acie excedit. (17.)

mire, a fronte, a lateribus ingerere ictus, cladem exitium et extrema omnia intendere majore Vrangeli periculo ... quo factum, ut ... non sperabat impetum se fluctuum, nedum hostilem sustinere posse excedere cogeretur praelio.... (91.)

Excursio Wrangeliana

Bartoniék Emma Forgáchról írt megjegyzése⁸⁷ óta figyelem, találkozni-e humorról történetírói műben – íme, egy szójáték (victoriam reportare). A **B** Wrangelről egyebek között azt írta, a svédek az egekig magasztalják, amíg nem kényszerült a távozásra, egyfolytában támadt és győzött, a hollandok ezen csak nevetnek,

„et vero risui addunt cavillas: egregie enimvero Vrangeliium functum praefectura, ut qui Victoriam reportarit ab acie et locarit in portu, id enim navi nomen erat, qua vehebatur...” (92.)

A Wrangelről írtak felidézése azért is tanulságos, mert tükröződhetik bennük a keletkezés ideje. A svéd hadvezért a **B** többször is elismerő szavakkal említette,⁸⁸ elutasította azt is, hogy említett kiválása menekülés volt.⁸⁹ És a svéd királyi történetírók? A művét 1662. augusztus 20-án a gyámkormányzat⁹⁰ tagjainak – így Wrangelnek is – név szerint ajánlók Loccenius kiemelte rendíthetlenségét: bár Wassaeuer a kedvező szélnek köszönhetően jobban alakíthatta ki hadrendjét, mégis

„...Wrangelius generoso et intrepido animo cum octo solus aliquandiu confligit ita ut cruenta istic pugna edi caepisset, donec ejus praetoria navis ab hostili ei incumbente crebris tormentorum pilis praesertim ad gubernaculum inutilis redita ad se reparandam recederet...”⁹¹

Locceniusnál, noha árnyalt értékeléssel, Wrangel győztesnek tűnik, a holland hajók

„...inter flammaram et fumorum globos tenebrarum et venti beneficio Haffniam evaserunt exoptata subsidia obsessis iam ad angustum redactis advehentes,

⁸⁷ „Vulgo notaretur, albo majores nostros quae sisse (!), nigro equo modernos regnum perdidisse’ ... (Ez az első politikai ’vicc’, melyet történetírásunkban találtam.)” BARTONIEK Emma, *Féjezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, (Budapest: MTA, 1975), 249.

⁸⁸ Például: „Quis in hoc duce campis assueti magistrum expectasset navis? ... Dedit tamen ejus solertiae clarum specimen...” 83.

⁸⁹ „Quae causa adegerit Vrangeliium non ad indecoram quidem fugam, quod volunt adversarii, sed abitum tamen et repentinum secedendi consilium, haud perinde proditum ab omnibus reperio.” 91.

⁹⁰ A haldokló király által létrehozott, XI. Károly kiskorúsága idején (1660–1672) működő, az anyakirályné és a királyság öt fő tisztségviselője által alkotott testület. Wrangel 1664-ig *riksamiralként*, 1664-től a szárazföldi haderő főparancsnokaként (*riksmarsk*) volt a tagja.

⁹¹ Johannes LOCCENIUS, *Historiae rerum Suevicarum a primo rege Sveciae usque ad Caroli Gustavi ... obitum deductae libri novem* (Upsaliae: Heinrici Curionis, 1662), IX,791.

quod illis instar victoriae videbatur, quae tamen potior nostris loco pugnae etiam potitis cessit.” (IX. 792.)

Nem így von Pufendorf: ő gyávasággal vádolta Wrangel⁹² – évtizedekkel később, alkalmasint 1685–1688 között. 1685 augusztusában kelt ugyanis a Krisztina lemondásával véget érő *Commentariorum de rebus Suecicis libri XXVI* ajánlása, ő pedig 1688-ban Brandenburgba távozott (szintén történetírónak), ám előzőleg bemutatta XI. Károlynak a X. Károly Gusztáv cselekedeteiről készített művét.⁹³ Ez már az egyeduralom kora, kialakításának meghatározó eszköze az arisztokrácia vagyonának csaknem teljes elvétele. Ezt az az elszámoltatás vezette be, amely a skáni háború után a gyámkormányzat ellen indult. Wrangel ugyan 1676-ban meghalt, ám kimondták: a gyámkormányzat (sőt, az országtanács) tagjainak örökösei (esetünkben: a feleség) is viselik a felelősséget az okozott károkért.

Visszatérve a két *Obsidio Hafniensis*hez, a koppenhágaiak (és a holland katonák) védekezésének legismertebb eseménye a roham éjszakája (*stormnatten*). A védőknek élet-halál kérdése, a dán nemzeti romantika rajongott érte. Mai felfogás szerint a befagyott tengeren egy évvel korábban átkelő svéd király ismét szerencsét próbálva órákon át küldte vágóhídra katonáit. Ez alkalommal a szerencse nem támogatta: tömegével estek el a rohmozók, a védők tucatnyi embert, ha vesztettek. A történet elbeszélésében az **A** a **B** forrásai egyikének tűnik (alább az előbbi első mondata az utóbbi végén olvasható):

Ducum strages maxima erat. Inter alios comes Ericus Steinbockius⁹⁴ tormentorum magister ... ex vulneribus in castris expiravere. (24–25.)
Guilielmus Vavasorius⁹⁵ eques Anglus et generalis copiarum instructor abscissis auribus inter cadavera agnoscebatur.” (25.)

Insignivit cladem Stenbucchius supremus per Sveciam rei tormentariae praefectus, qui corpus quidem in castra, sed et fatum detulit quod haerens tergo globus brevi absolvit. Repertus quoque inter cadavera Vavasorius... Caeterum pretiosae aures et unionibus relucentes adverterant e grege militem, qui educto ferro utramque discerperat. ...e procerum ducumque ordine caesi sunt complures.... (172.)

⁹² Opdam hajója elfogható lett volna, „...si Gustavo Wrangelio a suis licet monito invadere eundem animus fuisset. Cuius viri ignavia Opdamo tunc salutem dedit.” (Samuelis liberi baronis DE PUFENDORF, *De rebus a Carolo Gustavo Sveciae rege gestis commentariorum libri septem* (Norimbergae: Riegel, 1696), V. 486.)

⁹³ Özvegyének a Berlinben, 1696. november 15-én kelt, a mű címlapja után olvasható Dedicatioja szerint, „...Commentarii a beato marito meo auspiciis majestatis vestrae ex Archivis Regni conscripti eidemque, antequam is ad parile munus obeundum in Aulam Brandenburgicam dimitteretur, debita submissione exhibiti, postmodum a regia majestate vestra, cum Holmiam vocitatus is esset, eidem novis honorum titulis atque insignibus et regiae gratiae documentis haud vulgaribus cumulo, redditi, addito mandato clementissimo, ut typis nunc evulgarentur.”

⁹⁴ Erik Gustavsson Stenbock (1612–1659) gróf, az országtanács tagja, livlandi kormányzó, 1657-től pedig csakugyan *riksrygmästare*, azaz ő felelt a tűzérésért (és a fegyvergyártásért).

⁹⁵ Sir William Vavasour, 1643 óta Copmanthorpe bárója (mégpedig az első és utolsó), 1618 előtt és 1656-tól svéd katonai szolgálatban, lásd Nadine Akkerman (szerk.), *The Correspondence of Elizabeth Stuart, Queen of Bohemia, Volume II 1632–1642* (Oxford: Oxford University Press, 2011), 1194.

Sir William megcsónkítását Loccenius máshogy hallotta:

„Vavasori Hollandicus quidam miles binas aures praecidisse dicitur, *unam pro Wittenio Witteni, alteram pro Petro Florison esse* [kiemelés az eredetiben],⁹⁶ qui in praelio cum Svecicis maritimo occubuerant ... per ludibrium jactans.”⁹⁷

Loccenius műve megfelelő részével azért is érdemes lesz foglalkozni, mert az **A** őt is átvételre indította:

A

Prima cura fuit militem a praeda cohibere dispersumque per insulam⁹⁸ Danicam equitatum expeditis turmis opprimere vel aditum ei, ne Hafniam se reciperet, intercludere.

Comes Totte⁹⁹ equitum vicarius primum agmen ducebat... (4.)

Signo ad concurrendum accensis picatis doliis dato rex, qui rei intererat, quinquaginta tubis majoribus armatos pedites ad parmulam ... occupandum misit. Hoc facto Geneki¹⁰⁰ subtribunus cum ducentis peditibus ad dextram...” (22.)

Loccenius

Praemissus autem a rege fuit comes Claudius Tott Hafniam, ut prohiberet Danicas copias in insula dispersas introitu ad urbem... (IX. 784.)

„...dato signo incensis duobus orcis picis rex [qui ... ipse interfuit ...] centurionem quendam cum L sclopetariis molem vallo praestructam invadere jubet. Eum ad dextram pone sequebatur tribunus Genekius cum CC peditibus...” (IX. 796–797.)

Koppenhága veszedelmétől egyelőre III. Frigyes századokig emlegetett szavaival („Jeg vil dø i min rede”) köszönök el:

A

... rex ipse caeteris vacillantibus tutioresque Norwegae vel Hollandiae recessus monstrantibus vera regia fortitudine pronuntiaverat se reipublicae nec defuturum nec superfuturum, sed *in nido suo moriturum* [kiemelés az eredetiben]. (5.)

B

Excidit vox prima regis: Generosiores avium tutari nidos ... se equidem pro suo decertaturum aut, si fata poscerent, moriturum [kiemelés az eredetiben]. (10–11.)

Csakugyan, annak jelentősége, hogy a király és felesége, Sophie Amalie braunschweig-lüneburgi hercegnő a körülvárt városban maradtak, túlbecsülhetetlen. III. Frigyes 1670-ben halt meg, Dánia királyainak temetkezési helyén, a roskildei székesegyházban nyugszik. Sírfelirata ismert kezdése („Hic jacet, per quem Dania stetit...”) akkor is találó, ha a tra-

⁹⁶ A két elesett viceadmirális közül Witte de With (1599–1658) egy spanyol ezüstflotta elfogásáról is nevezetes, Pieter Floriszoon valamikor a század első éveiben született.

⁹⁷ IX. 798.

⁹⁸ Sjælland szigetén.

⁹⁹ Clas Åkesson Tott (az ifjabb, 1630–1674), utóbb Livland főkörmányzója.

¹⁰⁰ Nem tudom azonosítani.

gikus sorsú Peder Schumacher (utóbb: Griffenfeld)¹⁰¹ a szerző, nem pedig, amint Rørdam írta,¹⁰² Vitus Bering.

A Dánia és Svédország, illetve Magyarország közötti igen ritka hasonlóságok egyike a kora újkori latin nyelvű történetírásuk feldolgozatlansága. Például, ami a szerzőket illeti, az életrajzi ismereteink Messeniushoz – vagy akár Istvánffihoz – hasonlóan Vitus Bering esetében is egykorú (ön)életrajzi szövegen alapulnak, amelyhez aztán egy-két lelkes kutató (esetükben: Linder, Holub, Rørdam), többnyire a 19–20. század fordulója körül, gyűjtött még néhány adatot. Műveiknek általában nincs modern kiadásuk, fordításuk sem (még ha Johannes Magnus Rómában, 1554-ben kiadott *Historia de omnibus Gothorum Sveonumque regibus*ának most meg is jelent az első teljes és kommentáros svéd fordítása).¹⁰³ Nem meglepő tehát, hogy miközben Koppenhága védelmezése tétjének a Dán Királyság fennmaradása tekinthető, az e küzdelmet megörökítő, 238 oldalnyi *Obsidio Hafniensis* szerzőjéről továbbra is csak az állítható, hogy udvari történetíró. Bering? Boecler? Bering–Boecler? – nem tudni. Boecler közlésének elfogadását könnyíti az a másik – ám más forrás által szintén meg nem erősített – is, amely szerint annyira megtetszett Bording egy verse Beringnek, hogy a saját nevével jelentette meg. Ha az *Obsidio...* esetében is hasonló történt, akkor Bering tényleg szöveggyűjtő – láttuk, a másik, az 1661-ben megjelent, ismeretlen szerzőjű *Obsidio Hafniensis* is folyamatosan felbukkan a neve alatt megjelent változatban.

GÁBOR NAGY

Obsidiones Hafnienses: Vitus Bering, the text-collector?

This paper deals with the Danish royal historiographer (*kongelig historiograf*) Vitus Bering (1617–1675), hardly known in Hungary, and with two Latin texts written about the contemporary siege of Copenhagen. The first part of the paper recounts certain parts of Bering's life (using mostly the statements made earlier, in particular by Holger Rørdam), also including the offer he received from Denmark's mortal enemy, Karl Gustav X, and how he declined it. Furthermore, the paper summarizes what is known about the origin of *Obsidio Hafniensis*, published in 1675, which has been attributed to Bering, even after Bering's authorship was challenged by information known from a letter by Johan Boecler (1611–1672). The second part of the paper discusses mainly another *Obsidio Hafniensis*. This one was written by an anonymous author and published in the Hague in 1661, and, to the best of the present author's knowledge, it has never been examined before. The paper analyzes what statements can be made on the origin of the text based on the text itself, and then, using some examples, it shows how this *Obsidio Hafniensis* was used as a source for the other *Obsidio Hafniensis*.

¹⁰¹ Az egyeduralkodó jogi alapjának (*Kongeloven*) megalkotója, 1673-tól kancellár, 22 év raboskodás után, 1699-ben halt meg.

¹⁰² RØRDAM, *Tillæg...*, 647. A Bering által III. Frigyes halálára írt műben is megvan az idézett gondolat, csak hosszabban: „...quod superest Dania, nondum alieni imperii provincia ac accessio, quod vivimus omnes, quod beatum illum et liberrum Daniae aërem haurimus, non alieno ferculo impositae manubiae, non alieni currus stipatores, tuum unius est muneris.” Vitus BERING, *Memoriae et aeternitati augustissimi et potentissimi Daniae, Norvegiae, Gothorum vandalorumque regis Friderici Tertii...* (Hafniae: Gødianus, 1670), 53.

¹⁰³ Johannes MAGNUS, *Goternas och Svearnas historia i översättning*, av Kurt Johannesson med kommentarer av Kurt Johannesson och Hans Helander. (Stockholm: Michaelisigillet och Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 2018).

*Ilona Maróton.**A maróti mészárlás 16. századi latin nyelvű törtéirőinkben*

16. századi magyarországi történetírók nőábrázolásával foglalkozva jutottam el az 1526. évi, maróti¹ mészárlás megörökítésének elemzéséhez. A törtétek legismertebb eleme, amelyet Dobozi Mihály hőstetteként említenek, nem csupán 19. századi irodalmunkban tűnt fel újra meg újra,² hanem német, angol és francia nyelvterületen is.³ Mégis, mindmáig nem került sor azoknak a 16. századi latin szövegeknek a teljes összehasonlítására,⁴ amelyek az eseményeket megörökítették. Az alábbiakban előbb a maróti mészárlásra vonatkozó négy szöveget vetem egybe, majd a Dobozi-történet három megörökítését elevenítem fel, a törtétek egy új értelmezését is bemutatva. A maróti harcokat és mészárlást Brodarics István,⁵ a *Memoria rerum*,⁶ Zermegh János,⁷ Gian Michele Bruto⁸ és Istvánffy Miklós⁹ is megörökítették,

¹ Vitattott, hogy Pilis- vagy Pusztamarótról van-e szó. Pusztamarótról ír például SÖRÖS Pongrác, „Dobozi halála helyének megállapítása”, *Századok* 46 (1912): 782–783., vele egyetértően KÁDÁR Tamás, „Kis Mohács a Gerecse szívében”, *Honismeret* 45 (2017): 47–52, 48. Mások Pilismarótról írnak, például B. SZABÓ János, *A mohácsi csata* (Budapest: Corvina, 2006), 164.

² Például Kölcsény Ferenc, a Kisfaludy-fivérek és Töltényi Szaniszló is feldolgozták, erről lásd VISZOTA Gyula, „Dobozi Mihály és hitvese történetének költői feldolgozása (I–II. közlemény)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 13 (1903): 50–58, 160–168.

³ HERMANN Zoltán, „Magyarento: Adalékok a Dobozy-témához”, in *Margonauták. Írások Margócsy István 60. születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István, HEGEDŰS Béla, VADERNA Gábor, I., 208–219 (Budapest: rec.iti, 2009).

⁴ Egyes szövegrészek közötti viszonyokkal többen foglalkoztak, Brutus forrásairól lásd például KOVÁCS Lajos János, „Brutus magyar történetének forrásai (I–II. közlemény)”, *Századok* 50 (1916): 42–61, 128–159., Zermegh és Istvánffy művének kapcsolatáról NAGY Gábor, „Megjegyzések a Zermegh-életrajzhoz”, *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Philosophica* XVII., fasc. 1., 2012, 153–169., Zermegh forrásairól és Brutus átvételeinek összegzéséről: TÓTH Gergely, „Bűnbakképzés és propaganda: Az 1526. évi török hadjárat és a mohácsi csata a kora újkori történetírásban (I. rész: a 16. század történetírása)”, in *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*, szerk. FODOR Pál, VARGA Szabolcs, 75–148 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019), 118–121. ill. 128–131.

⁵ 1480 körül született és 1539-ben hunyt el, itáliai tanulmányait követően egyházi pályára lépett, életére lásd: KASZA Péter, *Egy korszakváltás szemtanúja. Brodarics István pályaképe* (Budapest: Kronosz, 2015.).

⁶ Újabb kiadása: *1504–1566 Memoria Rerum*, kiad., utószó, jegyz. BESSENYEI József (Budapest: Magyar Helikon, 1981). Az évkönyvről lásd még: BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 44–56.

⁷ Feltehetően 1514–1584 között élt, Jánost, majd Ferdinándot szolgálta, utóbb a Camera Hungarica tanácsosa, életéről lásd: NAGY, *Megjegyzések...*, 153–166.

⁸ Velencei születésű udvari történetíró, tevékenységéről lásd: BARTONIEK, *Fejezetek...*, 252–256.

⁹ 1538–1615 között élt, itáliai tanulmányait követően Oláh Miklós titkára, majd királyi titkár, a Consilium Hungaricum tagja, nádori helytartó, életéről legújabbban: NAGY Gábor, „...non memoris disrumpe silentia lathes, in quibus Hungariae facta sepulta iacent.» A Balásfi-életrajzról”, in *„A magyar történet folytatója” Tanulmányok Istvánffy Miklósról*, szerk. ÁCS Pál, TÓTH Gergely, 103–123 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018).

valamint erre utalhat Szülejmán naplójának egy bejegyzése¹⁰ – ez utóbbi azonban, valamint a címe ellenére nem latin nyelvű *Memoria rerum* rövid megjegyzése¹¹ nem része az összehasonlításnak. Brodarics művének létezik kritikai kiadása,¹² a Zermeghének és az Istvánffiének nem, így esetükben az első kiadásokat használtam.¹³ Ami Brutus szövegét illeti, Kasza Pétertől és Petneházi Gábortól megkaptam a nemrég megtalált trentói kézirat megfelelő helyének a képét – a nagyvonalúságukat ezúton is köszönöm –, így az összehasonlításához alkalmam nyílt ezt a változatot használni. A szöveg a Dobozi-történetig (némi-
leg eltér a Toldy-féle kiadásétól):¹⁴

Marotius nobilis pagus, Strigoniensium pontificum secessu, ob silvae et nemoris amoenitatem, quibus undique est septus, adversus tantum hostem multis editis virtutis et fortitudinis documentis magnam nominis celebritatem, felici eventu, si est honesta mors turpi vitae praeferenda, consecutus. In hunc pagum Ungari confisi loci natura, cum undique munitus viarum angustiis difficilem accessum hostibus praerberet, aliquot hominum millia confugerant cum liberis atque uxoribus, quique minus apti ad arma ferenda haberentur. Et si vero satis tutos se ad tempus situs opportunitate arbitrabantur, quo tutiores tamen adversus omnem hostium impetum essent nihil tale metuentium, carris undique in illos obversis ita aditus omnes, qua irrupturos credebant, praesepserant, ut, nisi tormentis totis viribus adnixi disicerent, haud facile expugnaturi viderentur. Hinc feroces vitae contemptu, cuius spem deploraverant, per hostium exitium, quod desperatis summum vitae pretium est, sibi nominis aeternitatem et malorum solatium spondentes saepe eruptione facta Turcas magna cum caede referre pedem et se recipere foeda fuga in castra coegerunt. Qua re hostes animadversa, ne quid de fama victoriae, quae integra adhuc invictis bello staret, accepta clades ab ignobili pago delibaret, extemplo tormentis e castris advectis maioribus viribus rem gerere aggrediuntur. Ad hunc modum superatis angustiis viarum victa vi animorum pertinaci virtute praeter admodum paucos exhaustis viribus omnes interfecti. Ex iis, qui cladis superstites fuerunt, cum postea de interfectorum numero interrogati | 568 | essent, qui se Marotium recepissent, ad XXV hominum millia fuisse affirmarunt. Magnum quidem numerum fuisse a popularibus ingentes

¹⁰ A Budán tartózkodó Szülejmán írja: „A közelben egy nagy erőd levén, kora reggel öt-hat száz janicsár néhány ágyúval és öt-tíz ezer lovas oda ment. ... Azt a nagy erődöt lerombolván, a benne talált szekeret, javakat elrabolták, az embereket foglyokül ejtették.” THÜRY József, *Török történetírók I.*, Monumenta Hungariae Historica 4 (Budapest: MTA, 1893), 318.

¹¹ „Az Vértesben, az hol a szeginsig táborral meggyűlt vala egy tó mellett Heregynél, és Marótnál, az terek sok keresztyén gyűlt népet táborban megvevik, és mindnyájokat levágák.” *Memoria Rerum...*, 30.

¹² Stephanus BRODERICUS, *De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohach historia veris-sima*, ed. Petrus KULCSÁR, BSMRAe Series Nova VI. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985), 23–59.

¹³ Ioanne ZERMEGH *Historia rerum gestarum inter Ferdinandum et Joannem Ungariae Reges*, (Amsterdam: apud Iacobum Lepidium, 1662), illetve Nicolai ISTHVFII Pannonii *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV*, Coloniae Agrippinae, sumptibus Antonii Hierati, 1622.

¹⁴ BRUTUS János Mihály, *Magyar históriája 1490–1552*, kiad. TOLDY Ferenc, Monumenta Hungariae Historica Scriptores XIII (Pest: Eggenberger Ferdinánd, 1867), 247–248.

cadaverum acervi memoriae caussa exstructi atque exaggerati perdiu eo in loco indicio fuerunt, quibus tependis vix alte effossa humus suffecisse videbatur.¹⁵

A szövegek egymáshoz való viszonyához érdemes felidézni: akármikor jelent is meg a Brodaricsé,¹⁶ Brutus felhasználta („Affirmat Brodericus...”),¹⁷ és Isthvánffi is.¹⁸ Az, hogy Zermegh mikor írta a magáét, nem ismert,¹⁹ ám Isthvánffi felhasználta, továbbá ugyanő propalatinusként tagja volt Rudolf azon erdélyi követségének, amelyik Brutus művének egy példányát is megszerezte.

A Marótnál történeteket mai ismereteink szerint elsőként megőrkítő Brodarics első mondata (Kulcsár Péter kiadásában: a 247.) három állítást tartalmaz: sehol („Nusquam”) nem volt ennyire heves az ellenállás, a hely neve Marót, és nincs messze Esztergomtól. E közléseket Zermegh átveszi, pontosabban adva meg Marót helyét. Brutusnál is szerepel Marót neve, az is, hogy Esztergom környékén van, viszont az ellenállás nem. Isthvánffi Brodarics mindhárom állítását átveszi, az elején is hasonlóan fejezi ki magát („Nec uspiam”). A három magyarországi szerzőnél „Maroth” szerepel, Brutusnál a név „Marotius”. A helyről Brodarics második (248.) mondata azt közli, hogy az érseké és félreeső (secessus), a Vértesben („Wiertesias”) található, erdők és ligetek veszik körül („sylvis et nemore undique cinctus”), nagyon kellemes („non inamoeneus”). Zermegh csak a Vértest („Vertes”) nevezi meg, de láthatóan más alakot használ, mint Brodarics. A helyismerettel nem rendelkező Brutus a hegy nevét nem írja ugyan, de említi az erdős, kellemes jelleget („ob silvae et nemoris amoenitatem”) és az esztergomi főpapokat, Isthvánffi pedig szintén

¹⁵ Szövegkritikai megjegyzéseimben a **B** a trentói kézirat (Johannis Michaelis BRUTI *Ungaricarum Rerum liber septimus*, Biblioteca del Seminario Teologico [Trento], Manoscritti, 5 MS 20 vol. 1.), a **T** a Toldy-féle kiadás, **V** a bécsi kézirat (ÖNB cod 8662 fol. 198v–199r; ezúton is köszönöm Kasza Péternek, hogy a róla készült fotókat a rendelkezésemre bocsátotta) jele:

secessu **V** successu / documentis **VT** exemplis / si **B** delet **VT** addit modo / consecutus **VT** addit fertur / In – pagum **V** Hunc **T** Huc / undique **VT** quaquaversum / angustiis **B** delet / difficilem – praeberet **B** addit in margine exteriore **VT** esset / cum **B** ante correctionem secum **VT** secum / uxoris **B** delet **VT** addit asumptis / Et si **T** Etsi / satis tutos **V** ante correctionem tutos satis, *max* add litteram **A** super satis et litteram **B** super tutos / qua – praesepserant **T** praesepserant, quo irrupturos credebant **V** praesepserant, qua irrupturos credebant / totis **T** toti / viribus **VT** omittit / feroces **V** ante correctionem illeg. / desperatis – precium **VT** summum vitae precium desperatis / summum **V** ante correctionem summis / referre – et **VT** omittit / recipere – castra **T** in castra recipere foeda fuga / **VT** omittit, addit Ita / animadversa **VT** omittit / delibaret **V** delibaret / advectis **T** adductis / modum **B** add in margine exteriore superatis angustiis viarum / pertinaci virtute **B** add in margine interiore, ante corr pertinax virtus / **B** delet omnibus / exhaustis **B** superadd litteram **B** / praeter **B** superadd litteram **A** / omnes **B** superadd litteram **C** / modum – interfecti **T** victa vi animorum pertinax virtus, omnibus exhaustis viribus, omnes praeter admodum paucos interfecti / interroganti **B** ineunte sequenti pagina / a popularibus **B** superadd litteram **A** / ingentes **B** superadd litteram **B** / memoriae **B** superadd litteram **C** / caussa **B** omittit / extracti – exaggerati **B** addit in margine exteriore, ante correctionem excitati / fuisse – perdiu **VT** fuisse ingentes cadaverum acervi a popularibus memoriae caussa excitati perdiu.

¹⁶ Lásd erről: KASZA Péter, „Egy elveszett kiadás nyomában: Brodarics István *Históriájának* első kiadásáról”, in *Clio inter arma: Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*, szerk. TÓTH Gergely, Magyar Történelmi Emlékek: Értekezések, 39–66 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2014), 64.

¹⁷ BRUTUS, *Magyar história...*, 248.

¹⁸ NAGY, *Megjegyzések...*, 154.

¹⁹ NAGY, *Megjegyzések...*, 166.

nem említi a Vértest, de azt, hogy a település az esztergomi érseké, igen. Brodarics harmadik (249.) mondatában hét közlést találni: néhány ezren gyűltek itt össze feleségükkel és gyerekeikkel, bíztak a hely szűkösségében („angustiis freti”), nagy veszteségeket okoztak az ellenségnek („magna hostium strage”), szekértáboruk nehezen bevehető, így a törökök ágyúkat hoztak („tormenta quoque bellica illuc adducere”), szétrombolták a tábort („castra disiecta”), és csaknem mindenkit megöltek („fere ad unum caesi”). Zermegh csak sokaságot írt, de ő is megemlékezett a feleségekről és gyerekekről. Nem vette át sem a hely szűkösségét, sem az ellenség veszteségeit – csupán azt olvashatjuk, hogy a törökök nem tudtak ártani a táborban levőknek –, és nem értesülünk a szekértáborról sem. Azt, hogy az ellenség ágyúkat hozatott („adductis... falconetis”) és szétrontotta a tábort („ruperunt castra”), ő is megörökítette, és nála is vannak túlélők („pauci ex nostris evasisse”). Brutus Brodaricsot követve szintén néhány ezres létszámot említi, és a hely iránti bizakodást is írja, hozzátéve, hogy az nem csak szűkös (kétszer is: „viarum angustiis”, „angustiis viarum”), hanem nehezen hozzáférhető is. A törökök veszteségeit a Brodarics szövegére emlékeztető módon említi meg („magna cum caede”), mint ahogyan a szekértábort és az ágyúkat is. A szétrombolásnak csak a lehetőségére utal, de ugyanazzal a szóval (disiecta – disciicerent) és nála is kevesek („praeter paucos”) élnek túl a mészárlást. Istvánffi is említi a családokat, Zermeghez hasonlóan a szűkösséget nem, az ellenség veszteségeiről: kezdetben sokukat megölték. Sem a szekértábor, sem a tábor szétrombolása nincs meg, és nem általában ágyúkat („tormenta”) említi, hanem sugárágyúkat („colubrinae”), és nála mindenkit megöltek („caesis ad unum omnibus”). Az utolsó (250.) mondatában Brodarics hullahegyekről ír, amelyek még mindig látszanak: majdnem 25 ezren haltak meg a magyarok közül. Zermeghnél sem hullahegyeket, sem az áldozatok számát említő túlélőket nem találunk, Brutus viszont, követve Brodaricsot, hullahegyeket említi és 25 ezer áldozatot, kevés túlélővel. Istvánffi mindezekről semmit sem írt.

Brodarics	Zermegh	Brutus	Istvánffi
Marót megnevezése	+	+	+
a leghevesebb ellenállás ide köthető	–	–	+
Vértes megnevezése	+	–	–
érseki hely	–	+	+
erdők és ligetek	–	+	–
a jelenlévők néhány ezren vannak	(multitudo)	+	+
a hely szűkösségében bíztak	–	+	–
az ellenség veszteségei	–	+	+
szekértábor	–	+	+
odavitt ágyúk	+	+	+
a tábor szétrombolása	+	–+	–
szinte mindenkit megöltek	+	+	+
a halottak halmai	–	+	–
a halmok láthatósága	–	–	–
kevesen menekültek el	+	+	–
25 ezer áldozat	–	+	–

Nézzük ezek után, melyek Zermegh szövegének azok az elemei, amelyek Brodaricsnál nem fordulnak elő, illetve, vajon átvett-e ezekből valamit Brutus és Istvánffi. Zermegh szerint a Marótnál összegyűltek sokaságához néhány nemes csatlakozott és olyan katonák, akik a (mohácsi) csatából kijutottak („*militares viri, qui ex praelio evaserant*”). Brutus éppen ellenkezően fogalmaz: a védők, feleségük és gyermekeik mellett a fegyverfogásra kevésbé alkalmasak is jelen voltak („*quique minus apti ad arma ferenda haberentur.*”), Istvánffinál ezek közül semmi sem szerepel. Zermegh bővebben írt az ellenségről: zsákmányolni küldték őket és két napig sikertelenül próbálkoztak („*nihil nocere per biduum fere potuerunt*”), végül a harmadik napon – növelve a csapatokat – bosszúszomjasan rombolták szét a szekértábort. Ezekből csupán annyi található meg Istvánffinál, hogy a törökök semmire sem jutottak („*nec quicquam proficerent*”). Brutus és Istvánffi, úgy tűnik, a maróti események leírásához nem használták fel Zermegh szövegét.

Zermegh	Brutus	Istvánffi
nemesek és katonák csatlakoztak	alkalmatlanok vannak még jelen	–
zsákmányolni küldött ellenség	–	–
2 napig próbálkoztak	–	–
a 3. nap	–	–
sikertelenek	–	+
csapatok növelése	–	–
bosszú	–	–

Brutus jóval hosszabb szöveget írt, ismételten beleillesztve művébe a virtus és a fāma (és, amint alább erről lesz szó, a fortuna) fogalmát. Nála Marót nevének nagy hírét („*magnam nominis celebritatem*”) – tehát a fāmát – az ott harcolók virtusának és vitézségének köszönheti, és bekerül a szövegbe az „a becsületes halál előbbre való, mint a rút élet” közhely is. A fāma az ellenségnél is megjelenik, űk amiatt aggódnak, hogy a maróti vereség kárt tehet veretlenségük hírnevén. (A rész elején Marót nobilisnek nevezett pagusa számukra ignobilis pagus.) Arra, hogy Istvánffi nem csupán ismerte, hanem fel is használta Brutus szövegét, a szóhasználat is utal: Brutus írja, hogy a marótiak minden odavezető utat elkerítettek („*praesepserant*”), az ige Istvánffinál is megjelenik, aki sánccal és árkokkal való bekerítést ír („*sepiverant*”), a védők kapcsán említett, végül legyőzött kirtartás Brutusnál jelző („*victa vi animorum pertinax virtus*”), Istvánffinál megtört és főnév („*miserorum hominum pertinacia fracta*”).

Nyelvi egyezés az említetteken túl Brodarics és Istvánffi szövegében például a „*hosti saevienti*” – „*hostis saeviciae*”, sőt, a kifejezés Brutusnál is megjelenik, csak alább, a Dobozi-részben („*Turcarum saevitiae*”). Ugyancsak egyezés az ágyúk hozatala Brodaricsnál, Zermeghnél és Brutusnál („*tormentis adducere*” – „*adductis falconetis*” – „*tormentis advectis*”), bár Brutusnál jóval később szerepel, és mindhármuknál megjelenik a szétszórt tábor képe („*castra disiecta*” – „*ruperunt castra*” – „*nisi disiicerent*”). Megállapítható tehát, hogy Brutus és Istvánffi felhasználták Brodarics művét, hiszen név szerint is említik. Arra azonban nem adható pontos válasz, hogy Zermegh ismerte-e Brodarics

szövegét, mert, bár vannak közös elemek (Marót és a Vértes megnevezése, feleségek és gyerekek, török ágyúk, a tábor szétszórása, szinte mindenki meghalt, kevesen menekültek meg), csupán egyetlen szó szerinti egyezést találni („adducere” – „adductis”).

Áttérve a maróti mészárlás legismertebb elemére, a Dobozi-történetre, ez Brodariesnál nem, csak Zermeghnél, Brutusnál és Isthvánffinál olvasható. Mivel a történeteket az eddigőtől eltérően értelmezem, és Zermegh és Isthvánffi szövege sem hosszú, a Brutusé mellett az övékét is ide írom:

Zermegh	Brutus	Isthvánffi
Inter quos memorabilis miles, Michaël Dobozy levata in tergum equi post se uxore, ut per multos narrabatur, e medio caedis evaserat, Turcis tamen illum insequentibus	In eorum numero, quos insignis virtus Turcarum saevitiae ereptos conservavit, perdidit virtuti invidens fortuna, Michael Dobozius fertur – vir quidem cum primis rei militaris gloria clarus, sed multo idem constantia et magnitudine animi illustrior, dignus certe, cuius in omni aetate memorabile facinus litterarum monumentis consignatum posteritas non ignoret –, cum enim e media caede elapsus uxorem, magni animi feminam in equi tergum accepisset, neque spes esset lassatum iniusto pondere Turcas citatis equis seuquentes celeritate praevertere equum,	...inter quos Michaëlis Dobozi ²⁰ facinus memoratur, quum enim coniugem suam ad equi clunes receptam seque arcte complexam pernicitate equi fretus in tutum aducere vellet, nec tamen evadere posset,
mulier visa propinquitate hostium maritum insequentium considerata etiam debilitate equi et lassitudine obsecrasse fertur maritum, ut, antequam ad manus hostium improbe deveniret, se jugularet.	mulier, quando – inquit conversa – ad virum – non patitur fortuna sibi a nobis salutem deberi et vitae est spes omnis praecisa, quod fortuna recusat, vera praestet virtus, quae per vitae iacturam consortis maritalis tori servet a labe integrum atque inviolatum pudorem – cuius, quamdiu vixit, custos severa fuit –, descende vir et confosam ferro vindica a foeda barba-	—

²⁰ Ez a történet egyetlen helye, amelyiknél a *Historiae* kézirat (OSzK Quart. Lat. 2316, 219r) eredetileg eltért az 1622. évi kiadásétól: a Dobozi után valaki törölte az „eximia virtus ac clarum” szavakat. Köszönöm Nagy Gábornak, hogy a kézirat fényképét a rendelkezésemre bocsátotta.

	rorum servitute, numquam prae- clarius in summa etiam fortunae indulgentia morituram!	
Ille ut vir fortis et aman- tissimus conjugis eam consolabatur et anima- bat: esset forti animo, ef- fecturum Deum, ut inco- lumes evaderent.	Cuius virtutem vir admiratus, cum — iussam forti animo esse et de se meliora sperare	
Sed omnia irri ta fuere.	ab instituto abducere non posset, — ne quando vir tantam virtutem vi- deretur mulieri invidisse,	
Nam insequentibus Tur- cis et iam prope maritum urgentibus faemina de equo desilit.	desiliens equo —	
Ille conversus stricta fra- mea conjugem, ut pete- bat, obtruncat seque in medium hostem conjicit atque ita fortiter dimicando occiditur. ²¹	perstantem incepto et precibus, ut acceleraret, fatigantem gladio inte- remit, mox in Turcas infesto citato equo irruens tantum facinus in hoste admirantes dignum exitum ante- acta cum laude vita in vestigio moriens tulit. ²²	caesa prius uxore, ne ea hostis potiretur, se in medium confertissi- morum hostium intulit parique fato ab iis truci- datus est. ²³

Zermegh ez esetben tehát a történet első ismertetője. Megadta a férj nevét, és azt, hogy az felvette a feleségét a lóra, valamint közölte, hogy a forrása mások elbeszélése. Közölte, hogy Dobozi kigázolt a mészárlásból, a törökök viszont üldözik őt. Ezt az öt elemet Brutus átvette,²⁴ az utolsót lényegében szó szerint („Turcis insequentibus” – „Turcas sequentes”). Isthvánffi egyetlen közlésen változtatva („nec tamen evadere posset”) már

²¹ ZERMEGH, *Historia rerum...*, 7–8.

²² Szövegkritikai megjegyzéseimben a **B** a trentói kézirat (a központozáson változtattam), a **T** a Toldy-féle kiadás, **V** a bécsi kézirat jele:

perdidit **T** prodidit / **V** delet fortu / Michael Dobozius **V** Michaël Dabozius / cum primis **T** cumprimis / rei – clarus **VT** clarus rei militaris gloria / enim **T** *omittit* / feminam **V** faeminam / celeritate **VT** *omittit* / equum **B** *addit in margine interiore* **VT** *omittit* / vera praestet **B** *ante correctionem* praestet vera *addit a super* vera et b *super* praestet **VT** praestet vera / iacturam **B** *delet* **VT** *addit* in / consortis **B** *ante correctionem* consorte **T** *omittit* / iacturam **B** *delet* in / iacturam – tori **VT** iacturam in maritalis socia tori / atque inviolatum **VT** *omittit* / vindica – servitute **VT** a foeda barbarorum servitute vindica / numquam **VT** nunquam / in incepto **T** incepto / interemit **B** *ante correctionem* interfecit **VT** interfecit.

²³ ISTHVANFI, *Historiarum de rebus Ungaricis...*, 132–133.

²⁴ Azt, hogy Brutus Zermeghtől vette Dobozi történetét, Tóth Gergely is említi, de példák nélkül. TÓTH, *Bűnbakképzés...* 131.

itt előrevetítette Dobozi sorsát – Zermegh szövegének követése tehát Brutus és Istvánffi esetében is nyilvánvaló. Azt, hogy közvetett az ismeretük Dobozi történetéről, lényegében egyformán fejezik ki („narrabatur” – „fertur” – „memoratur”). Kérdéses, hogy valaha is feltárható lesz-e a forrásuk, tény, hogy a házaspár halála már 1527-ben ismert volt, amint ez egy adománylevélből²⁵ tudható.

A következő részben Zermeghnél a cselekvő az asszony („mulier”): miután észrevette az ellenség közeledését, meggondolta a ló fáradtságát és gyengeségét, állítólag könyörgött a férjének, hogy vágja el a torkát („jugularet”), mielőtt még a törökök kezére kerülne. Arra, ami a török férfiak között várna rá, csak az „improbe” utal. A nő cselekedeteiből (észlelés, meggondolás, könyörgés) azonban Brutus csak a könyörgést vette át, Istvánffi pedig már semmit sem.

Zermegh ezután megjeleníti a vigasztaló és lelkesítő férj alakját, e két elemet Brutus át is vette, az egyiket szó szerint („forti animo”), Istvánffi pedig most sem vett át semmit. Zermegh következő közlése, hogy hiábavaló volt minden bátorítás, Brutusnál megtalálható (a férj nem tudta eltántorítani feleségét), Istvánffinál ismét nem.

Itt következik a történet szerintem leglényegesebb eleme, egyben annak magyarázata („nam”), hogy miért hiába igyekezett a férj vigasztalni feleségét: miközben a törökök már nagyon közel vannak a férjhez (immár harmadszor, és még mindig csak egyedül hozzá: először „illum”, aztán kétszer „maritum”), a nő leugrik a lóról: „faemina de equo desilit”. Brutus átveszi a leugrást – ám egy csavarral, hiszen nála Dobozi ugrik le, és megöli a feleségét, Istvánffi pedig csupán az ölést említette meg. A szövegek zárása aztán megegyezik mindhármójuknál: Dobozi szembefordul az ellenséggel és harc közben elesik.

Dobozi feleségének tette önfeláldozás a férjéért: először a halálért könyörgött, vélhetően, hogy elkerülje a csoportos nemi erőszakot, ám végül maga ugrik le a lóról (hogy annak ne legyen kettős terhe), az ellenség elé. Ez a cselekedet azonban csak Zermegh szövegében található meg, Brutusnál és Istvánffinál nem. Felmerült bennem a kérdés, hogy elkerülte a figyelmüket vagy figyelmen kívül hagyták? A feleség hősiessége az átvétel során teljes mértékben eltűnt, a szöveg a férj, Dobozi hőstettévé alakult, akinek még a feleségét is meg kellett ölnie. A történet később a festészetben is megjelent, ismerjük Székely Bertalan és Madarász Viktor alkotásait.

Akárcsak a maróti események leírásakor, Brutusnál e történet ismét a virtus, a fortuna és a fama viszonyának egy példázata. Ahogy Kulcsár Péter írta, a virtus olyan tulajdonságokat foglal magába, amelyek gondoskodnak a naggyá válásról, de érvényesüléséhez a fortuna társulása is szükséges²⁶ – márpedig Brutus az elbeszélése elején közölte: Dobozi azok közé tartozott, akiket a virtusra irigy fortuna elveszejtett. Ettől függetlenül, ha valakinél hiányzik is a fortuna, a virtus segítségével képes olyat tenni, ami miatt örökre fennmarad a híre (fama) – és erről a megörökítés gondoskodik is: Dobozi „dignus certe, cuius in omni aetate memorabile facinu litterarum monumentis consignatum posteritas non ignoret”.

²⁵ Királyi Könyvek 1.152 (A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii, 1. kötet, 88.)

²⁶ KULCSÁR Péter, „Utószó”, in *Humanista történetírók*, vál., kiad., jegyz. KULCSÁR Péter, Magyar Remekírók, 1155–1195 (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1977), 1160–1162.

Ellentétben az előző szövegrésszel, a Dobozi-történetnél mind Brutus, mind Istvánffi vett át Zermeghtől. Ismét Brutus az egyetlen, aki a történetet a virtus, a fortuna és a fama viszonyának egy példázataként is értelmezte, noha eredetileg az Istvánffi-kéziratban is szerepelt a „virtus”, valamint a fámára utaló „clarum” is – ez szintén alátámaszthatja, hogy Istvánffi használta Brutus szövegét. Az igazi hősről, a nőről a fama a Zermegh utáni történetíróknak köszönhetően nem őrizte meg, ezért is fontos hozzátenni: amiként a már említett Királyi Könyvekből tudható, Ilonának hívták.²⁷

NOÉMI SZABÓ

Ilona in Marót:

The massacre of Marót in Latin historical works of the 16th century

This study compares four Latin texts written by historians documenting the heroic resistance of unarmed Christians against the Ottoman forces at Marót in 1526. First, it analyzes the various common elements in the texts of Brodarics, Zermegh, Brutus, and Istvánffi, and then in the story of the Michael Dobozi and his wife, which, however, was only written down by Zermegh, Brutus, and Istvánffi. The main purpose of this paper is a new interpretation of these sources that proves that the wife's heroic deed is only documented by Zermegh, while the other two historians – as well as later chroniclers – present her as a mere victim.

---

²⁷ „super totali porcione possessionum nobilium condam Michaelis de Dobo et olim dominae Elene consortis eiusdem in possessione Farmos vocata”

UDVAR ÉS TUDOMÁNY

Egy nem jól hangzó dicséret: Ernst Soner az udvari életről

A reformációt követő évszázad nemcsak a vallás területén hozott radikális változásokat, hanem olyan művek is napvilágot láttak ekkor, amelyek egyéb területeken képviseltek sok szempontból újdonságnak számító gondolatokat, lett légyen szó filozófiáról, természettudományokról vagy akár politikáról. A kérdéskörök természetesen sokszor összefüggtek egymással, több heterodox vallásfelekezet például az államberendezkedéssel, az uralkodó és az alattvalók viszonyával foglalkozó kérdésekben szintén meglehetősen szélsőségesnek bizonyult. Ebbe a csoportba sorolhatók a socinianusoknak, lengyel testvéreknek vagy *ecclesia minor*nak nevezett lengyelországi antitrinitáriusok is, akik határozottan pacifista elveket vallottak, és kritikusan viszonyultak bármilyen fegyveres erőszakhoz (így a katonáskodáshoz), a politikai méltóságok viseléséhez és a hadi célokat szolgáló adók fizetéséhez, bár ennek az elutasításnak a kívánatos mértékéről és formájáról folyamatosan vitáztak egymás között. Ilyen környezetben meglepőnek tűnhet az a rövid írásmű, amelyet egy 17. század elején élő socinianus szerző, Ernst Soner (1572–1612) vetett papírra, és a címe szerint éppen a politikai élet központjának, az uralkodói udvaroknak a dicsőítéséről szól: *Encomium aulicae vitae*. A dolog különös voltát fokozza, hogy a szerző nem állt semmilyen korabeli fejedelem szolgálatában, tehát anyagi érdeke sem fűződött egy efféle munka megírásához. Jelen tanulmányban ezt az ellentmondásos művet vizsgálom meg: a szerző életének és munkásságának, illetve a téma korabeli irodalmi beágyazottságának háttérében elemzem az írás tartalmi és formai jegyeit, próbálva választ adni rá, hogyan illeszthető be a socinianus gondolkodásnak, illetve Soner nézeteinek rendszerébe.

Az udvari élet magasztalása egyébként nemcsak egy sociniánus gondolkodótól, hanem tulajdonképpen bármilyen más korabeli szerzőtől is szokatlanak hatott volna, tekintetbe véve azokat a kulturális tendenciákat, amelyek a 16. század végi, 17. század eleji irodalmat jellemezték, és meghatározták az irodalmi alkotóknak az uralkodók környezetével kapcsolatos attitűdjét. Természetesen nem arról van szó, amikor egy-egy konkrét fejedelemről írtak beszédek, költeményeket vagy történetírói munkákat az illető szolgálatában álló „propagandisták”, hiszen ilyenkor egyértelmű módon dicsérniük kellett uruk valós vagy képzelt erőit. Az olyan művek, mint például Erasmustól az *Institutio principis Christiani* vagy a középkori királytűkrök hagyományát követő hasonló munkák, szintén pozitív dolgokat fogalmaztak meg, de inkább egy elérendő ideális állapotot írtak le, mintsem a valóságot (ezenkívül Erasmus műve kritikus megjegyzéseket is tartalmazott). Amikor azonban a szerzők általában írtak az udvari életről, különösen az aktuális viszonyokról, korántsem voltak ilyen jóindulatúak, sőt inkább az ellenkező véleményre hajlottak. Ebben természetesen közrejátszhattak személyes tapasztalataik, akár szubjektív élményeik is, például ha megaláztatást kellett elszenvedniük egy magas rangú személy részéről, vagy visszatartották az adott fejedelem kegyelmeinek elnyerését célzó próbálkozásukat. A fő okot azonban nem ez, hanem a korszak filozófiai-morális arculata jelentette, amelynek egyik meghatározó eleme – mint Jankovics József egy tanulmányában találóan összefoglalta –

a neoztoicizmus udvartól-tömegtől távolságot tartó tudós magatartása volt, élen a könyvei társaságában, szobája vagy kertje mélyére húzódó filozófussal.¹

Persze a régebbi irodalomban is afféle toposznak számított a bölcs, tudományokkal és filozófiával foglalkozó *homo litteratus* és a hízelgő, törtető *homo aulicus*, vagy a keresztény egyszerűsége törekvő *vita apostolica* és a *vita curialis* szembenállása, ahol jóval kevésbé fennkölt dolgok, mint például a hatalomvágy, haszonlesés, színlelés és intrikálás voltak jellemzőek.² Az udvarellenes irodalom gyökerei egészen a 11. századig nyúlnak vissza, már Petrus Damiani írt egy művet *Contra clericos aulicos* címmel, és olyan követői akadtak, mint John of Salisbury, aki az *adulatiót* és érdekes módon a vadászatot nevezte meg az udvari élet „föbűneiként”; vagy Pierre de Blois, aki kereken kijelentette, hogy „vita curialis mors est animae”. Ezek a kritikák elsősorban vallási érvekre építkeztek, a krisztusi ideáltól, a keresztény életelvektől való eltávolodást rótták fel az udvarokban élő embereknek, mindenekelőtt a királyok közvetlen szolgálatába álló klerikusoknak. A reneszánsz idején aztán nagyobb hangsúlyt kaptak az ókori szerzők hasonló tartalmú írásai, mint például Horatius versei, Persius és Iuvenalis satírái vagy Lukianosz egyes dialógusai, amelyek nem vallási, hanem intellektuális alapon támadták az effajta életvitelt, kiemelve, hogy mennyire összeegyeztethetetlen a filozófiával és irodalommal való foglalkozás az udvarokban való karrierépítéssel, amely nemcsak gátolja a tanulmányok folytatását, hanem arra is rákényszeríti az illetőt, hogy a már megszerzett tudását alantas és megalkuvó módon használja fel.³ Ennek következtében a 15–16. század folyamán úgyszólván egymást érték a királyok környezetében folyó erkölcstelen, bűnös és züllött életet gúnyoló és kipellengérező írások. A legismertebb gondolatok talán Erasmustól származnak, aki híres művének, az *Encomium moriaenak* egyik fejezetében kizárólag azt fejtegeti, hogy csakis a teljesen eszement emberek képesek örömeiket lelteni abban, ha egy állam élére kerülnek vagy egy uralkodó udvarában élhetnek.⁴ De Erasmustól egy válogatást is kiadtak *Praecepta aulica* címmel, amelyet a különböző műveiben (a *Moriae encomiumon* kívül főleg a leveleiben) szereplő udvarellenes gondolatokból állítottak össze.⁵ Meghatározó udvarellenes írásnak számított továbbá II. Pius pápa *De curialium miseris epistolája*, Ulrich von Hutten *Aula* című dialógusa, Cornelius Agrippától a *De vanitate Scientiarum*, végül Antonio de Guevarától a *De vitae rusticae privataeque laudibus, et contra de aulicae vitae molestiis*. Ezeknek a népszerűsége olyan nagy volt, hogy egy kötetben, külön gyűjteményként is kiadták őket.⁶ Velük szemben csupán Baldassare Castiglione *Il cortegiano* című munkáját lehet említeni, amely az udvart a társadalmi együttlét

¹ JANKOVICS József, „Udvarellenes tendenciák a 17. század eleji magyar költészetben”, in JANKOVICS József, *Ex Occidente...: A XVI. századi magyar irodalom európai kapcsolatai*, 23–37 (Budapest: Balassi Kiadó, 1999), 23.

² Az udvarellenes irodalom általános hagyományairól ld. Klaus SCHREINER und Ernst WENZEL, *Hofkritik im Licht humanistischer Lebens- und Bildungsideale*, *Mittelalterliche Studien und Texte* 44 (Leiden–Boston: Brill, 2011), 2–12.

³ JANKOVICS, „Udvarellenes tendenciák...”, 23–24.

⁴ *Moriae encomium* 55: „Iamdudum enim iuvat de regibus ac principibus aulicis ... nonnihl attingere. Qui quidem si vel semiunciam sani cordis haberent, quid esset horum vita tristius aut aeque fugiendum?”

⁵ Claus UHLIG, *Hofkritik im England des Mittelalters und der Renaissance: Studien zu einem Studien zu einem Gemeinplatz der europäischen Moralistik* (Berlin–New York: Walter de Gruyter, 1973), 219.

⁶ JANKOVICS, „Udvarellenes tendenciák...”, 24–25.

kifinomult szabályaira oktató iskolának tartja, az ideális-tökéletes udvari embert akarja ki-nevelni, és őt dicsőíti; viszont éppen ezzel az írásával udvarellenes művek egész sorát provokálta ki, mindenekelőtt a már említett Antonio de Guevarától, amelyek részben ellene érveltek, részben a gondolataiban rejlő ellentmondásokra hívták fel a figyelmet.⁷

Mindezek fényében meglepőnek hat, hogy Soner éppen az udvari élet általános dicséretét választotta a beszéde témájául; és a dolog még meglepőbbé válik, ha a személyét nézzük. Ernst Soner ugyanis nem uralkodói szolgálatban állt, hanem akadémiai professzor volt, a Nürnberg melletti Altdorf akadémiáján tanult, majd ugyanitt tanított orvoslástant és filozófiát 1612-ig, amikor egy pestisjárványban meghalt.⁸ Túl azon, hogy a város nem tartozott egyik német fejedelem fennhatósága alá sem, így nem volt szükség rá, hogy az akadémiai professzorok a császárnak vagy bármelyik választónak a kedvében próbáljanak járni,⁹ Soner esetében azt is figyelembe kell venni, hogy bár a város hivatalos vallása a lutheranizmus volt, ő titokban antitrinitárius, közelebbről sociniánus nézeteket vallott. Ez a hit főleg Lengyelországban terjedt el, és a legfontosabb teológiai kérdéseit meghatározó Fausto Sozziniról kapta a nevét. A felekezet egyes tagjai – főként peregrinus diákok vagy azok kísérői – Európa több országában megfordultak, és próbálkoztak a nézeteik terjesztésével, bár a legalapvetőbb keresztény hittételeket megkérdőjelező tanítás általában kivívta a helyi hatóságok vagy egyházi vezetők ellenszenvét, és a kísérlet gyakran az antitrinitáriusok kényszerű távozásával végződött. A socinianizmus radikális, kifinomult érvekre építő eszméi egyébként sem tettek szert széles körű népszerűsége, általában csak a közönség legműveltebb, élénk kritikai érzékkel és az új iránti fogékonysággal rendelkező tagjai bizonyultak elfogadónak, akik jellemzően maguk is egyetemi tanulók vagy tanárok voltak.

Soner is az Altdorfot nagy számban látogató lengyel peregrinusok révén került kapcsolatba az antitrinitarizmussal, majd a kezdeti rokonszenvezés után végleg csatlakozott hozzá, bár meggyőződését egészen 1612-ben bekövetkezett haláláig titokban tartotta, nem akarván veszélybe sodorni professzori állását, annak ellenére sem, hogy a felekezet lengyelországi székhelyén, Rakówban szívesen látták volna. Másrészt Soner nem egyszerűen áttért erre a hitre, hanem maga is próbálkozott a terjesztésével, és sikerült egy egész kriptosociniánus kört szerveznie maga köré az érveire fogékony diákokból, amely a professzor halála után lepleződött, és a városvezetés nagy határozottsággal felszámolta.¹⁰

⁷ Uo.

⁸ Ernst Soner életéről, munkásságáról és nézeteiről ld. pl. Domenico CACCAMO, „Sozinianer in Altdorf und Danzig im Zeitalter der Orthodoxie”, *Zeitschrift für Ostforschung* 19 (1970): 42–78; Siegfried WOLLGAST, *Philosophie in Deutschland zwischen Reformation und Aufklärung 1550–1650* (Berlin: Akademie Verlag, 1988), 393–397; Eric ACHERMANN, „Ratio und oratio mentalis: Zum Verhältnis von Aristotelismus und Sozinianismus am Beispiel der Philosophie Ernst Soners”, in *Nürnbergers Hochschule in Altdorf: Beiträge zur frühneuzeitlichen Wissenschafts- und Bildungsgeschichte*, hrsg. Hanspeter MARTI und Karin MARTI-WEISSENBACH (Köln–Weimar–Wien: Böhlau Verlag, 2014), 99–157.

⁹ Nürnberg és az altdorfi akadémia korabeli helyzetéről ld. Wolfgang MÄHRLE, *Academia Norica: Wissenschaft und Bildung an der Nürnberger Hoben Schule in Altdorf (1575–1623)* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2000), 19–38, 43–108.

¹⁰ Az altdorfi kriptosociniánus kör történetével és felszámolásával terjedelmes irodalom foglalkozik. A korai művek közül érdemes kiemelni a helyi professzor, Gustav Georg ZELTNER 18. században íródott rész-

Soner tehát nem egyszerűen „független értelmiségi” volt, hanem antitrinitárius, ezért elméletileg különösen tartózkodóan kellett viszonyulnia a háborúzó és halálbüntetést alkalmazó világi hatalomhoz, miután ez a kérdés a sociniánus tanítás egyik kardinális pontját képezte. Az erőszakot annak minden formájában elutasító pacifizmus eredetileg az anabaptisták eszmeiségéhez tartozott, innen vették át az első lengyelországi antitrinitáriusok, például Piotr z Goniądza, Grzegorz Pawel, Marcin Czechowic és Jan Niemojewski. Szemléletük lényege a „ne ölj” parancs radikális értelmezése volt, amely szerintük nem csupán a közvetlen gyilkosságot (és ekként a katonai szolgálatot) tiltotta meg, hanem az ezzel bármilyen módon összefüggő tevékenységeket, mint a hadviselésre fordított adók fizetése vagy a halálbüntetés kiszabását magában foglaló állami-politikai tisztségek elfogadása. Néhány eszmefuttatásukban egyenesen odáig merészkedtek, hogy magát a politikai hatalmat is elutasították, elsősorban a Hegyi Beszéd egyes részeire alapozva, mondván, hogy egy igaz keresztény nem tartozik semmilyen földi országhoz. Ezt a radikalizmust azonban sok hitsorsosuk nem osztotta, ellenkező véleményen volt például a görög származású Jacobus Palaeologus, továbbá a lengyel Stanisław Budzyński és Szymon Budny. A véleménykülönbségeket végül a felekezet névadója, Fausto Sozzini hozta valamelyest konszenzusra, bár polémia a későbbiekben is folyt erről a kérdéstről. A kialakult álláspont nem volt olyan radikálisan pacifista és államellenes, mint a kezdetben hirdetett tanítás, de így is csak nagyon szélsőséges helyzetben engedélyezett erőszakot, és a hivatalokhoz, az uralkodói méltósághoz szintén tartózkodóan viszonyult. Egy magát socinianusnak valló szerzőtől tehát a legkevésbé sem lehetett várni, hogy dicsőíteni kezdje az udvarokban folyó életet.¹¹

A fentiek alapján egy *Encomium aulicae vitae* című írás meglehetősen szokatlan műnek számított a 16–17. század fordulóján, egy olyan szerzőtől pedig, mint az elkötelezett antitrinitárius Ernst Soner, egyenesen visszatetszőnek, de pontos ítéletet természetesen csak a szöveg gondos vizsgálatát követően lehet alkotni róla. Az *Encomium* szövege egy kéziratos kolligátumban maradt fenn a szerző több más művével együtt, az OSZK Kézirat-tárában.¹² A gyűjteményt Georg Richter, a professzor egyik tanítványa állította össze annak halála után, valószínűleg a hagyatékát képező dokumentumokból, egy majdani kiadás reményében. Erre végül nem került sor, a kolligátum – kettőt leszámítva – Soner korában ismeretlen írásait tartalmazza. A körülbelül kétszáz oldalas dokumentumból az *Enco-*

letes beszámolóját: *Historia Crypto-Socinismi Altorfinae quondam Academiae infesti arcana* (Lipsiae: Apud Jo. Frid. Gleditschium, 1744); az újabb szakirodalomból pedig Karl BRAUN, „Der Socinianismus in Altdorf 1616”, *Zeitschrift für Bayerische Kirchengeschichte* 8 (1933): 65–81, 129–150; Hanspeter MARTI, „Der altdorfer Sozinianismusstreit im Spiegel akademischen Kleinschriften”, in *Nürnberg's Hochschule in Altdorf...*, 158–190.

¹¹ A lengyel antitrinitáriusok pacifizmusáról bővebben ld. pl. Peter BROCK, *Pacifism in Europe to 1914* (Princeton – New Jersey: Princeton University Press, 1972), 114–161; MOLNÁR Dávid és SZABÓ Ádám, „Az ifjabb Joachim Stegmann és a politika tudománya: Ismeretlen szövegek a 17. század közepéről”, in *Scientiarum miscellanea: Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*, szerk. KASZA Péter, KISS Farkas Gábor és MOLNÁR Dávid, 133–142 (Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2017), 134–136.

¹² Quart. Lat. 752. szám alatt. A kolligátum címe: *Ernesti Soneri professoris Altorfinae orationes et lucubrationes eruditae*. A dokumentumot sokáig a nürnbergi Bibliotheca Ebnerianában őrizték, a 19. század elején, egy aukció során Jankovich Miklós vásárolta meg, az ő gyűjteménye részeként került a Széchényi Könyvtárba.

mium egyet is alig foglal el,¹³ közel sem számít tehát Soner legterjedelmesebb művei közé. A téma súlyát egyébként is jól érzékelteti a többi cím: a gyűjtemény hosszabb darabjait olyan beszédek és értekezések képezik, mint a *De libertate philosophandi*, a *De vita contemplativa*, a *De Paracelso eiusque perniciosa medicina* vagy a *Panegyricus ἑγκυκλοπαιδείας sive philosophiae Aristotelicae universae*; ezek már a címmel is elárulják, hogy Soner fő érdeklődési területe a filozófia, elsősorban az arisztotelészi filozófia volt, ennek kapcsán foglalkozott logikai, metafizikai vagy teológiai kérdésekkel. A többi ismert műve is hasonló jellegű, míg az olyan problémakörök, amelyek indokolhattak volna egy udvari életről szóló eszmefuttatást, nem igazán foglalkoztatták.

Sokat elárul viszont az *Encomium* kolligátumon belüli elhelyezése: azt a kéziratot összeállító Richter Soner több más, hasonlóan rövid műve közé tette. Ezek a címük szerint¹⁴ mind ugyanazt a retorikai műfajt képviselik, mégpedig a chriát, amely nagy népszerűségnek örvendett a korabeli szónoklattanban mint az érvelés különböző módszereinek begyakorlását célzó beszéd típus. Egy közel kortárs definíció szerint a chria: „valamely tettek vagy mondásnak a megemlézése vagy magyarázata, avagy egyszerre mindkettő.” Retorikai műfajt természetesen az utóbbi értelemben jelentett a szó. Egy ismert mondás kifejtése volt tehát a feladata, meghatározott érvtípusok használata révén. Ezeket nyolc csoportba sorolták:

1. Dicséret (*encomium*): annak a személynek a méltatása, akihez az adott bölcs mondás kitalálása fűződik.
2. Körülírás (*paraphrasis, expositio*): a mondás világosabb, könnyebben érthető visszaadása bővebb formában, más szavak használatával.
3. Ok (*a causis*): annak megindoklása, hogy miért kell a mondást bölcsnek, hasznosnak tartani.
4. Ellentét (*a contrario*): az ellentétes dolgok ütközéséből, vagyis ellenpéldával kell megerősíteni a chriában elmondottakat.
5. Hasonlóság (*a simili*): az előadott gondolatot egy hozzá hasonló jelenség segítségével világítja meg.
6. Példa (*ab exemplis*): az előadott gondolatban szereplő elv gyakorlati előfordulásai.
7. Mások tanúsága (*ab aliorum testimoniis*): más tekintélyes szerzők hasonló értelmű gondolatai.
8. Rövid befejezés (*epilogus*): bármilyen tartalmú legyen is a beszéd, rövid és találó összefoglalással kell lezárni.

A címmükön kívül az is egyértelműen elárulja ezeknek a daraboknak a műfaját, hogy meszeszemenően igazodnak ehhez a szerkezethez, sőt a fent felsorolt érvelési módok neve olykor fel is van tüntetve marginális jegyzeteken az adott szöveg megfelelő helyénél. Ha emellett figyelembe vesszük, hogy a témájuk (fecsegés, hála, gőg) meglehetősen általános

¹³ A 94r-v főlíón.

¹⁴ *Chria de garrulitate; Chria de superbia; Chria gratitudinem suscipiendam, ingratiudinem vero fugiendam esse docens.*

jellegű, mondhatni közhelyszámba megy, erősen valószínűsíthető, hogy a hosszabb írássokkal ellentétben itt valóban pusztán retorikai gyakorlatokról van szó, bármiféle komoly mondanivaló nélkül. A feltételezést tovább erősíti az a tény, hogy az érvtípusoknál használt szövegek, amelyek javarészt antik szerzőktől származó idézetek, ugyanilyen sorrendben és csoportosításban megtalálhatók néhány tematikus mondásgyűjteményben, amelyek népszerűnek számítottak a korban. Ilyen volt például Erasmustól az *Adagia*, ezenkívül Soner előszeretettel használta egy 16. századi nyomdász, Conrad Lycosthenes¹⁵ kiadványait, továbbá az egy ideig Nürnbergben élt Bartholomaeus Amantius¹⁶ *Flores celebriorum sententiarum* című kötetét. Összességében tehát nem eredeti gondolatok kifejtéséről, hanem az idézetek megfelelő rendben való egybeszerkesztéséről szólt ezeknek a chriáknak a kidolgozása, a témájukat is tetszőlegesen választotta ki Soner, a személyes élmény minden nyoma nélkül. Ez utóbbit jól mutatja, hogy bizonyos példaként használt személyek vagy események az egyik chriában negatív, a másikban pozitív színben vannak feltüntetve. A professzor szándéka ezekkel a rövid írással pusztán retorikai képességeinek csiszolása volt, és ennek a célnak a darabok maradéktalanul megfeleltek; távlati hasznukra pedig közvetett bizonyítékként szolgál Soner hallgatók körében élvezett népszerűsége és sikeres antitrinitárius térítőmunkája.¹⁷ Richternek is alighanem a darabok technikája, kidolgozottsága tetszett meg, ezért döntött a kolligátumba való bevételük mellett.

Az *Encomium aulicae vitae* mind terjedelmében, mind szerkezetében a kolligátumban szereplő chriákhoz igazodik, bár az érvtípusokat mutató marginális jegyzetek ezúttal hiányoznak, ahogy a címben sem szerepel a „chria” kifejezés. A gondolatvezetés azonban pontosan megfelel a többi műnél tapasztalt rendszernek. A szöveg a bemutatásra kiválasztott mondással kezdődik, de a címmel ellentétben az *Encomium* nem az udvari életre vonatkozó valamilyen megállapításból indul ki, hanem egy Cicerónak tulajdonított mondásból: „dicendo saepe dicere discimus”. Arról van tehát szó, hogy megfelelő retorikai képességekre a szónoklás gyakorlásával lehet szert tenni. Az *Encomium*ban alkalmazott első érvtípusok erre a mondásra vonatkoznak: a szerző, Cicero dicsérete,¹⁸ a *paraphrasis*,¹⁹ az a *causis*²⁰ és az *ab aliorum testimoniis*.²¹ Csak ez után tér rá Soner a címben megadott témára: „Mivel tehát ez a helyzet, és a gyakorlás ilyen nagy haszonnal jár, most kevés szóval és röviden, a képességeimhez mérten az udvari életről fogok beszélni, és ez alkalommal rövi-

¹⁵ Róla ld. pl. Jürgen BEYER: „Lycosthenes, Conrad”, in *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon* 33, hrsg. Traugott BAUTZ (Nordhausen: Verlag Traugott Bautz, 2012), 793–798.

¹⁶ Róla ld. John FLOOD, *Poets Laureate in the Holy Roman Empire: A Bio-bibliographical Handbook* (Berlin – New York: de Gruyter, 2006), 59–61.

¹⁷ Az egyik tanítványa, Martin Ruar egy levélben beszámolt a megtérése folyamatáról, és kiemelte, hogy Soner meggyőző és hatásos érvelése nagy szerepet játszott vallási nézeteinek átformálódásában. Vö. ZELTNER, *Historia arcana...*, 43–45.

¹⁸ „Romanae facundiae omnium iudicio parens Cicero.”

¹⁹ „Nil melius, nil praestantius, nil utilius exercitio.”

²⁰ „Nam quo ad solidam eruditionem venit? Exercitio. Quonam quis sibi dicendi facultatem acquirit? Exercitio. Virtus per labores incedit...”

²¹ „Ut Vegetii utar verbis, omnes artes omniaque opera quotidiano usu et iugi exercitatione proficiunt.” (vö. VEGETIUS, *De re militari* III. 10.)

den összefoglalom a dicséretét.”²² Mindjárt az elején *expressis verbis* kimondja tehát, amire a többi chria esetében csak a szerkesztés módjával és a témaválasztással utalt: az udvari életről a szó legszorosabb értelmében vett beszédgyakorlatként kíván értekezni.

Az ezután következő érvtípusok már erre a témára vonatkoznak. Ismét hoz egy *a causis* érvelést, amely minden létező erény és bölcsesség (igazságosság, bátorság, mértékletesség, tisztaság) kvintesszenciájaként tünteti föl az uralkodók környezetét.²³ Több konkrét példát is hoz (*ab exemplis*), ennek gyakorlati megnyilvánulásaira: a zsidók legdicsőbb királyát, Dávidot; a bölcs Salamont; a perzsa Kambüszészt, aki Hérodotosz tanúsága szerint elevenen nyúztatott meg egy korrupt bírót, és az ő kiterített bőre felett kellett dolgoznia az utódjának; végül a szíriai Antiokhoszt, aki parancsba adta, hogy a törvényeivel ellenkező utasításainak ne engedelmesséjének. A záró mondat (*epilogus*) mint nyolcadik érvtípus szintén ebben a szellemben összegzi a beszédet, az igazságosságot emelve ki az udvarok legfőbb erényeként.²⁴

A szöveg áttekintése után a témával és a szerző személyes hátterével kapcsolatos problémákra a fenti áttekintés után igazából nem nehéz választ adni. Mindjárt az a kijelentés, hogy pusztán egy retorikai gyakorlatról van szó, kérdéssé teszi a témaválasztás komolyosságát; egyébként is bevett gyakorlat volt a korabeli szónoklattanban, hogy abszurd vagy védtelenség témák érdekében, pusztán a bravúr kedvéért szerkesztett valaki beszédet, ez ráadásul itt konkrétan le is van írva. Maguk az érvek szintén célzatosan vannak összeállítva, még a sem Sonert, sem a retorikai hagyományokat nem ismerő olvasóban is felmerülhet a gyanú, hogy mennyire kell őket komolyan venni, különösen ha összeveti őket egyéb forrásokkal és a politikát illető gyakorlati tapasztalataival. Az *a causis* érvek például olyannyira túlzóak, hogy már iróniába hajlanak. Hasonló a helyzet a példaként hozott uralkodókkal is. A szó szerinti fogalmazás alapján ugyanis ezt a részt Soner minden valószínűség szerint a 15. századi genovai dózsé és humanista, Giovanni Battista Fregoso (Joannes Baptista Fulgosius 1450–1505)²⁵ mondásgyűjteményéből, pontosabban annak latin fordításából vette át,²⁶ ami akkora népszerűségnek örvendett, hogy a szerzőt második Valerius Maximusnak is nevezték, a híres római mondásgyűjtő után, akinek maga is a nyomdokaiba akart lépni a kiadvánnyal. Antiokhoszt,²⁷

²² „Quae cum ita sint et exercitium tantas utilitates habeat, pauca quaedam et exigua pro ingenii modulo de vita aulica dicam, illiusque laudes strictim hac vice persequar.”

²³ „Quis quaeso in amplissima quaque familia natus vitam aulicam honestissimam, utilissimam, jucundissimam esse negabit? Quis quaeso sanae mentis illam despiciet? Quis illam non magni faciet? Quis illam non colat? In qua tot tantique justitiae, fortitudinis, temperantiae, castitatis, prudentiae thesauri latent, in qua fontes pleni liberalitatis ac clementiae scaturiunt, in qua justitia dominatur, fortitudo imperat, temperantia dominatum gerit, castitas sceptrum tenet, prudentia iudicat. Justitia quidem in aulis floret, suum cuique tribuit, nemini aliquid praeter jus adimit.”

²⁴ „Dic mihi quaeso quibus in terris incorrupta reperiatur justitia quam in aulis? Ibi amatur, ibi propagatur, ibi diligitur ...”

²⁵ Róla ld. Carolina GASPARINI, „Appunti sulla vita di Battista Fregoso”, *Giornale storico della letteratura italiana* 141 (1984): 398–420.

²⁶ Battista FREGOSO, *Factorum dictorumque memorabilium libri IX*. A gyűjteménynek több kiadása is napvilágot látott (Antwerpen, 1565; Párizs, 1578 és 1585; Köln, 1604).

²⁷ Battista FREGOSO, *Factorum dictorumque memorabilium libri IX* (Parisius: Apud Petrum Cavellar, 1589), 210.

Dávidot²⁸ és Salamont²⁹ is ő említi, a Kambüszészről szóló példa pedig eredetileg Valerius Maximusnál volt olvasható ebben a formában.³⁰ Viszont ugyanebben a Fragoso-féle mondásgyűjteményben az említett uralkodók az elkövetett bűneik kapcsán is előkerülnek: Dávid kegyetlenségéből vagy éppen egy asszony miatt képes volt meggyilkoltatni valakit,³¹ Salamon pedig ugyanezen okból letért az igaz hit útjáról.³² Kambüszész szó szerint népnyzó eljárása már önmagában is visszatetsző, de a kegyetlenségére számos egyéb példa is szerepel a könyvben.³³ Antiokhosz csupán annak kapcsán kerül még említésre, hogy – szintén egy elbűvölő nő miatt – elmenekült egy városból,³⁴ de az *Encomium*ban idézett mondását meglehetősen kétes értékűvé teszi Soner a túldicsérelésével, mikor azt mondja, hogy a delphoi templom falára is ki kellene írni. Elgondolható, milyen jól biztosítja a közrendet az a fejedelem, aki maga szólítja fel rá az alattvalóit, hogy kérdőjelezzék meg a parancsait. Aki tehát egy kicsit ismerte a Soner által használt könyvet (márpedig az meglehetősen népszerű volt), vagy csak általánosságban tudott egyet-mást az illető uralkodókkal kapcsolatban fennmaradt történetekről, megint csak gyanakodhatott az érvek komolyságát illetően. Ilyen szempontból magát a címadást is lehet egy Erasmus *Encomium moriaejára* tett utalásként értelmezni.

A fentiek alapján talán megkockáztatható a kijelentés, miszerint a mű a többi chriához hasonló retorikai „formagyakorlat”, amely nem a szerző valódi meggyőződését tükrözi, csak az érvek felsorakoztatására és összeszerkesztésére akar példát nyújtani. Ezen túlmutatóan rendelkezik némi humoros-ironikus felhanggal, amennyiben a túlzó dicséretetek mintegy önmaguk paródiájába csapnak át; ez feltűnhetett az udvarellenes irodalmat jobban ismerő olvasóknak és hallgatóknak, a Soner hatalomellenes vallási meggyőződését ismerő diákoknak pedig különösen. Az *Encomium* tehát szervesen illeszkedik az udvarellenes irodalomhoz, ám Pius pápa vagy Antonio de Guevara műveivel ellentétben nem egyenes kritikával vagy ellenérvekkel dolgozik, és nem is tanácsnak álcázott iróniával, mint Erasmus *Praeceptája* (bár ahhoz valamennyire hasonlít), hanem a túlzott dicsérettel ér el negatív hatást. Természetesen mindezt csak utalás szinten műveli, hiszen a fő célja csupán a szónoklattani eszközök bemutatása, és a szűkre szabott terjedelem egyébként sem teszi lehetővé, hogy egy futó benyomásnál mélyebb hatást próbáljon meg gyakorolni. A szerző mindazonáltal nagy műveltségről, jó nyelvi készségekről és retorikai felkészültségről tesz tanúbizonyosságot, mikor egy ilyen rövidke kis írásba sikerül belesűrítenie számos idézetet és egyéb szónoki eszközt, és az alapvető beszédgyakorlaton túlmutatva még egy kis „többletpoént” is csempész a műbe. Ennek alapján érthetőbbé válik, amit egyéb forrásokból tudunk Sonerről: hogy intellektusával és meggyőző érvelésével hogyan sikerült nemcsak professzori állásra szert tennie, hanem több diákot is megnyernie radikális, sőt veszélyes eszméi számára.

²⁸ Pl. Uo. 85r, 122v, 134r-v.

²⁹ Uo. 253r.

³⁰ Valerius MAXIMUS, *Factorum ac dictorum memorabilium libri IX*, VI. 3. 3.

³¹ Ld. pl. FREGOSO, *Factorum dictorumque...* 313v, 331v.

³² Uo. 307v.

³³ Uo.13, 307, 319, 337.

³⁴ Uo. 133r.

Függelék

Ernst Soner: *Encomium aulicae vitae*

[94r] Romanae facundiae omnium iudicio parens Cicero, de Oratore libro inter alia: dicendo saepe, inquit, dicere discimus.³⁵ Quo dicto admonere videtur eos qui ad Eloquentiae studium oculos adiacerent ita conficiendis et recitandis declamationibus cerebris exerceri debere. πάντα γὰρ (ut cum Menandro loquar) ταῖς ἐντελεχείαις καταπόνεται πρᾶγματα.³⁶ Nil melius, nil praestantius, nil utilius exercitio. Nam quo ad solidam eruditionem venit? Exercitio. Quonam quis sibi dicendi facultatem acquirit? Exercitio. Virtus per labores incedit, τὸ συνεγές ἔργον παντὸς εὕρισκει τέλους.³⁷ Et (ut Vegetii utar verbis) omnes artes omniaque opera quotidiano usu et iugi exercitatione proficiunt.³⁸ Quae cum ita sint et exercitium tantas utilitates habeat, pauca quaedam et exigua pro ingenii modulo de vita aulica dicam, illisque laudes strictim hac vice persequar. Vos interim, pietatis, doctrinae et virtutis laude perpoliti adolescentes, favete mihi linguis et auribus, obnixè rogo. Quis quaeso in amplissima quaque familia natus vitam aulicam [94v] honestissimam, utilissimam, jucundissimam esse negabit? Quis quaeso sanae mentis illam despiciet? Quis illam non magni faciet? Quis illam non colat? In qua tot tantique iustitiae, fortitudinis, temperantiae, castitatis, prudentiae thesauri latent, in qua fontes pleni liberalitatis ac clementiae scaturiunt, in qua iustitia dominatur, fortitudo imperat, temperantia dominatum gerit, castitas sceptrum tenet, prudentia iudicat. Iustitia quidem in aulis floret, suum cuique tribuit, nemini aliquid praeter jus adimit. Omnes fere principes iustitiae fiduerunt, illam coluerunt, illi operam dederunt. Nonne Davides iustitiae studiosissimus fuit? Nonne Salomon iustitiam fovit? Nonne Cambyses (quamvis tyrannus) iustitiam amavit, qui mali cuiusdam iudicis ex corpore pellem detractam sellae intendi, in eaque filium suum iudicaturum considerare iussit?³⁹ Nonne Antiochus tertius Asiae rex iustitiam coluit? Qui omnibus regni sui urbibus scripsit, si quid in litteris, quae eius nomine scribebantur, esset, quod legibus adversum videretur, crederent ignaro se eiusmodi litteras conscriptas fuisse, et propterea eis non parerent.⁴⁰ O sanctissimum verbum, temploque Delphico aureis litteris inscribendum; hunc iustissimum principem! Hic, hic habemus egregium exemplum, quod cupresso dignum est. Dic mihi quaeso quibus in terris incorrupta reperitur iustitia quam in aulis, ibi amatur, ibi propagatur, ibi diligitur, ibi quilibet alienum domino reddit. Absint longe illi, qui dicere audent totam aulam injuriis esse refertam.

³⁵ Az eredeti Cicero-mű ezt nem tartalmazza, a forrás vélhetően egy florilegium, pl. Bartholomaeus AMANTIUS, *Flores celebriorum sententiarum Graecarum ac Latinarum* (Dilingae: ex officina typographica Sebaldi Mayer, 1556), 141; illetve Domenico NANI Mirabelli et Bartholomaeus AMANTIUS, *Polyantheia, hoc est, opus suavissimis floribus celebriorum sententiarum tam Graecarum quam Latinarum exornatum* (Coloniae: apud Maternum Cholinum, 1574), 293.

³⁶ AMANTIUS, *Flores*, 142.

³⁷ Uo.

³⁸ Publius Flavius VEGETIUS Renatus, *De re militari*, III. 10.

³⁹ Valerius MAXIMUS, *Factorum et dictorum memorabilium libri IX*, VI. 3. 3.

⁴⁰ Battista FREGOSO, *Factorum dictorumque memorabilium libri IX* (Parisiis: Apud Petrum Cavellar, 1589), 210.

SZABÓ ÁDÁM

ÁDÁM SZABÓ

Poorly sounding praise: Ernst Soner's *Encomium aulicae vitae*

This paper examines a short Latin speech, a so-called *chria*, a work of Ernst Soner (1572–1612), who was a professor at the Academia Norica in Altdorf. This speech was formerly unknown, hiding in a collection of manuscripts in the National Library of Hungary. Its title is *Encomium aulicae vitae*, i.e. *Glorification of courtly life*. This choice of subject is very surprising, because at the time condemnation rather than commendation of courtly life was popular in Neo-Latin literature. Moreover, Soner was an Anti-Trinitarian (more specifically, a Socinian), so he likely had a very negative attitude to political rulers and their courts. In this work, however, he does not confront the tradition: his work is simply a rhetorical exercise, without any personal conviction, and the art of composition is the only thing he cares about. In addition, by exaggerating glorification and using ambiguous arguments, the text has an ironic tone, and turns the commendation of courtly life into the parody of itself.

Az államrend zenei harmóniája:
Rakowski Márton Libellus de partibus reipublicae című
költeményének platonikus államelmélete

1560-ban Rakowski Márton¹ kiadott egy államelméleti könyvet *Libellus de partibus reipublicae* címen,² amelyet az akkor még csak osztrák főherceg Miksának ajánlott. A könyv gerincét egy 348 disztichonnyi költemény alkotja, amely az államrend valamint a birodalmak felemelkedésének és bukásának filozófiai elméletét foglalja össze. Először röviden felvázolva összefoglalom a költeményt, majd a birodalmak váltakozásának második okaként leírt 26 disztichonnyi harmóniaelméleti részt szeretném részletesebben is elemezni, ezen belül kitérve Rakowski forrására és ezen keresztül magára a platonikus elméletre is.

Magának a könyvnek csak a felét foglalja el a címadó *Libellus de partibus reipublicae*, a második felében alkalmi költemények olvashatók, amely verseket talán az fűz össze a könyv első felével, hogy címzettjei valamiféle állami hivatalnokok. Ezek közül a legtöbb, 258 disztichonnyi dicséret (inc. *Pierium munus dum texam flore coronam*, D^v–E4^v) Nádasy Tamás nádornak jut, amit egy disztichon (inc. *Caesariae necnon Regis fidelissime dextrae*) és egy 14 disztichonnyi epigramma (inc. *Magnificus gerit haec Deseffus arma, Magistrum*) követ Rakowski felettesének, a királyi tanácsos Cserneki Dezsőfi Jánosnak címezve, annak címeréről. Végül Mossóczy Lászlót, a Magyar Királyi Kamara *vicemagisterét* dicsóíti 13 disztichonon keresztül (inc. *Fallor, an in quavis virtus laudabilis ora est?*). A könyvet Georg Purkircher *Epigramma ad lectorem*je zárja (inc. *Quae bona sit, quot et illa petat respública partes*).

¹ Végül a Rakowski vezetéknev használata mellett döntöttem a Miloslav Okál-féle *Opera omnia*ban (431–432 o.) közölt saját kezű kamarai okiratának „Martinus Rakowski” aláírása miatt. (A humanista Racocius néven túl számos névváltozata ismert: Racotius Thurocius/Thurociensis, Rákóczi, Rákóczy, Rákóczyius, Rakovský, Rakovszky, Rakowzky, Rakowzki.) Szlovák nemesi családban született a Turóc megyei Nagy-rákón (ma Rakovo) 1535 körül. Apja Štefan Rakowski királyi kapitány, anyja Zuzana Trnovská z Markovic. Három fiútestvéréről és két nővéréről tudunk: Albert, Matthias, Nicolaus, Maria, Dorothea (a genealógiai táblát lásd: Okál 1979-es kötetének külön lapján). Elemi tanulmányait Körmöcbányán kezdte meg, majd – még 1554 előtt – Bártfán tanult Leonhard Stöckelnél, aztán Brassóba ment. Martinus Rakotius Turociensis néven 1555. március 5-én iratkozott be a Wittenbergi Egyetemre, ahol magister fokozatot szerzett 1558. augusztus 4-én. De közben – 1556 előtt – megszakította tanulmányait és Prágába ment, ahol az idősebb Jan Hodejowsky köré szerveződött humanista kör tagjaként 1556-ban kiadta *Elegiae et epigrammata* című kötetét. 1557–1559 között a Louny-i iskolát vezette Csehországban, azonban a korábbi feltételezésekkel szemben nem volt rektor 1556-ban a cseh Žatecben. 1559-től a pozsonyi Magyar Királyi Kamarában írno-koskodott. 1568-ban feleségül vette Dorota Krivayt, akivel 1569-ben a turóckelemenfalvai (ma Kaľame-nová) családi birtokukra költöztek és két gyerekük született: 1570-ben Barbara, majd 1574-ben David. Ekkortól lesz Turóc vármegye alispánja is. 1579 nyarán meglátogatta bátyját, Nicolaust Kutná Horában, ahol hirtelen meg is halt augusztus 28-án. Miloslav OKÁL, *Život a dielo Martina Rakovského*, I (Turócszentmárton: Matica slovenská, 1979), 11–101, 384–387.

² Teljes címe: Martinum RAKOCIUM, *Ad Serenissimum Principem et dominum, dominum Maximilianum, Dei gratia Regem Bohemiae etc. Archiducem Austriae, Ducem Burgundiae etc. Dominum clementissimum. Libellus de partibus reipublicae et causis mutationum regnorum imperiorumque, in plerisque ad imitationem Aristotelis, scriptus Carmine per M. Martinum Rakocium* (Viennae Austriae: Raphael Hoffhalter, 1560) (VD16 R 183; RMK III 475).

Rakowski államelméleti munkáját egy prózai prológussal nyitja, amelyben Dániel negyedik könyvének 7–9. részére utal, ahol Nabukodonozor egy égig érő fáról álmodik, amelynek ágain az ég sok-sok éneklő madara a Habsburg birodalom tudós férfiúit jelen-tené, akik a kormányzáshoz szükséges törvények és tudományok legszebb harmóniáit szó-ban és írásban zengik el. Ahogy e madarakat maga a fa, úgy ezen írástudókat is a császár által irányított impérium élteni, tartja fent. Rakowski is – ahogy írja, a tőle telhető legna-gyobb igyekezettel és tehetséggel – három dologról kíván „énekelni”: az állam felépíté-séről, az ideális államról, valamint a birodalmak váltakozásának okairól.

A bevezető múzsa invokáció után, Miksa főherceg kegyeibe ajánlja művét és termé-szetesen magát is. Az első rész (29–184. sor) főleg Arisztotelész *Politikáinak* negyedik könyvét összefoglalva az állam lakosait sorolja osztályokba: földművesek (*agricolae*); kéz-művesek (*artifices*); kereskedők (*mercator*); bérmunkások (*mercede laborans*); katonák; jogászok, törvényhozók (*jurisconsulti*); vagyonnal bírók (*dites habentes patrimonio*) és előkelők (*proceres*). A második rész (185–256. sor) a bibliai Kafarnaumot mint ideális települést írja le. A har-madik, leghosszabb rész előtt (257–684. sor) a szerző – ahogy fogalmaz – erőt gyűjt és a múzsaikat másodsor is segítségül hívva, a birodalmak váltakozásainak, felemelkedésének és lehanyatlásának öt „tudományos” és négy teológiai okát fejt ki, ezzel mintegy magya-rázatát adva Kafarnaum eltűnésének is.

Az első tudományos ok (263–278. sor) nagyon egyszerű, majdhogynem együgyű: a természetben semmi sem örökkévaló, minden változásban van, így hát a birodalmaknak is életciklusuk van: megszületnek, felnőnek és elpusztulnak. Ezt a tételt a wittenbergi történelemszemlélet négy birodalmának felemelkedésével és bukásával példázza.³ A leg-érdekesebb és egyben leghomályosabb második ok lenne az, amellyel lejjebb részletesen foglalkozik a tanulmány. A harmadik ok a birodalom népeinek, lakosságának békétlenke-dése, egyet nem értése, amely a harmónia felbomlásához vezet és felkeléseket, forradal-makat támaszt. A negyedik ok egyszerűen a türannikus uralkodás. Az ötödik ok pedig az uralkodó általános alkalmatlansága, amelyet valamiért leválaszt a negyedik okról.

Rakowski a második okot 26 disztichonban fejt ki (279–330. sor) Platón *Allamának* 8. könyv 545b–547a (főleg 546b–d) szakaszának megverselésével. A szövegrész így hangzik:

„HAEC prima est NUMERUS, placet altera causa Platoni
 Qui duplici Harmonia discrepet ipse sibi.
 Quando superficies Epiritri πεμπτάδι iuncta,
 Auctaque ter, gemina dissona voce strepit
 Cumanae vatis quamvis oracula vincant
 Haec tenebris, breviter sic tamen ista cape.
 Dat natura bonos, et disciplina regentes,
 Principio quorum florida regna vigent.
 Postea degenerant, frenis paulisper omissis,

³ Ehhez Georg Lauterbeck *Regentenbuch*-ját használta forrásnak. Többször is kiadták a 16. században. Az első kiadása: *Regentenbuch aus vielen trefflichen alten und neuen Historien mit sonderm fleis zusammen gezogen ...* (Leip-zig: Jakob Bärrwald, 1556) (VD16 L 777). Rakowski *Libellus de partibus reipublicae*je előtt még kétszer adták ki a *Regentenbuch*ot: 1557-ben (VD16 L 778) és 1559-ben (VD16 L 779).

Quae disciplinae fecerat ante rigor.
 Postremo, veluti vitiorum laesa senecta
 Prorsus cum Dominis praecipitata ruunt,
 Ut tribus ascendit modulis symphonia dulcis,
 Ante Deum quando Musicus ordo canit,
 Quos si transcendat tollatque supra Diapason,
 Horrendo strepitu concava templa frement.
 Nec iam cantus erit, sed erit vox illa boatus.
 Et docta, minime gratus, in aure fragor.
 Sic sit Epitritus $1^{1/3}$ cuius Diagrammate quinque
 Sit radix, costas parte ab utraque ligans
 Haec tibi dulcisonas reddet symphonia voces
 Per Quartam docto suaviter ore sonans.
 Duc Cubice costas 4.3. media duo pone 48.36. require,
 Quos extrema 64.27. dabunt, cum mediis strepitus.
 Dimidius ditonus tibi cum Diapente patebit,
 Qui modus est unus non ita durus adhuc.
 Surget ab extremis 64.27. Diapason, dimidiusque
 Dittonus, heu, quantum iunctus uterque frement.
 Multiplica simul hos 64.27. veniet 1728 plus disdiapason.
 Latrans, Tartareas ut canis ante fores.
 Offensas feriet duris clamoribus aures,
 Obruet inceptum vox ululata melos.
 Summa cadunt igitur sua post exordia prorsus,
 Hic fati numerus cum solidatus adest 1728.
 At diatetradion clementer postea rursus
 Cum vult post strepitus, inchoat ipse Deus.
 Sic aetas olim PULCHRUM mutavit INANE,
 Adversus Dominum flagitiosa patrans
 Et rudis Israel factus fatalibus annis
 Cum disciplina concidit ipse sua.
 Nec procul a nostro situs est hic terminus aevo 1728.
 Nescio, Terrigenis quid feret ille novi.
 Incipiunt autem tractas sentire ruinas
 Imperia, et fati deteriora sequi,
 Anno 512, qui diapente facit collatus ad illum.
 Et logon hunc $3^{3/8}$ mensus, si trutinetur, habet.
 Sed brevibus, non est, Elegis evolvere tanta,
 Lativagi longe res erat ista pedis.
 Non bene magna capit pelago ducenda profundo,
 Et quae se superent pondera, parva ratis.
 Credite, fatales numeros, momentaque volvunt
 Conscia, virtutem sydera passa Dei.”

Az *Állam* fent jelzett szakaszának szövegekörnyezetében Platón ötféle lehetséges államformáról ír, amelyek az ember ötféle lelki alkatával feleltethetők meg. Itt Szókratész a következő kérdést teszi fel: „Azt meg tudod, ugyebár, hogy emberi jellem is szükségképpen annyiféle van, ahány alkotmány? Vagy talán azt hiszed, hogy a különféle államformákat tölgyfa vagy szikla hozta a világra [utalás *Odiüsszeia* 19.163-ra], nem pedig az állam lakosainak az erkölcsi, amelyek – **amerre a mérleg serpenyőjét lenyomják** [kiemelés M. D.] – mindent arra vonnak maguk után?” Tehát egy adott közösség egyes tagjai lelki alkatának, lelki egyensúlyának vagy lelki deformációjának az együttese képzi meg az arisztokratikus, timokratikus, oligarchikus, demokratikus és türannikus államformát. Fontos a sorrend, mert a lélek deformáltságának a mértékét is jelzik. Platón szerint a demokráciánál már csak a zsarnokság rosszabb, mert a demokráciát irracionális érzelmek és indulatok irányítják. Ezek az államformák pedig akkor alakulnak át egymásba, amikor az adott államforma vezető rétegében valamiféle egyenetlenség, viszály keletkezik, vagyis amikor felbomlik a harmónia. Ezért intéz aztán Szókratész kérdést a műzsákhhoz, Homéroszt idézve (*Il.* 1.6): „Hogyan tört ki először a viszály?”

A műzsák válasza egy matematikai rejtvény (*Állam* 546b–d), amely viszont annyira rejtélyesre – sőt talán inkább érthetetlenre – sikerült, hogy Arisztotelész első értelmezési kísérletétől kezdve (aki úgy tűnik maga sem érti a szövegrészt, így hát meg sem próbálja értelmezni, csak egyszerűen idézi a *Politikában*),⁴ mind a mai napig újra és újra nekifut a filozófiatörténet.⁵

Az isteni nemzetségnek van egy körforgása, melyet tökéletes szám foglal egybe; az emberi nemzetség pedig egy olyan szám, amelynek legkisebb formájában bizonyos uralkodó és alárendelt szorzások, három közt és négy tagot alkotva – a hasonlóság és különbözőség, a növekedés és fogyás útján – az összes tagokat egymásnak megfelelővé és egymással összemérhetővé teszik. **E számok négyharmados alapja öttel összekötve, s háromszor megszorozva két összhangot eredményez** [ὡν ἐπίτριτος πυθμὴν πεμπτάδι συζυγείς δύο ἁρμονίας παρέχεται τρις αὐξηθείς]: az egyiket úgy nyerjük, ha egyenlőt egyenlővel, s százat százzal szorzunk, míg a másiknak a tényezői részben egyenlők, részben egyenlőtlenek, vagyis az »öt« racionális átlóinak százszoros négyzete, ha tudniillik mindegyikből egyet kivonunk, illetve az irracionális átlóké, ha kettőt vonunk ki belőlük – és a háromnak

⁴ *Politika* 5.12: „Okként azt említi, hogy semmi sem maradandó, hanem ciklikusan változik; a változás kezdete pedig »azon számoknak az alpmennyisége, melyek egymással 4:3 viszonyban vannak, s melyek az ötös számmal összefoglalva kettős harmóniát alkotnak»; arra az esetre érti ezt, mikor ennek az alakzatnak száma szilárd, és rámutat, hogy néha a természet is selejtes embereket termel, akiken még a nevelés sem fog, szóval magát ezt a dolgot talán jól mondja (valóban lehetnek olyan emberek, akiket lehetetlen megnevelni és sohasem lehet belőlük derék ember); ámde ez miért lenne sajátosabb változás az általa legjobbnak nevezett alkotmánynak inkább, mint akármelyik másnak vagy bármily létezőnek?” ARISZTOTELÉSZ, *Politika*, ford. SZABÓ Miklós (Budapest: Gondolat Kiadó, 1969).

⁵ Friedrich Schleiermacher a máig alapvető német Platón fordításánál tíz évig szöszmötölt a szövegrésszel, míg a francia fordítást készítő Victor Cousin egyszerűen ki akarta hagyni a kiadásából.

százszoros köbe. Ez az egész egy »mértani« számot [ἀριθμὸς γεωμετρικός] alkot, amely a jobb és rosszabb születések kérdésében dönt.⁶

Az eredeti Platón szöveg nagyjából a műzsákhoz intézett kérdésig érthető: „Hogyan tört ki először a viszály?” A műzsák a választ egy tömör, univerzálisnak ható matematikai képlet formájában adják meg, amelynek a dekódolása viszont évezredek óta gondot jelent az értelmezőnek. A „viszály” a társadalmi egyensúly és harmónia felbomlása miatt tört ki, amely az államformák átalakulását is magával hozza. A műzsák ezen társadalmi átalakulás harmóniájának és diszharmóniájának dinamikájához adják meg a kulcsot. Rakowski pedig nem kevesebbre vállalkozik, mint e matematikai talány megverselésére és értelmezésére.

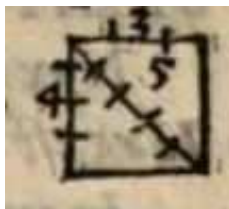
De a műzsák egyáltalán nem a Tudomány áttetsző leplébe csomagolják a képletet, ahogy ez a matematikától elvárható lenne. Sőt, Platón még csavar is rajta egyet, amikor eleve az ironizáló Szókratész szájába adja az oly gyakran rébuszokban beszélő műzsák szavait. Szókratész megpróbálja idézni – de csak ὡδὲ πῶς, vagyis „úgy, ahogy” – a műzsákát. Habár Platón szándékosan fogalmaz homályosan, a műzsái tudományokban (is) jártas olvasó számára a rejtvény megfejtésének lehetőségét mégis nyitva hagyja (545e): „s ne képzeljük-e el, hogy – bár úgy játszanak és tréfálódznak velünk [a műzsák], mint gyermekekkel – valójában tragikus fenséggel és komoly hangon szólnak hozzánk?” Ezt hogy kell értenünk? Csupán tényleg a műzsák tréfájáról lenne szó, vagy igazán komoly dolgokat adnak tudtunkra, amelyeket – jól megtréfálva az olvasót – az érthetlenség gúnyjába öltöztetnek? Isteni ajándék lenne műzsái csomagolásban, amelyet – a „jópofa” felnőttek krampuszos viccei előtt értetlenkedő gyermekeként – izgatottan próbálunk meg kibontani, hogy megfoghassuk végre? Vagy – már megint – az ironikus Szókratész játszadozik és tényleg bolondját járatják velünk a műzsák?

Mindenesetre az interpretációs kísérletek általában komolyan vették Szókratész szavait és évszázadokon keresztül próbálták meghatározni azt a bizonyos ἀριθμὸς γεωμετρικός-t, vagyis mértani számot (a későbbi kommentárok *numerus nuptialis*ként is hivatkoznak rá), amely az uralkodás és az ideális birodalom fenntartásának képletét, arany szabályát, kulcsát adná a kezünkbe.

Rakowski – szintén műzsái ihletettséggű – versrészlete annyiban mindenképp méltó párja a görög filozófus szövegének, hogy legalább annyira homályos, mint az eredeti, amit átdolgozott. Ugyanakkor szerzőnk mentségéül szolgáljon, hogy ezt ő maga is érzi és a tárgy bonyolultságára hivatkozva a vers végén ki is menti magát emiatt. A műzsák rejtélyes szavai disztichonokba törve még titokzatosabbá válnak.

A Rakowski-vers is megadja a *numerus nuptialis* valamiféle képletét. Kiindulási pontként három számcsoportha, arányrendszerbe kapaszkodhatunk: 4:3:5, 27:36:48:64 és az 1728. Ha az 1560-as kiadást megnézzük, akkor a 297–299. sorok mellett jobbra egy ábrát láthatunk [lásd 1. ábra], amely az „e számok négyharmados alapja ötten összekötve” Platón szövegrészlet képi megjelenítése lenne.

⁶ PLATÓN, „Állam”, ford. SZABÓ Miklós, in *Platón összes művei*, II, kiad. FALUS Róbert, 5–710 (Budapest: Európa Kiadó, 1984), 525. A kiemelt rész fordítása: M. D.

1. ábra: A püthagoraszi számhármás ábrája Rakowskinál.

Tulajdonképpen ez az ábra a kiindulópontja minden értelmezésnek, amelyek viszont a legváltozatosabb eredményekre jutnak 75-től egészen 12,960,000-ig.⁷ A leggyakoribb megoldás a 216, amely a legkisebb püthagoraszi számhármás köbeinek az összege: $3^3+4^3+5^3=6^3$. Rakowski megoldása az 1728-as szám, amihez két úton jut el. Az első megoldása: $(3+4+5)^3$, a másik pedig: 64×27 .

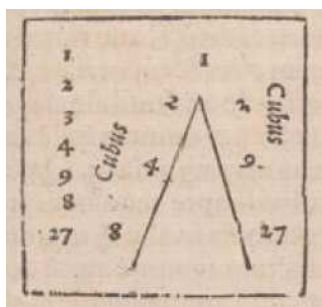
Az a kérdés, hogy ezt az 1728-as számot honnan szedi, mert egészen biztos, hogy nem magától találta ki. A vers forrásainak vizsgálatakor Miloslav Okál is épp ebből az interpretációs hagyományban nem annyira egyértelmű számból indult ki, és erre alapozva kizárta a szóba jöhető 16. század előtti kommentárokat, azonban a közvetett forrás elkerülte a figyelmét.⁸ Minden ókori kommentátor közül talán a legfontosabb Proklosz (412–485), aki egy egész művet szentelt Platón *Allamának*: *In Platonis rem publicam commentarii*. Ebben találjuk a legrészletesebb értelmezési kísérletét a szövegrésznek. Ami bennünket érdekel az a 27, 36, 48, 64 számsor, amely a püthagoreus lambda-diagram egy torzított változatához fog majd kapcsolódni (lásd 2. és 3. ábra), és amelyet Rakowski is megidéző (301–302. sor).

A püthagoreus ábrához képest a bal oldali szár nem kétszeres, hanem négyszeres szorzóval növekszik, és ez alapján kapjuk a 64:27 számpárt, amelyet Proklosz kiegészít a 36-tal ($3^2 \times 4$) és a 48-cal (3×4^2). Ezek pedig ekvivalensek Platón *Timaios*-jának (35b–36b) zeneelméleti kvartjának arányával, vagyis: $4:3 = 36:27 = 48:36 = 64:48$. Csakhogy Proklosz sem említi az 1728-as számot.

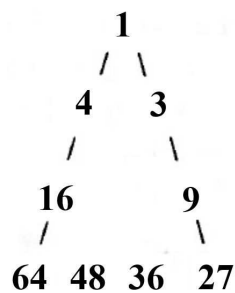
⁷ Csak pár végeredmény: $48 + 27 = 75$; $48 \times 27 = 1296$; $(3 + 4 + 5)^2 + (2^3 + 3^3) = 5040$ [ugyanaz a szám többször előfordul Platón *Törvények* című dialógusában, mint az ideális város megfelelő lakosság száma]; $2^6 \times (2^7 - 1) = 8128$; $100 \times 100 + 4800 + 2700 = 17,500$; $(4/3 + 5) \times 3 \times 4 \times 10,000 = 760,000$; $3^4 \times 4^4 \times 5^4 = 60^4 = 12,960,000$. (Lásd ezzel kapcsolatban még a négy kocka problémát, az Euler-sejtést a hatványok összegéről stb.)

⁸ Okál rámutat, hogy nem lehetett közvetlen forrás se Szmürnai Theón (2. század) *Expositio rerum mathematicarum ad legendum Platonem utiliuma*, mert nem tér ki külön erre a számra, se Boethius (480?–524) *De institutione musica* (5. könyv). Habár Plutarkhosz (46?–120?) az Izisről és Ozirisről szóló kis munkájában nem határozza meg Platón számát, viszont értelmezi a szimbolikáját: a 3 az apa, a 4 az anya, a kettő átlója pedig az utód, a megszülető, vagyis az 5. A másik fontos, megemlíthető szerző, Iamblikhosz (245?–325), aki az *In Nicomachi arithmetica introductionem liber*-ben csak e platonikus embertenyésztés procedúrájára tér ki, de nem számolgat és nem ad meg semmiféle összeget. Miloslav OKÁL, “L’humaniste Slovaque Martin Rakovský et le nombre nuptial de Platon”, *Listy filologické / Folia philologica* 89 (1966): 34–48.

AZ ÁLLAMREND ZENEI HARMÓNIAJA

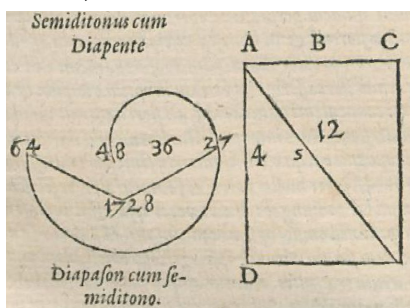

2. ábra: Püthagoreus lambda-diagram.⁹

3. ábra: Proklosz lambda-diagramja.

Okál a közvetlen forrást Matthias Lauterwald¹⁰ eperjesi lelkészben találta meg, akinek Platón-kommentárjában a Proklosztól is ismert 64, 48, 36, 27 számsorral együtt bukkan fel az 1728-as szám (lásd 4. ábra): *Verba Platonis in octavo Πολιτικῶν*.¹¹

4. ábra: Lauterwald harmónia-ábrája.¹²

⁹ PLATO, *Omnia divini Platonis opera*, tr. Marsilius FICINUS (Basileae: In officina Frobeniana, 1546), 707.

¹⁰ A poroszországi Elbingben (ma: Elbląg) született 1520 körül. Brandenburgi Albert, porosz herceg támogatásával Wittenbergben tanult 1540-től. 1549-ben a frissen alakult köznegységi egyetem matematika-professzora, majd 1550-ben a filozófiai szenátus tagjává nevezik ki. 1551-től lelképásztor a Szász-Anhalt tartománybeli Schulpfortében, majd 1553 novemberétől Eperjesen lelképásztor (és tanár?), ahol 1555-ben meg is hal. Julius August WAGENMANN, „Lauterwald, Matthias”, in: *Allgemeine Deutsche Biographie* (Leipzig: Duncker & Humblot, 1883), 18: 79. Civalodó, ingerlékeny természete miatt Melanchthon *ululatomak* (kuvikoló? süvöltő? csuvikoló?) nevezte. Halála után, kissé gúnyosan azt is írja róla, hogy Lauterwald valószínűleg halálában is Charonnal vitatkozik az alvilági folyón csónakázva. Egyébként Eperjesre érkezése után – teológiai nézeteltéréseik miatt – tényleg gyorsan összeveszett Leonhard Stöckellel és Radácsi Mihállyal is. E teológiai-filozófiai vitákban együttes erővel se tudták racionális, logikai érvekkel legyűrni Lauterwaldot, aki aztán Stöckelt nem kevesebbnek, mint „Antikrisztusnak és az ördög kloákájának” nevezte. Végül Melanchthonhoz küldtek követséget Wittenbergbe, hogy döntse el ő a vitát, aki Lauterwald ellen döntött. Korábbi, Andreas Osianderrel való elmérgesedett köznegységi teológiai vitájával a lengyel és német szakirodalom részletesebben is foglalkozott. Lauterwaldról, a vitáról és az ehhez kapcsolódó szakirodalomról részletesebben lásd: GUTMAN Barnabás, *Hit, hatalom, humanizmus. Bárfya reformációja és művelődése Leonhard Stöckel korában* (Budapest: Szent István Társulat, 2017) 92–100.

¹¹ [Matthias LAUTERWALD], *Explicatio Matthiae Elbingensis. Verba Platonis in octavo Πολιτικῶν*, in *Oratio recitata a Iohanne Stigelio cum testimonium eruditionis tribueretur aliquot bonestis viris in renunciatione Magistrorum. Disputatio de loco Platonis de periodis imperiorum, cuius fit mentio in octavo libro Platonis de Republ[ica] et in quarto [sic] Polit[ico] Arist[otelis]* (Wittebergae: per Vitum Creutzer, 1546), B^o–B6^o.

¹² Az ábra forrása: MELANCHTHON, *Declamationum...* (Argentoratum: Theodosius Rihelius, 1570), 365.

Ez a kis mű először 1546-ban jelent meg Wittenbergben, kiegészítő magyarázatként Melanchthon államelméleti kommentárjához (vagy inkább disputációjához, amelyet a teológus Caspar Crucigerrel folytatott).¹³ Lauterwald zene- és harmóniaelméleti kommentárja nem csak sokkal alaposabb és mélyebb, mint Melanchthon kissé elnagyolt írása, de igen eredeti is. Platón *Állam*ának egyetlen – már idézett – félmondatából bontja ki az egész művét, még hozzá úgy, hogy az eredeti görög szavakat mint apróra gyúrt papírgalacsinokat addig csomagolja, hajtogatja, mígnem méretes oldalakká simulnak ki: ὢν ἐπίτριτος πυθμῆν πεμπάδι συζυγεῖς δύο ἄρμονίας παρέχεται τρις αὐξηθεῖς („amelyeknek négyharmados alapja öttel összekötve, s háromszor megszorozva két összhangot eredményez”). Lauterwald arra vállalkozik, hogy ez alapján találja meg azt a tökéletes összhangzattani rendszert, amely képes minél tovább fenntartani egy ideálisan jól működő államot! A porosz matematikus olyan univerzális állandót lát ebben a félmondatban, amely leírja és „számokba fojtja” az államok születésének és bukásának törvényszerűségét. Márpedig van-e annál nagyobb politikai hatalom, amely mindezt megfelelően tudja értelmezni és így fenn tudja tartani hatalmát és az állam stabilitását.

Lauterwald interpretációs technikája azért is érdekes, mert egyáltalán nem foglalkozik a Platón-mű befoglaló fejezetével vagy legalább további bekezdéseivel. Viszont az 1728-as szám, amelybe Okál belekapaszkodott, nem a saját találmánya, hanem Marsilio Ficino az *Állam* 8. fejezetéhez írt kommentárjából vette át, amelyet 1496-ban adtak ki.¹⁴ Nem csak az 1728-as platóni számot vette át, hanem azt az értelmezést is, hogy ez az 1728-as periódus egyáltalán éveket jelent és nem hónapokat, napokat vagy más időegységet.¹⁵ Az 1728-as szám miatt felmerülhet az is, hogy Rakowski forrása talán közvetlenül Ficino volt, azonban van egy részlet a versben, amely 512 (8³) évben adja meg a birodalmak hanyatlásának kezdetét – hogy aztán 1728 év (12³) alatt végleg összeomoljanak – és ez biztos forrássá teszi Lauterwaldot, mert ez a szám nincs meg a firenzei filozófusnál. Rakowski ráadásul még a Lauterwald által megadott 3^{3/8} arányszámot is beleszövi a versébe (és ehhez kapcsolódva a tiszta kvint konzonanciát).

És hogy ki tudja helyesen értelmezni ezeket a kulcsokat? A humanista, tudós hivatalnokok, mint a birodalom felhők között repkedő madarai, ahogy Rakowski a prologusban utal rájuk. Maga Lauterwald és persze Rakowski is egy-egy ilyen éneklő madár lenne a Habsburg birodalom fáján, akik szakértelmükkel és tanácsaikkal – amennyiben hallgatnak rájuk – képesek lennének az államot titkos tudásukkal jó irányba terelni és így fenntartani.¹⁶ (Itt érdemes megjegyezni, hogy a szerző, a mű és a valóság általános kapcsolatát mi

¹³ [MELANCHTHON], *Disputatio de loco Platonis, de periodis imperiorum, cuius fit mentio in octavo libro Platonis de Repub[lica] et in quinto Polit[ico] Aristotelis*, in Uo., A6^v–A7^v.

¹⁴ Marsilius FICINUS, *Commentaria in Platonem* (Florentiae: Lorenzo di Alopa, 1496).

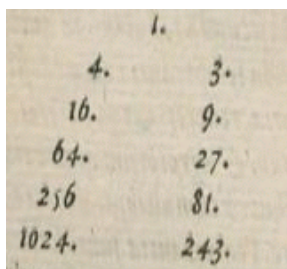
¹⁵ Ficino kommentárjának kritikai kiadását és részletes elemzését lásd: Michael J. B. ALLEN, *Nuptial Arithmetic. Marsilio Ficino's Commentary on the Fatal Number in Book VIII of Plato's Republic* (Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 1994), különösen 74–80, 102–105.

¹⁶ Érdemes megjegyezni, hogy Ficino sok helyen utal is erre az ősi praktikára, amely a tudást a beavatlatlanok elől matematikai számok és/vagy költői képek segítségével rejti el. Az egyik ilyen megjegyzésével 1492-es Plótinosz fordításának előszavában találkozhatunk: „Vetus autem Theologorum mos erat, divina

sem írja le jobban, mint az, hogy a társadalomjobbítás univerzális elméletét épp egy összeférhetetlen „értelmiségi”, a civakodó és rikácsoló hírében álló „ululator” Lauterwald választja meg a harmónia és béke szakértőjeként, akinek tetszetős elméletére végül is saját élete cáfol rá.)

Ficino kommentárját Lauterwald nem követi szolgálai módon, nem csak tömöríti, hanem sokkal hangsúlyosabban harmónia- és zeneelméleti irányba tereli értelmezését a birodalmak és államformák átalakulásával kapcsolatban. (Ezt látjuk Rakowski versében is.) Viszont egyáltalán nem foglalkozik az emberszaporítás elméletével, amelyre a hagyományos „mennyezői szám” kifejezés is utal, vagyis a platóni számot ő nem a megfelelő időben megfoganni készülő utódok logaritmus táblázatának tekinti, hanem az államműködés általánosabb elvének summáját látja benne. A fent említett platóni szövegrészből a hangközökön és összhangzatokon túl konkrét dallamokat (dallampéldákat?) is levezet.

Lauterwald társadalomjobbító alkímiájának gyökerei Platón *Timaiosz*-ára (35b–36b) vezethetők vissza, amely szerint a *koszmoszt*, vagyis a legharmonikusabban rendezett világot a világlélekkel együtt a démiurgosz bizonyos matematikai arányok szerint szerkesztette egybe. Ez nem csak megszólaltatható zenei hangközöket, hanem egy olyan „megkomponált” alaphangsort is jelent, amely az egész univerzumot rezgésben, rendezettségben, mozgásban és életben tartja.¹⁷ Lauterwald a *Timaiosz*-ban is megtalálható püthagoreus lambda-diagramot tovább bővíti: 1:3:4:9:16:27::64:81:243:256:1024 (lásd 5. ábra), amelyeket kiegészíthetünk a Proklosszal kapcsolatban már említett 36 és 48 számokkal: 1:3:4:9:16:27:36:48:64:81:243:256:1024.

5. ábra: Lauterwald lambda-diagramja..

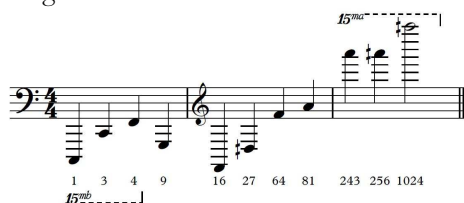
mysteria cum mathematicis numeris et figuris, tum poeticis figmentis obtegere, ne temere cuilibet communia forent.” Marsilius FICINUS „Prohemium”, in PLOTINUS, *Opera*, a ii^v (Fiorenza: Antonio di Bartolomeo Miscomini, 1492).

¹⁷ Francis MacDonald CORNFORD, *Plato's Cosmology: The Timaeus of Plato* (Indianapolis – Cambridge: Hackett Publishing Company, 1997), 69, 70–72.

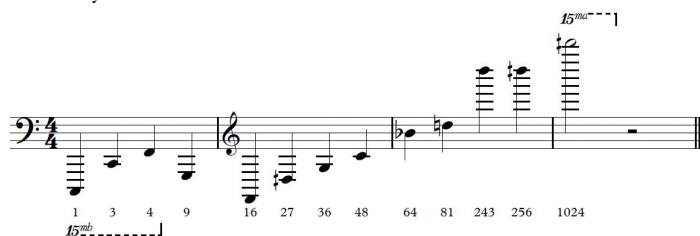

¹⁸ Az ábra forrása: MELANCHTHON, *Declamationum...*, 369. (A kép a nyomdatechnika miatt torz. Ideális esetben Λ alakú lenne.)

A Cornford által megadott „Timaiosz-skála” mintájára (lásd 17. l.), Lauterwald *Állam*-kommentárjának a hangsorát is meg lehet adni, aki azonban nyilvánvalóan nem említ semmiféle démiurgoszt és világlelket. Az alábbi, első verzió Lauterwald lambda-diagramja alapján van megközelítőleg leírva:¹⁹

A második verzió a fenti Lauterwald-féle hangsor kibővítése a 4. ábrán is látható 36:27, 48:36 és 64:48 arányszámú kvartokkal.²⁰

Talán ez utóbbi hangsorban láthatjuk azt a szimbolikus alapképletet, amelyből levezethető valamiképp az impériumok ciklikus felemelkedése és bukása. Azok az összhangzattani, arányelméleti törvényszerűségek, amelyek alapján a kozmosz, a világlelek és ezen keresztül az individuális lelkek is egybe vannak szerkesztve és „fel vannak hangolva”, az államok életciklusára sem maradnak hatástalanok. Egy adott állam makrokozmosz kivetülése az emberi lelkek tömegének, olyan mint egy gigantikus hangszekrény, vagy inkább hangszer, amelyet a sok-sok felhangolt emberi lélek, mint megpendített húrok tartanak folyamatosan rezgésben. Az államformák pedig az emberi lelkek egymáshoz való viszonyát tükrözik. A platonikus hagyomány fogalmaival élve: ez ad formát az alaktalan államnak a törvények és a tudomány által, amelyek a harmonikusan rezonáló emberi lelkekből emelkednek fel. Vagy idézve a már korábban is említett Platón részt: „amerre a mérleg serpenyőjét lenyomják, mindent arra vonnak maguk után”. Ahogy az individuális lelkek fajtái is leírhatóak a racionális, szenzitív és vegetatív lélekrészek egymáshoz való összhangzattani viszonyával, úgy az egymással kapcsolatban álló lelkek viszonyai is leírhatóak harmonikus vagy diszharmonikus akkordokként, amelyek nagy tömegben olyan komplex hangzásban akku-

¹⁹ A Lauterwald-féle hipotetikus skála leírásának problémáját a második ütem arányai és a 256:243 (püthagoreus *limma*) okozza, amelyeket negyedhangokkal próbáltam megközelítőleg visszaadni. Pontosabb, ha hertzben is megadom a hangokat, szintén tetszőleges C hangról indítva: 16.35 Hz, 48.9 Hz, 65.2 Hz, 73.35 Hz, 130.4 Hz, 220.05 Hz, 521.6 Hz, 660.15 Hz, 1980.45 Hz, 2086.4 Hz, 8345.6 Hz.

²⁰ Hertzben megadva: 16.35 Hz, 48.9 Hz, 65.2 Hz, 73.35 Hz, 130.4 Hz, 220.05 Hz, 293.4 Hz, 391.2 Hz, 521.6 Hz, 660.15 Hz, 1980.45 Hz, 2086.4 Hz, 8345.6 Hz.

mulálódnak, amelyek valamilyen államformában fognak lecsapódni, vagy a metaforánál maradvá: valamilyen államformaként fognak megszólalni. Ezért a harmóniáért pedig az uralkodó – vagy uralkodó testület – a felelős, aki ideális esetben folyamatosan megpróbálja „utánhangolni” a társadalmat, többek között a törvények segítségével. A társadalom részei pedig egymáshoz és az egészhez is bizonyos arányok szerint viszonyulnak, amelyek részekként is, és egészként is jól hangzó harmóniaként kellene, hogy felcsendüljenek. Lauterwald ideális államát a *magistratus heroicus* tartja fent, amelyet Arisztotelész *Politikája* (4.15) alapján mint valami szakértői kormányt képzelhetünk el, különböző szakterületek racionális hivatalnokai közti harmonikusan működő testületként.²¹

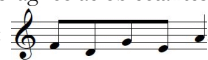
Mindebből az következik, hogy Lauterwald – és ezek szerint Rakowski – szerint is egy államforma leírható zenei harmóniak és/vagy dallamok felcsendüléseként. Olyan, mintha egy modern szociológiai vizsgálatot látnánk, csak statisztikák és táblázatok helyett, valamiféle dallam- és harmóniamintá(ka)t ad. Tehát az államformák és egy adott állam állapota „elénkelhető”, ha ismerjük azokat az aránytani szabályokat, amelyekre Platón is utal az *Allamban* és amelyet Lauterwald kibontva összefoglal. Minél jobb, ideálisabb egy államforma, annál tisztábban képes zengeni, felcsendülni, és minél romlottabb egy állam (vagyis minél demokratikusabb vagy zsarnokibb), annál disszonásabban, zajosabban „csikorog”.

Lauterwald kommentárja alapján a fent idézett homályos Platón-rész egy olyan harmóniaelméletre utal, amely minden jól működő állam alapja kell, hogy legyen, és amely alapján ezt a működést minél tovább fent is lehet tartani. Az 1728-as mértani szám Ficinónál és Lauterwaldnál is 1728 évet jelent (lásd 4. ábra). Mivel nem lehetséges egy államot az örökkévalóságig fenntartani, ezért 1728 évet adnak neki a legideálisabb esetben is. Az a cél, hogy a folyamatosan mozgásban lévő, vagy inkább átalakulásra törekvő állam/államforma a lehető legtovább maradjon fenn ideális állapotában, amelynek a szabályait a Lauterwald által összefoglalt püthagoreus-platonikus harmónia- és arányelmélet megértésével és alkalmazásával lehet elméletileg biztosítani (gyakorlati tanácsokat nem ad). Az 1728-as szám mellett a másik szám, amelyet Lauterwald szintén a platóni alapképletből levezetve ad meg (és amely viszont nem szerepel Ficinónál, míg Rakowskinál igen), az 512-es (8³): ennyi év után – akármilyen jól is működjön egy birodalom – mindenképpen felbomlik a harmónia és elkezdődik a hanyatlás. A kérdés, hogy ideális esetben is kihúzza-e egyáltalán

²¹ A társadalom részei közötti egyensúlyra és harmóniára Lauterwald pár példát is felhoz (a kottaképek csak megoldási kísérletek). A jól működő magistratus harmóniájára („Symphonia tota est imago heroici magistratus”):

 Vagy aratás közben a lovak és gazdáik közötti dallamra mint összhangra („Sicut

et ipsi agricolae oblectantes equos aratrum trahentes, utuntur aliquo modo hoc soni intervallo natura duce”):

 De a civilizáció és a barbárság összeütközésének disszonáns hangzatát is

megemlíti („Simul igitur sonantibus horum trium locorum vocibus, audiemus dirum ululatum, imo clamores Lapitharum et Centaurorum, inter se dissono, vario et deformi rugitu certantes”):

LAUTERWALD, *Explicatio*... B4^v–B5^v.

az összeomlás fázisa még 1216 évig, és ha igen, akkor mennyire harmonikusan fog elenyészve átalakulni egy másik impériummá. Tehát a cél: az elkerülhetetlen romlásban is megőrizni a lehető legszebben rezgő – ám az átalakulás miatt folyamatosan változó – harmóniát. Ezekhez a számításokhoz ad segítséget Lauterwald: kiindulópontként a 4:3:5 számokkal felvázolható téglalapot, aztán az ebből levezetett ötfokú, torzított lambda-ábrát és az összhangzattani példákat, valamint a csigaábrát, amely örök mementóként hirdeti a birodalmi idő maximumát.

Összefoglalva: Rakowski verse/versrésze azért lehet érdekes, mert egy olyan verses Platón-kommentár, amely az egész *Állam* egyetlen fél sorát verseli meg Lauterwald kommentárján keresztül. Másként fogalmazva: ez Lauterwald kommentárjának 26 disztichonos kivonata, amely így közvetve Marsilio Ficino 1496-os *Állam-kommentárjának* egy fura verses átdolgozása is. Jelentőségét pedig az adja, hogy míg a magyar filozófia- és irodalomtörténet szövegkorpuszában – legalábbis jelen ismereteink szerint – nem maradt fenn Platón-kommentár, addig Rakowski rögtön egy verses kommentárral örvendeztet meg és pallérozza ki kései elménket.

DÁVID MOLNÁR

Musical harmony of the state system:

A Platonic state theory in Márton Rakowski's *Libellus de partibus reipublicae*

In 1560, trying to ingratiate himself with the Austrian Archduke Maximilian, Rakowski dedicated a 348-distich work to the future Holy Roman Emperor. *Libellus de partibus reipublicae* consists of three main parts: the first part examines the three social classes of the state based on the fourth book of Aristotle's *Politics*, the second part describes the ideal municipality's community, modelled on the ideal Biblical fishing village, Capernaum, while the third part, using a half sentence of the eighth book of Plato's *Republic*, explores the causes of disintegration of the social order. The latter is particularly interesting because here Rakowski describes the perfect order of the whole society and its parts with musical concepts based on the Pythagorean–Platonic theory of proportion and harmony. The paper analyzes Rakowski's direct source: Matthias Lauterwald's *Verba Platonis in octavo Politico v*, touching his indirect source Marsilio Ficino's commentary on the relevant part of Plato's *Republic*.

*Szolgálni is meg nem is. Nicolaus Pistorius
mint a Batthyányak és Nádasdyak orvosa*

Tanulmányom középpontjában egy olyan orvos áll, aki már egyes ausztriai vagy magyarországi értelmiségi és kliensi körökben játszott szerepe révén is nagyobb érdeklődésre tarthat számot, mint amennyiben a kutatás eddig részesítette. Élete során kapcsolatba került a Királyi Magyarország arisztokráciájának színe-javával, és legalább két, a régióban vezető szerepet betöltő családdal, a Batthyányakkal és Nádasdyakkal tartós szolgálati viszonyban volt. Közben olyan, Bécsben vagy Pozsonyban sokat tartózkodó vezető értelmiségekkel érintkezett, mint Istvánffy Miklós, Johann Aichholz vagy Elias Corvinus. Niccolò Pestalozziról, vagy ahogy ő és mások a leggyakrabban hívták, Nicolaus Pistoriusról van szó.

A Pistoriusra vonatkozó források közül a legfontosabbak az általa hátrahagyott, kizárólag latin nyelvű misszilisek. Az Országos Levéltár Batthyány Archívumában 46 Batthyány (III.) Boldizsárhoz¹ írt levele maradt fenn² az 1569 és 1585 közötti³ időszakból; a Nádasdy Archívumban⁴ négy Kanizsai Orsolyához (1565–68) és két Nádasdy Ferenchez (1571, 1580) intézett leveléről tudunk, a Zichy család zsélyi levéltárában⁵ pedig egy Melith Ferenchez írt missziliről (1568). A fennmaradt Pistorius-levelek három leggyakoribb címzettje – a többek közt könyvtáráról, alkímiai és botanikai érdeklődéséről ismert Batthyány Boldizsár, a törökkel szembeni harcokban a „fekete bég” nevet kiérdemlő Nádasdy Ferenc és az ő művelt és vallásos anyja, Nádasdy Tamás nádor özvegye, Kanizsai Orsolya – az akkori magyar arisztokrácia legnagyobb hatalmasságai és egyúttal legérdekeltebb személyiségei közé tartoztak. Ezenkívül, mint látni fogjuk, említésre kerül Pistorius mások leveleiben és néhány egyéb levéltári dokumentumban.

A kutatás mindeddig inkább csak érintőlegesen foglalkozott az orvossal. A 20. század elején Takáts Sándor és Iványi Béla, a Batthyány Archívum lelkes kutatói hívták fel a figyelmet, néhány Pistorius-levél alapján (köztük mára már elveszett levelekkel), a magyar

¹ Az egyik levél, a BA 37455-ös címzettje bizonytalan, Batthyány Boldizsáron kívül lehet apja, Batthyány Kristóf is.

² MNL OL P1314 (Batthyány Archívum, a továbbiakban: BA), 37455–37500. Az Országos Levéltárban őrzött, e tanulmányban idézett levelek átírásai a saját átírásaim, Svetkovics Katalin modern szerkesztésben már megjelent levelezése kivételével. A továbbiakban, ha a lábjegyzetben a levél számán és keltezésén kívül nem szerepel más metaadat, akkor Pistorius Batthyány Boldizsárhoz írt, Bécsből címzett leveléről van szó. Jelen tanulmány elkészülte után Pistorius leveleinek egy része megjelent Bobory Dóra kiadásában, néhány más, Batthyány körüli humanista leveleivel együtt, akiket elsősorban valamilyen természettudományos érdeklődés kötött össze a főúrral: *The Correspondence of Boldizsár Batthyány. The Everyday Life of an Early Modern Alchemist*, ed. by Dóra BOBORY (Pécs: Kronosz – Pen Club, 2019). Ez a kiadás az általános járványügyi helyzet és a könyvtárak zárva tartása miatt számomra nem volt elérhető.

³ Az egyik levél, a BA 37500-as, datálatlan.

⁴ MNL OL E 185 (Nádasdy Archívum, a továbbiakban: NA).

⁵ MNL OL P707.

főúri világban felbukkanó olasz orvosra.⁶ Magyary-Kossa Gyula a Nádasdyakhoz írt levelek és egy pár egyéb dokumentum alapján írt Pistolotiusról, mint a Nádasdyak doktoráról, rövid összefoglalót.⁷ 2000 után Bobory Dóra egészítette ki néhány adattal addig ismert életrajzi vázlatát,⁸ és számos Batthyányhoz írt levelét használta fel a főúrról szóló könyvének orvosi tanácsadásról és gyógyításról szóló fejezetében. Pistolotius továbbra is a Nádasdyak udvari orvosaként szerepel, akit inkább kölcsönös előnyökkel járó baráti viszony, mint kliens–patrónus viszony fűz Batthyány Boldizsárhoz.⁹ Jelen tanulmány, mint esettanulmány, az összes ismert Pistolotius-levelet és új források (Pistolotiusra említő levelek a Batthyány Archívumban, gazdasági és egyetemi dokumentumok) felhasználásával mélyebbre ás a doktor és a Batthyányak, illetve Nádasdyak közötti viszony kérdésében; a főurak szolgálatának több szempontú elemzése makroszinten is, a nyugat-magyarországi orvoslástörténet, mecénatúra és tudástranszfer szempontjából is érdekes tanulságokkal fog szolgálni. Ugyanakkor általában is igyekszem minél teljesebb képet adni Pistolotiusról. Először életének főbb állomásait és kapcsolatrendszerét vázolom fel.

I. Pistolotius magyar arisztokraták holdudvarában és városi értelmiségi körökben

A kutatás bizonytalan Pistolotius szülőhelyét és egyetemi tanulmányait illetően. Padovai egyetemi dokumentumokban viszont több helyen is fennmaradt a neve, bizonyítva, hogy Padovában végezte bölcsész és orvosi tanulmányait. 1557. augusztus 30-án már mint *artium et medicinae doctor* volt jelen tanúként egy doktorrá avatáson, ugyanazon év december 23-án pedig egy másik avatáson volt tanú. Először *Nicolaus Pestalocius Clavenensis*, majd *Nicolaus Pestalocius de Clavena Novocomenis* néven szerepel.¹⁰ Egy 1583-as levélben *Doctor Pesteluzo de Como*-ként említik.¹¹ Egy rokona (testvére?), akitől egy olasz nyelvű, Nádasdy Tamáshoz intézett, szegénysége és nagy családja miatt támogatást kérő levél maradt fenn, „Vincenzo Pestalozzi da Chiawna” néven írja alá a misszilist.¹² Mindez megerősíti, amire Nicolaus Pistolotiusnak a Conrad Gesner *Album amicorum*-ában szereplő helymegjelölése is utal:¹³ a Comói-tóhoz közeli Chiavennából származott. Az 1530-as évek első felében születhetett.

⁶ TAKÁTS Sándor, *Rajzok a török világból* III. köt. (Budapest: MTA, 1917), főleg 129–130; IVÁNYI Béla, „Batthyány Boldizsár a könyvbarát”, in *A magyar könyvkultúra múltjából*, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11, szerk. KESERŰ Bálint (Szeged: JATE, BTK, 1983), 389–435, passim.

⁷ MAGYARY-KOSSA Gyula, *Magyar orvosi emlékek* III. köt. (Budapest: MOKT, 1931) (a továbbiakban: MOE III), 201–202.

⁸ BOBORY Dóra, *The Sword and the Crucible: Count Boldizsár Batthyány and Natural Philosophy in Sixteenth-Century Hungary* (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2009), 68; BOBORY Dóra, *Batthyány Boldizsár titkos tudománya. Alkímia, botanika és könygyűjtés a tizenhatodik századi Magyarországon*, Mikrotörténelem 7 (Budapest: L'Harmattan, 2018), 153–155.

⁹ BOBORY, *Batthyány...*, 243–244.

¹⁰ *Acta graduum academicorum gymnasii patavini*, 4/1: *ab anno 1551 ad annum 1565*, a cura di E. DALLA FRANCESCA, E. VERONESE (Padova: Ed. Antenore, 2001), no. 692 és 726.

¹¹ BA 37495, 1583. szept. 19.

¹² Magyary-Kossa említi (MOE III, 201); NA, „Pestalozzi Vince Nádasdy Tamáshoz”.

¹³ BOBORY, *Batthyány...*, 153.

Levelezése az 1565 és '85 közti időszakról nyújt több-kevesebb információt. Eszerint valószínűleg már 1565 májusa előtt, de legkésőbb az 1570-es évek elejétől Bécsben élt életvitelszerűen, és innen indult beteglátogatásra más helyekre, például magyar arisztokraták rezidenciáira. 1580 körül Pozsonyba költözött, 1582 júniusában pedig házat vett a városban (a Lőrinc-kapunál).¹⁴ A jövőben még tovább vizsgálendő levéltári adatok szerint 1581-ben Győrben is városi orvos volt,¹⁵ 1584-ben pedig ugyanott katonarvos.¹⁶ Minden más 1580-as évekbeli forrás arra utal, hogy ebben az évtizedben alapvetően Pozsonyban élt. Tekintélyét mutatja, hogy 1590. március 6-án ő is helyet foglalt a városi elit tiszteletére rendezett farsangi díszlakomán.¹⁷ Ez az utolsó általam ismert adat Pistalotiusról.

Bécsben kapcsolatban állt számos helyi, magasan képzett orvossal, akik közt volt nagy tekintélyű egyetemi tanár is (például Johann Aichholz);¹⁸ másrészt beletartozott egyes magyarországi főurak – jelesen a Batthyányak és Nádasdyak – értelmiségi holdudvarába. Nyilván ezeknek a klientúráknak elsősorban a Bécsben lakó vagy sokat ott tartózkodó részével került Pistalotius szorosabb kapcsolatba: a Batthyányhoz kötődő értelmiségiek közül például az Istvánffy Miklóssal vagy Elias Corvinusszal való közeli ismeretsége egyértelmű a levelekből. Istvánffy, Corvinus, Nádasdy Tamás mind Padovában tanultak, és ezek az ifjúkori élmények és ismeretségek – mint ismeretes – később, Ausztriában vagy Magyarországon is összekapcsolták a „padovásokat”. Itálián és a Habsburg Birodalmon túl is terjedt Pistalotius „padovás” ismeretségi köre: jó ismerőse volt például Bucella doktor, Báthory Istvánnak mint lengyel királynak az egyik orvosa, aki többek közt protestáns hite miatt volt kénytelen északra menni.

A Batthyányakon és Nádasdyakon túl számos olyan magyar főúr kerül említésre a levelekben, akikhez Pistalotius elment, vagy legalábbis hívták, gyógyítás végett. Itt most csak felsorolom az említések időrendjében ezeket az alkalmakat, hogy képet alkothassunk az olasz orvos keresettségéről és széleskörű magyarországi tevékenységéről. 1568 nyarán a Kassához közeli Terebesen kezeli Perényi Gáborné Országh Ilonát és Losonczy Istvánné Pekry Anna leányát.¹⁹ 1571. január 16-án Pápáról ír meleg hangú levelet az éppen elhunyt Török Ferencről.²⁰ 1574 tavaszán az ifjú (V.) Zrínyi Miklóst kezeli Bécsben.²¹ Pistalotius

¹⁴ VÁMOSSY István, *Adatok a gyógyászat történetéhez Pozsonyban* (Pozsony: Stampfel, 1901), 22; Magyary-Kossa említi (MOE III, 201).

¹⁵ GECSÉNYI Lajos, „Eine Medikamentenrechnung von Győr (Raab) aus dem Jahre 1619”, *Orvostörténeti Közlemények* 35–36 (1989–1990): 177–181, 178.

¹⁶ GECSÉNYI Lajos, „A 16–17. századi magyarországi városfejlődés kérdéséhez (az erődváros megjelenése)”, in id., *Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből* (Győr: Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, 2008), 213–228, 224, 40. jegyzet.

¹⁷ VÁMOSSY, *Adatok...*, 21; Magyary-Kossa említi (MOE III, 201).

¹⁸ BA 37456, 1573. ápr. 25: *Acolzjóival*, vagyis Aichholzzal együtt hívták Pistalotiuszt egy esethez. Egy másik esettel kapcsolatban Felician Herberstein 1573. máj. 18-i Batthyányhoz írt levelében (Grazból, BA 18595) felveti, hogy Pistalotius beszélhetne Paulus és Julius urakkal: utóbbi lehet akár az a Giulio Alessandrini bécsi udvari orvos is, aki már Nádasdy Tamást is gyógyította.

¹⁹ MOE III, 201. A terebesi útról lásd 64. jegyzet.

²⁰ A mára elveszett levelet TAKÁTS említi: *Rajzok...* III, 128.

²¹ Lásd 58. jegyzet.

pozsonyi időszakában, tehát folyamatos magyarországi tartózkodása idején, érthető módon sűrűbben utalnak a levelek őt kereső magyar főurakra. 1579-ben Pozsonyba küld hozzá egy kocsit „Bánfi úr” (*D. Bamffi*), valószínűleg Alsólendvai Bánffy Miklós zalai főispán.²² 1580 októberében Nagyszombaton jár *Thelegedinus* úrnál, aki alatt minden bizonnyal Telegdi Miklós pécsi püspököt és esztergomi érseki helynököt kell értenünk.²³ 1585-ben számos látogatásról szó esik: februárban a szintén Pozsonyban lakó, régóta köszvényben szenvedő Radéczy István helytartóhoz megy,²⁴ márciusban Csejtén kezeli az „ágyinak eső” Báthory Erzsébetet, Nádasdy Ferenc feleségét,²⁵ júniusban pedig Forgách Imre trencsényi ispánt látogatja meg, akit felesége, Zrínyi Katalin halála miatt „különböző fájdalemak” gyötörték.²⁶ Októberben több, mára elveszett levelet vált (például Dunaszerdahelyről) Tapolczay Mihály tisztartó révén Pálffy Miklós komáromi főispánnal és főkapitánnyal a családnak nyújtandó orvosi segítségről.²⁷ Összességében elmondható, hogy a királyi Magyarország nem kis részét bejárta élete során az olasz orvos.

Magánéletéről viszonylag kevés információt nyerhetünk a levelekből. 1573 áprilisa előtt pár hónappal egy Svetkovits Katalin tulajdonában levő bécsi kertért folyamodott az úrnőhöz, és meg is kapta ezt a birtokot: Pistalotius Batthyányhoz szóló közlése szerint az orvos olasz feleségének volt lelkileg szüksége egy olyan környezetre, amely enyhíti az Itáliából „Germániába” költözés traumáját, másrészt a kert amúgy sem hozott hasznot az úrnőnek. „Cserébe”²⁸ orvosként szolgálta az idős úrnőt, a levél éppen arról számol be, hogy köszvény miatt hívták az asszonyhoz őt és Aichholzot.²⁹ Nyilván gyógynövények természetése végett is jól jött a kert a doktornak: a 16. században egyre több városi orvos létesít orvosi–botanikai kerteket, Magyarországon például először Georg Purkircher, pozsonyi városi orvos, Pistalotius egyik elődje. A levelekben gyümölcsök küldésére látunk számos példát, ezek jó részét nyilván már saját kertjéből szerezte be.³⁰ „Ma épp kimentem a kertbe, és így találtam ezt a nagy articsókát, melyet most küldök, bizony nem is volt több” – írja Batthyányhoz egy 1575-ös levelében.³¹ 1575 májusában baleset érte őt, egy kocsi felborulása miatt: Istvánffy Miklós, akitől a híradás származik, alig hitte, hogy barátja túléli az esetet.³² Ezenkívül a köszvény kínozta ebben az időszakban és később is. Pistalotiusnak egy fiáról tudunk, akit gyakran emleget leveleiben; 1570 körül született, és utol-

²² BA 37493, 1579. szept. 13, Pozsonyból.

²³ NA, Pistalotius Nádasdy Ferenchez, 1580. nov. 3.

²⁴ BA 37496, 1585. febr. 12, Pozsonyból; e dátum előtt Nyitrára utazott a püspökkel.

²⁵ BA 37497, 1585. márc. 20, Csejtéről.

²⁶ BA 37498, 1585. jún. 12, Pozsonyból.

²⁷ JEDLICKSA Pál, *Adatok Erdődi Bárány Pálffy Miklós a győri hősnék életrajza és korához 1552–1600* (Eger: Érseki Lyceum, 1897), 169.

²⁸ Mint látni fogjuk alább, már az 1560-as években Svetkovits Katalin fizetett orvosa volt, így a levél a szolgálatnak valamiféle megújítására utalhat.

²⁹ BA 37456, 1573. ápr. 25.

³⁰ BOBORY, *Batthyány...*, 154.

³¹ BA 37479, 1575. jún. 14: „Hodie forte ivi in hortum, et ita inveni unum articciochum magnum quem nunc mitto, neque certe plures erant.”

³² Lásd BA 20991–92, 20998, Istvánffy Miklós Batthyány Boldizsárhoz, 1575. máj. 23, máj. 27, jún. 18.

jára egy 1585-ös levélben³³ esik szó róla. Számos jelét láthatjuk fia iránti szeretetének: féltő aggodalommal ír róla, amikor beteg – ez többször is előfordult –, és egyik levelében azt kéri Batthyánytól, hogy küldje el hozzá „azt a kis martalóc fiút” (*puerum illum martellosum*, talán egy árva fiú, aki a főúr udvarában nevelkedett), hogy a saját fiának legyen játszótársa; kéri továbbá, hogy *Batthyan*-nak kereszteltesse el.³⁴ Az olasz orvosnak saját kertésze is volt Bécsben,³⁵ és legalább egy ide-oda küldhető szolgája, akit latinul Laurentiusnak nevezett.³⁶

II. A szolgáltatások sokfélesége

1. Orvoslás

Pistolotius a megbízóinak sokféle kívánságát teljesítette, de legelsősorban orvos volt. Orvosi tevékenysége most nem orvoslástörténeti, hanem társadalomtörténeti szempontból érdekel bennünket. Az egyetemen nem rendelkező, gazdaságilag viszonylag elmaradott, háború sújtotta Magyar Királyság súlyos orvoshiánnyal küszködött. Még a főúri családoknak is gyakran nehézséget jelentett doktorra szert tenni, azt adott esetben egymástól kellett elkérniük; jóval gyakrabban kellett levél általi, látatlanban történő „gyógyítással”, tanácsokkal és receptekkel beérniük, mint amennyiszer ténylegesen ki tudtak hívni orvost.³⁷ Pistolotius is, mint láttuk, gyakran hívták, ám több példát találunk udvariasan visszautasított hívásra vagy lehetőségként felvetett utazásra, mint amennyiszer bizonyíthatóan kiment egy nemesi rezidenciára egy betegség kezelése végett. Ami a Batthyányakat illeti, természetesen, hogy maguk a Batthyányhoz írt *levelek* eleve inkább a távolsági gyógyításra szolgálnak példákat. 1573 tavaszán-nyarán Boldizsár kisfiának a hasmenéses betegségével kapcsolatban ad tanácsokat,³⁸ 1573 novemberében Dorica³⁹ szembajának lehetséges okait taglalja,⁴⁰ a fogínye egészségesen tartásáról több levél is szól,⁴¹ a diéta fontosságát pedig – melyre különösen a Batthyányt is sújtó köszvény miatt volt szükség – sokszor hangsúlyozza. Pontos recepteket is küld, mint például egy esetleges pestises megbetegedés ellen szerének receptjét 1576-ban.⁴²

A gyógymódok és orvosságok tekintetében Pistolotius a hagyományos orvoslást követte. Növényi alapú gyógyszereket javasolt legtöbbször: különböző főzeteket, szirupokat, gyógyvizeket. A betegségek okát illetően is a hagyományos humorálpatólógia talaján állt, vagyis a testnedvek megromlott arányának helyreállítását tartotta szem előtt.⁴³ A levelekből kibontakozó képhez az is hozzátartozik, hogy ellenszenvvel viseltetett az ellenőrizhe-

³³ BA 37497, 1585 márc. 20, Csejtéről.

³⁴ BA 37461, 1573. nov. 7; Bobory, *Batthyány...*, 155.

³⁵ BA 37479, 1575. jún. 14.

³⁶ BA 37470, 1574. júl. 14, Keresztúrról (ma: Deutschkreuz); BA 37488, 1576. szept. 22.

³⁷ BOBORY, *Batthyány...*, 165ff.

³⁸ BA 37458–9, 1573. máj. 23. és júl. 1.

³⁹ Hogy Dorica és nem Boldizsár szembajáról van szó, az kitűnik Dorica két leveléből férjéhez: BA 53484–5, 1573. nov. 2 és 14.

⁴⁰ BA 37461, 1573. nov. 7.

⁴¹ BA 37458, 1573. máj. 23. és BA 37473, 1574. aug. 15.

⁴² BA 37497, 1585. márc. 20, Csejtéről.

⁴³ A gyógymódokról részletesebben lásd BOBORY, *Batthyány...*, 171–174.

tetlen csodaszerekkel, kuruzslással szemben. Amikor például meghallja, hogy Batthyáynak egyszerre több kisgyermeke meghalt, és hogy a már beteg gyerekekhez nem őt, Pistolotiuszt hívta a főúr, hanem egy *vetulának* („öreg néninek”, egy helyi javasasszonyról lehet szó) adta őket, nagyon megharagszik:

„Talán valami gonosz szellem homályosította el Nagyságod látását, hogy még mindig hisz e nénékben, és azt hiszi, ezek birtokában vannak az orvosi tudásnak, melyet az ember gyermekkorától öregkoráig is alig sajátít el, sok olvasás, kísérletezés, hosszú megfigyelések és töprengések után?”⁴⁴

Jól összefoglalja e mondat a tudására büszke, tanult orvos medicínáról vallott felfogását, azon belül azt a padovai szellemiséget, mely nagy hangsúlyt helyezett az orvoslásban a megfigyelésre és kísérletezésre (az anatómia úttörője, Vesalius nyújtja erre a reprezentatív példát).

2. *Árucikkek beszerzése, közvetítése nyugatról*

A magyar arisztokrácia magas életszínvonalra vonatkozó igényeit a magyarországi ipar és kereskedelem csak kis részben tudta kielégíteni; természetes, hogy a nyugat-magyarországi főnemesség itáliai és német területekről szerzett be számos olyan árucikket, mely akkor luxuscikknek számított. Pistolotius legalább 1580-ig Bécsben élt, és történetesen Itáliába és Magyarországra is utazott időnként; őt is bevonták hát a Batthyányak és Nádasdyak, nem is kis mértékben, a javak „importjába”, az orvosi szereken, eszközökön túlmenően is. 1578 tavaszán például Batthyáyné számára lila szövetet rendel egy olasz kereskedőtől,⁴⁵ egy bizonyos „Stubenfol” gabonakereskedő kéréseit közvetíti a főúr felé,⁴⁶ és egy bizonyos „Matto” ékszerésztől Pistolotiuson keresztül rendel Batthyány egy értékes, drágakövekkel kirakott tárgyat.⁴⁷ Ugyanebben az időben Velencéből hozatna alapanyagot patrónusa számára egy olyan aranyozott kárpithoz (?), mely a Batthyányak címerét is mutatná, és amely Boldizsár „termeit” (*domus*) díszítené; ott, Bécsben van is egy barátja, aki gondoskodna az elkészítéséről.⁴⁸ Az értékes dísztárgyokról szóló híradások művészettörténeti

⁴⁴ BA 37465, 1574. máj. 4: „Nec audeo, nec scio quid scribam, ita prae dolore stupet animus, nec me servet Deus, nisi hoc gravi nuntio audito factus sum aegrotus, Filios delectissimos, amabilissimos, quos eque amavi ac me ipsum, vetulae curandos dari, et me addictissimum servitorem, qui dies noctesque M[agnificen]tiam V[est]ram meditor, non vocatum in initio aegritudinis, quis ab homine adeo prudente, docto, et amico, sicut V[est]ra M[agnificen]tia est, potuisset expectare? Nisi malus aliquis Genius oculorum aciem Magnificentiae Vestrae perstrinxit, ut adhuc crederet vetulis, et eas tenere rem Medicam putaret, quam homo a pueritia usque ad senectutem, legendo, experiendo, et longa observatione meditando vix consequi potest...”

⁴⁵ BA 37490, 1578. ápr. 18; BA 37491, 1578. máj. 3.

⁴⁶ BA 37490, 1578. ápr. 18.

⁴⁷ BA 37490, 1578. ápr. 18; BA 37491, 1578. máj. 3; BA 37492, 1578. jún. 20. Ez utóbbi levél voltaképpen egy számla, melyből megtudjuk, hogy egy kisebb, golyó alakú tárgyról van szó (“Mattus mittit... globulum illum...”), mely aranyozott, és 12 gyémánt, 21 rubin, 3 smaragd, 3 margarita-gyöngy van beleépítve.

⁴⁸ BA 37490, 1578. ápr. 18: „Tapeta ex corio nulla sunt in urbe, nam illa Ladislao Zay vendita sunt, sed curare poterimus ut Venetiis adferantur.” BA 37491, 1578. máj. 3: „De Tapetis illis auratis si Vestra Magnificentia optaverit habere, satius erit mandare ut Venetiis praeparentur...” BOBORY (*Batthyány...*, 154) egy felsorolásban „a falikárpit” kapcsán utalt e két levélre.

szempontból is fontos és további kutatást igénylő források. Batthyány és egy spanyol aranyműves, Mazzuola között is Pistalotius közvetít.⁴⁹ Amikor pedig Pistalotius Itáliába utazik, értékes dolgokat vesz a Batthyányak számára, például ezüstszővetet⁵⁰ vagy gesztenyét⁵¹ Doricának. Nádasdy Ferenc is számos drága luxuscikk megvásárlásával bízta meg ekkor az olasz orvost, aki, mint Batthyáynak bevallotta, kissé sokkalta is ezt a „rarakott terhet.”⁵² Ezenkívül könyvbeszerzésre is kapott megbízásokat: máshol már kifejtettem, milyen nagy mértékben támaszkodott Batthyány Boldizsár a hatalmas könyvtárának létrehozásában többek között a körülötte működő értelmiségi hálózatra, humanistákra és természettudósokra is.⁵³

3. *A segítségnyújtás egyéb formái*

Pistolotius tanult, több nyelven beszélő értelmiségi volt, s így az orvosláson és vásárlásokon túlmenően még számos egyéb ügyben állhatott patrónusai szolgálatára. Segített is az olasz orvos, ahol csak tudott, meglepően sokféle ügyben. 1574 júliusában valami olyan titkolnivaló ügyben segít Bécsben Batthyáynak, amelynek lényegét, szereplőit még a levelekben sem meri néven nevezni. Egyszerűen csak „az ügyről” (*negotium*), a „magunk között [megbeszél]t dologról”⁵⁴ beszél, szereplőit pedig például úgy emlegeti, „az az ember, akit sóvárogva vártam”, megérkezett, „az a másik ember” pedig, akinek a részvételét ebben az ügyben fontosnak tartom”, el fogja végezni feladatát.⁵⁵ Számos példát találunk egyszerűbb ügyekre, amikor például Pistalotiusnak egy embert kellett keresnie valamilyen feladatra, vagy tárgyalnia kellett valakivel; 1574 márciusában például egy közelebről nem ismert augsburgi férfival akart szerződést kötni Batthyány nevében, ám az illető csalódást keltett, és alaposan feldühítette az olasz orvost. Ugyanabból a levélből⁵⁶ megtudjuk, hogy új kertészt is keres Batthyány számára: Pistalotiusnak magának is volt kertje, volt tapasztalata e téren, ezért is kérdezhetette meg éppen őt Boldizsár. Még számos példát említhetnénk: jogi ügyben,⁵⁷ tanító keresésében (az ifjú, V. Zrínyi Miklós számára)⁵⁸ és még sok más ügyben tölthetett be közvetítő szerepet.

⁴⁹ BA 37495, 1583. szept. 19.

⁵⁰ BA 37475, 1574. szept. 15, Milánóból: „...argentum filatum emi...”

⁵¹ BA 37476, 1574. nov. 28: „Attulimus pulchras quosdam castaneas Dominae Magnificae et reliqua...”

⁵² BA 37470, 1574. júl. 14, Keresztúrról: „Magnum ab ipso onus mihi emendarum in Italia plurimarum rerum et magni praetii committitur, utinam pro voto satisfacere possim.”

⁵³ ORBÁN Áron, „Adalékok Batthyány (III.) Boldizsár könyvtárához. Könyvszámlák, könyvszerző humanisták, újonnan azonosított művek”, *Magyar Könyvszemle* 134/3 (2018): 253–282.

⁵⁴ BA 37469, 1574. júl. 11: „De re inter nos habita...”

⁵⁵ BA 37470, 1574. júl. 14, Keresztúrról: „...sed vereor ne me tardet illius hominis adventus Viennam, quem... a me vocatum avide expecto, nam omnino mihi discedendum non videretur nisi confecta ista re, quam toto animo complector...”

⁵⁶ BA 37463, 1574. márc. 22.

⁵⁷ Lásd BA 37479, 1575. jún. 14.

⁵⁸ Lásd elsősorban BA 37466–7, 1574. máj. 24. és jún. 3.

4. *Hírek szállítása*

A 16. században, amikor a távolsági kommunikáció lehetőségei szűkösek voltak – nem voltak például mai értelemben vett újságok –, természetes volt, hogy a távoli eseményekről szóló hírek nagyrészt magánlevelezés útján terjedtek. A Batthyányhoz kötődő nyugati humanisták leveleinek, így Pistolotiuséinak is szinte kötelező része a legfontosabb európai *nova, novitates* tájalása. Hogy milyen hírek kerülnek túlsúlyba, az függ egyrészt a hírközlő személyétől: Pistolotius az itáliai (főleg velencei) eseményekről tudósít leggyakrabban, például gyalázatos békekötésről vagy egy kirobbant pestisről.

Az olasz orvosnak a hírek szállításában is kiemelt szerep jutott: a Batthyány körüli humanisták közül eddig csak Pistolotiusról találtam olyan leveleket, melyekben mások által írt, fontos eseményekről tudósító leveleket fordít le vagy másol át egy az egyben patrónusa számára. 1575 decemberében így ír: „Hoztak néhány hírt Itáliából, de az ennél biztosabb konstantinápolyi eseményekről latin levelet készítettem, és küldöm Nagyságodnak.”⁵⁹ fenn is maradt ez az egyoldalas, nyilván olaszból lefordított levél, 1575. okt. 24-éről, *ex Constantinopoli*.⁶⁰ Amikor pedig Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király 1577 őszén Gdańskot ostromolta, orvosa, Bucella a táborban ír Pistolotiusnak, aki a levelet lemásolja, és saját levele folytatásaként küldi.⁶¹ Máskor is közvetíti Bucella híreit, láthatóan jó ismerőse a Báthoryt szolgáló olasz orvos.⁶² Ez a szál fontos adalék lehet Báthory és a felé orientálódó Batthyány Boldizsár, illetve Nádasdy Ferenc kapcsolatának, esetleges politikai szövetségének vizsgálatához. A hithű protestáns Pistolotius a levelezés tanúsága szerint kapcsolatban állt a Báthory család egyes tagjaival – már csak Nádasdy Ferenc felesége, Báthory Erzsébet révén is, akit gyógyított is –, Bucellát pedig még Padovából ismerhette (Bucella padovai születésű volt, és orvosi tanulmányait is ott folytatta).

III. A szolgálat kérdése

Mélyebbre hatolva Pistolotius és a Batthyányak, illetve Nádasdyak viszonyának vizsgálatában, most fel kell tennünk azt a kérdést, milyen alapokon állt egyáltalán ez a viszony, kapt-e például az orvos rendszeres jövedelmet távollétében is. Más szóval, ha – a patrónus–kliens fogalompárt a hagyományos értelemben véve – egy kliens anyagi támogatásért és védelemért cserébe bizonyosfajta szolgálatokat köteles nyújtani urának a támogatás egész időszaka alatt, akkor érvényes-e ez a kliensi pozíció Pistolotiusra, vagy inkább csak kölcsönös előnyökkel járó barátságról van szó (akár „instrumentális”, akár valódi barátságról)?

Két időszakból van *közvetlen* bizonyíték arra, hogy rendszeresen fizették a doktort. A '60-as évek második felében két özvegy, a Batthyányaknál Svetkovics Katalin, a Nádasdyaknál pedig Kanizsai Orsolya jönnek számításba mint patrónusok. Pistolotiusnak egy 1569. április 20-i, „Oivarról” (Németújvárról) keltezett levele szerint akkor négy éve – te-

⁵⁹ BA 37485, 1575. dec. 9: „Novitates aliquot sunt allatae ex Italia, sed quae certius Constantinopolis acciderunt Latinas feci, Et Vestrae Magnificentiae mitto.”

⁶⁰ BA 37482.

⁶¹ BA 37489, 1577. okt. 5.

⁶² Pl. BA 37487, 1576. máj. 4.

hát 1565-ben – fogadta őt szolgálatába orvosként Batthyány Ferenc báró, majd annak halála után (1566-ban) Svetkovics Katalin, és mind az évjáradék, mind a többi, orvosi méltóságához tartozó dolog tekintetében jól tartotta őt.⁶³ 1568. június 2-áról fennmaradt Pistalotiusnak egy Kanizsai Orsolyához, a Kassától keletre fekvő Terebesről írt misszilise, melyben hosszasan ecseteli, milyen nehéz a négy betegségben is szenvedő Perényi Gáborné Ország Ilonát gyógyítani. Pistalotius terebesi kitérőjét Svetkovics Katalin is említi Batthyány Kristófnak május 13-án: „Az doctortt Eremest kēhez [kegyelmedhez] kwlde-nem, de Prenj Gabryelne Aszonjomhoz Bochattok Nader ispanne Aszonjossal mynd az Apotekariwssal eggyetembe.”⁶⁴ Azért fontos ez, mert 1568 és 1571 között kilenc levélben említi Svetkovics Katalin „az doctort”, anélkül, hogy megnevezné; most bizonyítást nyert az eddigi feltételezés,⁶⁵ hogy Pistalotius ez a doktor. Svetkovics 1568. február 13-i, szintén Batthyány Kristóf kérését elhárító levele pedig megerősíti, hogy ekkoriban mind a két özvegy úrnő rendszeresen fizette és ellátta „az doctort”: „de mastan az doctor Jtt en Nalam Nynchen, hanem Nadorispanne aszonjom hoz wagyon, Mjert hogj Nem chjyak en fyzettek nekj, es Nem chyak En tartom, hanem ketten egjw Nadorispanne aszonjomal.”⁶⁶

Folytatódott-e a két főúri család rendszeres szolgálata a következő generáció idején, az 1570-es, '80-as években? Ami Batthyány Boldizsárt illeti, legalább az 1582-től 1590-ig, a főúr haláláig tartó időszakra vonatkozóan bizonyítható, hogy pénzübeli fizetséget kapott tőle Pistalotius. A Batthyány-levéltár földesúri familiárisok kifizetésére vonatkozó iratainak egyike⁶⁷ szerint az olasz orvos sokszor részesült fizetségben, 1582-től kezdve minden olyan évben, mely e dokumentumon fel van tüntetve.⁶⁸ 1582. júl. 1-én 200 aranyforintot kapott kézhez; 1584. dec. 31-én 150-et; 1585. márc. 31-én 80-at, okt. 15-én 100-at, dec. 31-én 200-at; 1587. jan. 20-án 200-at; 1589-ben 200-at. Eszerint nem szabályos időközönként, de újra és újra fizették őt, a naptári év kitüntetett időpontjainak (negyedév, félév, év vége stb.) környékén, vagyis nem egy-egy gyógykezelés után.

A két időszak közti Batthyány Boldizsárhoz írt levelekben is, illetve a Nádasdyakra vonatkozó levelezésben⁶⁹ is jól láthatóan a főurak klienseként beszél Pistalotius, elvileg a szolgálatukra kellett állnia mindvégig. Ha valamiért nem tud elmenni hozzájuk, mentegetőznie kell – és valóban, a levelek nem kis részének érdemi részét ilyen mentegetőzés teszi ki. Batthyány Boldizsár iránti hűségét és háláját Pistalotius lépten-nyomon kifejezi.

⁶³ BA 37455.

⁶⁴ TERBE Erika, Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei 1538–1575, Régi Magyar Levéltár 3 (Budapest: MNyT, 2010) (a továbbiakban: SKL), Batthyány Kristófhhoz, Németújvár, 1568. május 13.

⁶⁵ Lásd BOBORY, *Batthyány...*, 165.

⁶⁶ SKL, Batthyány Kristófhhoz, Németújvár, 1568. febr. 5. Ugyanez a kettős szolgálat derül ki a február 16-i levélből is.

⁶⁷ MNL OL, P1322, föld. fam. 40 (az 1568. márc.1 és 1590 közötti kifizetések).

⁶⁸ „1582 Die 1 July, ad manus domini Nicolai Pistalocy soluti flor[eni] 200...” stb.

⁶⁹ Hely hiányában itt most csak utalni tudok azokra a levelekre, melyekben valamiképpen a Nádasdyak szolgálatáról van szó: NA: Kanizsai Orsolyához, 1565. máj. 24; Nádasdy Ferenchez, 1571. jún. 7; Nádasdy Ferenchez, 1580. nov. 3. BA: 37469–70, 37485, 37490–91, 37497, 37499 (Pistolotius Batthyányhoz), 20988 (Istvánffy Miklós Batthyányhoz).

„...Napról napra jobban látom irántam való jóindulatát... úgy szeretem és tisztetem magát, mint uramat, atyámat, és egyetlen mecénásomat... Nagyságodat lelkem teljes odaadásával és hűségével fogom szolgálni éjjel-nappal, és egyetlen úr sem kínálhat olyan előnyöket, mely Nagyságod szolgálatától elvonna, jóváhagyásod nélkül...”⁷⁰ Gyakran hálálkodik jótéteményeiért,⁷¹ és többször is patrónusának nevezi.⁷² Egy alkalommal a szolgálatra tett esküre is utal.⁷³ Többször erősítgeti, hogy amint a körülmények lehetővé teszik, meglátogatja urát ott, ahol éppen van; esetleg várja parancsát, hogy hova menjen beszámolni az addig történekről,⁷⁴ vagy éppen engedélyt kér a Bécsbe való visszatérésre.⁷⁵ Egy 1575-ös Batthyányhoz írt levélben úgy fogalmaz – persze megint túlzón –, hogy ha csak egészsége engedi, „mindig, éjjel-nappal Nagyságod szükségleteihez igazodom, és addig leszek ott, amíg csak kívánja, tekintet nélkül a saját dolgaimra.”⁷⁶ Mindehhez vegyük hozzá azt a sokféle szolgálatot, az orvoslástól a könyvszerzésen át a politikai ügyekig, melyekről előzőleg esett szó. Egyáltalán, a ’70-es évek leveleiben megmutatkozó egész attitűdje Batthyány és Nádasdy iránt nem különbözik a korábbi és későbbi évtizedben látott attitűdjétől. Minden jel azt mutatja tehát, hogy a ’70-es években is valamiféle járadékot adtak neki a Batthyányak és Nádasdyak. Ehhez járultak az alkalmoszerűen neki adott jutalmak, például értékes ékszerek.⁷⁷

Egyfelől tehát elvileg kliensi kötelék fűzte Pistolotiuszt a két főúri családhoz, másfelől viszont alapesetben Bécsben, illetve az 1580-as években Pozsonyban tartózkodott, és hívásra sem ment el mindig hozzájuk, legalábbis nem azonnal. Nem tudhatjuk pontosan, hányszor és mennyi ideig tartózkodott patrónusainál, de például a Batthyányak meglátogatására az 1570-es évektől viszonylag kevés utalást találtam.⁷⁸ Pistolotius tehát elég sok szabadságot engedhetett meg magának, és kedvező pozícióját többféle stratégiával igyekezett fenntartani: dicséri a patrónusait és biztosítja őket hűségéről; sürgős, nyomós okokat, kü-

⁷⁰ BA 37455, 1573. ápr. 24: „... agnosco enim quottidie magis suam erga me benevolentiam... amo et observo sicut patrem Dominum, ac unicum meum Maecenatem... V[est]rae M[agnificen]tiae cum summa animi propensione ac fide serviam dies et noctes nec me ullius Domini commodum a M[agnificen]tiae V[est]rae servitio sine suo consensu deducit...”

⁷¹ Lásd pl. BA 37469, 1574. júl. 1; vagy BA 37473, 1574. aug. 15: „...Magnificentiae Vestrae a qua post Deum omnia mea sunt...”

⁷² BA 37462, 1574. febr. 27: „... omnesque fortunam meam praedicant, qui talem patronum habeam ad omne genus officii erga me propensum”; BA 37486, 1575. dec. 12: „Et quod in initio meae epistolae M[agnificen]tia V[est]ra suspicata est, quod vale essem dicturus, qui fieri hoc unquam posset ut a tam gratioso patrono discederem...”

⁷³ BA 37496; lásd a lentebbi idézetet a levélből.

⁷⁴ BA 37476, 1574. nov. 28.

⁷⁵ BA 37484, 1575. dec. 5, Kőszegről.

⁷⁶ BA 37481, 1575. szept. 26: „Cum tamen hactenus dum per valetudinem tantum licuit ut currum possem ascendere, semper necessitatibus Magnificentiae Vestrae dies noctesque adfuerim, et tamdiu istic sim moratus quamdiu voluit, nulla habita rerum mearum ratione.”

⁷⁷ Lásd BA 37486, 1575. dec. 12, egy gyűrűről.

⁷⁸ Ilyen utalások a következő levelekben találhatók, illetve a következő keltezési helyek adják: NA, Nádasdy Ferenchez, 1571. jún. 7, Szalónakról; BA 37484, Batthyányhoz, 1575. dec. 5; BA 21029, Istvánffy Miklós Batthyányhoz, 1577. jún. 18; BA 8108, Elias Corvinus Batthyányhoz, 1587. máj. 20. (itt arról van szó, hogy Pistolotius Batthyányhoz indul hamarosan).

lönféle *vis maiorok*at hoz fel mentségül,⁷⁹ hogy miért nem megy hozzájuk azonnal (beteg, másnál kell lennie stb.); szakértelmére való implicit utalásokkal sugallja nélkülözhetetlenségét.⁸⁰ Ráadásul a tekintélyének és keresettségének növekedésével párhuzamosan az 1580-as években még magasabbra tette személyekhez kötöttségének és szolgálatkészségének „árát”: többször is utal bizonyos birtokokra, melynek megszerzésében esetleg segíthetne Batthyány és Nádasdy.⁸¹ 1585-ben már nem rejti véka alá, hogy mibe kerül neki a főurakhoz való kötöttség:

„Amint átlépek a Dunát – s ezt nem panaszképpen mondom (hiszen megesküdtem Nagyságodnak, hogy ugyanazzal a jóindulattal fogom szolgálni) –, minden évben ezer aranyforint haszonról mondok le, egyebek mellett, melyek a háztartásomat hátrányosan érintik; mert így öregkoromra rengetegen sietnének naponta hozzám, hogy gyógyíttassák magukat, ha nem lennének meggyőződve, hogy kötelez engem Nagyságtok szolgálata. Egy fiatal, zöldfülű rokonom is, az én hírnevemre és ajánlásomra támaszkodva, három hónap alatt kétszáz aranyat zsebelt be – de győzött [bennem] a régi jóindulat, a kivételes szeretet és tisztelet, illetve Nagyságtok erénye és tekintélye...”⁸²

És itt ismét rátér a birtokügyekre. Ez már nem egyszerű kérés: Pistolotius azt is megengedheti magának, hogy egy plusz bevételi forrás érdekében enyhe nyomás alá helyezze patrónusát. Nem tudjuk, végül kapott-e birtokot, de kedvező pozícióját mindenképp sikerült fenntartania a két évtizedben. Tulajdonképpen elég volt csak alkalmanként látogatnia patrónusait, és inkább a távolból osztott tanácsokat vagy recepteket, miközben minden jel szerint nagyjából rendszeres javadalmazásban részesült. Igaz, a szolgáltatások köre tág volt: az orvosláson túl a vásárlások, a jogi vagy politikai ügyekben való segítség, hírek és levelek közvetítése is beletartozott, általában jelentős volt a közvetítő szerepe Batthyány és a bécsi vagy itáliai ismerősök, ügyfelek közt.

Összességében Pistolotius a főurakhoz lazábban kötődött, mint egy udvari orvos, de szorosabban, mint egy „barát” (az udvari orvosi pozíció a Nádasdyakkal, az „instrumentális barátság” a Batthyányakkal kapcsolatban szerepelt a Pistolotiusra vonatkozó szakirodalomban); helyzete Batthyánynak a szintén Bécsben élő és sokoldalú szolgálatot nyújtó

⁷⁹ Pl. BA 37480, 1575. szept. 12.

⁸⁰ Erről lásd Pistolotius Melith Ferenchez írt levelét, amelyre Ritoókné Szalay Ágnes hívta fel a figyelmet: OLP 707, Zichy család levéltára, misszilisek XXXII, no. 2068; RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „Balsarati Vitus János magyar orvosdoktor a 16. században”, *Orvostörténeti Közlemények* 78–79 (1976): 13–37, 32. Lásd még a fent idézett, *vetuláról* szóló levelet.

⁸¹ Lásd BA 37494, 1582. szept. 22, vagy BA 37496–8 (1585).

⁸² BA 37496, 1585. febr. 12, Pozsonyból: „Ego transiens Danubium, quod non obicendi causa dico (nam me servituum cum ista benevolentia Magnificentiae Vestrae iuravi) amitto singulis annis commodum mille florenorum, praeter reliqua quae mihi in re domestica incomode accidunt, nam in ista senili etate, nisi iam persuassum esset hominibus me Magnificentis Vestris servitio esse obstructum, innumeris quotidie adcurrerent valetudinem curaturi. Et consanguineus meus iuvenis imbarbis, mea fama et comendatione sufultus in trimestri ducentos aureos lucratus est, sed vicit antiqua benevolentia affectus singularis, observantia mea et virtus Magnificentiarum Vestrarum et autoritas...”

klienséhez, Elias Corvinuséhoz volt hasonló. (Érdemes összevetni Pistolotius pozícióját Szegedi Kőrös Gáspáréval is, a Nádasdyak előző orvosával, aki az idő nagy részében valóban Nádasdyéknál tartózkodott, az ő udvari orvosuk volt.⁸³) Az egyik legfontosabb tanulsága a Pistolotius és patrónusai viszonyára irányuló vizsgálatnak az, hogy milyen előnyös helyzetben volt, mennyi mindent megengedhetett magának egy népszerű, divatos és valóban képzett orvos az akkori királyi Magyarországon: több patrónus fizette őt hosszútávon, más főnemesek is hívták őt jó pénzért, mindemellett egyéb ajándékokat, akár birtokot is kapott; közben az esetek nagy részében elég volt a távolból „gyógyítania”, tanácsokat és információt adnia, és adott esetben kimentenie magát az azonnali látogatás alól. Mindez látványosan mutatja az orvoshiány súlyosságát Magyarországon, és hogy mennyire kiszolgáltatott volt még az arisztokrácia is, ha az egészségről volt szó.

ÁRON ORBÁN

To serve and not to serve: Nicolaus Pistolotius as the physician of the Batthyány and the Nádasdy family

The study focuses on Nicolaus Pistolotius (Pestalozzi), an Italian physician who lived in Vienna and Pozsony (today's Bratislava) from the 1560s to the 1590s. On the one hand, he contacted significant members of the East Central European *res publica litteraria* of these two cities such as Miklós Istvánffy, Johann Aichholz, and Elias Corvinus; on the other hand, he served prestigious aristocratic families of Western Hungary, most importantly, the Batthyáns and the Nádasdys. Due to his position, he played an important mediatory role in many respects. This paper focuses on the question what his service of Hungarian aristocrats looked like in reality, and what kind of services (medical advices, commerce, transmission of news) Pistolotius could afford in his given position. The paper also provides a general overview of his so far largely unknown life and connections, and completes his biography by way of new archival sources and documents.

⁸³ Szegedi Kőrös Gáspárról lásd életét és levelezését összefoglaló, illetve bibliográfiát is nyújtó részletes szócikkemet a következő lexikonban: „Nicasius Ellebodius”, in *Companion to Humanism in East Central Europe, vol. 1: Hungarian Humanism*, ed. Kiss Farkas Gábor (Berlin: De Gruyter), várható megjelenés: 2021.

Commentarios meos... nomini tuo,
Illustrissime Praesul, inscribo.

Szily János szombathelyi püspök mecenatúrája és Schönvisner István

Szily János, a szombathelyi egyházmegye első püspöke megbízásából 1791-re készült el az *Antiquitatum et Historiae Sabariensis libri novem...* (továbbiakban *Antiquitates*) című munka, az első magyar városmonográfia, a tudós régész-könyvtáros, Schönvisner István tollából.¹ Kettejük együttműködése egyrészt rávilágít Szily átgondolt főpapi kultúra- és tudománypártoló tevékenységére – amelyre a frissen létrejött püspöki székhely, illetve udvar imázsának kialakítása miatt nagy szüksége is volt –, másrészt a 18. századi tudóskapcsolatok kiváló példájaként szolgálhat. Szily és Schönvisner együttműködése eredményeképpen az 1791-es év Szombathely kulturális életében két szempontból is mérföldkővé vált. Ekkor jelent meg a város történetét bemutató *Antiquitates*,² valamint az év végén Szily aláírta a – többek között Schönvisner segítségével felépített – könyvtára alapító bulláját, amellyel megteremtette a szellemi élet fontos fórumát az új egyházmegye központjában.³ Tanulmányomban a Rómában tanult, antikvárius érdeklődésű főpap és a tudós jezsuita közötti levelezés alapján azt igyekszem felvázolni, hogy Szily mecenásként miben segítette a tudós munkáját és kettejük kapcsolata miként hatott a város szellemi életére.

A Mária Terézia által 1777. február 17-én megalapított szombathelyi egyházmegye első megyéspüspöke, Szily János amellet, hogy megszervezte az egyházmegye működését, beiktatása után azonnal nekilátott a püspöki székhely kulturális intézményrendszerének kiépítéséhez. Szily huszonkét éves regnálása alatt vetette meg azoknak a – részben ma is működő – létesítményeknek az alapjait, amelyek Szombathelyt az alig kétezeröt száz lakosú mezővárosból szellemi központtá tették. A püspökre nagy hatással voltak Rómában végzett tanulmányai: az ott megismert ókori emlékek, valamint a várost uraló barokk építészet nagymértékben meghatározták későbbi gondolkodását és munkásságát.⁴ Beiktatása után hozzálátott a szeminárium, a püspöki palota és később a székesegyház építésé-

¹ SCHÖNVISNER, Stephanus, *Antiquitatum et historiae Sabariensis ab origine usque ad praesens tempus libri novem* (Pestini: Typis Matthiae Trattner, 1791)

² SÁNTA SÁRA, „Schönvisner István és az első magyar városmonográfia”, in SCHÖNVISNER István, *Savaria-Szombathely régiségei és története* (Szombathely: Szülőföld Kiadó, 2021), megjelenés alatt.

³ Szily intézményszervezéséről lásd bővebben: DOBRI Mária, „Szombathely szellemi életének megalapozása. Iskolák, intézmények alapítása Szily János püspöksége idején”, in *Szily János (1735–1799) Szombathely első püspöke. Konferencia halálának 250. évfordulója alkalmából*, szerk. DOBRI Mária, 47–59 (Szombathely: Szombathelyi Egyházmegyei Hatóság, 1999.)

⁴ Szily 1755–1758 között a római Collegium Germanicum et Hungaricum hallgatója volt. Életére és munkásságára lásd GÉFIN Gyula, *A szombathelyi egyházmegye története. I. Szily János, Herzan Ferenc gróf bíboros, Somogyi Lipót és Bóle András püspökök élete és működése* (Szombathely: a szerző kiadása, 1929) 23–154. A püspök művészeti mecenatúrájáról máig alapvető monográfia: GALAVICS Géza, *Program és műalkotás a 18. század végén. Egy festmény születése és fogadtatása*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971 (Művészettörténeti füzetek, 2).

hez.⁵ Az antikvitás iránti érdeklődését legjobban a püspöki palota lenyűgöző belső terein figyelhetjük meg: a Melchior Hefe által tervezett palota belső dekorációit, például a Savaria történetének legjelentősebb eseményeit ábrázoló freskókat Franz Anton Maulbertsch és Stephan Dorffmaister készítették.⁶ Ezeken kívül meg kell említenünk az ebédlő falát díszítő Piranesi-vedutákat is, melyeket Szily vásárolt: a grafikák az ókori és a barokk Róma építészeti emlékeit ábrázolják.⁷ Ezek a palota képi programján kívül is egyértelmű jelei annak, hogy a püspökre milyen nagy hatást gyakorolt a Rómában töltött idő. Nem meglepő tehát, hogy a püspöki palotában jött létre az ország – minden valószínűség szerint – első múzeuma is. Szily ugyanis a palota díszkertjébe gyűjtötte össze azokat a régiségeket, amelyek az építkezések során előkerültek. A szintén a palotában található Sala Terrena freskóinak megfestésére Stephan Dorffmaister 1784-ben kapott megbízást: a mitológiai jelenetek, valamint a Piranesi-metszetek alapján ábrázolt római romok előterében láthatjuk a ma is a palotában elhelyezett savariai kőfaragványokat.⁸

Szily beiktatása utáni első intézkedései egyike volt, hogy papnevelő intézetet hozzon létre, amelyhez természetesen egy könyvtárat is tervezett. A gyűjtemény megalapozásában több könyvügynök is segítségére volt: levelezésének tanúsága szerint Bécsben Anton Kurz és Johann Georg Binz figyelte számára az árverési katalógusokat,⁹ Pestről pedig Schönvisner István, az Egyetemi Könyvtár őrre tájékoztatta rendszeresen a könyvpiac kínálatáról. Pontos információink nincsenek arról, hogy a tudós könyvtáros miként került Szily püspök látókörébe. Azt tudjuk, hogy a 18. század végén hazánkban a könyvvásárlási lehetőségek igen korlátozottak voltak, így ahhoz, hogy szemináriumának tervezett könyvtárát fel tudja építeni, Szilynek segítségre volt szüksége. Erre az ország egyik kulturális központjában, Budán volt lehetősége.¹⁰ A fennmaradt levelezés tanúsága szerint a bécsi ügynökökkel csak az 1790-es években tárgyalt, tehát a könyvtár kezdeti beszerzéseit Budán intézte. Hozzáértő szakemberért pedig értelemszerűen az egyetemhez, azon belül is az Egyetemi Könyvtárhoz fordult, ahol valószínűleg Schönvisnert, a könyvtár másodőrét ajánlották neki, aki a könyvtárosi állása mellett az egyetem érem- és régiségtan professzora is volt.

⁵ Szily építkezéseiről lásd: SZÉKELY László, „A szombathelyi püspöki papnevelő-intézet története”, in *A szombathelyi egyházmegye története II.*, szerk. GÉFIN Gyula, 169–295 (Szombathely: Martineum Könyvnyomda Részvénytársaság, 1929.)

⁶ B. THOMAS Edit, *Dorffmaister-Fresken im Bischofspalast von Szombathely (Steinamanger)*, Denkschriften Der Philosophisch-Historischen Klasse 153 (Wien: ÖAW, 1981.)

⁷ ZSÁMBÉKY Monika, *A szombathelyi püspöki palota* (Szombathely: Martinus Könyv- és Folyóirat Kiadó, 2010), 88–93.

⁸ BÉRCZI László, „A Sala Terrena falképei a szombathelyi püspöki palotában”, *Magyar Műemlékvédelem 1991–2001. Az Országos Műemlékvédelmi Felügyelőség Kiadványai* 11 (2002): 583–605.

⁹ A könyvügynökökkel folytatott levelezése megtalálható a Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár kézirat-tárában: SZÉK Szily János iratai, III. fasc. (a továbbiakban SZEK Szily III.) A székesegyházi könyvtár gyarapításával kapcsolatos levelezés.

¹⁰ Szily könyvtárának alapításáról lásd bővebben: SÁNTA Sára, „Schönvisner István és a szombathelyi püspöki könyvtár megalapítása”, *Magyar Könyvszemle* 136:4 (2020): 303–315.

Mivel a tudós könyvtáros első nagy régészeti témájú műve, az Aquincum nagyobb katonai fürdőjének feltárásáról szóló *De rudibus*... alig egy évvel azelőtt (1778 júniusában) jelent meg,¹¹ annak híre bizonyára eljutott az ókor iránt érdeklődő Szilyhez is.¹² Ugyanis a püspök már megkezdte építkezéseit, amelyek során számtalan római kori lelet került a felszínre. Schönvisner az Óbudán végzett ásásával és az eredmények hihetetlen gyorsasággal (mindössze néhány hónap alatt) történő megjelentetésével a pannoniai provinciális kutatások megalapítója lett. A püspökben talán ekkor felmerült annak a gondolata is, hogy megírassa Szombathely történetét, 1784-ben ugyanis már levelezett ez ügyben: Roznák Márton Ágoston-rendi szerzetes gyűjtötte össze számára az ókori Savariát említő műveket.¹³ Szily tehát meghívta magához Schönvisnert, hogy az a saját szemével lássa az előkerült emlékeket.

Kettejük levelezése ma részben a Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár kéziratárában, részben az Egyházmegyei Levéltárban található.¹⁴ A könyvtárban található leveleket minden valószínűség szerint az 1940-es években az Egyházmegyei Levéltárból, a püspöki hivatal iratai közül emelték ki és vitték át a könyvtárba (valószínűleg Géfin Gyula, aki megírta a püspökség történetét). Az íratcsomóban a Schönvisner által küldött eredeti levelek és Szily fogalmazványai találhatók. Az Egyházmegyei Levéltár egyházkormányzati iratait (*Acta Cancellariae*) átnézve újabb levelekre bukkantunk: ezek vagy elkerülték Géfin figyelmét, vagy – mivel nem tartalmaztak a püspöki bibliotékára vonatkozó információkat – nem tartotta fontosnak, hogy átkerüljenek a könyvtárba. Habár első fennmaradt levélváltásuk csak 1786 októberében történt, a városmonográfiában és a levelekben találhatunk néhány megjegyzést, melyek arra utalnak, hogy Schönvisner már az 1780-as évek elején is megfordult Szombathelyen, vagyis kettejük kapcsolatát régebbre datálhatjuk. Arról, hogy Schönvisner ott járt volna, a közel öt évnyi levelezés során mindössze egyszer beszélnek (az 1789. szeptember 6-i levélben),¹⁵ ekkor viszont a monográfia kézírata szinte már teljesen elkészült. Néhány megjegyzés azonban arra utal, hogy a régész legalább egyszer azelőtt is megfordult Szombathelyen.¹⁶

¹¹ SCHÖNVISNER, Stephanus, *De rudibus laconici caldariiue Romani et nonnullis aliis monumentis in solo Budensi partim hoc primum anno MDCCLXXVIII. repertis partim nondum vulgatis*. (Budae: Typis Regiae Universitatis, 1778). A művel kapcsolatban bővebben ld. SÁNTA Sára, „The Chronicle of the First Planned Excavation in Hungary. István Schönvisner and *De rudibus*”, *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis*, 55 (2019): 233–246.

¹² Az biztos, hogy a mű a szemináriumi könyvtár 1791-es megnyitásakor már a gyűjteményben volt: a ma SZEK Gb2r 352 jelzetű példányban olvasható Szily 1791-es, autográf bejegyzése: *Semin. Sabar. An. 1791*.

¹³ Levélváltásuk a Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár kéziratárában, Szily János iratai, II. (továbbiakban SZEK Szily II.) fasc. 4. Roznák, valamint a Szombathelyi Egyházmegyei Levéltárban (továbbiakban SZEL), *Acta Cancellariae* (a továbbiakban AC), 1784. november 10. Szily fogalmazványa.

¹⁴ SZEK Szily II., a városmonográfiával kapcsolatos levelezés, jelzet nélkül, valamint a már említett, a könyvtár alapításával kapcsolatos levelek: SZEK Szily III.

¹⁵ „Pro exhibitis mihi Sabariae gratias et favoribus exosculor iterum sacras manus...” SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 37. Schönvisner István levele, Buda, 1789. szeptember 6.

¹⁶ A savariai feliratokat leíró fejezetben olvashatjuk a következőket: „Anno 1780. cum Sabaria Sopronium proficiscer, inveni in pago Horkau, qui Sopronio proximus est, ingentem sarcophagum lapideum...” SCHÖNVISNER, *Antiquitates...*, 51. A másik említés, melyet szintén az 1780-as évhez köthetünk, az elpusztult

A szeminárium épülete már 1780-ra elkészült, így minden lehetőség adott volt, hogy a könyvek beszerzése után a könyvtár is megnyílhasson. A püspök ezen szándéka azonban még évekig nem valósulhatott meg. II. József 1783-ban rendeletet hozott az állami szemináriumok felállításáról: eszerint a vidéki papneveldek megszűntek, azok helyét az általános szemináriumok (*seminarium generale*) vették át Pozsonyban és Pesten.¹⁷ Az épületeket a katonaság vehette birtokba – amennyiben saját céljaira alkalmasnak találta. Noha Szily többször is felszólalt annak érdekében, hogy állítsák vissza a papnevelés régi rendszerét, erre már csak II. József halála után került sor. A püspök azonban eme küzdelmes évek során sem tétlenkedett könyvtárának felállítása ügyében.

Az Egyetemi Könyvtár őreként Schönvisner István feladatai közé tartozott az abolicíós könyveknek, vagyis a II. József által feloszlattott szerzetesrendek bibliotékáinak a leltározása és szétosztása is,¹⁸ így az árverési katalógusok tételeit gyakran elküldte a püspöknek, amikor felbukkant egy-egy olyan mű, amely a szeminárium könyvtárból még hiányzott. A leltározás hatalmas feladatokat rótt a könyvtár kis számú és rendkívül alulfizetett munkatársaira – ahogy egyik levelében Schönvisner mentegetőzve írja is a püspöknek –,¹⁹ ő azonban ekkor sem mulasztotta el mecénását tájékoztatni a könyvvásárlási lehetőségekről.²⁰ A levelezésből cím szerint összesen harmincegy megvásárolt műről tudunk.²¹ Ezek – hasonlóan a kor főpapi könyvtáraihoz – általában hittudományi témájúak. Nagy részük a korai egyházatyák – Szent Iréneusz, Jeruzsálemi Szent Cirill, Alexandriai Szent Dionüsziosz és még hosszan sorolhatnánk – összes művei közül kerül ki, de több Ó- és

---

régészeti leletek között ismertetett mozaik feltárása: „...quod Sabariae anno 1780. effossam ipsemet conpexeram.” SCHÖNVISNER, *Antiquitates...*, 61. Harmadszor pedig Schönvisner még munkája elején, 1787-ben, az egyik levelében arra kéri a püspököt, hogy írja meg neki, milyen anyagból készültek a szobrok, amelyeket Szombathelyen látott, mert – amint írja – nem emlékszik pontosan. SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 4. Schönvisner István levele, Buda, 1787. május 17. Itt azonban sajnos nem említ évszámot.

¹⁷ KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983, 379.

¹⁸ TÓTH András, „Az Egyetemi Könyvtár története a szerzetesrendek feloszlása korában (1773–1790)”, *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* 3 (1966): 101–146., és BRUCKNER János, „A jozefinista kultúrpolitika és az Egyetemi Könyvtár 1780–1784”, *Magyar Könyvszemle* 72 (1956): 112–138.

¹⁹ „...praeterea occupationes cum aliae, tum circa Bibliothecam Universitatis hoc anno solito plures, et molestiores, quos causant libri abolitorum monasteriorum et seminariorum...” SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 4. Schönvisner István levele. Buda, 1787. május 17.

²⁰ Részletes árverési tételekkel a következő levelek maradtak fenn: SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 12. Schönvisner István levele. Buda, 1787. november 7., SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 15. Schönvisner István levele. Buda, 1787. december 1., SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 24. Schönvisner István levele. Buda, 1788. május 28., SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 27. Schönvisner István levele. Buda, 1788. július 21., SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 34. Schönvisner István levele. Buda, 1789. június 5., SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 36. Schönvisner István levele. Buda, 1789. június 19.

²¹ Ez a szám tehát a biztosan beazonosítható könyvekre vonatkozik. Mivel a püspök levelezésében nem találunk adatot arra, hogy a könyvtár megnyitását megelőző időkből mással is tárgyalt volna könyvbeszerzéssel kapcsolatban, szinte biztosra mondhatjuk, hogy az 1791-ig beszerzett kötetek nagy részét Schönvisner vásárolta számára. A tudós és a püspök több mint öt éven át tartó levelezése (amelynek csak a töredéke maradt fent) bizonyítja tartós együttműködésüket. A könyvtár 1791-es állományának beazonosítása további kutatást igényel: ezen kötetek provenienciájának vizsgálatából megállapítható lesz, hogy Schönvisner mekkora szerepet játszott a könyvtár 1791. előtti beszerzéseiben.

Újszövetség-komentárt is találunk közöttük. Ezek mellett ugyanakkor különböző lexikonok, szótárak (például egy tizenegy nyelvű Calepinus-szótár), valamint klasszikus auktorok kiadásai és Szily érdeklődésének megfelelően régészeti és történelmi témájú művek (a Schwandtner által, Bél Mátyás előszavával kiadott *Scriptores Rerum Hungaricarum*, vagy például Révay Péter *De Monarchia* című műve) is szerepelnek a püspök által megvásárolt könyvek között. A levéltársoknak köszönhetően láthatjuk, hogy Szily milyen gondossággal építette fel könyvtárát, és például a megvásárolt könyvek áráról is tudomást szerezhettünk. A legdrágább beszerzés ennek alapján a nevezetes bollandista kiadványsorozat, az *Acta Sanctorum* volt, az ötvenkét kötet összesen 320 forintba került. A Schönvisner által beszerzett könyvek ma is az Egyházmegyei Könyvtár gyűjteményét gazdagítják, bennük pedig – általában a címlapon – Szily saját kezű bejegyzését olvashatjuk: *Cath. Eccl. Sabar. Anno 1791.*

Szily a bibliotékáját a kezdettől fogva a köz használatára szánta.²² Hazánkban így ő volt a harmadik főpap – Klimó György pécsi püspök²³ és Patachich Ádám kalocsai érsek²⁴ után –, aki megnyitotta könyvtárát a művelt nagyközönség számára is. A szeminárium épületének két termét, ahol a könyvtár helyet kapott, a püspöki palotához hasonlóan Stephan Dorffmaister színpompás freskói díszítik, a bútortzatot és a könyvszekrényeket Melchior Hefele, a szombathelyi székesegyház tiroli származású építőmestere készítette. Szily könyvtára 1791-ben nyílt meg: a püspök december 21-én kelt alapítólevelében a Schönvisner segítségével felépített, gondosan válogatott gyűjteményt (többek között 15 kódexszel és 96 ősnymtatvánnyal) a szeminaristák és tanáraik, valamint bizonyos napokon az érdeklődő nagyközönség számára is elérhetővé tette.

A nagy műveltségű főpap, az antikvitás csodálójaként már püspöki működése kezdete óta középpontba helyezte és hirdette az ókori Savaria dicsőségét. Azzal, hogy a püspöki palota Sala terrenájának falain Savaria és Róma emlékeit mintegy összesosva jelenítette meg,²⁵ egyértelműen azt akarta kifejezni, hogy egyfajta kis Rómaként tekintett városára, és ennek az örökségnek a humanista elődök mintájára egyféleképpen állíthatott méltó

²² „...Cathedrali Ecclesiae nostrae Sabariensi donaverimus, et in eandem transtulerimus [...] quatenus illum tum Professores Clericorum, tum ipsi Alumni opportune adire queant...” 1791. december 21. Ma a Szombathelyi Egyházmegyei Levéltárban található: SZEL, Vasvár-szombathelyi Székeskáptalan Magánlevéltára, Deposita, Adománylevelek 11.

²³ Klimó püspök nyilvános gyűjteménye a legújabb számítások szerint körülbelül 8000–8500 kötetet tartalmazott, célul tűzve ki az összes tudományág alapvető köteteinek gyűjtését. POHÁNKA Éva, „A nyilvános pécsi püspöki könyvtár berendezésének és állományának „rekonstrukciója””, in *Klimó György püspök és kora. Egyház, művelődés és kultúra a 18. században*, szerk. POHÁNKA Éva, SZILÁGYI Mariann, 28–39 (Pécs: Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtára, 2011)

²⁴ Patachich Ádám könyvtára 1783-ban több mint 16242 kötettel megelőzte az Egyetemi Könyvtár gyűjteményét is (15494 kötet). Az érsek szintén arra törekedett, hogy a teológia mellett minden világi tudomány is képviseltesse magát gyűjteményében. FISCHERNÉ GRÓCZ Zita, „Patachich Ádám könyvtára”, in *Patachich Ádám érsek emléke*, szerk. LAKATOS Adél, A Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények kiadványai 4, 71–74 (Kalocsa: Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, 2005)

²⁵ Schönvisner így ír a Sala terrenáról: „In minore Palatio, quod Solis occasu obvertitur et in imo cubilium ordine situm est monumenta Romana veteresque inscriptiones apud Sabariam erutae, non minus fideli, quam docto penicillio circumquaque in parietibus repraesentantur.” SCHÖNVISNER, *Antiquitates...*, 379.

emlékművet: megíratta annak történetét. Szily mindig tudatosan választotta ki terveihez a legjobb szakembereket, és ebben az esetben sem történt másként. A kezdetben könyvbeszerzések miatt foglalkoztatott Schönvisner Istvánt, a már komoly tudományos eredményekkel rendelkező régészt és történetírót kérte fel arra, hogy írja meg Savaria–Szombathely történetét a város alapításától 1777-ig. Így látott napvilágot Szily költségén 1791-ben az első magyar városmonográfia, az *Antiquitates*. A püspök ezen igyekezetében is azt figyelhetjük meg, hogy nemrégiben alapított egyházmegyéjét nem csak az építkezésekkel, hanem szellemi törekvések támogatásával is igyekezett felzárkóztatni a történelmi egyházmegyékhez, nagy művészetpártoló főpap elődeihez hasonlóan.

A Szily és Schönvisner közti kommunikáció (negyvennyolc levél) ugyan elsősorban a könyvtár felépítéséhez szükséges könyvbeszerzésekkel kapcsolatos, azonban a leveleket olvasva szépen kibontakozik előttünk a várostörténeti monográfia készítésének folyamata is.²⁶ A levelezés alapján nyomon követhetjük Schönvisner közel öt éves munkáját, az első fennmaradt, 1786. október 30-án kelt levélről kezdve, az illusztrációk kiválasztásán át egészen Trattner Mátyás nyomdász 1791. február 3-án kelt nyugtájáig, valamint elolvashatjuk a kiadást követő néhány hónap visszajelzéseit is az elkészült művel kapcsolatban. A levelekből kiderül, hogy a püspök mindenben segítette Schönvisner munkáját, szinte az összes kérdésben – a közreműködő szakemberek kiválasztásán át az illusztrációkig²⁷ – együtt döntöttek (Szily általában *a mi könyvünk*ként hivatkozik a készülő műre),²⁸ azonban előfordult az is, hogy bizonyos dolgokban összekülönböztek.

Szily a város történetére vonatkozó összes anyagot összegyűjtötte Schönvisnernek, melyekre az *Antiquitates* megírásához szüksége volt: így az ókori Savaria tárgyi emlékeit (ezeket le is mérte, hogy Schönvisner haladhasson a munkával, amíg nem tud leutazni), illetve a közép- és kora újkori okleveleket.²⁹ Ezeket – például az okleveleket – másolatban küldte el a tudósnak, de az ókori érmekeket tartalmazó gyűjteményét eredetiben vizsgálhatta meg, és el is hívta Schönvisnert Szombathelyre, hogy a saját szemével láthassa az ókori romokat. Egyik ilyen látogatása után hazaútról részletesen be is számolt Szilynek, hálálkodva a szíves vendéglátásért.³⁰ A püspök nem csak a mű megírásához adott meg minden segítséget, hanem a praktikus kérdések eldöntésében is mindig Schönvisner rendelkezésére állt: ilyen volt például a leendő könyv fizikai jellemzőinek, és főként az illusztrációk

²⁶ A témáról lásd bővebben SÁNTA Sára, „Az első magyar városmonográfia kiadása Schönvisner István és Szily János levelezésének tükrében”, *Magyar Könyvszemle*, 135:2 (2019): 202–218.

²⁷ A római emlékeket ábrázoló metszetek bécsi készítését Szily személyesen felügyelte: Jacob Matthias Schmutzer rézmetszővel folytatott német nyelvű levelezése (hét levél) szintén megtalálható az egyházmegyei könyvtárban. SZEK Szily II. 5. Schmutzer.

²⁸ Például „De bono progressu impressionis libri nostri...” SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 43. Szily fogalmazványa, Pozsony, 1791. január 19.

²⁹ SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 4. Schönvisner István levele, Buda, 1787. május 17.

³⁰ „Pro exhibitis mihi Sabariae gratis et favoribus exosculor iterum sacras manus...” SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 37. Schönvisner István levele, Buda, 1789. szeptember 6.

méretének kérdése. A püspök ezek eldöntését Schönvisnerre bízta, mindössze annyi volt a kérése, hogy a könyv olyan méretű legyen, hogy azt könnyen lehessen olvasni.³¹

A püspök és a tudós ugyanakkor nem minden esetben értett egyet, mint például a mű végén található, a püspöki palotát ábrázoló, záróképként megjelenő metszettel kapcsolatban: Szilynek ugyanis nem tetszettek annak arányai és mérete.³² Schönvisner szerint a metszet mindenkinek tetszett, akinek csak megmutatta, és ők – ahogy nyomatékosan megjegyzi – mind a művészetben járatos emberek voltak.³³ Elmondása szerint a kép méretét azért kicsinyített le, hogy jól elkülönüljön az ókori romokat ábrázoló illusztrációktól és beférjen az utolsó oldalra, méltó lezárásaként a műnek. Szily nem elégedett meg a magyarázattal, és arra kérte Schönvisnert, hogy – amennyiben a metsző még nem készült el teljesen a munkájával –, készíttessék el ezt is Bécsben.³⁴ Schönvisnernek azonban sikerült meggyőznie a püspököt, hogy ne metszessék újra, és a püspöki palota képe végül ebben a formában került a könyv illusztrációi közé.

Sokszor olvashatunk Schönvisner arra vonatkozó aggályairól, hogy a túl sok illusztráció miatt drága lehet a könyv, valamint, hogy attól fél, a metszési munkálatok elhúzódása miatt késhet a kiadás.³⁵ Schönvisner aggodalma végül nem volt alaptalan: az *Antiquitates* elkészült, azonban még nem került nyomdába. 1789. január 4-én azt írta Szilynek, hogy a könyv már a cenzornál van,³⁶ a nyomtatásra mégis még két évet kellett várni. Ennek két oka lehetett. Először is, többször javítani kellett az illusztrációkat, és így nem készültek el időben. Az utolsó levelek, amelyekben Schönvisner és Szily az illusztrációk kérdését vitatják meg, közel két évvel később, 1791 januárjában keltek. Ez magyarázhatja tehát a nyomtatás késlekedését. A második lehetséges ok a nyomdász kiválasztásának problémája volt.

A levelezésben számtalan, Szombathely város kulturális életében igen fontos adalékra bukkanhatunk. Arról, hogy Szombathelyen lenne nyomda, elsőként egy Szily által Schönvisnernek írt levélből értesülünk.³⁷ Szily ugyanis – valószínűleg a II. József által bevezetett

³¹ „...omnem exteriorem libri formam arbitrio P.V. (Paternitatis Vestrae) relinquo, id solum cupio, ut illa legendum commoditati conformetur.” SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 2. Szily János fogalmazványa, 1786. november 18. Erre Schönvisner válasza: „Libri formam cuperem in 4to esse...” SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 3. Schönvisner István levele. Buda, 1787. április 21.

³² „Ex transmissis duobus cupris, quorum unum initio libri praefigendum Sabariam ob oculos ponit, alterum vero Residentiam Episcopalem repraesentat, neutrum mihi plene satisfacit.” SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 43. Szily fogalmazványa, Pozsony, 1791. január 19. és „Quidquid Pesthienses Chalcographi ac alii de Residentiae meae cupro dicant (...) si Pesthienses illud tantopere laudant, signum est vel bonum gustum necdum habeant, vel quod errorem suum palliare studeant.” SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 45. Szily fogalmazványa, Pozsony, 1791. január 29.

³³ „... ab omnibus aliis, quibus hic ostendi, et qui profitentur se artis peritos, fert approbationem.” SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 44. Schönvisner István levele. Buda, 1791. január 24.

³⁴ SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 43. Szily fogalmazványa, Pozsony, 1791. január 19.

³⁵ „...magnopere metuo, ne ob tot cupra liber noster nimis quam pretiosus evadat; item, ne ob tarditatem chalcographi nimis quam sero idem in lucem prodire valeat.” SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 20. Schönvisner István levele. Buda, 1788. április 6.

³⁶ SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 30. Schönvisner István levele. Buda, 1789. január 4.

³⁷ „...ipsam autem Historiam Typis Sabariensibus edi curare intendo. Iam enim et Typographia provisiva est Sabaria...” SZEK Szily II. 6. Schönvisner, 13. Szily János fogalmazványa, 1787. november 14.

intézkedések hatására³⁸ – úgy döntött, hogy meghívja Sopronból Siess János József nyomdászt, hogy rendezze be a város első tipográfiáját a szeminárium üres épületében, így nem kellett azt a katonaság rendelkezésére bocsátani.³⁹ A püspök azt szerette volna, ha az *Antiquitates* Szombathelyen nyomtatják ki, és úgy tűnik, sokáig így is tervezték: Schönvisner ugyanis 1789. április 26-i levelében azt írja Szilynek, hogy nincs meglegedve az írnok munkájával, aki a kéziratot másolta, mivel sok hibát kellett javítania benne. Azt kéri ezért, hogy nagyon figyeljenek oda a helyesíráásra, amikor a nyomtatásra előkészítik a kéziratot.⁴⁰ A mű nyomtatása azonban végül nem Szombathelyen, hanem Budán, Trattner Máttyás nyomdájában készült el 1791-ben, ezer példányban.⁴¹ Hogy miért döntöttek végül a Trattner-nyomda mellett, nem derül ki a levelezésből. Az okokat csak találgatni lehet: egyes vélemények szerint a nemrég felállított nyomda még nem lett volna alkalmas egy ekkora munkára, mások szerint a nagy terjedelmű *Antiquitates* hosszú időre lefoglalta volna a nyomdát, így más feladatokat nem vállalhattak volna. Láthattuk, hogy Szily nagy alapos-sággal választotta ki a közreműködőket könyve elkészítéséhez, és bizonyára úgy vélte: a nemrég felállított Siess-nyomda még nem alkalmas arra, hogy megfelelő színvonalú munkát végezzen.

„Commentarios meos de rebus Sabariensibus cum nomini tuo, Illustrissime Praesul, inscribo, facio id prorsus, quod ii solent, qui beneficium auctori, a quo id profectum est, in acceptis referunt. Te enim hortatore iis conscribendis me accinxi; vetustissima et medii aevi monumenta, quibus iisdem pondus accederet, abs te mihi supeditata sunt; tua denique liberalitate, ac munificentia iisdem nunc publicam in lucem prodeunt. His proinde, si Sabaria, civitas modo tua, quondam vero celeberrima Romanorum colonia [...] Provinciae Pannoniae Primae caput, sedesque proconsulum ab oblivione vindicatur, id tuum esse gratus profiteor.”⁴²

Így szólnak Schönvisner István Szily püspököt dicsérő sorai az *Antiquitates* ajánlásában, nem érdemtelenül. Szily János műtszeretete, tudomány- és művészetpártoló tevékenysége, valamint együttműködése a tudós régész-könyvtáros Schönvisner Istvánnal Szombathelyen nem csak a kulturális életet virágoztatta fel, hanem azzal, hogy támogatta Szombathely történetének megírását, méltó emléket is állított a kétezere éves város gazdag múltjának.

³⁸ II. József a már említett intézkedéscél központosította a papnevelést, és az így felszabadult épületeket – amennyiben azok kihasználatlanok maradtak – a katonaság azokat a saját céljaira igénybe vehette. GÉFIN, *A szombathelyi...I.*, 71.

³⁹ A szombathelyi nyomdászatról lásd bővebben: KUNTÁR Lajos, „Kétszáz éves Szombathely első nyomdája”, *Vasi Szemle* 41, 4 (1987): 583–588.

⁴⁰ „In delectu scribae non sat felix fui, hinc tot in libro rasurae et correcturae, ob quas demisse peto veniam: optoque, ut, qui curam impressionis habiturus est, ad orthographiam diligenter attendat.” SZEL AC, 1789. április 26. Schönvisner István levele.

⁴¹ A nyomtatásra vonatkozó szerződés és a számla: SZEK Szily II. 7. Trattner, 3. 1790. szeptember 27. és SZEK Szily II. 7. Trattner, 6. 1791. január 17.

⁴² SCHÖNVISNER, *Antiquitates...*, [1]

SÁRA SÁNTA

Commentarios meos... nomini tuo, Illustrissime Praesul, inscribo:

The art patronage of János Szily, bishop of Szombathely, and István Schönvisner

The first Hungarian city monograph, *Antiquitatum et Historiae Sabariensis libri novem...*, was published in 1791 by the scholar, archaeologist and librarian István Schönvisner, commissioned by János Szily, the first bishop of Szombathely. On the one hand, their cooperation highlights Szily's thoughtful activities in support of culture and science, in which he was in great need, because of the evolving newly established episcopal seat and the image of the episcopal court; on the other hand, it can serve as an excellent example of 18th century scholarly relationships. This paper aims at revealing how Szily, as patron, helped the work of the scholar, and how the relationship between the two affected the intellectual life of the city, based on the correspondence between the scholar and the high priest with an antiquarian interest.